
PÁRTOK

CSIZMADIA ERVIN

Pártok, verseny és alkalmazkodás

Egy változáselmélet alapvonalai

BEVEZETÉS

A pártok világáról, működéséről szóló diskurzusban gyakran találkozunk olyan megközelítésekkel, hogy a pártok olyanok, mint a szikla: fő vonásaikban állandóak, ideológiai értelemben szinte változatlanok. Vannak szociáldemokrata, liberális, konzervatív, radikális, szélsőjobb és szélsőbal pártok. Létezik egy nem kevésbé közismert másik megközelítés is, amely szerint a pártok változnak ugyan, de az a változás „ugrásszerű”, például olyan módon történik, hogy egy párt, amely egy ideig az egyik ideológia elkötelezettjének mutatta magát, „hirtelen” egy másik ideológiai pólusra lép át.

Ezek a megközelítések bizonyos tapasztalati tényekre támaszkodnak a pártverseny természetét illetően. Hiszen a pártverseny a felszínen valóban ideológiai pólusok között zajlik, s ezek az ideológiai pólusok látszólag könnyen azonosíthatóak. A valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb. A pártok ugyanis – miközben érdekeltek abban, hogy a közönség elsősorban ideológiájuk alapján azonosítsa őket – korántsem csupán ideológiailag definiálhatóak. A pártok jóval komplexebb rendszerek, mintsem hogy állandóságukban vagy „ugrásszerű” változásaikban ragadjuk meg őket. A pártok folyamatosan változó képződmények, és ezek a változások különböző okokból és különböző dimenziókban mutathatók ki.

Az alábbiakban ezért a pártoknak, a pártversenynek és a pártrendszernek erre a *változó természetére* koncentrálok.

Mindjárt jelezni kell persze, hogy a pártirodalomban viszonylag elhanyagolt témáról van szó. A pártok permanens átalakulási mechanizmusainak vizsgálata sokkal több nehézséget támaszt, mint a kialakultnak, rögzültnek tekintett pártok elemzése. Nem véletlenül jóval terebélyesebb a pártok és pártrendszerek osztályozásának, tipologizálásának irodalma (lásd például Neumann, 1956, LaPalombara–Weiner, 1966, Kitschelt, 1994, Gunther–Diamond, 2003), mint a változásirodalom (lásd Wilson, 1980, 1994). Természetesen a pártok változásainak is vannak kutatói, de sokszor a változáskutatások kimerülnek az „ugrásszerű” változások rögzítésében vagy a makrofolyamatok széles változásfolyamatainak bemutatásában.

Holott a változások *mikro-összefüggései* legalább ennyire érdekesek. Ezért ez az írás egy olyan elméleti keretet ajánl az olvasónak, amely a változást nem úgy értelmezi, hogy a párt átke-
rül az egyik „kész” állapotból (mondjuk a liberális ideológiai pozícióból) egy másik „kész” állapotba (például a konzervatív politikai pólusra), hanem úgy, hogy a változás, az alkalmazkodás, az adaptáció makro- és mikrováltozások bonyolult hálózatát jelenti, s akkor járunk el helyesen, ha a pártokat ebben a folyamatban nem „kész” szereplőknek tekintjük.

A dolgozat természetesen szélesebb kitekintésű, ám az elemzés mégis elsősorban a hazai pártok vizsgálatára koncentrál. Erre különösen azért van szükség, mert a magyar irodalomban is viszonylag ritkák azok az elemzések, amelyek a pártokat *változó rendszerként* értelmezik (lásd például Tóth Csaba, 2001). Túlságosan sok a leegyszerűsítés, a pártok ideológiai pozíciójából való levezetés, sőt olykor tapasztalható bizonyos elfogultság is. A rendszerváltás óta eltelt másfél évtized pártpolitikai folyamatai azonban ma már elegendő támpontot nyújtanak számunkra, hogy valamiféle magyarázatot adjunk sokszor érthetetlennek, logikátlanak tűnő jelenségekre.

A tanulmány első részében a pártok változásáról szóló irodalom rezüméjét adom. A második fejezetben igyekszem felvázolni azt a fogalmi keretet, amelyet magam helyesnek és használhatónak gondolok. E fogalmi kifejtés két nagyobb egységből áll majd: először a pártok változására és az alkalmazkodására ható tényezők és okok csoportjáról, utána pedig azokról a dimenziókról lesz szó, amelyekben a változások a leginkább tetten érhetők. A harmadik részben azt veszem számba, hogy milyen módon és milyen területeken változtak a magyar pártok az elmúlt másfél évtizedben és ezek a változások miképpen tipologizálhatóak. Itt kerítek sort arra is, hogy a pártok változásainak vizsgálatát a kiterjesszem a pártrendszer vizsgálatára, illetve arra, hogy vajon a pártok változásai valójában hogyan hatnak a pártrendszerre és a demokrácia természetére. Végül röviden összefoglalom az értekezés tanulságait.

A PÁRTOK VÁLTOZÁSÁT ELEMZŐ IRODALOM ÁTTEKINTÉSE

Ebben az áttekintésben először is le kell szögeznünk, hogy a változásokat vizsgáló irodalomnak mely ágáról lesz szó. Ugyanis – noha valóban igaz, hogy a változásokat vizsgáló írások száma kevesebb, mint például párttipológiákat vizsgálóké – a pártok változása, a folyamatokhoz való alkalmazkodása több szempontból vizsgálható és az irodalom több szempontból is vizsgálja. Először is, a pártok változása vizsgálható *politikaelméleti* keretben. Ennek a megközelítésnek az a lényege, hogy a pártok ezer szálon kapcsolódnak a tágabb politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági feltételekhez, vagy hogy egy másik metszetet említsünk: a *demokrácia* általános állapotához. Másodszor, a pártok átalakulását elemezhetjük *média- vagy marketingelméleti* keretben is. Ez a megközelítés a pártokat lényegében önálló cselekvőként értelmezi, olyan ágensekként, amelyek gyakorlatilag szuverén módon használják fel a rendelkezésükre álló és a politikai versenyt számukra kedvezően alakító speciális kommunikációs és marketingeszközök széles tárházát. Mind a két megközelítésnek van relevanciája; az alábbi áttekintésbe mégis az első megközelítésbe tartozó művek kerültek be.

A választás oka döntően abból a meggyőződéséből fakad, hogy a pártok változási „kapacitása” politikaelméleti megközelítésben hatékonyabban vizsgálható. A demokrácia, a demokratikus pártrendszer szerkezete, a változásra vagy éppen a pártrendszer állandóságára vonatkozó vélekedések és normák alapvetően meghatározzák azt a változási „erőteret”, amelyben a pártok működnek. Ugyanakkor nem gondolnám azt, hogy itt valamiféle passzív „követésről” lenne szó. A demokratikus rendszert ugyanis nyilvánvalóan a politikusok, a pártvezetők és a pártok szándékai, akaratai is formálják, azaz minimum *kölcsönhatás* van a demokratikus politikai rendszer általános állapota és a benne működő pártok szubjektív szándéka között (Berman, 1997: 102).

A fenti értelemben vett politikaelméleti irodalom az elmúlt évtizedekben igen nagy figyelmet szentelt a pártok *szervezeti változásaira*. Peter Mair (Mair, 1989: 113) meg is rótt a politikatudósokat, amiért a pártkutatás egyik klasszikusának számító Otto Kirchheimer (Kirchheimer, 1966) munkáját „szeletíven” olvasták, és abból csak az *ideológiai* elemekre fókuszáltak, elfelejtve az elmélet magját: a szervezeti fejlődést. Holott a bevezetőben említett ideológiai állandóság, változatlanság nagyon is összefügghet a szervezeti adaptációval, változóképeséssel. Katz és Mair sokat idézett és lassan klasszikussá váló tanulmányában (Katz–Mair, 2001) felállítják azt a hipotézist, hogy a pártokat a *demokráciamodellek* összefüggésében vizsgálhatjuk, és különböző demokráciamodellekhez másfajta pártszervezeti modellek

társulhatnak. Természetesen más kutatók is foglalkoztak rajtuk kívül e szervezeti modellek leírásával [többek között a már említett Kirchheimer, Duverger (1954) és még sokan mások], de Katz és Mair a pártszervezetek modelljeit egészen a 90-es évekig hosszabbította meg. Klasszifikációjuk szerint négy nagyobb pártszervezeti típus létezik, úgy mint elitpárt, tömegpárt, catch-all párt és kartellpárt. A szerzők részletesen és meggyőzően bemutatják, hogy az egyes pártszervezeti típusok hogyan és miért követték egymást, illetve, hogy az egyes pártszervezeti típusok hogyan illeszkednek a demokrácia éppen létező modelljéhez. Ugyanakkor bírálják azokat az elképzeléseket, amelyek valamilyen pártfejlődési *végpontot* sugallnak. Ilyen ugyanis szerintük nincs. „A nyugati demokráciákban a pártfejlődés dialektikus folyamatot tükröz, melyben minden új párttípus további fejlődést ösztönző reakciót vált ki, ami azután elvezet egy újabb párttípushoz, a reagálások másik csoportjához és így tovább” (Katz–Mair, 2001: 132). Ilyen értelemben tehát nincsenek örök, sőt akár hosszú távra adott egyedüli minták sem. Sem a sokáig „etalonnak” tekintett tömegpárt, sem Katz és Mair „saját találmánya”, a kartellpárt nem tekinthető ilyennek. „A kartellpárt – írják – a demokrácia meghatározott felfogását tételezi, mi több, ugyancsak a korábbi párttípusokhoz hasonlóan további reakciókat vált ki, és elveti a további fejlődés magját” (uo.).

A szerzők mondanivalójának három kulcseleme van. Az egyik a már említett demokráciahipotézis: a demokratikus modellek változása és a pártszervezeti modellek változása összefügg egymással. A másik: a *természetes* változás elve. Nem azt állítják tehát, hogy a változások marketing- vagy kommunikációs szükségletekből következnek be, hanem azt, hogy a változások oka a reagálás az ellenfelek által támasztott helyzetre. A változás tehát nem mesterséges, nem erőszakolt, hanem – mint írják – „dialektikus folyamatot tükröz”: ha egy párt „előreszaladt”, ellenfeleinek természetes okokból reagálnia kell rá, ami persze viszontreakciókat vált ki, és így tovább. Végül – s ez sem kevésbé fontos – Katz és Mair megfogalmazza az „egyfajta demokráciamodell – többfajta pártszervezeti modell” tézist, ami röviden azt jelenti, hogy amikor a tömegpárt volt a *domináns* pártszervezeti modell, mellette más pártszervezeti típusok is léteztek, s ez így van a catch-all pártokkal vagy a kartellpártokkal is. Ez utóbbi kapcsán gondoljunk csak Richard S. Katznak ama megjegyzésére, hogy nem kell csodálkozni az ún. *antipártok* megjelenésén (Katz, 2001: 282). Az általa – és még sokak által – antipártnak nevezett képződmények ugyanúgy természetes reakciók a kartellpártra, mint ahogy az volt elődeire is. A kartellpártok ugyanis – legalábbis az ideáltípusos nyugat-európai értelemben – a pártverseny *korlátozásának* eszközei (Katz–Mair, 2001: 148), olyan pártok, amelyek a túlságosan megosztó témákat távol tartják a politikai agendától (Katz, 2001:289).

Katz és Mair tézisei innovatívak és gondolkodásra készítetnek. Valamennyi releváns észrevétel hasznosítható a hazai demokrácia és a pártszervezeti modellek vizsgálatában, de természetesen nem „egy az egyben”. A szerzők hosszú trendekre dolgozták ki elméletüket, a magyar demokrácia ezzel szemben egyelőre tizenöt éves múltra tekinthet vissza, azaz vagy egy rövid szakaszt vizsgálunk kompakt egészként, vagy a tizenöt éven belül próbálunk szakaszokat megkülönböztetni, amely szakaszok akár hasonlíthatnak is a nyugati mintákra.

Míg Katz és Mair, illetve Katz általános változás- és alkalmazkódáselméletet dolgozott ki, és azt igyekezett érvényesíteni az egész modern pártfejlődés időszakára, Frank L. Wilson (Wilson, 1980, 1991) elmélete az 1970–80-as évek szociáldemokrata pártjaira vonatkozik. Wilson modellje kevésbé foglalkozik a demokrácia általános kérdéseivel, a pártokat s különösen a szociáldemokrata pártokat a külső környezettel való viszonyában igyekszik értelmezni. A szerző nagyon különböző országok szociáldemokrata pártjait vizsgálja. A francia, a német, a brit és a spanyol szociáldemokraták kerültek vizsgálata fókuszába. Ami közös nevezőre hozza őket, hogy valamennyien *erős szervezeti kötöttségekkel* rendelkeznek, ami főképpen történelmi hagyományaiknak köszönhető és – nem mindenütt – összefügg a szakszervezeti mozgalommal való erős összefonódással. Wilson azt vizsgálja, hogy vajon egy olyan időszakban, amikor a szociáldemokrata szavazókat meg kell tanítani az új, akkor posztmateriálisnak nevezett értékek befogadására (Wilson, 1994: 267), akkor milyen változási lehetőségek állnak a szociáldemokrata pártok előtt. Először is a szerző – nagyon helyesen – rámutat arra, hogy az új társadalmi, gazdasági és kulturális kihívásokhoz való alkalmazkodás nem passzív elszenvetés. Az 1970-es évek jó példát jelentenek arra, hogy ugyan a szociáldemokrata pártok (éppen mert a hagyományos osztályszerkezetű társadalom ekkor bomlott fel) válságba kerültek, de ebből a válságból – Franciaországban és Spanyolországban – viszonylagos gyorsasággal sikerült kilábalniuk. A kilábalás pedig annak volt köszönhető, hogy sem Franciaországban, sem Spanyolországban nem voltak meg egy átütő neokonzervatív forradalom feltételei. Angliában Margaret Thatcher, Németországban Helmut Kohl kormányra kerülésétől (sőt részben már azokat megelőzően is) a konzervatív (kereszténydemokrata) párt monopolizálta a közéleti agendát (Wilson, 1994: 274). Franciaországban és Spanyolországban a szocialistáknak – a posztmateriális kihívás hatására is – igen nagy utat kellett bejárniuk, s ebben a változási folyamatban a *pártvezetőknek* kitüntetett szerep jutott. Mitterrand 1972 óta állt a Francia Szocialista Párt élén, de csak hosszú belső harc után vált képessé arra, hogy a pártot pragmatikus irányba mozdítsa el, azaz hogy a párt alkalmazkodjon a jobboldal által teremtett kihíváshoz (ehhez persze segítséget

adott számára az, hogy 1981-től a Francia Köztársaság elnöke is lett). Felipe Gonzalez más utat járt be. A Spanyol Szocialista Munkáspárt elnöki székébe 1974-ben (tehát még a Franco-rendszer idején került), s a Franco-rendszer bukása után – részben a kis baloldali pártok beolvasztása után – a párt készen állt a kormányzásra is. A 80-as évek végére pedig kiteljesedett a párt átalakulása: marxista osztálypártból neoliberális párttá vált (uo.: 278).

Wilson alaposan dokumentálva részletesen bemutatja, hogy a pártvezetők szerepe akkor növekszik meg egy párt változásában, ha a párt mint szervezet még nincs készen erre az átalakulásra. A környezeti (értsd politikai és társadalmi) kihívás azonban olyan erős, hogy a párt vagy saját tagsága nagy része ellenében is megváltozik, vagy a politikai versenyben tartósan hátrányos pozícióba kerül. A német és az angol baloldal a 70–80-as évek fordulóján még nem állt készen ilyenfajta adaptációra s ennek döntően a szervezeti beágyazottság erőssége volt az oka. Azok a baloldali pártok voltak változásképesek (francia, spanyol), amelyek rugalmasabb belső szervezeti struktúrával bírtak. A laza intézményesültség (Kitscheltet idézi Berman, 1997: 111, lásd még Kitschelt, 1994) fontos innovációs forrás egyfelől, míg az erős intézményi kötöttségek blokkolhatják az egyébként elvileg igényelt változás megindulását.

Wilson végső soron – a spanyol példára fókuszálva – megállapítja, hogy „a párton belüli vezetésnek különösen fontos szerepe van a változó külső körülményhez való sikeres alkalmazkodásban és az új demokráciák stabilizálásában” (Wilson, 1994: 280). Megállapítása annyi korrekcióra szorul, hogy a 90-es években lényegében valamennyi európai demokráciában (tehát a régi, fejlett demokráciákban is) megnövekszik a politikai vezetők, leaderek szerepe (Elgie, 1995, Seisselberg, 1996, Körösenyi, 2001, Csizmadia, 2001/a), de a korábbiakhoz képest problematikusabbnak látszik a vezetők demokráciastabilizáló szerepének megítélése.

Amiről Wilson beszámolója még nem szólhat, azt – többet közzött – Richard Gunther és Larry Diamond (Gunther–Diamond, 2003) elemzésében találhatjuk meg. Wilson „hagyományos” ideologikus megközelítésben keresett választ arra a kérdésre, hogy a külső társadalmi környezet megváltozása hogyan hat a „hagyományos” pártrendszer oszlopos elemére, a szociáldemokrata pártokra. Gunther és Diamond azonban éppen azt mondják, hogy a forgalomban lévő tipológiák túlságosan kötődnek a hagyományos, a 19. század második felében kialakult pártformációkhoz (uo. 167). Márpedig – fogalmazzák meg kritikájukat – az elmúlt évtizedekben számos új párttípus jelent meg, amelyek ráadásul nem is feltétlenül magyarázhatóak az Európa-centrikus párttipológiák keretei között. Mindenesetre a szerzők nagyon határozottan egy új kritériumrendszer beveze-

tését javasolják az elmúlt évtizedekben létrejövő (részben) újfajta pártok osztályozására. Az új kritériumrendszer három sarokpontból áll: 1. A pártszervezet jellege (tömegtagságú avagy elitpártról van-e szó); 2. a párt programatikuss-ideologikus orientációja (beleértve a politikai filozófiai, hitbéli elképzeléseket, a nemzeti elkötelezettséghez való viszonyt); 3. a párt által képviselt viselkedési stratégia és normák (mennyire toleránsan nyilvánul meg a párt, milyen viszonyban van a pluralisztikus értékekkel, mennyire tekinthető protohegemonisztikusnak a viselkedési stílusa) (uo. 171).

A rendkívül érdekes és invenciózus tanulmányban a szerzők további megszorításokat is tesznek, miközben egy biológiából átvett analógiával a pártok öt családját (genus) és az öt családnak tizenöt „leszármazottját” (species) hozzák létre analitikusan. A tanulmányban az iménti három kritérium vizsgálatán keresztül mutatják be az öt pártcsalád legfontosabb vonásait. Úgy vélik, a mai világban egymás mellett léteznek elitbázisú, tömegtagságú, etnikai alapú, választási és mozgalmi pártok (uo. 172). Anélkül, hogy mélyebben belemehetnénk a részletekbe és valamennyi genusba tartozó „családtagokat” elemezhetnénk, csupán azt jegyezném meg, hogy tipológiájukban egyaránt a *tömegpártok* kategóriájába tartoznak a szocialista, a nacionalista és a vallásos pártok; a *választási* pártok sorába a catch-all pártok, a programpártok vagy a személyiségközpontú pártok; míg a *mozgalmi* pártok közé a baloldali-libertárius, a posztindusztriális és a radikális jobboldali pártok tartoznak (uo.: 173).

Gunther és Diamond írásának nagy erénye, hogy részletesen és jól dokumentáltan számol be az általuk megkülönböztetett pártok működéséről. Az írás kísérletet tesz arra, hogy kilépjen a megszokott párttipológiákból és „újrakeverje” a kártyákat. Fontos (és a későbbiekben ebben a tanulmányban is visszatérő állítás), hogy a pártokat ne csupán a pártszervezet és az ideológia felől közelítsük meg, hanem a viselkedési stílus felől is. Ez utóbbi megállapítás igen közel van Michael Oakeshottnak ama lényegi posztulátumához, miszerint a politikai *tevékenység* megelőzi a politikai *ideológiát* (Oakeshott, 2001: 159). Gunther és Diamond persze ennek kimondásáig nem jut el, azonban azt világosan jelzik, hogy egyrészt az ideológia fogalma alatt is jóval többet értenek, mint amit érteni szokás, másrészt a pártok ideológiai megnyilvánulásaival még messze nem merül ki a pártok innovációja. Azaz a pártok három területen (szervezeti-leg, ideológiailag és viselkedésükben) folyamatosan változnak és ki vannak téve a vetélytársak kihívásának.

Másrészt a szerzők azt is mondják (s erre is visszatérünk majd), hogy a *mozgalmi* pártok képében valójában egy érdekes pártalcsalád jelenik meg. Láttuk, hogy Katz és Mair, valamint Katz külön is megállapította, hogy a pártok fejlődésében soha

nincs végső pont: az általuk kartellnek elnevezett pártok megteremtik saját „kihívóikat”. Amíg Katz és Mair ezeket az új pártokat még nem igazán tudták differenciálni, addig Gunther és Diamond baloldali-libertárius, posztindusztriális és radikális jobboldali pártokról beszél. Ez azért fontos, mert gyakori hiba, hogy a mozgalmi pártokat a radikális vagy egyszerűen csak bizonyos jobboldali pártokkal azonosítják. Nagyon lényeges megjegyezni, hogy a posztindusztrializmus kihívására adott válaszként értelmezte a szakirodalom egy része Silvio Berlusconi: Forza Italiajának felemelkedését is (Seisselberg, 1996: 722, 738).

Egyetlen kritikai észrevételünk talán az lehet ezzel az impozáns kísérlettel szemben, hogy – sok más megközelítéshez hasonlóan – túlságosan a *végeredményre* koncentrál és kevésbé elemzi a változások mikrokörnyezetét. Holott bennünket nem csak az érdekel, hogy milyen egy új analitikus tipológia, hanem az is, hogy a pártok milyen erőforrások mozgósításával és milyen mechanizmusok révén változnak, amikor változnak. Ilyen jellegű elméleti támpontokat azonban nemigen kapunk ebből a tanulmányból. Ez a megjegyzés azonban semmit sem von le a tanulmány értékéből: a dolgozat inkább arra mutat rá, hogy az *elemzőknek* változtatniuk kell az értékelési szempontokon, s nem feltétlen ugyanazon mércét kell alkalmazniuk a pártokkal szemben, mint korábban.

A pártok tehát folyamatosan változnak, reflektálnak ellenfeleikre, a környezetre és saját maguk korábbi működésére és ez a pártfejlődés természetes tendenciája. Mint láttuk, vannak kutatók, akik a demokrácia stabilizálódásának példajaként beszélnek arról, amikor egy párt olyan vezetőt képes állítani, aki egy személyben – nem ritkán a párt ellenében – módosítani képes az adott párt profilját, ideológiáját, intézményes szerkezetét.

A pártok változása azonban kockázatot is rejt magában, s éppen erről szól Tóka Gábor tanulmánya. Tóka (Tóka, 1998) idézi Mair gondolatmenetét (Mair, 1996), amely szerint a pártrendszer intézményesülésének és stabilizálódásának fontos dimenziója a változékonyság. A demokratikus konszolidáció és a választási változékonyság között negatív összefüggés áll fenn. Nagyon érdekes adatai szerint 1885 és 1985 között Nyugat-Európában „az átlagos aggregált változékonyság 8,6% volt (Tóka által idézve Bartolini–Mair, 1990: 69). Ezzel szemben az 1970-es években létrejött új dél-európai demokráciákban ez a szám 13–19% között van (Mair, 1996, idézi Tóka, 1998: 5). Ezeket a változékonysági adatok a *választóknak* ama változásait jelzik, hogy két választás között vajon mennyire maradnak hűségesek pártjukhoz, avagy milyen mértékben hagyják el addigi kedvelt pártjukat. A százéves európai adatok azt mutatják, hogy a szavazók hűsége erős, a változtatási hajlandóság gyenge volt, ez a jelenség azonban az újonnan jövő demokráciákban kevésbé ér-

vényesül. Nem véletlenül állapítja meg Tóka: „A kortárs kelet-európai demokráciák minőségét alighanem javítaná a választási változékonyság csökkenése” (uo.: 7). Hasonló helyzetképet vázol Enyedi Zsolt is, aki megállapítja: miközben a magyar pártok pozitív szerepet töltenek be a politikai rendszer konszolidációjában, még korántsem urai a szavazók viselkedésének (Enyedi, 1998: 30).

Viszont, ha valóban létezik az az összefüggés, hogy a rendszer konszolidációja nagyban függ a választói változékonyságtól (illetve annak csökkenésétől), akkor ez új megvilágításba állítja számunkra a hazai pártok versenyét, illetve a magyar pártok változási, alkalmazkodási folyamatait. Az a folyamat ugyanis, amely az elmúlt tizenöt évben zajlott, s amelyet Tóth Csaba (Tóth, 2001) a magyar pártrendszer koncentrációjának nevez, egyúttal a választói változékonyság csökkentésére tett határozott kísérletnek is tekinthető. Hiszen ennek a folyamatnak lényegi eleme, hogy a pártok akkor és úgy változzanak, hogy képesek legyenek magukhoz kötni a szavazókat, ha nem is a klaszterikus Lipset–Rokkan-féle törésvonal-elmélet segítségével, hanem például értékalapú szavazással. Tóka egyenesen azt a következtetést vonja le a sokak által (Ágh, 1997, Bihari, 1997, Kéri, 1997) túlzottan konfliktusosnak minősített és ezért a demokrácia működését veszélyeztető pártversenyből, hogy „az értékalapú szavazás a csoportos és törésvonal-szavazásnál jobban stabilizálja a szavazók pártvonzalmait. Mindez különösen aláhúzza a pártok közötti ideológiai elkülönülés, netán éles szembenállás *pozitív* hozzájárulását a demokratikus intézményrendszer működéséhez” (Tóka, 1998: 20).

Tóka megközelítése újabb támpontokkal szolgál későbbi elemzéseinkhez, hiszen közelebb visz bennünket a magyar pártok működési logikájának értelmezéséhez. Dolgozata segítségével azt a konklúziót fogalmazzuk meg, hogy a pártok változékonysága a választók változékonysága csökkentésére tett kísérlet. Ugyanakkor természetesen a pártok sohasem csak egy feladatra koncentrálnak. Bármennyire is fontos aspektus, hogy a pártok egy szilárdabb pártkötődésű közönséget alakítsanak ki, mégsem csupán ebben van feladatuk. A következő részben először azokat a területeket nézzük meg, amelyek befolyással vannak a pártok változásaira, majd pedig a változások, átalakulások szintjeivel és dimenzióival foglalkozunk.

A PÁRTOK VÁLTOZÁSÁNAK LOGIKÁJA: DETERMINÁNSOK, AKARATI TÉNYEZŐK ÉS SZINTEK

A fenti irodalmi áttekintésből is kitűnhetett, hogy a pártok változása nem magyarázható meg véletlen elemekkel, sem pedig bizonyos leegyszerűsítő sémákkal. Nem mondhatjuk sem azt,

hogy a pártok pusztán a külső környezet kihívásaira „válaszolnak” (s e válaszok struktúrája, jellege a „próba szerencse” választáson alapul); de azzal a válasszal sem elégedhetünk meg, hogy a pártok mindig csak „önös” érdekeiket hajszolják és ezen érdekekek mentén akár veszélybe is sodorhatják a demokratikus pártversenyt.

Amikor igyekszünk közelebb kerülni a pártok változási „logikájának” megértéséhez, szerencsére van egy fix támpontunk. Ez pedig az, hogy empirikusan is igazolható módon a magyar demokrácia alapvető változásokon ment keresztül az elmúlt másfél évtizedben. Természetesen nem pusztán a magyar demokrácia működése, jellege, intézményes struktúrája változott meg másfél évtized alatt, hanem általában a demokráciák természete és a pártok működése is. Azaz a *változás* tapasztalati-*lag* érzékelhető, empirikusan igazolható, még akkor is, ha netán a releváns pártok száma, ideológiai karaktere, sőt a közöttük lévő konfliktusok jellege nem is változott meg alapjában. De ha igaz lenne, hogy – ellentétben a görög mondással – „semmi sem változik”, akkor nagyon nehezen tudnánk megmagyarázni a pártok igényét a folyamatos változásra és megújulásra. Abból a feltételezésből kell tehát kiindulnunk, hogy szakadatlan a törekvés a változásra. Ahhoz azonban, hogy az elmúlt másfél évtized magyar pártjainak változásairól valami érvényeset mondhasunk, szükségünk lesz egy lényeges determináns bekapcsolására. Ez pedig a *váltógazdálkodási ciklus*. A változások logikáját a továbbiakban a váltógazdálkodási ciklusok természetével hozzuk összefüggésbe.

Hosszú váltógazdálkodási ciklusok és adaptivitás

Ilyen értelemben külön kell választanunk egymástól a demokráciák és a demokratizálódások különböző hullámait. Huntington híres elméletéhez ragaszkodva (Huntington, 1991) a demokráciák különböző hullámokban terjedtek szét Európában, s ezen hullámok sorában a negyedik az a demokratizálódás, amely 1989–90-ben a kelet-közép-európai térségben történt. A korábbi demokratizálódások és demokráciaépülések közös tapasztalata a váltógazdálkodás *hosszabb trendjeinek* kiépülése. Amikor fentebb utaltunk Bartolini és Mair vizsgálatára (Bartolini–Mair, 1996), csupán a választási stabilitás szempontjait említettük. A szerzők azt mondják, hogy 1885 és 1985 között a vizsgált nyugat-európai országok adatai nagyfokú választási stabilitásról (azaz a választók „megbízhatóságáról” tesznek tanúbizonyságot. Nem említettük azonban a választási stabilitás ugyancsak lényegi komponensét: a váltógazdálkodás hosszú trendjeinek szerepét. Hosszú váltógazdálkodási trendeken azt értem, amikor egy demokratikus rendszerben az adott egypárti kormány vagy koalí-

ció minimálisan kettő (olykor három-négy, esetleg még több) cikluson keresztül kormányzati pozícióban marad. Nem azért, mert az ellenzék ezt szeretné, hanem azért, mert az ellenzék ezt nem tudja megakadályozni. Ha jobban megvizsgáljuk az európai demokráciákat (a huntingtoni értelemben vett második és harmadik demokráciakiépülési szakaszt 1945 után, illetve az 1970-es évek közepén), akkor megállapíthatjuk, hogy a váltógazdálkodás hosszú trendjei számos országban nem készítették gyors, dinamikus adaptációra a pártokat, a pártok változása és alkalmazkodóképessége ezekhez a hosszabb ciklusokhoz alkalmazkodott. S ezek a hosszabb ciklusok inkább a kormányon lévőknek kedveztek. De miért nem tudott élni a nyugat-európai ellenzéki pártok egy nem csekély része a hatalmon lévők leváltásának elvileg rendelkezésre álló lehetőségével? Erre a kérdésre az 1945 után kialakuló európai demokráciák természetének rövid felvillantásával válaszolhatunk. Az 1945 utáni demokráciák váltógazdálkodásának – s ezáltal az ellenzéki pártok hatalomra kerülésének – ugyanis volt két korlátja. Az egyiket a *politikai status quo*, a másikat a társadalom *hagyományos szerkezete* jelentette. A politikai status quo az 1945-ben megszilárdult bipoláris világrend fenntartását jelentette. Tudjuk, hogy a váltógazdálkodási trendekben – például az NSZK-ban vagy Nagy-Britanniában – akkor történt változás (a 70–80-as évek fordulóján), amikor meg kellett erősíteni ennek a status quonak az alapjait (ekkor kerültek hatalomra a konzervatív, illetve kereszténydemokrata pártok és kormányok). A 70-es évek végéig nem voltak világos empirikus bizonyítékok arra, hogy a társadalom szociológiai karaktere, osztályszerkezete alapjaiban megváltozott volna, akár mennyire is léteztek már a catch-all pártok. Ronald Inglehart híres vizsgálatai a posztmateriális értékek megjelenéséről (Inglehart, 1977, 1981) azonban világosan jelezték, hogy valamilyen átfogó és mélyreható társadalmi változás kezdődött el a nyugati társadalmakban. E két körülményt (a politikai status quot és a hagyományos társadalmi szerkezetet) mint a pártok változásának korlátját kell megemlítenünk. Ugyanakkor a pártok 1945 után először az 1970-es években kerülnek mégis abba a helyzetbe, hogy egy átfogó *strukturális változással* (Betz, 1998: 6–8, Immerfall, 1998: 252–254) kerülnek szembe. Ebben az átfogó változási folyamatban (ahogy erre már az első részben is utaltam) nagyon erősek a környezet külső hatásai és kihívásai. Vannak országok, ahol a szociáldemokrata pártoknak kell alapvető modernizációs fázison átesniük (ezekről az országokról és pártokról szólnak többek között Wilson vagy Kitschelt tanulmányai), más országokban a konzervatív vagy a kereszténydemokrata pártoknak kell alkalmazkodniuk az egész politikai, társadalmi és kulturális miliő megváltozásához (lásd például a német kereszténydemokraták adaptációjáról Hunneus, 1996; a brit konzervatívokéről Smith, 1991, Stone, 1991).

A változás, az alkalmazkodóképesség és az adaptáció fogalma tehát egyfelől a hosszú váltógazdálkodási trendekhez illeszkedik, másfelől erősen függ a környezeti kihívásoktól. De a környezeti kihívások – vélték a korai változáskutatók – nem jelentenek egyoldalú „függőséget” a külső körülményektől. A kutatók az 1970-es évek adaptációs stratégiáit elemezve jelezték, hogy a pártok nem csak *passzívan* alkalmazkodnak a környezetükhöz, de formálják is azt. Hunneus egyenesen arról beszél, hogy a „strukturális változókkal” szemben sokkal nagyobb szerepet játszanak a személyiségek, a pártvezetők (Hunneus, 1996: 433). A szerző itt Helmut Kohlra gondol, aki kancellári pozícióba kerülése előtt körülbelül egy évtizeddel kezdte el a felkészülést (uo.: 437).

Nem kerülhetjük azonban meg azt a kérdést sem, hogy az 1970-es évek pártváltozásainak nem csupán „korlátai”, de ösztönzői vannak. A korlátokat már láttuk. A hosszú ciklusok valójában kifejezték a nyugat-európai politikai rendszerek többségének azon igényét, hogy a politikai stabilitást világos pártkeretek között állítsák elő (azaz bizonyos pártok rendszerellenzékinek minősültek, ezért nem kormányozhattak). Azt is láttuk, hogy a nyugati társadalmak egészen a 70-es évek közepéig viszonylag nyugodt, hagyományos osztálykategóriák között éltek. Ezek a korlátok azonban részben ösztönzőkké alakultak az 1970-es évek közepétől. A hosszú távú ciklusok (1945–1975) idején létrejött „jóléti konszenzus” (lásd például Stone, 1991) ugyanis túlságosan behatárolta a pártok megújulási lehetőségeit. A 70-es évek közepétől kezdődik az a folyamat, amikor a pártversenyben kifejezetten új tendenciák jelennek meg. Egyrészt a hagyományos pártok vagy azok egy része igyekszik kilépni a „jóléti konszenzus” által félmjelzett szervezeti, ideológiai, programatikus és nyelvi keretek közül. Ez az erőteljes szakítási szándék biztosítja a brit konzervatívoknak a mérsékelt konzervativizmuson túlmutató *radikális* jelleget (Midgley, 1996). Ez a „hagyományos” baloldali szociáldemokráciától eltávolodó „középutasság” adja meg a Gonzales- és a Mitterrand-féle szociáldemokrata pártok új karakterét. Másrészt ekkor jönnek létre – feleletül a külső környezet totális megváltozására – Európa első igazán modern radikális-szélsőséges pártjai (Betz–Immerfall eds. 1998, Ignazi, 1996).

Lényeges megemlíteni, hogy az 1970-es évek közepétől meginduló változásokban szorososan összetartozik három elem: a környezet megváltozása, a pártoknak a külső környezethez való adaptációja és a pártok egymás közötti megváltozott természetű versenye. Ebben a versenyben jelenik ugyanis meg először az a jelenség (amely ma már jól ismert), hogy egyazon ideológiai pólushoz tartozó szereplők politikai álláspontja nem feltétlenül *konzisztens*. A gazdasági és politikai bal- vagy jobboldal fogalma ekkor keveredik össze s jönnek létre politikailag bal-

gazdaságilag jobboldali, vagy (éppen ennek fordítottjaként) gazdaságilag bal-, politikailag jobboldali pártok. Mindazonáltal összességében megállapíthatjuk: az 1970-es években meginduló változásoknak egy korlátja egészen 1990-ig (sőt az után is) megmaradt: ez pedig továbbra is a választási ciklus. Nyugat-Európában 1990 előtt és 1990 után is igen ritka kivételnek számítanak azok az országok, ahol négyévenként történik váltógazdálkodás, s ahol ezáltal a pártok változásának viharos sebességgel kell lezajlania.

A korlátozott mintakövetés és a rövid távú váltógazdálkodási ciklusok kihívásai Magyarországon

Az újonnan létrejövő kelet-közép-európai demokráciák természetesen nem ugyanolyanok, mint akár a demokrácia első hullámában (Anglia, Franciaország), akár a másodikban (Németország, Olaszország), akár pedig a harmadikban (Spanyolország, Portugália, Görögország) létrejövő demokráciák. Ahhoz, hogy a magyar demokrácia elmúlt tizenöt évét értelmezhető keretben vizsgáljuk, két előzetes megállapítást kell tennünk. Az első: a magyar demokrácia fejlődésében nagy jelentősége van a „klasszikus” demokratizálódástól való eltérésnek. A nyugati demokráciák intézményes mintáit a rendszerváltás folyamatában adaptálták, de ez az adaptáció nem magyarázza meg a rendszerváltást követő, a külső szemlélők számára sokszor érthetetlennek, logikátlannak tűnő – s a rendszerváltás „konszenzusát” érintő – változásokat. A tizenöt év tapasztalata arra ösztönöz, hogy jelezzük: a magyar politikában ebben az időszakban a demokrácia különféle szakaszai követték egymást. Az olvasót emlékeztetném arra, amit az irodalom feldolgozása kapcsán már mondtam: a pártszervezetek és a pártrendszerek szoros összefüggésben állnak a demokrácia adott típusával. Mi van azonban abban az esetben, ha egy nem „teljes körű” mintakövetés játszódik le, azaz az újonnan létrejövő demokrációkban nem ismétlődhet meg a demokratikus pártszervezetek történelmi fejlődése, valamint a pártszervezeti mintákat is magában foglaló demokratikus kormányzások gyakorlata? Ebben az esetben vagy az történik, hogy a változásoknak *rövidebb* idő alatt kell lezajlaniuk, vagy az is lehetséges, hogy – új feltételek között – egészen más mintázatoknak kell létrejönniük. Az új mintázatra bőséges leírással szolgál az irodalom. A defektes, korlátozott teljesítőképeségű demokráciák (Merkel–Croissant, 2000), a delegáló demokráciák (O’Donnell, 1994) vagy az illiberális demokráciák (Zhakaria, 1994) irodalma óriási. Ezek szinte egybehangzóan az új kelet-közép-európai demokratizálódás defektusaira, hibáira, sőt „torzulásaira” helyezik a hangsúlyt – természetesen a klasszikus nyugati típusú liberális demokrációkhoz

képest. Létezik viszont olyan megközelítés is, amely szerint az új rendszerekben „sűrítetten” ismétlődik a történelem: „A parlamentáris kormányzás három típusa – a kabinet- és a miniszterelnöki kormány, valamint az elnöki típusú kormányzás – a brit politikai rendszer három korszakához kapcsolódik. Magyarország azonban – az 1989–1990-es demokratizálást követően – radikálisan lerövidítette a britek egy-másfél évszázados „fejlődési útját” (Körösényi, 2001:33). Körösényi magyarázata ugyan kizárólag az Angliával való összevetésre koncentrálna, s nem igazolja, hogy miért éppen erre, de ettől függetlenül jó áttekintést ad számunkra a további elemzésekhez, hiszen a nyugati fejlődési pályáiv *lerövidítése* egészen újszerű adaptációs stratégiákra ösztönözheti a pártokat. Ha tehát elfogadjuk, hogy egy ilyen szándék létezik (márpedig az új demokráciáknak nincs módjuk végigkövetniük a nyugatiak útját), akkor ez magyarázó elvként, sőt elméleti kiindulópontként is meg kell állja a helyét.

A másik előzetes megjegyzés, hogy a kelet-közép-európai (és ezen belül a magyar) fejlődés nagymértékben eltér a klasszikus nyugat-európaiától a váltógazdálkodási trendek „alkalmazásában” is. Magyarországon a hosszú nyugati trendekkel szemben *rövid váltógazdálkodási ciklusok* alakultak ki, amelyek azonban nem pusztán a nyugati mintáktól, de a hazai hagyományoktól is eltérnek. A magyar politikatörténeti kutatások alaposan feltárták, hogy Magyarországon 1867 és 1945 között úgynevezett predomináns rendszerek működtek, amelyekben az ellenzéki pártok nem tudták átvenni a kormányzati hatalmat. 1990 után azonban ez a történeti trend megtört, négyévenként újabb és újabb kormányok jöttek, és ez a trend érvényes Közép-Európa más új demokráciáira is. Mindezen előzetes megjegyzések után a továbbiakban fel kell oldanunk azt az ellentmondást, amely a demokrácia látható változásai és a pártoknak a változásokban játszott szerepére vonatkozó magyarázatok esetlegessége között feszül. Könnyen belátható, hogy ebben az esetben mit érthetünk „esetleges magyarázatok” alatt. Ha elfogadható az a posztulátum, miszerint a magyar demokráciában *nem* ismételhetőek meg és időben nem húzhatók el a demokratikus folyamat kialakulásának lépései, akkor azt kell megvizsgáljunk, hogy e között a felismerés és a pártok e felismerésből fakadó változásai között van-e, s ha igen, milyen összefüggés. A magyar pártok konkrét adaptációjáról és alkalmazkodásáról a következő fejezet szól majd, most az alkalmazkodást befolyásoló *kihívásokról*, valamint az alkalmazkodás szintjeiről lesz szó, összefüggően tehát a pártváltozási folyamat logikájáról. Először hat dimenzióban szeretném röviden bemutatni, hogy a pártok változásai milyen „külső” tényezőkhöz köthetőek.

ALKALMAZKODÁS A DEMOKRATIZÁLÁSHOZ ÉS A DEMOKRÁCIÁHOZ

Ez korántsem egyszerű feladat egy olyan országban, ahol a pártok csak a demokratizálás előtti legutolsó szakaszban jöhettek létre. Az átmenet éveiben a pártok alkalmazkodásának uralkodó eleme a bizonytalanság és a tapasztalatlanság, nem véletlen, hogy az első programok elemzése arra a belátásra jutott, hogy például „teljesen hiányzik a *jobbboldaliság* mint politikai kategória... az elmúlt negyven év örökségeként a liberális konzervatív tradíciók szinte teljes hiánya miatt tovább élt az előítélet, hogy aki jobboldali, az reakciós, az fasiszta” (Kovács Éva–Tóth István János, 1992: 101). Ezért aztán a jobboldali pártok inkább „történelmi pártnak” vagy a „vallásos emberek pártjának” nevezték magukat (uo.).

A kifejtett demokráciákban honos (bal-jobb) jelzők hiánya a pártok helyzethez való alkalmazkodásának sajátos kifejeződése, ami rámutat a rendszerváltás ama sajátosságára, miszerint az átmenet *ideológiai* tartalma korántsem volt olyan erős, mint az az utólagos visszavetítésekben kitűnik. Természetesen a későbbiek során ez nagymértékben változik, mégpedig a pártok *autonóm cselekvővé* válásával. 1990 körül a pártok számára még nem evidens, hogy milyen ideológiai állásfoglalásoknak milyen következményei lehetnek, később ez természetesen módosul és törésvonal jön létre a különféle ideológiák és demokraciáfelfogások között (Csizmadia, 1999).

ILLESZKEDÉS A NEMZETKÖZI KÖRNYEZETHEZ

A magyar pártosodás és demokratizálódás nem pusztán abban különbözik a nyugat-európaiktól, hogy egy összesűrítettebb idődimenzióban zajlik, valamint hogy rövid váltógazdálkodási ciklusok adják ehhez a keretet, hanem abban is, hogy a pártok változásait egy nemzetközi erőtér is szabályozza. A nemzetközi erőtér persze több rétegből tevődik össze; egyik vetülete az a *globalizálódó politikai és gazdasági környezet*, amely 1990 előtt kevésbé befolyásolta a magyar politikai elit gondolkodását, noha azért a késő Kádár-rendszerben megindult a Nyugat-Európáról való gondolkodás (lásd ehhez Csizmadia, 2001/b). A pártoknak kezdettől fogva figyelniük kell az alkalmazkodásnak erre az aspektusára, azaz arra, hogy mit gondolnak Nyugat-Európáról. A korai pártprogramok elemzése azt mutatja, hogy ebben a vonatkozásban is sokáig jellemző a programokra a bizonytalanság, a kétértelműség (Csizmadia, 1998/a). De a pártok változnak a *nemzetközi pártcsaládok* vonatkozásában is. A változás nagyjából három szakaszban zajlik le: az első szakaszban a pártok még csak „belpolitikai” szereplők, ha vannak is nemzetközi kötődéseik, ez nem testesül meg valamilyen pártcsaládhoz való csatlakozásban. A második szakaszban a korai ideológiai premisszáknak megfelelően a pártok elfoglalják helyüket vá-

lasztott nemzetközi szervezetükben. A harmadik szakaszban bekövetkezik az újraalkalmazkodás, már nem pusztán az ideológiai szempontoknak megfelelően, hanem a szervezeti és hatékonysági szempontokat is figyelembe véve. Magyarországon ilyen újraalkalmazkodásnak tekinthető, hogy a Fidesz 1999-ben átlépett az Európai Néppártba.

Mindezeket túl azért is érdemes felvillantani a pártok változásait, mert a sokszor „érthetetlen” és „logikátlan” változások hátterében a nemzetközi folyamatoknak, ösztönzőknek való megfelelés, a nemzetközi pártcsalád igényeinek hazai adaptálása áll. A különféle pártcsaládok és nemzetközi szervezetek programjai hazai recepciójának kutatása sürgető, de még nagy részben előttünk álló feladat. Jóval többet tudunk arról, hogy más nyugat-európai pártok hogyan viszonyulnak a nemzetközi politikához és az Európai Unió különféle intézményeihez (Tóth Csaba, 2004).

VÁLTOZÁS A TÖRTÉNELMI HAGYOMÁNYOK SZERINT

A pártok változásait erősen befolyásolja, hogy milyen a magyar társadalomnak a pártok történelmi szerepéről, konfliktuskezeléséről való képe. Ez a társadalmi (és politikusi) tudatban rögzült kép azért lényeges, mert amikor az elmúlt tizenöt évben a magyar parlamenti pártok látványosan megváltoztak, a politikára figyelő közönség (nem is beszélve az ellenfelekről) ezeket a változásokat sokszor „rossz” történelmi hagyományokkal hozta összefüggésbe. Ilyen értelemben gyakran hallhattunk (a jobboldal változása kapcsán) a Horthy-rendszer „felelevenedéséről”, illetve (a baloldal összefüggésében) a Kádár-rendszer „visszatéréséről”. A hagyományokat természetesen nem lehet kiiktatni a pártpolitikai versenyből, miként azt sem, hogy a politikát értelmezők a jelenkori versenyben a régmúlt feltámadását lássák. A történelmi hagyományok állandó jelenléte komoly kihívás a pártok számára. 1989–90-ben, amikor a Fidesz önmagát mint *sem nem* népi, *sem nem* urbánus pártként határozta meg, magára vonta ellenfelei részéről az antipolitikai párt bélyegét. Az 1990-es évek közepétől, amikor – feladván „semlegességét” – ideológiailag is igyekezett meghatározni magát, rögtön átkerült a „rossz” történelmi hagyományok folytatója besorolásba. Valamennyi párt számára fontos tehát, hogy a hagyományok teremtette kihívásokkal szemben stratégiát dolgozzon ki. Nyilvánvaló, hogy az a párt, amely a „múlt” pártjának minősül, nagyon nehezen tudja megteremteni saját innovációjának, megújulásának azokat a szociálpszichológiai ösztönzőit, amelyeket a „jelen” vagy a „jövő” pártjai könnyedén birtokolnak.

ALKALMAZKODÁS A TÁRSADALMI, GAZDASÁGI,
KULTURÁLIS KÖZEGHEZ

Láttuk, hogy a 70-es évek nyugati pártjai először szembesültek igazán a posztindusztriális társadalom kihívásával. Ez a kihívás azután tovább erősödött, és a 90-es években hatalomba segített olyan konfigurációkat (például Forza Italia), amelyek korábban nem kerülhettek volna kormányzó szerepbe. Magyarországon a pártok számára a rendszerváltás kezdetétől komoly kihívás a *társadalom*. A rendszerváltást sok elemző „lebegőnek”, az elit által dominálnak tekinti (lásd elsősorban Bihari, 1991). Más szerzők (mint a már idézett Tóka) a szavazói-választói bizonytalanságot emeli ki mint a demokrácia konszolidációjának egyik (ha nem a legnagyobb) gátját. Nyilvánvalóan nagy diszkrepancia van a szavazóknak a pártokról való folyamatosan romló véleménye és a pártok demokráciastabilizáló szerepe között (Enyedi, 1998, Enyedi, 2004). A pártok azonban nem pusztán csak követik a társadalmi elvárásokat. Nem csak passzívan alkalmazkodnak ahhoz, hanem maguk is *teremtik* a társadalmi elvárásokat (Enyedi, 2004: 21, Körösényi: 2002: 73). A pártok tehát autonómiával bírnak annak eldöntésében, hogy a számukra rendkívül fontos polgári támogatást megszerezzék, ugyanakkor Enyedi azt emeli ki, hogy a polgári támogatás nem azonos a *pártos támogatással*, mert ez utóbbi „ambivalens viszonyban van a rendszer konszolidációjával” (Enyedi, 1998: 12).

IGAZODÁS AZ ELLENFELEK LÉPÉSEIHEZ

Az a fajta szemlélet, amely a pártok változásait, alkalmazkodását vizsgálja, természetesen nem hozhat komoly eredményeket, hiszen a pártok a változásuk érdekében megteendő lépéseket mindig az ellenfelek mozgásával való relációban végzik el. 1990-ben például az első szabadon választott koalíciót a pártprogramokban meglévő ideológiai hasonlóságok hozták össze (Kovács-Tóth, 1992: 109), s egy hasonló programokon alapuló ideológiai koalícióval szemben egy erős ellenideológiaiával rendelkező ellenzék körvonalazódott. Ez már viszonylag korán egy *klerikális-antiklerikális és egy nomenklatura* törésvonalat hozott létre (Körösényi, 1996: 70). A továbbiakban azonban nem pusztán csak ideológiai, hanem szervezeti, személyi és kommunikációs síkon is megjelenik az ellenzéki kihívás. Azaz sokkal egyszerűbb a pártok helyzete a „hőskorban”, amikor egymás (nem kis részben a hagyományokban gyökerező) ideológiáival vannak elfoglalva, mint később, amikor az ellenfelek szervezeti struktúrájának megújulóképessége az adott pártot is állandó készenlétben tartja. Ugyanezt mondhatjuk el a személyi tényezőiről is: az a párt, amely csak ideológiailag és szervezetileg kész a változásra, de mondjuk a vezető személyiség kiválasztásában megújulásképtelen, könnyen találhatja magát versenyképtelen helyzetben.

BELSŐ IGAZODÁS

Éppen azért, mert nem csak követik a külső eseményeket, a nemzetközi trendeket vagy a társadalmi elvárásokat, hanem maguk is formálni kívánják azt, a pártoknak önmagukban is képesnek kell lenniük a változásra. A rövid távú választási ciklusoknak megvan az a sajátosságuk, hogy szinte „kódolják” a pártok számára az ellenzékbeli hatalomba kerülést. A választók jelentős részének változékony szavazói hajlandósága, a bizonytalan és távolmaradó szavazók az eddigi választások során – még akkor is, ha nem feltétlen volt kormányváltó hangulat – biztosították az ellenzék domináns pártjának választási győzelmét. Egyáltalán nem biztos azonban, hogy ez a trend hosszú ideig így marad, azaz a pártoknak stratégiával kell rendelkezniük arra az esetre is, amikor több ciklust töltenek majd kormányon vagy ellenzékben. Az ilyen stratégiát nem olvashatják ki ellenfeleik szerepléséből, az átmenet értékeléséből, a nemzetközi pártcsaládok programjaiból vagy éppen a történelemből. Erre a pártoknak olyan változási stratégiával kell rendelkezniük, amilyenekkel a nyugati pártok rendelkeztek az elmúlt évtizedekben.

A cselekvő pártok változásának szintjei

A pártok változására, alkalmazkodására leginkább ható hat tényező bemutatása után lássuk, hogy a pártok milyen dimenziókban változnak a leginkább. Az alábbiakban megkülönböztetünk egymástól szervezeti, ideológiai, vezetési és kommunikációs szinteket. Amikor a pártok alkalmazkodnak a sokszor komplexen jelentkező kihívásokhoz, elsősorban ezeken a területeken mozgósítják energiáikat.

A fent röviden jellemzett kihívásokat *determinánsoknak* tekintjük, amelyek abból fakadnak, hogy az 1990-et követő átalakulás egyfelől összesűritette a változások végrehajtására rendelkezésre álló időt (azaz a nyugat-európainál jóval kevesebb esélyt adott a változások elmélyítésére), másfelől pedig rövid távú ciklusokat hozott létre. De már ezekben a determinánsokban is vannak *akarati* tényezők. Anélkül, hogy a pártok és politikusaik ne akarnák, hogy a kiinduló helyzet megváltozzék, nem következnenek be változások. A változások logikáját tehát a determinánsok és az akarati tényezők együttesen hozzák létre. Frank L. Wilson joggal jegyzi meg, hogy a változásokban van még egy harmadik elem is (a determinánsok és az akaratok mellett), ez pedig a *manipulativitás* (Wilson, 1994: 281). Azaz hiába erősek a külső meghatározók, ha egy adott párt ezekre nem akar tudatosan (esetleg a manipulálási technikákat is felhasználva) reflektálni. Az alcímben szereplő „cselekvő” kifejezés tehát ellentettjére: a „befogadó”, a „követő” pártra utal.

A magyar pártok természetesen nem egyformán változnak és nem egyformán cselekszenek. Ebben az egyszerű megállapításban azonban a politikatudománynak az a felismerése fejeződik ki, hogy egy adott korszakban többféle párttípus él egymás mellett. Ha a pártok csak egy ideológiai skálán lennének elhelyezhetők, akkor joggal mondhatnánk, hogy elég, ha az ideológiai dimenzióban történeteket vizsgáljuk. De a pártok többfélék, és többféle szinten is meg kell mérniük változó- és alkalmazkodóképességüket.

SZERVEZETI ADAPTÁCIÓ

A hazai pártok életében az egyik lényeges dimenzió, hogy szervezeti struktúrájukat miképpen teszik működő- és versenyképessé. A szervezeti változások az elmúlt tizenöt évben több lépésben történtek meg, s ha végignézzük a parlamenti pártok mezőnyén, azt látjuk, hogy szervezeti értelemben nagyon különböznek egymástól. A rendszerváltás utáni korszakban sokáig az MSZP tűnt a „szervezett, társadalmilag beágyazott párt” prototípusának, s sokáig az MSZP által működtetett szervezeti struktúra számított etalonnak. Fentebbi elemzéseinkben láttuk azonban, hogy az erős szervezeti struktúra (mint hagyomány) egyben erős kötöttséget, rugalmatlanságot, adott esetben változásoképtelenséget is jelent. Az erős szervezeti behálózottság csak addig versenyelőny, amíg az ellenfelek más, rugalmasabb alkalmazkodási formákat nem találnak a maguk számára. A Gunther és Diamond által azonosított *mozgalmi párt* (lásd fent) valójában mint a szervezeten kívüli és nehézkes párttípus elmentéje, illetve az erős szervezetrendszerű párt vetélytársa is megjelenhet, amely a hiányzó szervezeti erőforrásokat a mobilizálással kívánja helyettesíteni.

A Fidesz volt már rétegpárt, választási párt, s most mozgalmi pártnak tekinthető leginkább, de egy tekintetben a változásai ellenére sem módosult alapvetően: továbbra sincsenek szervezeten kívül erősen beépült, hierarchikus struktúrái és olyan érdekcsoportjai, amelyeknek alkumechanizmusai megelőznék a döntéshozatalt. A Fidesz inkább – a mozgalmiságon túlmenően – a *szatellit-szervezetek* kiépítésével reagált az MSZP szervezeti állandóságára és túlsúlyára, azaz nagyon lényegesnek, sőt meghatározónak tekintette a szervezeti kihívást. Ez azonban néhány kutató szerint (Mairt idézi Enyedi, 2004: 15) szemben áll az európai trendekkel. A társadalom „pártosítása” persze valóban vitatható, és ennek kapcsán valóban felvethető az a kérdés, hogy vajon az MSZP felől érkező „szervezeti kihívásra” mennyiben sikerült a Fidesznek olyan választ adni, ami inkább a demokrácia stabilizálásához, semmint destabilizálásához járul hozzá. Vannak kutatók (Ilonszki, 2002: 110, Bozóki, 2002: 10), akik úgy vélik, hogy a Fidesz által adott „válasz” inkább a dekonzoli-

dációt, semmint a konszolidációt erősíti. Tóka (láttuk) közvetve a Fidesz stratégiájáról is úgy beszél (az értékalapú szavazással kapcsolatban), mint ami pozitívan járul hozzá a demokrácia stabilizálásához (Tóka, 1998: 20).

Szervezeti értelemben plurális pártszerkezet alakult ki tehát a rendszerváltás utáni Magyarországon, s ebben az új szervezeti pluralizmusban a pártok (mint majd a következő fejezetben bővebben is bemutatjuk) nagyon erősen hatnak egymásra.

PROGRAMATIKUS-IDEOLÓGIAI ADAPTÁCIÓ

A hazai pártok versenyében egyre kisebb jelentősége van a hagyományos pártprogramoknak és egyre növekvő szerepre tesznek szert az értékelemek. A rendszerváltás időszakában még erős az ideológiai elemek jelentősége, bár láttuk, hogy a jobboldali-konzervatív ideológia eleve hátránnyal indul. Ellentétben a nyugati modellországokkal, a magyar rendszerváltás nyomán nem jön létre konzisztens bal-jobb tagolódás: 1990-ben nincs *gazdasági* bal-jobb (hiszen minden párt gazdaságpolitikája jobboldali), miközben van *politikai* bal-jobb. Mivel azonban a tagolódás nem konzisztens, inkább konzervatív-liberális, semmint bal-jobb tengely jön létre (Körösenyi, 1993/a: 107). A későbbiek során azonban a helyzet változik, hiszen a gazdasági bal-jobb tengely valamilyen formában mégis csak létrejön, ha nem is úgy, ahogyan azt várni lehetett volna: az MSZP inkább a piacképesebb társadalmi csoportok pártja lesz, s a Fidesz lesz az a párt, amely – különösen a 90-es évek végétől – egyre inkább a piacképtelenebb társadalmi csoportok szószólójaként lép fel.

A pártok tehát – gazdasági értelemben – újfajta tagoltsággépző szerepben lépnek fel, azaz nem az eleve várható ideológiai irányzatoknak megfelelő jegeket mutatják. Alkalmazkodnak egymáshoz is, s miközben az írott programok szerepe kétségkívül csökken, felértékelődnek az *értékbeli elemek*.

A pártok a 90-es évek második felétől már egy újfajta adaptációs kényszerben vannak: reagálniuk kell arra, hogy ellenfeleik új szervezeti erőforrásaik segítségével újfajta értékeket kínálnak választóiknak. Két ilyen értékbeli-ideológiai változást említhetünk: az egyik az értékalapú konzervativizmus (a jobboldalon), a másik a harmadik út (a baloldalon). Az előbbi gyökerei a 70-es évek angol neokonzervativizmusához nyúlnak vissza, amelyet például Mándi Tibor olyan horderejű kihívásnak tekint, amelyhez hasonló posszibilis ideológiai választ a baloldal az óta sem tudott adni (Mándi, 2000). Sőt úgy véli, hogy a harmadik út gondolatköre, politikai mondanivalója és legfőképpen a nevében folytatott gyakorlat az új jobboldal (neokonzervativizmus) konszolidációját jelenti (Mándi, 2000: 66). Mindenesetre a neokonzervativizmus valóban olyan fundamentumot jelent, amelyre az egész későbbi korszak – pozitívan vagy negatívan –

hivatkozik. A harmadikutas szociáldemokrácia programja már nem hagyományosan ideologikus, hanem elsősorban értékszintézis és politikai program (Bastow–Martin–Pels, 2002: 269–280).

A 90-es évek második felében tehát egy „hagyományos” jobboldal (amely addig az MDF volt) adaptálódik a neokonzervatív értékekhez, illetve egy „hagyományos” baloldal (az MSZP) igyekszik illeszkedni egy értékelvű harmadikutas szociáldemokrácia programjához. Egyik kihívás a másik nélkül nem jöhetett volna létre. Először a magyar jobboldalon kezdődött meg ez az értékbeli átrendeződés, ami feladta a leckét a hagyományos magyar baloldal számára is.

ADAPTÁCIÓ EGY ÚJFAJTA KORMÁNYZÁSHOZ

A magyar rendszerváltás alulpreferált és alulkutatott területe a kormányok működésének vizsgálata. Végigolvasva a magyar politikatudományi folyóiratokat és periodikákat (Politikatudományi Szemle, Századvég, Magyarország Politikai Évkönyve), megállapíthatjuk, hogy a kormányzati munka elemzése jócskán a rendszerváltást követően kezdődik csak el. Az intézményrendszer adaptációját, demokratikus átalakítását ugyan az elemzők is a demokrácia alapfeltételének tekintették, de egyben „természetesnek” is. Az, hogy a kormányzás egészen mást jelent a 90-es évek végén, mint a 90-es évek elején, csak a későbbiek során ismerték fel.

A kormányzásnak – mint önálló területnek – a vizsgálata nagyjából párhuzamosan kezdődött el az értékelvű politizálás új kereteinek kijelölésével. Ebben a folyamatban is a Fidesz tette meg a kezdő lépéseket, amikor – részben már kormányra kerülése előtt – kidolgozta a kormányzásra vonatkozó új elképzeléseit. Ezeket az új elképzeléseket fogalmazta meg elméleti igénytel Körösényi András (Körösényi, 2001), aki – összevetve a Blair- és az Orbán-kormányt – a kormányzás „prezidenciaalizálódásának” tételét állította fel. Körösényi arra hivatkozott, hogy a kormányzás Nyugat-Európában is változáson ment keresztül, s ennek az a lényege, hogy a kabinet-, majd a miniszterelnöki kormányzás után Nyugat-Európában is új típus: az „elnöki” kormányzás jön létre.

Magyarország vonatkozásában Körösényi úgy látta, hogy a Fidesz kormányzása a brit modell adaptálását jelenti, amely tézise azonban (különbféle szempontokból) kritikát váltott ki (Enyedi, 2004, Csizmadia, 2001/c). E vita rekonstruálására itt most nincs mód, és témánk szempontjából nem is lényeges. Sokkal inkább lényeges az, hogy Magyarországon – Körösényi tézisének szellemében – a három váltógazdálkodási ciklus három különböző kormányzati felfogáshoz kötődik. Körösényi az Antall-kormányt kabinetkormányznak, a Horn-kormányt mi-

niszterelnöki kormánynak, az Orbán-kormányt „elnöki” kormánynak nevezte el (Körösényi, 2001: 34), ezzel is bizonyítván, hogy a rövid ciklusok hihetetlen gyorsasággal eredményeznek drasztikus változásokat akár a kormányzás területén is. Az utána következő Medgyessy-, majd Gyurcsány-kormány e tekintetben nem tekinthető egységesnek, bár a leginkább mindketten az orbáni „elnöki” kormányzás modelljéhez álltak-állnak közelebb.

PERSZONÁLIS ADAPTÁCIÓ

Ahhoz, hogy ezek a rapid és tartalmilag is rendkívül lényeges változások bekövetkezessenek, szükség volt a pártok újfajta személyzeti politikájára. Természetesen itt sem beszélhetünk egységes pártkarakterről. Azok a pártok, amelyek szervezetenként kötöttebbek (s mint láttuk ilyen a Magyar Szocialista Párt), hajlamosabbak a szervezeti erőforrások kormányzati mobilizációjára is. Azaz az első szocialista kormány még erőteljesen „alkukormány” volt, érdekcsoportok akaratának kifejezője és tolmácsolója. A rugalmasabb szervezeti struktúra (mint amilyen a Fidesz) alkalmassá teszi az ilyen pártot, hogy többet bízjon az egyszemélyi felelős vezetőre. Általában is elmondhatjuk, hogy az európai jobboldalon uralkodó modell a „karizmatikus” vezető figurájának politikai felhasználása. A perszonális alkalmazkodás tehát lényegi eleme volt a erőforrás-csoportosításának. A párt nyilvánvalóan ellensúlyozni kívánta az MSZP szavazatszerző kapacitását, illetve annak két lényegi összetevőjét: a szervezeti struktúra erejét és a társadalmi beágyazottságot. Orbán Viktor személyének előtérbe állítása egyben kísérlet is volt arra, hogy a továbbiakra kijelöljék a perszonális síkon zajló politika kereteit, azaz feltételeket is támasszanak vetélytársukkal szemben. Orbánnal szemben a továbbiakban csak egy olyan baloldali politikus vehette fel sikerral a küzdelmet, aki már nem volt a „hagyományos” (értsd: a perszonális politikai előtti) korszak szülötte.

KOMMUNIKÁCIÓS ADAPTÁCIÓ

Valamennyi területen nagy jelentőségű az akarat tényező szerepe (hiszen a politikai verseny mindig arról is szól, hogy egy politikai erő hogyan tudja érvényesíteni, az ellenfélre kényszeríteni akaratát), de talán itt a legerősebb. Az ugyanis, hogy a politikai versenyben a pártoknak nagyon rövid idő alatt kell megtanulniuk a „kommunikatív” politika legfontosabb alapismereit, az nem volt természetes 1990-ben, a program- és ideológiaalkotás korában. A kommunikációs alkalmazkodás azzal párhuzamosan vált egyre fontosabbá, amikor kiderült, hogy a választók nem igazán fogékonyak az írott programokra. A pártok ka-

raktere azzal együtt alakult át, ahogyan képesek voltak eljutni erre a felfedezésre. A kommunikációs alkalmazkodóképesség két területen mutatható ki igazán, s mindkét területen beszélhetünk a már említett manipulatív tendenciákról. Az egyik terület a *politikai botrányok világa*. A botrányok (hívja fel rá a figyelmünket John Thompson – Thompson, 2003) száma valójában nem igazán változik az idők során, annál inkább változik az a közeg, amelyben a botrányokról beszélnek. Thompson remek tanulmányban mutatja ki, hogy a botrányokról való *egyre több beszéd* a politikusi hitelesség kérdésével függ össze, aminek különféle aspektusai vannak. A botrányok akkor és azért robbannak ki, mert a hitelesség mint követelmény mindig megerősödik egy demokratikus politikában (egy diktatúra után különösen), másrészt a „hiteles politikus” jóval inkább megfogható és szubjektív szempontból vizsgálható téma, mint az egyre inkább professzionalizálódó és átláthatatlanabbá váló szakpolitika. A pártok tehát nem „véletlenül” fordultak ehhez a témához, és nem is a botrányok száma növekedett meg hirtelen, hanem mert észrevették, hogy az alkalmazkodásnak fontos aspektusa, ha ellenfeleikről terhelő adatokat hoznak a nyilvánosságra. Ez persze olykor (nem is ritkán) kontraproduktív, de alapvetően a botránypolitika a demokratikus politika hatékony segítője.

A kommunikációs alkalmazkodóképesség másik területe a pártok *napirendformáló* szerepe. Természetesen a pártok „ön-tudatlanul” is formálják a napirendet, de a versenynek egészen új korszakát hozza el, amikor tudatosan, sőt olykor manipulációs szándékkal is formálni kezdik azt. Török Gábor 1999-ben publikált először a politikai agenda formálásáról (Török, 2000), s a kimutatta, hogy a pártok nagyon is komolyan és hatékonyan végzik ezt a tevékenységet. (Más kérdés, hogy nem mind-egyiknek sikerül egyformán sikeresen a napirendformálás.) A napirend formálása azért is döntő *kommunikációs* (s nem is elsősorban tartalmi) kérdés, mert a szélesebb közönség a napirendre kerülő témákon keresztül szerez tudomást egy adott párt véleményéről. Ha nem sikerül feljutni a napirendre az olyan hátrány, amit más eszközökkel nem nagyon sikerül ellensúlyozni.

Ezen az öt változáson többé-kevésbé valamennyi releváns párt végigment, természetesen nem egyforma mértékben. Voltak pártok, amelyek inkább a szervezeti szinten, mások a kormányzásban vagy a kommunikációban adaptálódtak jobban. Az elemzésből azt a következtetést kell levonnunk, hogy az alkalmazkodás *komplex folyamat*, azoknak a pártoknak van esélyük, hogy hozzájáruljanak a politikai keretek általuk is kívánatosnak tartott változtatásához, amelyek képesek maguk is kezdeményezők (nem pedig befogadóak) lenni, valamint amelyek több (vagy akár az összes) alkalmazkodási szinten hatékony, jó teljesítményt nyújtanak. Azok a pártok (mint a magyar parlamenti

pártok példája is mutatja), amelyek nem tudtak eléggé cselekvőek, kezdeményezőek lenni, továbbá amelyek csak egy-két kisebb horderejű változásra voltak képesek, áldozatául estek a pártrendszer koncentrációjának. Ez a koncentráció végeredményben azoknak a pártoknak kedvez, amelyek a leghatékonyabban tudják megválaszolni a pártrendszer és a demokrácia előtt álló kérdéseket.

A MAGYAR PÁRTOK VÁLTOZÁSI DINAMIKÁJA 1990 ÉS 2004 KÖZÖTT

Természetesen a pártok nem egyforma időben, nem egyforma kihívásokra válaszolnak és nem egyforma a változások mélysége és sebessége sem. Ha vannak is (mint az előző részekben láttuk) úgynevezett általános kihívások, továbbá, ha vannak is úgynevezett általános területei a változásoknak, mégsem gondolhatjuk, hogy ezek „kötelező érvénnyel” befolyásolják a pártok alkalmazkodásának dinamikáját. Azt viszont gondolhatjuk, hogy a pártok aszerint igenis leírhatók és megkülönböztethetők egymástól, hogy a sok, egymással is bonyolult kölcsönhatásban lévő kihívás közül *melyekre* „válaszolnak”, illetve hogy „válaszaik” *mely* területeken a legegységesebbek és a legkarakteresebbek.

A továbbbaikban először is igyekszem megragadni a legfontosabb „változási helyzeteket” és jellemezni őket. Utána értékelem a magyar pártok változási „kapacitását” és következtetéseket vonok le a pártok egymáshoz való viszonyát illetően. Végül pedig a pártok változási teljesítményének és a pártrendszer változásának az összefüggéseit boncolgatom.

Az alkalmazkodóképesség specifikus esetei a pártversenyben

A VÁLTOZÁSFOGALOM SPECIFIKÁLÁSA

A pártverseny vizsgálatában gyakran találkozhatunk olyasféle értékelő szempontokkal, melyek szerint az egyik párt átalakulása, változása „jó” (mert hasznos a „demokrácia” számára), a másik párt átalakulása ellenben „rossz” (mert káros a „demokrácia” számára). A magyar politikai közélet változásai közül általában – most csak egy esetet felidézve – „rossz” minősítést kapott a Fidesz 1994 után elkezdődő változása: sokan foglaltak állást úgy, hogy ez a változás (nevezzük ezt a liberálisból a konzervatív pólusra való átkerülésnek) destabilizálta a demokráciát. A kritériumok – a „jó” és a „rossz” változás megállapítására – sokszor ízlésbeliek. Ízléskritériumok és politikai preferenciák mentén azonban keveset tudunk meg a pártok változásairól, a változások eredetéről, okairól, jellegéről és a demokrácia egé-

szére gyakorolt szerepéről. Márpedig bennünket ezek az összefüggések izgatnak.

Amikor a pártok versenyéről beszélünk, először is meg kell próbálnunk egzaktabbá tenni a változás fogalmát. Nyilvánvaló, hogy változás és változás között különbséget kell tennünk. A változásoknak is van hierarchiája, vannak nagyobb és kisebb horderejű változások. Kisebb jelentőségű változásnak tekinthetjük azt, ha egy párt vezetője két egymást követő nyilatkozatában ellentmondásba kerül önmagával, vagy azt, ha egy párt programja látványosan más elemeket tartalmaz rövid időhatáron belül. Az sem kardinális kérdés, ha egy adott párt különböző vezető személyiségei egymáshoz képest esetleg mást mondanak, vagy más hangsúlyokkal mondják azt, amit mondanak. Ilyen típusú változásokból rengeteget regisztrálhatunk a pártok életében, de az ilyen változások gyakorisága és szerteágazó volta megakadályozná, hogy pontosabb, egzaktabb megállapításokat tegyünk a változások természetével kapcsolatban. Ezeket a változásokat *eseti* vagy *alkalmi* változásoknak tekinthetjük és elemzésüktől eltekintünk.

Sokkal fontosabbak az ún. *törvényszerű* változások, amelyek trend- vagy tendenciájellegűek. Törvényszerű változásokon azokat a változásokat értem, amelyeken keresztül a pártok strukturálisan alkalmazkodnak a politikai rövid ciklus kihívásaihoz. Ez a strukturális alkalmazkodás többet jelent eseti és alkalmiszzerű („váratlan”, „logikátlan”) változásoknál: ez elsősorban *szerep- vagy pozícióváltásokat* jelent. A szerep- és pozícióváltások segítségével a pártok folyamatosan számot adnak arról, hogy a felhalmozott szervezeti, ideológiai-programatikus, személyi és kommunikációs erőforrásokkal hogyan gazdálkodnak, mennyire élnek együtt a politikai rendszer egészével s milyen képességekkel rendelkeznek a verseny szerkezetének befolyásolására, illetve a politikai rendszer egészének formálására.

Bizonyos pártok – s ezek állnak a tengely egyik oldalán – nagyon kis változóképeséget mutatnak, „mindig ugyanolyanok”. Ezek a pártok „következetesnek” mondhatják magukat, de következetességük akár odáig terjedhet, amikor – változóképtelenségük miatt – le kell mondaniuk arról a lehetőségről, hogy komolyabb hatást gyakoroljanak a pártverseny alakulására. Más pártok nagyon is rugalmasak, flexibilisek, velük kapcsolatban pedig sokszor az „elvi inkoherencia” szempontja mérülhet fel. Természetesen egy párt gyakori változásai nem elveinek gyengeségét jelzik. A pártok működésének az elvekre való leszűkítése súlyos félreértés; az elvek változása sokszor maga is kísérőjelensége egy átfogóbb szerep- és pozícióváltási stratégiának, amelyből – mint látni fogjuk – számos lehetséges a pártok életében.

A szerepváltások sorában az alábbiakban a következő fontosabb eseteket különböztethetjük meg: 1. pártosodás; 2. domi-

náns párttá válás; 3. kormányzás, kormányképesség, kezdeményezés; 4. ideológiai pólusváltás; 5. koalíción belüli dominanciátörekvés; 6. párton belüli erőátrendezés; 7. párttípusváltás.

PÁRTOSODÁS

A változás első esete természetes módon érintett valamennyi magyar rendszerváltó pártot: értelmiségiek laza csoportjaiból kellett pártokat alakítani. Ágh Attila szerint (Ágh, 1992: 128–129) a pártosodási folyamat gyorsan zajlott le, de különböző szakaszokat foglal magában: előpártok létrejötte, tudatos párttá szerveződés, parlamentesedés, tájékozódás a szervezett érdekcsoportok felé. Ugyancsak ő fogalmazza meg a magyar pártosodásnak azt az érdekes sajátosságát, hogy catch-all pártok, nem nyugati típusú *néppártok* jöttek létre (uo.: 131). Ez lényegbevágó megjegyzés, hiszen magában foglal egyszerre két megállapítást. Az egyik az, hogy a pártosodás szükségszerű folyamat volt, és a politizáló értelmiség természetesen helyesen döntött, amikor (a hatályos törvények szellemében) pártokat hozott létre. Ugyanakkor ezek a pártok még nem voltak, nem is lehettek ugyanolyanok, mint a nyugat-európai hagyományos nagy pártok. A szerepváltás lényege tehát itt az értelmiségi státus felcserélése a professzionális politikus státusával, ami azonban nem azt jelenti, hogy egynemű pártok jöttek volna létre.

További meghatározó elem, hogy a pártosodás a régi uralkodó rend ellenében jött létre, tehát – leegyszerűsítve – a késő állampárti diktatúra erőivel *szemben* jöttek létre az új demokratikus pártok. A pozícióváltás meghatározó eleme, hogy a diktatúra pólusáról leválnak a demokratikus erők és önálló politikai osztályt hoznak létre. E nélkül a változás nélkül minden további változás lehetetlen lett volna, ezért – minden ellentmondás ellenére – a pártosodás a magyar rendszerváltás legfontosabb kiinduló eleme.

DOMINÁNS PÁRTTÁ VÁLÁS (KIS PÁRTBÓL NAGY PÁRTTÁ VÁLÁS)

A változási folyamatban a pártok különböző stratégiákat alkalmaznak. Domináns párti szerepre kétféleképpen lehet törekedni: kormányoldalon és ellenzékben. Mielőtt azonban létrejönne a kormány–ellenzék „bipoláris kód”, egyáltalán tisztázni kell, hogy az új demokratikus táboron belül milyenek az erőviszonyok. Ez a dominanciaharc zajlott le Magyarországon 1989–90-ben, az első szabad választások előtt s lényegében ez folytatódott a szabad választások után is, amikor az SZDSZ (már ellenzéki pártként) valójában nem fogadta el a kialakult dominanciaviszonyokat (lásd ehhez Konrád–Szelényi, 1992).

Az első parlamenti ciklusra a végül is győztes Magyar Demokrata Fórumnak nem sikerült kellőképpen felkészülnie, ezért az MDF nem válhatott tartósan domináns párttá. Az MDF domináns párti helyzetben volt, amelyet azonban csak az 1990-es választási eredmény szentesített, nem pedig az, hogy a pártnak lettek volna erőforrásai a dominanciaviszonyok megőrzésére. Az MDF példája azt mutatja, hogy egy domináns pártnak is kell változni, csak hogy az MDF nem tudott új társadalmi, gazdasági, kulturális tőkét kapcsolni magához (e tőkefajták politikai szerepéről lásd Ágh, 2001: 36). Az MDF-nek tehát nem sikerült a dominancia megőrzése, de két másik pártnak (az MSZP-nek, majd később a Fidesz-nek) igen.

Az MSZP alkalmazkodási folyamata 1991-ben (a Demokratikus Chartával) kezdődött, s a korai „mozgalmi politika” segítségével a domináns értelmiség pótlólagos erőforrásokkal látta el az MSZP-t. Másrészt az MSZP a pártpolitika síkján is erőteljesen megváltozott: szövetségi politikát épített ki az SZDSZ-szel s ezáltal ismét csak új erőforrásokhoz jutott. Harmadsorban a megváltozott társadalmi környezetből adódó kihívásokra is reagált, és meghirdette a rendszerváltás veszteségeit korrigáló társadalmi-gazdasági megegyezés programját. Olyan kérdésekre reagált tehát, amelyek nem egy kis ellenzéki, hanem egy majdani domináns kormánypárt programjai. Mindezzel a változással nem pusztán azt a szándékát jelezte, hogy az MDF helyére kíván lépni, de azt is, hogy az addig domináns ellenzékinek számító SZDSZ (majd 1992-től Fidesz) helyére is.

Hasonlóan rugalmas stratégiaváltást láthatunk a Fidesz 1994 utáni politikájában. A Fideszt 1990 és 1994 között nem egy határozott dominanciatörekvés jellemzi, hanem azért lesz népszerű (nem nagy) párt, mert különbözik az akkori korszak domináns kormány- és ellenzéki pártjától. 1994 után a Fidesz esetében korszakos fordulat kezdődik: nem csupán népszerű párt kíván lenni, de nagy párt is és ehhez keresi a pótlólagos erőforrásokat. Ennek jegyében összehangolt szervezeti, ideológiai és személyi változási stratégiájával jelentkezik, s ezek eredményeképpen (1996 végétől) meg is szerzi a domináns ellenzéki pozíciót. Ahogyan az MSZP-nek is szüksége volt új erőforrásokra, hogy szerepet és pozíciót váltson, ugyanígy a Fidesz megújulása is azon múltott, hogy szert tegyen mozgósítható többleterőforrásokra (lásd a Fidesz szervezeti adaptációjához Csizmadia, 1998/b, Csizmadia, 2001/a: 47–51).

Akár az MSZP, akár a Fidesz példáját nézzük, közös elem bennük, hogy mindketten külső kihívások összefüggő rendszerével találkoztak s ezekhez *aktívan* viszonyultak. Míg az MSZP döntően egy mozgalmi-értelmiségi, addig a Fidesz egy újfajta szervezeti kapacitást tudott mozgósítani nagy párttá válása érdekében.

TÉMAMEGHATÁROZÁS KORMÁNYON

A magyar pártok tanulóképességét mutatja, hogy a 90-es évek közepére felismerték: nem elég kormányra kerülni, de a kormányképesség permanens kezdeményezőképeséget is jelent. Az alkalmazkodóképesség tehát nem merülhet ki abban, hogy kis ellenzéki pártokból nagy kormánypártok lesznek, ezt a változást kormányon stabilizálni is kell. A változás lényeges eleme, hogy mennyire tanulóképes a kormányra kerülő domináns (volt ellenzéki) párt. Magyarországon a kormányzati témameghatározás és napirend-kijelölés az 1998–2002-es kormányzati periódusban kezdődött el, nem kis mértékben az előző kormány tapasztalatai feldolgozása lapján. A Horn-kormány változóképessége ugyanis nem terjedt ki a kormányzati cselekvőképesség feltételeinek megteremtésére. A Horn-kormány (illetve meghatározó pártja) *programkormány* volt, amely döntően két területen volt változékony. Először is el tudta érni, hogy a domináns pozíciót megszerezze. Másrészt képes volt egy ideológiai-programbeli változtatásra. Számos összefüggés azonban kívül esett az 1994-ben kormányra kerülő baloldal látóhatárán: nem változott meg szervezeti, személyi és kommunikációs értelemben.

Mindezek a kihívások formálták döntően a Fidesz 1998 előtti választási felkészülését, majd pedig a Fidesz-kormány működését. A Fidesz-kormány időszakában kezdődött az ún. *permanens választási kampány* (lásd erről: Sárközy–Schleicher, 2003), illetve ebben az időszakban dolgozták ki a „kormányzati kommunikatív cselekvés” elméletét (Csizmadia, 2004/a). A kormányzati témameghatározás professzionalizálása látszólag a pártoktól távoli terület változását jelöli, valójában mégis komoly kapcsolatban van a pártokkal. A pártok a 90-es évek második felétől munkamegosztást alakítanak ki kormányukkal. A Fidesz erőforrásainak felhalmozása, a Fidesz körüli szellemi, infrastrukturális és szakértői kapacitás összpontosulása nélkül a Fidesz-dominálta kormánynak esélye sem lett volna arra, hogy egy újfajta kormányzati modellt valósítson meg, amelynek lényege a kezdeményezés permanens monopolizálása, illetve az ellenzéki kezdeményezések távol tartása a politikai napirendtől (Török, 2000, Tóth–Török, 2001).

IDEOLÓGIAI PÓLUSVÁLTÁS

A magyar közéletben talán a legtöbb vitát kiváltó változás a Fidesz ideológiai pólusváltása volt 1994-et követően. A Fidesz 1988-tól 1994-ig egyértelműen liberális, alternatív és avantgard pártnak minősült, amely imázshoz hozzájárult az is, hogy a párt elsősorban a két korabeli nagy párttól távolságot tartva, nem világos ideológiai karaktervonásokkal határozta meg önmagát. Tanulságos a korai pártprogramok elemzőinek véleménye: az SZDSZ programja tartalmaz konzervatív elemeket, a Fidesz

nem (Kovács–Tóth, 1992: 111). Ugyancsak ők hívják fel a figyelmünket arra, hogy a két akkori liberális párt célrendszere (ötvenegy céltételezést vizsgálva) mindössze hét területen különbözik (uo.: 109).

A Fidesz ideológiai pólusváltása ilyen előzmények (de csak az előzmények ilyen megközelítése) alapján tekinthető megmagyarázhatatlannak. Hasznosabb az a megközelítés, ami abból indul ki, hogy az 1990-es választások után valamennyi párt centrista, ami „a gyermekkor naivitásának a jele s nem az érett felnőttkoré” (Ágh, 1992: 132). Láthattuk korábban, hogy a magyar pártok „átideologizálódása” fokozatosan történt s ezzel a folyamattal párhuzamosan tett szert jelentőségre a bal-jobb skála is (Körösenyi, 1993/a: 95).

Véleményem szerint a Fidesz egy kialakulatlan, még változásban lévő pártszisztémában töltött be centrista és liberális pozíciót. A választók azonban a Fidesznek nem csak egy tulajdonságát, a többi párttól e pozícióból adódó különbözését honorálta. Azaz a Fideszben nem elsősorban a liberalizmusa, sőt nem is annyira antikommunizmusa, mint inkább *antipolitikai* jellege fogta meg a választóközönséget, s ez biztosította a Fidesz népszerűségét 1992-ben és 1993 nagy részében. Másképpen fogalmazva: a Fidesz volt a legkevésbé kialakult párt; 1994-ig szervezeti, programbeli, személyi és kommunikációs értelemben egyértelműen antiprofessionálisnak volt minősíthető. A párt pólusváltása hangsúlyozottan nem pusztán *ideológiai* változás, hanem egy *komplex alkalmazkodás* szándékával megtett lépés.

Hozzá kell tenni azt is, hogy e változásnak volt még két magyarázata. Az egyik szintén a Fidesz „belügye”, nevezetesen „absztraktsága”: „A Fidesz – írja 1996-ban Tellér Gyula – a jelenlegi politikai erőter legabsztraktabb pártja. Sem masszív társadalmi csoportokhoz, sem ilyeneket létrehozni vagy megformálni akaró erőkhöz nem kötődik” (Tellér, 1996: 54). A másik figyelemreméltó megállapítása, hogy Tellér a Fidesz változását az *SZDSZ-en belül* 1994-ig létező két irányzat (a magyar társadalmat három-, illetve kétosztatúnak látók) konfliktusából vezeti le. Úgy véli, hogy 1990 és 1994 között az SZDSZ-ben az vált domináns véleménnyé, hogy mivel Magyarország kétosztatú (s ebből az egyiket képviseli az MDF-kormány), az első lehetséges alkalommal le kell váltani. A másik álláspont vallói háromosztatúnak (rendi, liberális, kádárista Magyarország) tekintették, és a kádári Magyarország visszatérését nagy hibának gondolták. Úgy vélte, a liberális pólust képviselő SZDSZ (azzal, hogy összefogott a kádárista Magyarországot képviselő MSZP-vel) *jobbra tolt* a Fideszt. Azaz Tellér szerint előbb történt az SZDSZ balra fordulása, s csak ennek következményeképpen történt meg a Fidesz ideológiai fordulata. Ráadásul fogalmazza meg végkövetkeztetését a szerző: a hármás osztatú erőter fenn-

maradása a *stabilitás* garanciája is volt, míg az erőtér mester-séges kétértelművé tétele a társadalmi konfliktusok kiélezését idézi elő (Tellér, 1996: 63).

E rövid idézetekből is látjuk, hogy egy adott párt változása (esetünkben a pólusváltás) sokféle összefüggésben tárgyalható, és komoly kihatása van a politikai erőtér egészére. A Fidesz ideológiai váltása felfogható (mint ezt sokszor megfogalmazták) destabilizáló, de stabilizáló lépésként is. Mindenesetre azt kell hangsúlyozni, hogy e váltásban nagyon lényeges volt az *akaratlagos* mozzanat: a Fidesz erősebb társadalmi beágyazása, szervezeti átalakítása, professzionálisabbá tétele, személyi innovációja, illetve kormányképessége feltételeinek megteremtése.

KOALÍCIÓN BELÜLI ERŐÁTRENDEZÉSI KÍSÉRLETEK

Számos változás történt a magyar pártok világában a koalíciós partnerek között (a koalíciókötések természetéről lásd: Shvetsova, 2002) Ez az átrendeződési szándék strukturálisan azzal a körülménnyel függ össze, hogy 1990-ben Magyarországon olyan sokpártrendszer jött létre, amely kezdetben kormány szinten és ellenzékben is egy domináns pártot és két szatellitpártot, később egy domináns és egy szatellitpártot foglal magában. A domináns kormánypárti és ellenzéki párti szerepért – mint láttuk – kezdetben komoly küzdelem folyt és történtek is átrendeződések. 1998-re azonban a magyar pártrendszer nem pusztán koncentrálnak (Tóth Csaba, 2001), hanem kialakultak a domináns és a szatellitpártok is, amelyek feltehetőleg hosszú távon – a rövid távú ciklusoktól függetlenül – betöltik a magyar pártpolitikai erőteret.

A domináns és a szatellitpárti szerepek persze nem eleve adóttak s nem örökérvényűek. 1996-ig például a Fidesz (hiába váltott pólust) nem számított domináns pártnak a jobboldalon. A Fidesz erőteljes offenzív szerepe rövid idő alatt átrendezte a jobboldali dominanciaviszonyokat (Orbán Viktor Torgyán Józsefet, az akkori legnagyobb ellenzéki párt, a Független Kisgazdapárt elnökét ütötte ki a potenciális miniszterelnök-jelölti székéből). A Fidesz újfajta szerepfelfogása azonban az FKGP-t is változtatásra készítette, és az FKGP megújulási szándékait nem értelmezhetnénk a dominanciaviszonyok figyelmen kívül hagyásával. 1996 és 2000 között az FKGP „alávetette” magát a Fidesznek, s ezt Torgyán József az „ország érdekében” tüntette fel (Torgyán, 2000: 258). Ugyanakkor jelezni kell, hogy a Fideszsel kötött koalícióban a Kisgazdapártot is elérte a szatellitpártok örök problémája: a napirendformálásban jóval kisebb volt a szerepe, mint a Fidesznek és lényegében a teljes eljelentéktelenedés fenyegette. Ezért is kezdett a Kisgazdapárt olyan akciókba, amellyel a kialakult dominanciaviszonyok megváltoztatását szerette volna elérni, ám végeredményben a kis-

gazdapárti politikusok rendre vereséget szenvedtek, és 2001-ben Torgyán Józsefnek is fel kellett állnia miniszteri székéből.

A koalíciós viszonyok módosítására az MSZP–SZDSZ-kormányok idején is látunk példákat. 1996-ban, a Horn-kormány idején, a kisebbik koalíciós párt megakadályozta, hogy az MSZP „saját hatáskörben” döntést hozzon a Központi Nyomozó Hivatalról. 2002-ben az SZDSZ kis híján megbuktatta Medgyessy Péter hivatalban lévő miniszterelnököt, s 2004-ben minden változási szándékát arra koncentráltta, hogy a koalíciós együttműködés mechanizmusában a maga számára döntő pozíciót foglaljon el. A kisebbik koalíciós fél persze soha nem tud „teljes” győzelmet aratni, ugyanis a nagyobbik fél utólag – különféle módszerekkel – „megtorolhatja” a sérelmeket, de a szatellitpárt átmeneti időre komoly erőforrásokat szerezhet magának és tényleg – erején felül – befolyásolni képes a döntéshozatalt.

A szatellitpártok ugyanakkor rá is vannak utalva a koalíción belüli pozícióharcra, lévén szavazatszerző képességük korlátozott. Akár az SZDSZ, akár az MDF példáját nézzük (ez utóbbi ráadásul jelenleg nem is tekinthető szatellitpártnak, hiszen a Fidesszel nincs szoros szövetségi rendszerben), ezeknek a pártoknak nem az önálló szereplés és az önálló politikai akciók szervezése biztosít többleterőforrásokat, hanem a domináns pártokkal való viaskodásuk, az azoktól való önmegkülönböztetésük.

A magyar politikai mező elmúlt tizenöt éves tapasztalatai azt a belátást erősítik, hogy 1998-cal – legalábbis belátható időre – befejeződött a pártok két jól elhatárolható csoportjának (a domináns és a szatellitpártoknak) a kialakulási folyamata. A domináns pártok változásainak jellege alapvetően különbözik a szatellitpártokétól, a nagy pártoké a kis pártokétól. A kis pártok lényegében lemondtak arról, hogy akár csak középpártok is legyenek. A kis pártok eleve behatárolt változásokat terveznek, ami részben ellentétben áll az európai tendenciákkal, ahol komoly, több irányban nyitott középpártok léteznek (Tóth Csaba, 2001: 96).

PÁRTON BELÜLI ERŐFORRÁS-MOBILIZÁCIÓ

A pártok belülről is tagoltak. Erőcsoportokból tevődnek össze, s ezek között az erőcsoportok között olykor fellángolnak a harcok. Ezekről a belső küzdelmekről kevés az empirikus tapasztalattunk. A nemzetközi pártirodalomban ezzel szemben régóta folyik a pártokon belüli hálózatok, koalíciók, informális és formális struktúrák kutatása. Láttuk, hogy Carlos Hunneus szerint például Helmut Kohl kiemelkedése is azoknak az informális kapcsolati hálóknak volt köszönhető, amelyeket a kancellári kinevezése előtti évtizedben kiépített. A Kay Lawson által szerkesztett kötetben számos dolgozat foglalkozik az egyes országok egyes pártjainak belső, sok esetben informális viszonyaival

(Morris, 1994, Appleton, 1994). Általában is növekszik (s nem csak negatív következtetéseiben) az informális szereplők és intézmények irodalma Blom–Hansen, 1997, Lauth, 2000). Nem közvetlenül, de azért ugyanide tartozik a politikusoknak az a hajlandósága és törekvése, hogy általában is nem „kötött”, hanem informális partnerszereplőket keresnek maguknak a döntéshozatali folyamatban (van Thiel, 2004).

Tudomásul kell tehát venni, hogy a magyar pártokon belül is léteznek a legkülönbélebb hálózatok. Ezek leírása éppen csak elkezdődött. Általánosan ismert, hogy például az MSZP ilyen belső érdekcsoportok bonyolult hálózata, de ezeknek a belső struktúrájáról, a kapcsolati szálak jellegéről, dinamikájáról eléggé halványak az ismereteink (vö. Csizmadia, 2001/d). Holott a belső informális csoportok hozták például helyzetbe Medgyessy Pétert 2001-ben vagy Gyurcsány Ferencet 2004 nyarán. Sem az előbbi, sem az utóbbi változás nem magyarázható pusztán a párt hivatalos struktúráinak döntéseiből, épp ellenkezőleg: arról van szó, hogy főképpen azok a pártok, amelyekben nagyon megkövült belső formális struktúrák léteznek, igyekeznek a formális struktúrák rugalmatlanságát az informális struktúrák flexibilitásával kiegyensúlyozni. Az MSZP esetében az informalitás szinte az egyetlen belső innovációs forrás, lévén a hagyományos és megbonthatatlanak tűnő struktúrák blokkolják egymás iniciatíváit és hatékonyságát.

Informális és hálózati tőkét persze valamennyi párt alkalmaz belső döntéseinek meghozatalában, de korántsem egyforma mértékben. A formális struktúrák „szentségében” hívó pártok – a tapasztalat azt mutatja – kevésbé versenyképesek, mint azok, amelyek képesek a formális és az informális megoldások kombinálására. Más kérdés persze, hogy a „hiteles politika” korában az informális és hálózati típusú összefonódások elégedetlenséget és ellenállást váltanak ki az ellenfelek és a közvélemény jelentős részéből. Ez a megfontolás maga is komolyan hozzájárul ahhoz, hogy a pártok mikor és milyen feltételek között élnek az informális hatalom eszközeivel.

PÁRTTÍPUSVÁLTÁS

A pártok vezetői elszánhatják magukat arra is, hogy egy adott pártszervezeti működési módot egy másikkal váltanak fel. Tekintve, hogy Magyarországon a pártok általában is kevésbé függenek a társadalmi csoportok véleményétől, a pártvezetők fantáziája sokszor látszólag szabadon szárnyalhat. Azonban fenti érveléseink szerint a fantázia korántsem annyira szabad, mint amennyire olykor kívülről tűnik. A pártok – többek között – azért szánhatják el magukat párttípusváltásra, mert a demokrácia konszolidációja szempontjából egy a korábbiaktól eltérő működési módot hatékonyabbnak tartanak.

Vegyük a *mozgalmi párt* példáját. A Gunther–Diamond-féle klasszifikációban fontos szerepet tölt be ez a párttípus, amely Magyarországon sokáig nem jelent meg. Ugyanakkor láttuk, hogy „kései” megjelenésének azért voltak előzményei. A korai pártosodás egyöntetű gyűjtőpárti alapozása után korán megjelentek a mozgalmi politizálás csírái. A Demokratikus Charta (Bozóki, 1997) a parlamenti politizálást szerette volna kiegészíteni az értelmiségi-mozgalmi politizálás nem parlamentáris eszközeivel. A magyar rendszerváltás egyébként is nyitva hagyta a *képviselési* és a *részvételi* politika egymáshoz való viszonyának kérdéskörét, s a participáció mibenlétét (a témához lásd Ulram, 2003, Howard, 2003). A 90-es évek elején a politikai stabilitás két fontos faktoraként a szavazók mérsékeltisége és a participáció relative alacsony szintje jön szóba (Körösi, 1993/b: 17).

A „mozgalmi párt” az ezredfordulón jön létre, erősen kötődve a 2002. évi választási eredményekhez, azaz a Fidesz választási vereségéhez. A választási vereséget ugyanis a pártban – többek között – a szervezeti struktúra hiányosságaiban, a párt korlátozott mobilizációs képességében vélték felfedezni. A mozgalmi párt természetesen nem csak szervezeti innováció, hanem ideológiai válaszkíséret is, amelynek alapjai, forrásai még a 90-es évek közepére nyúlnak vissza. A Fidesz 1996-os programja fogalmazza meg először, hogy a párt nem a hagyományos értelemben vett pártként kíván működni (Fidesz: A polgári Magyarországért, 1996). A mozgalmi párttal a demokrácia *képviselési* eleméről a *részvételre* kerül a hangsúly, s ennek a változásnak nagy jelentősége van az ellenfelek alkalmazkodási folyamataira is. A mozgalmi párt megjelenése még érdekesebben veti fel azt a Katz és Mair által felvetett (és az írás első fejezetében tárgyalt) kérdést, hogy hányféle párttípus létezhet egymás mellett egy adott korban. A magyar közélet azt mutatja, hogy sokfajta, azaz messze nem mondhatjuk, hogy 2005-ben érvényes lenne a rendszerváltásnak az a kiinduló helyzete, miszerint valamennyi magyar párt gyűjtőpárt.

A pártok alkalmazkodási teljesítményének összefoglaló értékelése

Az előzőekben megpróbáltam felvázolni a pártok változási-al alkalmazkodási stratégiájának három dimenzióját: a pártok alkalmazkodására ható legfontosabb *kihívásokat*, az alkalmazkodás különféle *szintjeit*, illetve a változások különféle *eseteit*. Most azt nézem meg, hogy e három – egymással igen szoros kölcsönhatásban álló – dimenzió kapcsán hogyan értékelhetjük a magyar pártok változási kapacitását és alkalmazkodásának mélységét. Először meghatározom a „kombinált” kritériumokat, utá-

na igyekszem a magyar parlamenti pártokat tipologizálni, végül pedig a magyar pártok változási sajátosságai, a pártrendszer változásai és a demokratikus modell változásai között próbálok kapcsolatot teremteni.

KOMBINÁLT VÁLTOZÁSI KRITÉRIUMRENDSZER

A kombinált változási kritériumrendszer nem a fent elemzett három dimenzió egyszerű összeadásából jön létre. A magyar rendszerváltás parlamentbe kerülő releváns pártjai kezdettől szembetalálkoztak az őket folyamatos alkalmazkodásra készítő kihívásokkal (alkalmazkodás a demokratizálódáshoz, a nemzetközi környezethez, a történelmi múlthoz, a társadalmi-kulturális közeghez, a pártellenfelekhez és a sajátos belső pártkonfigurációhoz); alkalmazkodási folyamatuk különböző szinteken (szervezeti, ideológiai, kormányzástanulási, perszonális, kommunikációs) zajlott le; és az alkalmazkodás dinamikusan kiterjedt a pártosodás, a kis pártból naggyá válás, a napirendformálás, az ideológiai váltás, a koalíción és a saját párton belül történő erőátrendezőzés és a párttípusváltás eseteire is. Nem azok a „jól alkalmazkodó” pártok tehát, amelyek mindegyik területen észrevéttetik magukat, mindegyikről gondolnak „valamit”, hanem azok, amelyek valamifajta koherens válasszal, stratégiával és a stratégia végrehajtásához és időnként módosításához szükséges hajtóerővel, erőforrásokkal rendelkeznek.

A koherencia azt jelenti, hogy egy párt képes arra, hogy a környezeti kihívásokat (vagy azok nagy részét) azonosítsa (lásd az alkalmazkodásra készítő kritériumok listáját), a felismert kihívások nyomán különféle szinteken strukturált választ adjon (lásd a szintek listáját), valamint arra is képes, hogy dinamikusan átformálja a rendelkezésre álló politikai közeget (lásd a változási dinamika listáját). A koherencia voltaképp a pártok talán legfontosabb tulajdonságára irányítja a figyelmünket, mégpedig arra, hogy dinamikus kölcsönhatásban állnak a rajtuk kívül létező környezettel. Az irodalom általában eljut ennek a kölcsönhatásnak a felismeréséig, de sokszor nem jut ennél tovább, holott éppen az az izgalmas – és megválaszolásra váró – kérdés, hogy a pártok hogyan képviselnek egy koherens (egyszerre környezetkövető és környezetformáló) programot.

Ha megnézzük a magyar pártosodás folyamatát, akkor azt látjuk, hogy a követés–formálás dimenzió jelentős mértékben magyarázza a bekövetkező változásokat. A követés–formálás dimenzióban nem mindegyik rendszerváltó parlamenti párt volt képes alkalmazkodni, azaz voltak pártok, amelyek viszonylag jól reagáltak a környezeti kihívásokra, de nem tudtak formálni a körülményeken. A formálást (mint a koherens alkalmazkodás alapelemét) azért is hangsúlyoznunk kell, mert a dolgozat elején is kifejtett módon Magyarországon a pártok – ellentétben a nyu-

gat-európai országok váltógazdálkodási hagyományaival – rövid távú váltógazdálkodási ciklusra tagolták a demokrácia első másfél évtizedét. A négyévenként kormányváltások kifejezetten ösztönözték a pártok sűrű és komoly változásait, amely változások egyben az ellenfelek hatalomból való kikényszerítésének, illetve ellenzékben tartásának eszközeivé is váltak. A kombinált kritériumrendszerben azok a pártok minősülnek a legsikeresebbnek, amelyek a) meg tudták akadályozni, hogy ellenfelük megtörje a váltógazdálkodás rövid trendjét, b) képesek voltak arra, hogy ellenfeleiket követő magatartásra kényszerítsék, c) nem veszítettek el (sőt ha lehet, növelték) választói támogatásukat.

Mindent egybevéve szempontrendszerünk alapján a pártok három csoportja rajzolódik ki előttünk. Az első csoportba a *sokoldalúan alkalmazkodóképes* pártok tartoznak, amelyek képesek voltak arra, hogy a fenti értelemben véve komplexen teljesítsék a változások során részben rájuk rótt, részben pedig önkéntesen vállalt feladatokat. A második csoportba a *részlegesen alkalmazkodóképes* pártokat sorolhatjuk, amely csoport talán legfőbb jellemzője, hogy egy bizonyos határig képesek követni a változásokat, ott azonban megáll a tudományok, s kényszerűségből avagy innovatív kapacitás híján nem tudják megvalósítani a további szükséges változtatásokat. Végül a harmadik csoportba az *alkalmazkodásképtelen* pártok tartoznak, amelyek jószerivel a demokratikus rendszer változásaiból és a pártverseny természetéből adódó egyetlen komoly kihívásra sem tudtak koherens választ adni.

ALKALMAZKODÁSKÉPES PÁRTOK

A magyar pártok közül a vezető kormányzó és a vezető ellenzéki pártot tekinthetjük sokoldalúan alkalmazkodás- és változóképes pártoknak. Természetesen alkalmazkodásuk korántsem egyforma, sőt nagyon is eltérő mintázatú. Az MSZP a demokráciának inkább a képviseleti formáját preferálja, a Fidesz a demokráciának elsősorban a részvételi formáját. Az MSZP inkább a nemzetközi környezethez való passzívabb, míg a Fidesz az aktívabb formáit részesíti előnyben. Különbség van a két párt között a társadalmi-kulturális környezethez való viszonyban is: az MSZP inkább a modernizálódó, míg a Fidesz inkább a hagyományos társadalmi csoportokhoz köthető.

Ezek a különbségek azonban valójában másodlagosak ahhoz képest, hogy a magyar parlamentnek ez a két pártja az, amely az elmúlt tizenöt évben végrehajtotta a szervezeti, ideológiai, kormányzástechnikai, személyi és kommunikációs reformokat. De nem pusztán csak végrehajtotta (nem csak alkalmazkodott a másik lépéseihez), de bizonyos időszakokban, hosszabb vagy rövidebb időre lépéskényszerbe is volt képes hozni vetélytársát. Hasonlóságot mutat a két párt abban is, hogy mindkettőnek volt

élménye a kispárti státusszal kapcsolatban, ha részben nem is ugyanabban az időszakban. Mind az MSZP, mind pedig a Fidesz képes volt arra, hogy nagy párttá váljon, amihez azonban nem egyforma változásokon kellett keresztülmenniük.

Az MSZP programbeli újítással, a politikai verseny kétpólusúságának tematizálásával, illetve az értelmiségi-mozgalmi politikai támogatásával érte el, hogy 1994-re nem pusztán kormányképes alternatíva, de a legnagyobb szavazatmennyiséget birtokló párt is lett belőle. A Fidesz erre a „kihívásra” az identitáspolitika (tehát nem hagyományos ideológia), a társadalom szélesebb rétegei felé való nyitás (tehát nem hagyományos osztálypolitika), a szervezetrendszer külső-intellektuális segítőkkel való megerősítése (tehát nem hagyományos szervezetpolitika), illetve a politika perszonalizálása (tehát nem kollektív pártmegjelenítés) eszközeivel válaszolt. Sőt a Fidesz ennél is tovább ment, amikor az egész kormányzási mechanizmust, kormányzati modellt megváltoztatta, s a képviselői kormányzást elmozdította az „elnöki” kormányzás irányába (lásd erről Körösi, 2001). Míg 1990 és 1994 között az MSZP dinamikáját a domináns párttá válás és az ideológiai megújulás adta, addig a Fidesz 1994 utáni teljesítményében már ennél átfogóbb tényezők is szerepet játszanak. Míg az MSZP-nek versenyben maradásához elegendő volt ennek a két tényezőnek az összehangolt-koherens alkalmazása, addig a Fidesz csak úgy tudott versenyben maradni (figyelembe véve a rövid ciklusok láncolatát), ha „absztrakt” pártból hirtelen társadalomkötött (de nem osztálykötött) párt lesz, ha kis pártból domináns ellenzéki párt lesz, ha ideológia helyett érték- és identitáspolitikába kezd, ha képessé válik a napirend monopolizálására, ha – mindennek a tetejébe – még pólust is vált. Az MSZP 1994-re „változásminimalizálással” is kormánytényezővé tudott válni, a Fidesz 1998-ra „változásmaximalizálással” tudott releváns versenytárs maradni.

1998 után aztán a már a „változásmaximalizált” Fidesz jelentette a normát az MSZP számára, s nem véletlen, hogy az MSZP átalakulása 1998 és 2002 között olyan mértékűvé vált, mint amilyené, hiszen itt már két domináns küzdött egymással, mindkettő rendelkezett a nemzetközi és a hazai külső környezet (Európa, EU, információs társadalom és vele párhuzamos szegénység, társadalmi egyenlőtlenségek) „letapogatására” alkalmas programmal és szakértői kapacitással. Az MSZP-nek mégis újabb komoly változásokat kellett tennie, elsősorban az informális hálózatok mozgósítása és a perszonalizált politika pártbeli „legalizálása” irányában.

A két párt „közös” változásai a *popularizált* politika irányába mutatnak, ami nem tévesztendő össze a *populáris* politikával (Csizmadia, 2004/b). A populáris politika erősen kötődik a 21. század kihívásaihoz és e kihívások megválaszolására az erős

nemzetközi támogatással rendelkező nagy pártok a legversenyképesebbek.

RÉSZLEGESEN ALKALMAZKODÓKÉPES PÁRTOK

A magyar parlamentben jelenleg helyet foglaló két kis (vagy más szóval: szatellit-) párt részleges alkalmazkodóképességről tett tanúbizonyságot az elmúlt másfél évtizedben. A két rendszerváltó nagy párt 1994-től kezdődően folyamatosan visszaszorult. Az MDF-et felmorzsolta az első kormányzati ciklus, s kormányzati bukásától kezdődően lényegében kispárti pozícióban van, választási eredménye az 5 százalék körüli tartományban mozog. Az SZDSZ 1994-ben még viszonylag jól szerepelt, de 1998-tól kezdődően egyértelműen kis pártnak tekinthető.

A kelet-közép-európai rendszerváltások domináns pártjai más országokban is visszaszorultak. A magyar példa inkább abból a szempontból kivétel, hogy ezek a pártok bennmaradtak a parlamentben. Részleges alkalmazkodóképességük egyik eleme éppen az, hogy sikerült megőrizniük viszonylagos önállóságot, törzsközönségük egy része kitarzott mellettük. Legfontosabb alkalmazkodási „fegyverük” a domináns párttal vagy koalíciós nagy párttal szembeni „zsarolási potenciáljuk”. Mivel sem az SZDSZ, sem az MDF nincs abban a helyzetben, hogy akár csak egy középpárti változási stratégiában gondolkodjon, változásaik nagyon szűk sávban mozognak. Ez a szűk sáv jószerivel a koalíciós erőviszonyok *informális alakítása*, valamint ennek eszközeként a párton belüli bizonyos erőcsoportok *informális helyzetbe hozatala*. De az utóbbi időben határozottan megfigyelhetjük azt is, hogy egészen más az SZDSZ és az MSZP, mint az MDF és a Fidesz viszonya. Az SZDSZ is – az MDF-hez hasonlóan – önálló pártként, a maga liberális mivoltát hangsúlyozó szervezetként definiálja önmagát. Ugyanakkor az SZDSZ önállósága hangsúlyozottan *relatív*. Határhelyzetekben ez az önállóság határozottan a koalíció egészének javára válik és segíti a koalíciós működést (például a Medgyessy-válság idején), más esetekben azonban csak nagyon csekély mértékben érvényesül. Ezzel szemben az MDF a jobboldali póluson belül lényegében teljes önállósággal cselekszik, s változásai nem a *Fidesz*-hez való viszonyában, hanem önmagában érdekesek. Az MDF konzervativizmusa, a konzervatív szavazók megkötésének egyre határozottabb szándéka ugyanakkor a Fidesz politikai radikalizmusának csökkenését is eredményezte, ami azonban az MDF önállósága szempontjából nem biztos, hogy előny.

Összességében a két kis párt sem a témák meghatározásában, sem a dominánsá válásban, sem ideológiai vagy párttípusváltásban nem ért el látványos eredményeket. A magyar demokratikus pártverseny döntő jellegű formálását átengedik a két nagy pártnak.

ALKALMAZKODÁSKÉPTELEN PÁRTOK

Az alkalmazkodásképtelen pártok azok a pártok, amelyek vagy bent voltak a magyar parlamentben, de kiestek onnan, vagy nem is voltak bent, és nem tudnak bekerülni sem. Az alkalmazkodásképtelenség elsősorban az 1990–94-es első koalíció két pártjára (Kisgazdapárt, KDNP), illetve az 1998-as ciklusban parlamentbe kerülő MIÉP-re vonatkozik, de ebbe a csoportba sorolhatjuk a legerősebb parlamentben kívüli pártot, a Munkáspártot is.

Az alkalmazkodásképtelen pártok szinte egyetlen kombinált kritériumnak sem tudnak eleget tenni. Nagyjából tudjuk, mit gondolnak a demokráciáról, a nemzetközi politikáról és intézményrendszeréről, a hagyományokról, a társadalmi-kulturális közegről, de meg kell állapítanunk, hogy ezeknek a pártoknak az a közös sajátosságuk, hogy sem szervezeti, sem ideológiai, sem kormányzástechnikai, sem perszonális és kommunikációs értelemben nem tudták a lépést tartani a többiekkel. E pártok legerősebb időszaka a rendszerváltás környékén volt, amikor nagy részben kialakulatlan a politikai paletta, s bizonyos ideológiai jelzők használata még inkább kerülendő volt. Ezek a pártok a későbbiekben – részben – áldozataivá váltak az első kormányzati ciklus negatív kimenetelének, részben pedig annak, hogy semmilyen értelemben nem tudták formálni a körülöttük lévő politikai valóságot. A MIÉP ugyan egy időre a politikai radikalizmus letéteményesévé vált, s ennek akár demokráciakonzolidáló hatása is van (hiszen megköti a radikális választói közönséget, Enyedi, 1998), de ezen túlmenően a párt nem tudott hosszú távra ható, a pártot tartós politikai szereplővé tevő változásokon keresztül menni.

Azaz az alkalmazkodásképtelen pártok éppen arra nem voltak képesek, hogy koherensen modernizálják a rendszerváltás idején kialakult (és akkor rövid időre népszerű) szervezetüket, struktúrájukat. A változás akadályozója lényegében e pártok *történelmi* jellege volt (FKGP, KDNP). A történelmi keresztény és kisgazda szavazókat a jobboldali tanulási folyamat során a 90-es évek második felére megtanították arra, hogy érdekeiket nem csak történelmi pártok képviselhetik. A MIÉP és a Munkáspárt (mint két nem történelmi párt) pedig ugyancsak nem tudott alkalmazkodni a jól, illetve részlegesen alkalmazkodó pártok által teremtett pártverseny kereteihez.

Az alkalmazkodásképtelen pártoknak még egy magyar társadalmi és kulturális jelenség hatásaival szembe kellett nézniük. Ez pedig az, hogy hiába ábrándul ki egyre többet ember Magyarországon a politikából, ettől nem növekszik a parlamenten kívüli alternatívák támogatása. Az 1990-es években számos párt szinte a semmiből, rövid idő alatt került be a nagypolitikai arénába (a Forza Italiáról lásd Seisselberg, 1996), Magyarországon azonban semmi ilyesmi nem következett be. Miközben sokan

érveltek úgy, hogy a parlamenti pártok nem fejezik ki a társadalom érdekeit, a pártpolitikai mezőny leszűkült, s csak a jól, illetve részlegesen alkalmazkodni képes pártokat tartotta meg. A pártrendszer koncentrációja valójában az alkalmazkodó pártok „kartelljének” koncentrációja. Befejezésül röviden a pártrendszer szemszögéből tekintjük át a pártok változásait.

A PÁRTOK VÁLTOZÁSAINAK HATÁSA A PÁRTRENDSZERRE

Többször idéztem már Tóth Csaba fontos tanulmányát a pártrendszer koncentrációjáról. „Annál koncentráltabb egy pártrendszer – mondja a szerző –, minél kevesebb párt birtokolja a szavazatok minél nagyobb hányadát” (Tóth Csaba, 2001:83). Tóth „megengedő” a tekintetben, hogy az elemzők eleget foglalkoznak a pártok változásaival, kritikaként azonban felrója, hogy a pártok változásait vizsgáló munkákból nem olvasható ki „a pártrendszer átalakulásának iránya” (uo.: 81). Szerintem az első kérdésben téved, a másodikban ellenben igaza van. Téved abban, hogy az elemzők elegendő figyelmet szentelnének a pártok változásainak kutatására. A fenti dolgozattal azt igyekeztem bizonyítani, hogy nem fordítottak elegendő figyelmet. S éppen ebből a hiányosságból fakad, hogy a pártrendszer alakulásának jellegére vonatkozóan sincsenek mélyreható elemzések. A pártok dinamikájának bemutatása tehát nagyon szorosan összefügg a pártrendszer dinamikájának érzékeltetésével. Statikus párt-elemzésekből csakis statikus pártrendszerelemzés következhet.

Mármost a pártok dinamikus változásaiból arra a következtetésre jutunk, hogy az alkalmazkodásképes pártok igen erőteljesen befolyásolják a pártrendszernek a rendszerváltáskor kialakult struktúráját. Ez a struktúra akkor sokpártrendszert jelentett, különféle történelmi beágyazottságú, múltú, szervezeti jellegű és ideológiájú pártokkal. A változások egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy az alkalmazkodásképes pártok ezt a helyzetet (amely a szavazói diffuzitás és dekoncentráció irányába mutat) leegyszerűsítsék, azaz a pártrendszer koncentrációja a mértékadó pártok akarattal segített tevékenységén nyugszik.

Itt azonban további kérdések merülhetnek fel. Mindenekelőtt az, hogy a leginkább változásképes pártok szándékain nyugvó *koncentráció* vajon egyet jelent-e a pártrendszer *konzolidációjával*. Mi van ugyanis akkor, ha két párt – Tóth Csaba szavával élve – úgy „szelektálódik” ki, úgy hozza létre a pártrendszer koncentrációját, hogy az valójában a demokrácia dekoncentrációjához vezet? Vagy mi van abban az esetben, ha a koncentrációt megvalósító felek egyikének és másikának nem egyforma a megítélése, azaz a közvélemény egy része az csak az egyiket, másik része csak a másikat tartja konszolidáló tényezőnek és viszont?

Ezek a kérdések a pártok *viselkedéséhez* vezetnek el bennünket. A konszolidáció fogalmát Enyedi úgy határozza meg, hogy az „a politikai viszonyok és konfliktusmegoldó folyamatok mintájának kikristályosodása... Egy politikai rendszer akkor tekinthető konszolidáltnak, amikor a politikai harcoknak behatárolható a kimenetele, amikor a főbb szereplők védettek a kapcsolataik egyensúlyát veszélyeztető törekvésekkel szemben, amikor a társadalmi konfliktusokat stabil intézmények csatornázzák” (Enyedi, 1998: 6). Enyedi – nagyon helyesen – hangsúlyozza, hogy egy induló rendszer az *alkalmazkodóképességen keresztül* juthat el a konszolidációig (uo.: 12), ugyanakkor talán kevesebb figyelmet fordít arra a kérdésre, hogy vajon a pártok *általános* viselkedésén túlmenően (amelyek a konszolidáció irányába mutatnak) milyen *specifikus* viselkedési formák vannak, amelyek éppen nehezíthetik a konszolidációs folyamatot.

Ami a pártok viselkedésének általános oldalát illeti, arról valóban elmondható, hogy a koncentráció és egyben blokkosodást (Tóth Csaba, 2001: 88) eredményező pártviselkedés konszolidált és kiszámítható viszonyokat teremt. A koncentráció révén létrejövő kvázi-kétpártrendszer (uo.: 90) képesnek látszik arra, hogy a szavazókat a korábbiakhoz képest jobban egyik vagy másik párthoz kösse, s ezáltal oldja a választási változékonyságot. A választói változékonyság – mint azt az első fejezetben láttuk – a kialakuló, kezdeti demokráciák sajátossága, szemben a stabil, beágyazódott demokráciákkal. Tehát a blokkosodás és koncentráció elvileg hasznos a pártrendszer egésze szempontjából.

Ugyanakkor viszont van egy ezt gyengítő tényező. Ez pedig az, hogy a blokkosodás, a koncentráció (vagy más aspektusban a Körösi által leírt kormányzati filozófiaváltás) rövid ciklusokban valósul meg s ezért instabil magatartás- és viselkedési formákat hozhat létre. Éppen azért, mert a pártok túlzottan ráutaltak a gyors változásra, olyanfajta viselkedésformákra tesznek szert, amelyek nem tudnak meggyökerezni, s amelyek a blokkosodás másik pólusán állandó – s szinte az alapkérdésekig eljutó – kritikákat váltanak ki. Voltaképp a politikai viselkedésnek azok a kölcsönösségen alapuló normái sérülhetnek (és sérülnek is) így, amelyek pedig az Enyedi által említett „konfliktusmegoldó mintázat” stabilitását jelenthetnék.

A magyar pártrendszer átalakulásában az tehát az érdekes tényező, hogy az alkalmazkodóképes (és részlegesen alkalmazkodóképes) pártok részéről erős az igény a pártrendszer egészének átalakítására, az átalakításra irányuló magatartási minták azonban erős elutasításra találnak az érintett vetélytársak részéről. Miközben tehát a pártok a *rendszer* konszolidálják, a *magatartásformákat* dekonszolidálják, azaz nem csillapítják, hanem kiélezik és sok esetben kezelhetetlenné teszik a konfliktusokat.

Ezt az ellentmondást gondolom a magyar pártok és a magyar pártrendszer egyik legérdekesebb vizsgálendő kihívásának. Mert miközben a pártok és ezáltal a pártrendszer igen jó hatásfokú alkalmazkodási potenciálról tesz tanúbizonyságot, sokkal gyengébb a teljesítmény abban a vonatkozásban, hogy a pártrendszer konszolidációját továbbvigye a *fejlett* demokrácia irányába. Az elmúlt másfél évtized ugyanis a demokrácia *kezdeti szakaszának* konszolidációjáról szólt s lényegében egy Európával csak felületesen érintkező magyar politikai rendszer és társadalom konszolidálását jelentette. Egy *érett* demokrácia (Ágh, 2001) konszolidálásához már az eddigieknél jóval nagyobb szükség lesz a pártok viselkedési formáinak, a pártverseny normáinak és szabályainak konszolidálására is.

Az a benyomásunk tehát, hogy a pártrendszer egyfelől stabil, másfelől azonban jelentős instabil energia is van benne, nem áll messze a tapasztalati valóságtól. A magyar pártok nagyon sokat tettek azért, hogy alkalmazkodjanak a rendszerváltás utáni kezdeti demokrácia kihívásaihoz és viszonylag keveset, hogy viselkedési normáikat is stabilizálják. Mindezekhez képest majdhogynem másodlagos, hogy Magyarországon is létrejött az a nagyon sokféle párttípust magában foglaló pártszerkezet, amelyről Gunther és Diamond olyan elevenen és megvilágítóan beszélt.

KONKLÚZIÓ

A fenti dolgozatban a következő lényegesebb belátásokra jutottunk. 1. A nyugati típusú demokratikus többpártrendszerek és a magyar rendszerváltás utáni korszak többpártrendszere között lényegbevágó eltérések vannak. Az eltérés talán legfontosabb összetevője, hogy míg Nyugat-Európában többciklusú váltógazdálkodásban kristályosodtak ki a változóképeség politikai és magatartási normái, addig nálunk ezek rövid ciklusokhoz igazodóan jelennek meg. 2. A pártok változásai a rövid ciklusokon belül is „törvényszerűségeket” követnek, de ez természetesen nem homogén változási utakat és stratégiákat jelent. Valamennyi pártnak külső kihívások és változási kényszerek bonyolult szövevényével kell szembenéznie, de korántsem mindegyik képes arra, hogy ezek közül akár csak a többséggel szembenézzen és arra hatékony válaszokat adjon. 3. A pártok természetesen nem pusztán csak alkalmazkodnak a külső követelményekhez, hanem formálják is a környezetüket és vetélytársaikat. A fenti dolgozatban különféle szinteken és eseteken keresztül próbáltuk bemutatni a passzívabb alkalmazkodás és az aktívabb formálás példáit. 4. A pártok változásai soha nem öncélúak, hanem a változások szorosan összekapcsolódnak a pártrendszer egészének mozgásával. A pártrendszer átalakulása pedig igen szo-

rosan összefügg a magyar rendszerváltás talán legneuralgikusabb pontjával: a szavazói bizonytalansággal és változékonysággal. Ezért a pártok és a pártrendszer alkalmazkodásának egyik legfőbb hozadéka, hogy igyekszik megkötni a szavazókat, ezáltal közelebb terelve a magyar pártpolitikai rendszert a nyugat-európai mintákhoz. 5. A magyar pártok között megkülönböztetünk sokoldalú és részleges alkalmazkodásra képes, valamint alkalmazkodásképtelen pártokat. Közülük döntően az első kategóriába tartozó pártok akaratlagos tevékenységének eredménye a pártrendszer átalakulása. 6. A pártok és a pártrendszer átalakulása – hasonlóan a Katz–Mair-elméletben foglaltakhoz – ma is komoly kihatással van a demokrácia egész modelljére és működésére. Ugyanakkor nem gondolnám, hogy olyanféle demokratikus modellváltás jött volna létre, mint amiről Körösényi beszél (Körösényi, 2002) a vezérdemokrácia kapcsán. Sokkal inkább demokratikus *modellekről* beszélhetünk, amelyek közül csak az egyik modell az, amelyet a jobboldal alkalmazkodás-képes pártja fejlesztett ki. Bár a baloldal is változtatott magatartásán a politika perszónifikálását illetően, de a baloldali demokraciamodell nem a vezérdemokrácia. Ez a „modellvita” ismét csak instabilitást visz a rendszerbe, és keresztbe szeli a pártrendszer koncentrációjának folyamatát. 7. Végül megemlítjük, hogy a pártrendszer koncentrációja és konszolidációja mellett – magatartási oldalról – a magyar pártok és a pártrendszer az instabilitás és a további változóképesség jeleit is mutatja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágh Attila (1992): A pártok parlamentesedése Magyarországon (1989–1991). *Politikatudományi Szemle*, 1. 125–140.
- Ágh Attila (1997): A félidős konfliktusok éve. *Magyarország Politikai Évkönyve*, 20–37.
- Ágh 2001: A korai konszolidáció és az EU-alkalmazkodás Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 1–2. 25–44.
- Appleton, Andrew (1994): The Formal versus Informal Rules of French Political Parties. In: Kay Lawson ed.: *How Political Parties Work?* Praeger-Westpoint, Connecticut–London, 23–53.
- Bartolini, Stefano–Mair Peter (1990): *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885–1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bastow, Steve–Martin, James–Pels, Dick (2002): Introduction: Third Ways in Political Ideology. *Journal of Political Ideologies*. Special Issue: third ways ideologies, October, 269–280.
- Berman, Sheri (1997): The Life of Party. *Comparative Politics*. October, 101–122.
- Betz, Hans-Georg (1998): Introduction. In.: Betz–Immerfall 1998, 1–10.

- Betz-Immerfall eds.(1998): The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies. MacMilland, Basingstoke and London. 1–10.
- Bihari Mihály (1991): Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon (1989–1990). Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 33–47.
- Bihari Mihály (1997): Válságkezelés és mélyülő ellentmondások. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 38–45.
- Blom-Hansen, Jens (1997): A „New Institutional” Perspective on Policic Networks. *Public Administration*, 4. 669–693.
- Bozóki András (1997): Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: a Demokratikus Charta. *Politikatudományi Szemle*, 1. 98–136.
- Bozóki András (2002): Politikai fordulat Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 1–2. 5–20.
- Csizmadia Ervin (1998): A magyar pártok külpolitikai elképzelései és Nyugatképe. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*, 157–165.
- Csizmadia Ervin (1998/b): Pártok és agytrösztök. Think tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 4. 5–28.
- Csizmadia Ervin (1999): A liberalizmus és a demokrácia felfogása a rendszerváltáskor és ma. In.: *Rendszerváltás és kommunikáció*. Szerk.: Sárközy Erika. *Osiris Kiadó–Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet*. 21–32.
- Csizmadia Ervin (2001/a): A pártok alkalmazkodóképessége és a pártverseny dinamikája. Nemzetközi és hazai példák. *Politikatudományi Szemle*, 4. 29–56.
- Csizmadia Ervin (2001/b): Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben. *Századvég Kiadó*.
- Csizmadia Ervin (2001/c): Blairizmus = orbánizmus? Nem. *Századvég, ősz*, 121–126.
- Csizmadia 2001/d: Parties and Political networks. *Central European Political Science Review*, ősz 140–151.
- Csizmadia Ervin (2004/a): A magyar kormányok politikai kommunikációja. 1990–2004. In: *Propaganda a mai médiában*. Szerk.: Csermely Ákos–Sükkösd Miklós. *Média Hungária Könyvek* 5. 37–52.
- Csizmadia Ervin (2004/b): Populista vagy populáris? *Hetek*, március 12.
- Duverger, Maurice (1954): *Political Parties*. London: Methuen.
- Elgie, Robert (1995): Political Leadership in Liberal Democracies. *MacMillan Press*. Basingstoke and London.
- Enyedi Zsolt (1998): Pártrendszer és politikai konszolidáció. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5–32.
- Enyedi Zsolt (2004): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég*, 3. 3–28.
- Fidesz (1996): A polgári Magyarorszáért. Kiadó nélkül.
- Fricz Tamás–Johancsik János (1997): Pártok és választópolgárok kapcsolattartása. Magyarország EU-csatlakozása és a nyugat-európai tapasztalatok. *Politikatudományi Szemle*, 4. sz. 59–88.
- Fricz Tamás (2002): Önkorlátozó és önfelértékelő pártrendszerek: a magyar pártrendszer önfelértékelő jellege és annak okai. In.: Bayer József (szerk.): *Politika és társadalom*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 209–233.
- Gunther, Richard–Diamond, Larry (2003): Species of Political Parties. *Party Politics*, 2003. March, 167–200.
- Hirahita, Takesi (2000): A pártrendszer kialakulása és a választási illékonyág Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle*, 3–4. 75–96.
- Howard, Marc Morjé (2003): Free Not to Participate: Why Post-Communist Citizens Do not Join Voluntary Organizations? *Central European Political Science Review*, 4. 56–80.

- Hunneus, Carlos (1996): How to Build a Modern Party: Helmut Kohl's Leadership and the Transformation of CDU. *German Politics*, December, 432–459.
- Huntington, Samuel (1991): The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman-London. *University of Oklahoma Press*.
- Ignazi, Piero (1996): The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties. *Party Politics*. 549–566.
- Ilonszki Gabriella (2002): Az elnöki parlamentarizmus és a parlament. *Századvég*, 2. 109–132.
- Immerfall, Stefan (1998): The Neo-Populist Agenda. In: Betz-Immerfall eds.: *The New Politics of the Right*. MacMillan, Basingstoke and London. 249–262.
- Inglehart, Ronald (1977): The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics. *Princeton University Press*.
- Inglehart, Ronald (1981): Postmaterialism in an Environment of Insecurity. *American Political Science Review*, 75.
- Katz, Richard S. (2001): The Problem of Candidate Selection and Models of Party Democracy. *Party Politics*. May, 277–296.
- Katz, Richard S.–Mair, Peter (2001): A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 3. 131–156.
- Kéri László (1997): Örök ez a tánc... Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 119–126.
- Kircheimer, Otto (1966): The Transformation of the Western European Party Systems. In: Joseph LaPalombara and Myron Wiener eds.: *Political Parties and Political Development*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kitschelt, Herbert (1994): The Transformation of European Social Democracy. New York: Cambridge: *Cambridge University Press*.
- Kitschelt, Herbert (1996): The Logics of Party Formation. Ithaca, NY: *Cornell University Press*.
- Konrád György–Szelényi Iván (1992): Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, 1. 9–28.
- Kovács Éva–Tóth István János (1992): Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. *Politikatudományi Szemle*, 1. 99–124.
- Körösényi András (1993/a): Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle*, 3. 94–114.
- Körösényi András (1993/b): Kie a hatalom? A hatalom pluralitása Magyarországon, 1990–1992. *Politikatudományi Szemle*, 4. 5–20.
- Körösényi András (1996): Nomenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég* 1. 67–94.
- Körösényi András (2001): Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég*, tavasz, 3–38.
- Körösényi András (2002): A vezérdemokrácia és az antik orátorok. Visszatérés az antik demokrácia politikafogalmához. In: *Demokrácia és politikatudományi a 21. században*. Szerk.: Szabó Máté. Rejtjel Kiadó. 54–78.
- LaPalombara, Joseph–Weiner, Myron (1966): The Origin and Development of Political Parties. In: Joseph LaPalombara and Myron Weiner eds.: *Political Parties and Political Development*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lauth, Hans-Joachim (2000): Informal Institutions and Democracy. *Democratization*, 4. 21–50.
- Mair, Peter (1989): Continuity, Change and Vulnerability of Parties. *West European Politics*, October, 169–188.
- Mair, Peter (1996): What is Different About Postcommunist Party Systems? *Studies in Public Policy* 259. Glasgow: University of Strathclyde, Centre for Study of Public Policy.
- Mándi Tibor (2000): A „harmadik út” rövid tündöklése. *Századvég*, ősz. 27–68.
- Merkel, Wolfgang–Croissant, Aurel (2000): Formal Institutions and Informal

- Rules of Defensive Democracies. *Central European Political Science Review*. December, 31–48.
- Midgley, James (1996): A radikális jobboldal, a politika és a társadalom. In: *Az új jobboldal és a jóléti állam*. Válogatta és szerkesztette: Bulajos István és Nyilas Mihály. Hilscher Rezső szociálpolitikai Egyesület- ELTE Szociálpolitikai Tanszék, 206–230.
- Morris, David (1994): Factionalism in the Liberal Democratic Party of Japan. In: Kay Lawson ed: *How Political Parties Work?* Praeger-Westpoint, Connecticut-London, 133–150.
- Neumann, Sigmund (1956): Towards a Comparative Study of Political Parties. In: Sigmund Neumann ed.: *Modern Political Parties*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- O'Donnel, Guillermo (1994): Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. January, 55–69.
- Oakeshott, Michael (2001): Politikai képzés. In: *Politikai racionalizmus*. Szerkesztette: Molnár Károly Attila. Új Mandátum Kiadó, 153–174.
- Rüb, Friedbert W. (1999): Az állami intézmények kiépülése a posztkommunista demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 3. 5–30.
- Sárközy Erika–Schleicher Nóra (szerk.) (2003): *Kampánykommunikáció*. Akadémiai Kiadó.
- Seisselberg, Jörg (1996): Conditions of Success and Political Problems of a „Media-Mediated Personality-Party”. The Case of Forza Italia. *West European Politics*. October. 715–743.
- Shvetsova, Olga (2002): Institutions and Coalition-Building in Post-Communist Transitions. In: *The Architecture of Democracy. Constitutional Design, Conflict Management and Democracy*. Andrew Reynolds ed. Oxford University Press.
- Smith, James, A. (1991): *The Idea Brokers. Think Tanks and the Rise of the New Policy Elite*. The Free Press New York.
- Stone, Diane (1991): Old Guard versus New Partisans: Think-Tanks in Transition. *Australian Journal of Political Science*, 2.
- Teller Gyula (1996): A három rész-Magyarország. *Századvég*, nyár, 52–66.
- Thompson, John (2003): A politikai botrány. Hatalom és láthatóság a média korában. *Politikatudományi Szemle*, 2. 139–156.
- Tóka Gábor (1998): A pártpreferenciák stabilitásának meghatározói. *Századvég*, nyár. 3–26.
- Torgyán József (2000): Nem jó szerződésre, hanem jó társakra van szükségünk. A másfél éves koalíciós együttműködés tapasztalatai. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 254–268.
- Tóth Csaba (2001): A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. *Politikatudományi Szemle*, 3. szám. 81–104.
- Tóth Csaba (2004): Pártpolitika. Nyugat-európai pártok EU-képe. Kézirat.
- Tóth Csaba–Török Gábor (2001): Politikai napirend, 2000: Az egyiknek sikerül, a másiknak nem. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve*, 132–147.
- Török Gábor (2000): Politikai napirend, 1999. Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*, 94–103.
- Ullram, Peter (2003): Participation and Political Culture in Central and Eastern Europe (1990–2000). *Central European Political Science Review*, 4. 35–55.
- Van Bienen, Ingrid (1999): Pártok az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 3. 31–54.
- Van Thiel, Sandra (2004): Why Politicians Prefer Quasi-Autonomous Organizations. *Journal of Theoretical Politics*. April, 175–202.
- Wilson, Frank L. (1980): Sources of Party Transformation: The Case of France. In: Peter Merkel ed.: *Western European Party Systems*. New York: The Free Press.

-
- Wilson, Frank L (1994): The Sources of Party Change: The social Democratic Parties of Britain, France, Germany and Spain. In.: Kay Lawson ed.: *How Political Parties Work?* Praeger-Westpoint. Connecticut-London, 263–283.
- Wolinetz, Steven B. (1991): Party System Change: The Catch-all Thesis Revisited. *West European Politics*, 14. 113–128.
- Zhakaria, Fred (1998): Az antiliberális demokrácia kibontakozása. *Európai Szemle*, 3.

KENYERES LÁSZLÓ

Pár(t)választás¹

BEVEZETÉS

Idézet a Népszabadság, 2002. április 16-i számából:
Ötven állampolgár felhívása a társadalmi béke megőrzéséért:

„Felhívást tett közzé ötven állampolgár a társadalmi béke megőrzésért. A közlemény aláírói – politikai nézeteiktől függetlenül – aggódva érzékelik, hogy a felfokozott, már-már hisztérikus politikai hangulat veszélyezteti emberi, baráti, szomszédi, munkahelyi kapcsolataikat. A közlemény aláírói hangsúlyozzák: elutasítanak minden szélsőséges politikai stílust és tematikát, nem hajlandók kizárólag a politikai viták hangulata és tartalma szerint meghatározni emberi kapcsolataik alaphangvételét, tartalmát, más emberhez fűződő viszonyukat. Felszólítják valamennyi politikai erőt és híveiket, hogy a magánélet szabadságát tisztelve, a közéletet attól szükséges mértékben elválasztva folytassák tevékenységüket. Sem szándékkal, sem eltűrve, sem remélve ne törekedjenek az emberi viszonyok kizárólag politikai hovatarozás alapján történő meghatározására.”

Jelen tanulmány a pártválasztás és a párválasztás korrelációs viszonyaival foglalkozik a 2002. évi parlamenti választások tükrében. Bár a vizsgálat több mint egy évvel a választások után, 2003 nyarán történt, így érvényessége akár megkérdőjelezhető is lehetne, ám ismerve a mai politikai viszonyokat és a közéleti történéseket, azt gondolom, hogy a felmérés időpontja ebből a szempontból nem igazán releváns; ennek ellenére le kell szögezni, hogy „tűzközelben” pontosabb képet lehetett vol-

na vázolni a témát illetően. Írásomban tehát egy szűk keresztmetszetben (párválasztási piac) értelmezhető helyzetkép felvázolására tettem kísérletet a „kettészakadt” magyar társadalom teóriájáról. A vizsgálat alapvető céljaként a társadalmi megosztottság párválasztás dimenziójában történő interpretálását határoztam meg. E cél megválasztásának okai viszonylag egyszerűek voltak. Azt gondoltam ugyanis, ha valójában a két tábor között annyira mély ellentétek húzódtak, akkor minden bizonnyal e táborok tagjai mereven elzárkóztak egymástól, legalábbis a mikroklíma és a párválasztás tekintetében bizonyosan.²

A TÁRSADALMI KONFLIKTUSOK POLITIKAI TÉRBEN VALÓ MEGJELENÉSE

Mivel nagy általánosságban elmondható, hogy egy adott ország politikai rendszere és tagoltsága az adott ország mindenkori társadalmi (csoport)konfliktusainak az eredménye, így fontos kiindulópontként kellett kezelnem a 2002-re kialakuló politikai rendszert. Egyes álláspontok szerint a társadalomban tapasztalható, és a társadalmat megosztó csoportkonfliktusok azonban nem minden esetben feleltethetők meg politikai tagoltsággal, hiszen e konfliktusok közül csak azok képződnek le a politikai élet dimenzióiban, melyek köré bizonyos politikai csoportosulások is szerveződnek. A mai magyarországi politikai életben fellelhető társadalmi konfliktusok egy része történelmi léptékekkel is mérhető szembenállások eredménye (pl. népi–urbánus vita), más részük viszont a legújabb kori demokrácia képződménye, amelynek alapját a múlt rendszerhez, illetve az utódpárthoz való viszony adja.

A XIX–XX. században a modern pártok olyan társadalmi konfliktusok mentén szerveződtek, amelyek sajátos társadalmi törésvonalakat (cleavages) képeztek le. Például az iparosítás idején tapasztalható „osztályharc” és a szembenálló osztályok közötti érdekképviseletek (a pártok) is hasonló ellentétek mentén alakultak ki. Az ilyen típusú konfliktusok politikai rendszerekben való megjelenése, illetve a politika által való kezelhetősége számos elméleti megközelítésben volt tetten érhető, melyek közül Lipset megközelítését a téma szempontjából nem hagyhattam figyelmen kívül.

Martin Lipset a politikai rendszerek legitimitását és a demokráciák szilárdságát kapcsolta össze a társadalmi konfliktusok kezelhetőségével; szerinte ugyanis egy demokratikus politikai rendszer legitimitásának mértéke nagyrészt attól függ, hogy milyen mértékben képesek kezelni az adott politikai rendszer szereplői a társadalmat történelmileg megosztó kulcskérdéseket (Lipset, 1995). Véleménye szerint, ahol több – a társadalomra jellemző – történelmi megosztottság is jelen van, ott egyrészt

az ideológiai politizálás nyerhet teret, másrészt ott a demokrácia ingatag és gyenge lesz, mivel az ilyen politika *per definitionem* nem foglalhatja magában a tolerancia fogalmát. Mindezek miatt érdemesnek látta elkülöníteni a reprezentációs és az integrációs pártokat.³ Míg a reprezentációs pártok célja az, hogy egy-egy választás alkalmával a lehető legtöbb szavazatot gyűjtsék, addig az egységesítő pártok tulajdonképpen feladata, hogy olyanná formálják a világot és a valóságot, ami ideológiájuknak leginkább megfelel. Mindezekből következik tehát, hogy az integrációs pártok vezetői és követői számára abszolút prioritásként jelenik meg, hogy kialakítsák azt az integrált szocializációs teret, amelyben a követők egyes cselekedetei és tevékenységei a már említett ideológiai megközelítéseknek és céloknak van alárendelve. E pártok szervezettségük bizonyos szintjén már képesek lehetnek arra is, hogy saját intézményi rendszer segítségével biztosítsák követőiknek a keresztbefolyásoktól mentes mindennapokat. Lipset szerint a két legnagyobb nem totalitárius csoport, amely hasonló vezérelv szerint működik: a katolikusoké és a szocialistáké. A szerző művében legtisztább példaként Ausztriát említi, ahol a társadalmi konfliktusok e két elszigetelt, integrált társadalmi bázis között alakultak ki. Lipset azonban figyelmeztet, hogy a nagyfokú integráltság (ami egyben elszigeteltséget is jelent) ugyan erősítheti a választók pártok iránti lojalitását, ám egyúttal csökkenti a lehetőségét annak, hogy az adott párt újabb csoportokat, társadalmi rétegeket szólítson meg.

TÖRÉSVONALAK MAGYARORSZÁGON

A *Bartolini–Mair* szerzőpáros gondolataira támaszkodva érdemes a magyarországi törésvonalak pontos értelmezéséhez elkülöníteni a társadalomszerkezeti, a normatív és az intézményi szinteket (Bartolini–Mair, 1990). Azaz abban az esetben beszélünk törésvonalról, ha a politikai tagoltság a fent említett szintek mindegyikén leképződik.

A társadalmi konfliktusok és törésvonalak magyarországi vizsgálatai is arról számoltak be, hogy a társadalmi konfliktusok, illetve ellentétek nemcsak a pártok és a pártokat megjelenítő pártelitek szintjén, hanem társadalomszerkezeti szinten is megjelentek. A vallásosság, a kommunista rendszerhez való viszony, vagy a falu–város tagoltság a rendszerváltozás közelében történt kutatások szerint szociológiailag jól körülhatárolható csoportokat választott el egymástól, mely csoportoknak megjelentek a pártképviselői is. A politikai pártok ideológiai arculatával foglalkozó kutatások eredményei alapján is elmondható, hogy mivel a pártok már megalakulásuktól kezdve pontos és jól meghatározott ideológiai arculattal rendelkeztek, így ezek mar-

kánsan kijelölték a pártok számára a törésvonalak menti teret. Érzékelhető, hogy a rendszerváltozás utáni hazai kutatások túlnyomó többsége a társadalmi és a politikai tagoltság kapcsolódásának vizsgálatán keresztül igyekezett a választói magatartás bemutatására.

A rendszerváltozás utáni években különböző kutatások (Körösényi, Angelusz-Tardos, Tóka) a következő három törésvonal kialakulását analizálták:

1. A vallási-szekuláris törésvonal mentén az egyház és az állam viszonyának bizonyos vonatkozásai (abortuszkérdés, egyházak kárpótlása stb.) jelentek meg. Egy 1990-ben készült felmérésben a parlamenti képviselők világnézeti önbesorolását vizsgálták, ahol az MDF, az FKGP és a KDNP képviselői a keresztény vallásos, illetve a magyar nemzeti önmeghatározást vallották legnagyobb mértékben magukénak. Hasonló eredményekkel találkoztak, amikor a templomba járás gyakoriságát vizsgálták pártpreferenciák szerint (Tóka, 1992). 1991-es adatok szerint az MDF-FKGP-KDNP pártokra szavazók 73%-a járt legalább havonta egyszer templomba, míg az akkor liberális értékorientációkkal jellemezhető FIDESZ-SZDSZ-szavazóknak mindössze 26, az MSZP-szavazóknak pedig mindössze 1%-a mondta azt, hogy havonta egyszer templomba jár.

2. A kommunista rendszerhez való viszony esetében is megállapítható volt, hogy a törésvonalak nemcsak pártok, pártelíttek esetében jelentek meg, hanem a pártpreferenciák mentén is. A törésvonalak az előző rendszer szervezeti vagyónának elszámoltatása, az előző rendszer jelképeinek betiltása vagy az úgynöktörvény megalkotása körül folyt. Hat parlamenti párt esetében leginkább az MSZP szavazói mutattak lojalitást a régi rendszer értékei iránt, míg a többi párt kisebb-nagyobb mértékben, de elutasította azt (Angelusz-Tardos, 2000).

3. A falu-város törésvonal elsősorban a kárpótlási vitákban és a földkérdés legkülönfélébb szegmenseiben manifesztálódott. A falu-város törésvonal mindezek mellett nemcsak az ilyen típusú pragmatikus vitákat jellemezte, hanem az megjelent az agrár-ipari, valamint a két világháború közti időszakra visszanyúló népi-urbánus ellentétek színterein is. E törésvonal leginkább az FKGP-t és kevésbé a KDNP-t választotta el a többi párttól (Angelusz-Tardos, 2000).

Felmérések eredményei ugyanakkor azt is kimutatták, hogy a pártpreferencia szoros kapcsolatban állt az életkorral (Stumpf, 1996). A generációk közti különbségeket ugyanakkor hiba lenne társadalmi konfliktusként értelmezni, hiszen itt nem „szervezett” szembenállásokkal találkozunk – bár nem független a politikától –, hanem eltérő politikai szocializációs mintákkal. 1994-ig a konzervatív jobboldali pártok szavazóbázisa (MDF-KDNP-FKGP) azokból az ötven, hatvan év feletti választókból állt, akik a kommunista rendszer bevezetése előtt, a két

világháború között szocializálódtak. Az MSZP szavazóbázisának legjelentősebb része azoknak a választóknak a köréből került ki, akik a kommunista rendszerben szocializálódtak, illetve akkor ment végbe a társadalmi felemelkedésük. 1994-ig a két liberális párt szavazóbázisa pedig abból a korosztályból került ki, mely „kimaradt” a két említett szocializációs mechanizmusból, így a FIDESZ és az SZDSZ pártok elitje és szavazóinak többsége is a 20–45 éves korosztályból került ki (Bruzst–Simon, 1994).

Fricz Tamás is három alapvető konfliktusvonalat különböztetett meg a magyarországi pártrendszerben az 1998-as választásokig, mely egy kicsit eltért az eddig bemutatott tipológiától (Fricz, 2001, 138.). Egyrészt mérvadónak tekintette az utódpárthoz való viszonyt; másrészt ettől megkülönböztette a nemzeti, illetve a kozmopolita értékorientációval jellemezhető pártok közötti konfliktust, és harmadrészen konfliktusvonalat húzott a radikális, jobboldali populista és a mérsékelt pártok között. Ez utóbbi konfliktusok – véleményem szerint – nem feltétlenül jelentek meg törésvonalként, hiszen a jobboldali populista és a mérsékelt pártok közötti szembenállás társadalmi szinten való leképződése nem tetten érhető. A radikális jobboldali pártok tömegbázisa ugyanis nehezen modellezhető jól társadalmi-demográfiai jellemzőkkel, így azt gondolom, hogy helyesebb e konfliktusvonalakat sokkal inkább csak a pártok szintjén értelmezni. A Fricz által említett másik két konfliktus ugyanakkor minden bizonnyal társadalmi, intézményi és politikai szinteken is megjelent, így törésvonalként bátran kezelhetők.

A 2002-re kétpólusúvá váló politikai rendszer azonban ezeket a csoportkonfliktusokat és törésvonalakat leegyszerűsítette. A rendszerváltás közelében feltárt vallási-szekuláris, illetve a falu-város törésvonalak 2002-re nem váltak el élesen egymástól sem a választók, sem a pártok, sem a hozzájuk kapcsolható intézmények szintjén, így ez a két törésvonal mindenféleképpen alkalmas lett arra, hogy megfeleltessük a Fricz által használt nemzeti-kozmpolita törésvonallal. A társadalmi csoportthátterek és a pártpreferenciák kapcsolata a fentebb említett aspektusokban azonban véleményem szerint kissé problematikus. A rendszerváltozás utáni választói magatartást vizsgáló szociológiai elemzések ugyanis stabil, hosszabb távon érvényesülő kötődésekre koncentráltak. Ha azonban azt feltételezzük, hogy a pártpreferenciák mögött valamilyen szociológiai jegyekkel jellemezhető csoporttagság húzódik, akkor azt is feltételeznünk kell, hogy ennek hosszabb távon érvényesülő hatásaival találkozhatunk. Tudjuk azonban, hogy az 1990-es és az 1994-es választások idején tapasztalt pártpreferenciák erős változékony-ságot mutattak. Valamelyest 1998-tól fordult meg az a folyamat, amikor egyrészt szűkült a politikai paletta, másrészt ennek következményeként erősen csökkent a társadalmi-demográfiai jellemzők magyarázó ereje (Tóka, 1998a). Ez a folyamat valójá-

ban azzal magyarázható, hogy megváltozott a pártok szavazatszerző stratégiája. Elsősorban olyan ideológiai különbségeket alakítottak politikai törésvonalakká, melyek megszilárdítását szervezeti szinten intézményesítették, és amelyek a választók számára egyértelművé tették a politikai piac kínálatát. Míg a rendszerváltás idején törésvonalként jelent meg a kommunista rendszerhez való viszony, addig azt gondolom, hogy 2002-re helyesebb az utódpárthoz való viszony vizsgálata. A politikai tagoltság mentén e törésvonal által kijelölt területek ugyanakkor teljes egészében megegyeztek a nemzeti-kozmopolita törésvonal által kijelöltekkel. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a tömbösödéssel és a társadalmi konfliktusok ilyen mérvű egyszerűsödésével az életkor, illetve más társadalmi jellemzők pártpreferenciákra gyakorolt hatása – a korábbiaktól eltérően – homályosodni látszik, törésvonalként nehezen értelmezhetővé vált. Mindezek mellett a kétpólusúvá váló politikai paletta egyrészt magával hozta a politikai szimbólumok egyszerűsödését, másrészt egyre inkább kialakult a választókban egy racionális döntési mechanizmus. Az ideológiai alapon történő politizálás – ha *Downs* gondolatából indulunk ki – a választók szempontjából az egyik legracionálisabb környezetet biztosítja választásaikhoz, hiszen ezzel csökkennek a választási döntés meghozatalához szükséges információk költségei (*Downs*, 1990).

A politikai tagoltság és a törésvonalak alakulása 2002-ben

	Utódpárthoz való viszony		Értékkorientációk	
	lojális	elutasító	nemzeti	kozmopolita
FIDESZ		×	×	
MDF		×	×	
MSZP	×			×
SZDSZ	×			×

A két törésvonal közötti analógia egyrészt meghatározta a pártok által kiépített és markánsan megkülönböztethető intézményi kereteket (ld. média), és mindemellett kiemelt teret adhatott a már említett ideológiai alapú politizálásnak. Másrészt, mindezek következményeként erősen determinálta a politikai paletta két egymással szöges ellentétben lévő pólusát, melyek között az átjárás nemcsak a párteltek, de a választók esetében is egyre inkább elképzelhetetlennek tűnt. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyunk azt a törésvonalakra jellemző sajátosságot sem, hogy e konfliktusok elmélyítésében jelentős szerepe volt a politikai pártoknak, hiszen az erős ideológiai politi-

zálás következtében a társadalom markáns jellegzetességgel bíró csoportjai voltak mozgósíthatók.⁴ Závecz Tibor is hasonló jelenségeket tapasztalt. Szerinte a polarizálódás ugyanúgy igaz a magyar társadalomra, mint a politikai pártokra. Závecz úgy látja, hogy a két politikai oldal olyan élesen vált el egymástól, hogy ebből kifolyólag más dimenziókban is kettészakadt a magyar társadalom. Mindezekből az is következett, hogy a különböző alternatívák felmutatása olyan ellentétes táborokba szervezte a választókat, hogy azok azon felül, hogy máshogy ítélték meg az aktuális kormány és ellenzék tevékenységét, máshogy értelmezték a körülöttük lévő valóságot is. Az említett folyamatoknak 2002-re szinte természetes következménye lett, hogy azok a választók, akik csalódtak az egyes politikai pártokban – a korábitól eltérő módon – nem tudtak átvándorolni egyik táborból a másikba.

A társadalmi törésvonalak tehát elmélyülni, a politikai táborok pedig konzerválódni látszódtak. Vajon egyenes következménye volt-e az említett folyamatoknak az, hogy a párválasztás mechanizmusaiban a politikának, a pártpreferenciáknak kitüntetett szerep jut?

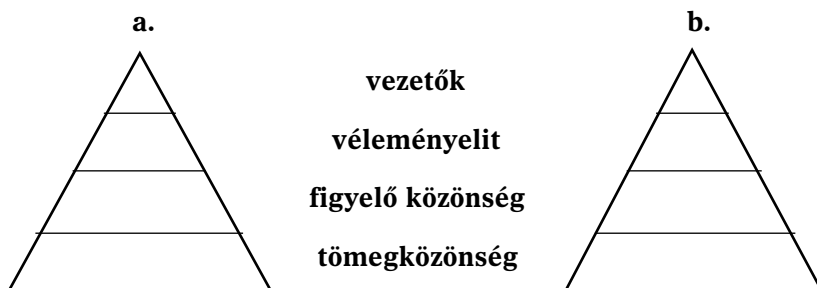
A MEGOSZTOTT TÁRSADALOM TEÓRIÁJA ÉS ANNAK MÉDIÁBAN TÖRTÉNŐ MEGJELENÍTÉSE

Két, napi rendszerességgel megjelenő sajtóorgánium (Magyar Nemzet, Népszabadság) 2002. márciusi, illetve áprilisi számaiban megjelent cikkeket vizsgáltam aszerint, hogy milyen típusú utalásokat közöltek a társadalom megosztottságáról, kettészakadásáról. Meg kell jegyezmem, hogy a cikkek elemzésekor nem tartottam fontosnak és nem kívántam belebonyolódni abba, hogy a cikkek szerzői mely politikai oldalon álltak (állnak), pusztán az érdekelt, hogy a médiában megjelent társadalmi tény – nevezetesen, hogy kettészakadt a magyar társadalom – valós, avagy vélt problémára hívta fel a figyelmet.

Ha a mai fejlett demokráciákban, ahol a politikai hatalom koncentrálnak és a politikai hataloméért erős versengés folyik, elsőrendű szükségletté a *közvélemény befolyásolása* válik, akkor a közvélemény politikai jelentőségének intenzitása nagyban függ a társadalmi nyilvánosság szerkezeti formáitól is. Ahol a társadalmi nyilvánosság fejlett (nem korlátozott), ott lehetőség van a vélemények nyilvános kifejezésére, illetve a befogadók véleményének befolyásolására. Mindez természetesen nem függetleníthető attól, hogy a befogadók pusztán tömegközönségként, vagy figyelő közönségként (érdekvégyesítők) vannak jelen.

Gabriel Almond a közvélemény alakulását egy piramishoz hasonlította, mely piramis négy réteget tartalmaz. E rétegek „tö-

mege” eltérő lehet a nyilvánosság különböző szintjein (Almond–Verba, 1963).

A piramisok egyes rétegeinek nagysága a véleménykifejezés, az érdekartikuláció különböző fejlettségi szintjeit jelentik. Az „a” jelű piramis esetében a tömegközönség rétege a legnagyobb. Ez azt jelenti, hogy a látens közvélemény, a tulajdonképpeni apolitikus réteg szerepe egyfajta hivatkozási alap lesz, hiszen a vezetők és a véleményelit saját érdekeiknek megfelelően hivatkozhat erre a tömegre. A tömegközönséghez ebben az esetben a politikai történések információinak minimális hányada jut csak el, vagy éppen el sem jut. A „b” jelű piramisban már nagyobb a figyelő közönség és a véleményelit rétege, hiszen ebben az esetben a nyilvánosság által kontrollálja, ellenőrzi a vezetők rétegét. E két csoport tagjai a nyilvánosságot érdekérvényesítési terepnek fogják fel, ahol a vezetők cselekvési mechanizmusait a saját érdekeiknek megfelelően igyekeznek befolyásolni, illetve ellenőrizni.

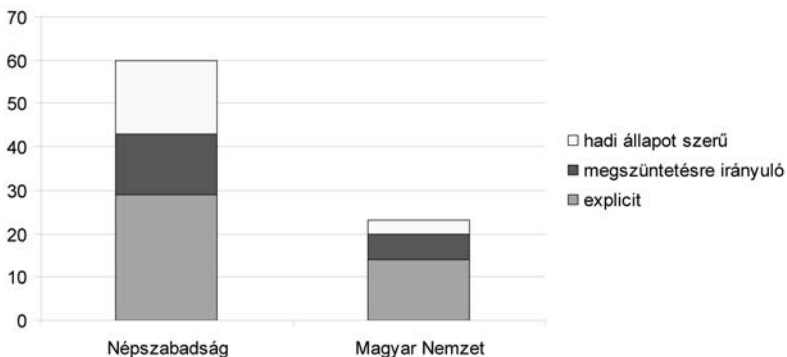
A közvélemény alakulása tehát az információt birtokló tömeg méretétől is függ. Amennyiben jelentős a figyelő közönség tömege, úgy a közvélemény előre jelezhetősége, illetve előre jelezhetőségének pontossága is jobban meghatározható. Amennyiben viszont a tömegközönség mérete válik jelentőssé, úgy a közvélemény különböző áramlatainak vizsgálatának lehetősége romlani fog, hiszen ez a réteg nem rendelkezik az információk azon halmazával, melyek alapján a közvélemény kompetens alakítói közé sorolhatnánk őket.

Mindezek után nézzük meg, hogy az elemzésbe bevont cikkek a társadalmi megosztottságról milyen formában és milyen intenzitással számoltak be.

A választások közelében vizsgált két hónapban (2002. március, április) e két napilapban összesen 83 különböző cikkben történt utalás a társadalom megosztottságára vonatkozóan. Ezeknek az utalásoknak 3 markánsan elkülöníthető csoportja alakult ki. Egyrészt történtek explicit formában megjelenő utalások, ahol a társadalmi megosztottság, a társadalom kettészakadása tényleges tényként kimondva és leírva jelent meg. Másrészt et-

től elváltak azok az utalások, amelyek a megosztottság megszüntetését, mint jövőbeni célt hangsúlyozták, és harmadrészt megjelentek olyan típusú utalások, amelyek a megosztottságot, a táborok szembenállását, az ideológiai nézetkülönbségeket, mint valamiféle hadiállapotot érzékeltették. E tematizációban a napilapok között éles ellentétek rajzolódtak ki. A Népszabadságban ugyanis jóval több (60 különböző) utalás történt, mint a Magyar Nemzetben (23). Mindkét napilapban explicit utalásokkal találkozhattunk a legtöbbször, de a Népszabadságban magas volt a hadiállapotokra történő utalások megjelenése is.

A Népszabadságban és a Magyar Nemzetben a társadalmi megosztottságra történő utalások előfordulása, 2002 márciusa és áprilisa között

A médiában megjelenő társadalmi megosztottság analizálása esetünkben a befogadó oldaláról tűnik fontosnak. Feltételezésem szerint e napilapok többségének befogadói már kialakult politikai véleménnyel és csoportidentitással rendelkeznek, továbbá a társadalmi törésvonalak két ellentétes területén fedezhetők fel, hiszen míg a Magyar Nemzet sokkal inkább a FIDESZ–MDF által elfoglalt terület véleményét tükrözi, addig a Népszabadság nagyobb mértékben az MSZP–SZDSZ pártok által elfoglalt területét. Mivel e pártok a társadalmi konfliktusok kezelhetőségére ellentétes válaszokat adnak, így a napilapokban megjelenő hírek más-más aspektusban jutnak el a befogadóhoz.

Ezekkel összefüggésben elmondható, hogy a befogadóban egy hír vagy egy cikk elolvasásakor már bizonyos keresztbefolyásoktól mentes szűrő mechanizmusok működnek (ha elkötelezett híve vagyok a FIDESZ–MDF politikai pólusnak, akkor kis valószínűséggel fogok nap mint nap tájékozódni a Népszabadságból, és fordítva), amelyek megerősítik a saját csoporthoz való tarto-

zás, illetve a másik csoporttól való távolság megőrzésének, vagy növelésének tudatát. Tehát az egyes hírek és vélemények befogadása szelektív válogatás eredménye is. Ezek a szűrők minden bizonnyal csökkenteni fogják – de nem fogják kizárni teljesen – a saját érdekektől és értékektől eltérő nézőpontok befogadását, vagy megismerését (Angelusz, 2000). A párválasztás és a pártválasztás korrelációs viszonyainak elemzésekor számunkra ezek különösen a perpcziók, a társadalmi láthatóság miatt lesznek fontosak.

Explicit utalások a megosztott társadalomra: mivel az elemzett cikkek közel estek a választások időpontjához, így két lehetséges kimenetellel találkozhattunk a társadalmi megosztottság erős és intenzív megjelenését illetően. Egyrészt, vagy mindkét tábor tagjai elhiszik, hogy két ellentétes táborra szakadt az ország, vagy a napilapok a kampánystratégia komoly, felelősségteljes eszközeivé avanzáltak, és a megosztottság teóriája pusztán kampánycélokat, az ellentétes oldal lejáratását szolgálták. Az előbbi kimenetel esetében az ellentétes csoportidentitással rendelkezők nagy valószínűséggel az ország állapotát is megosztott társadalomként fogják érzékelni, és ők maguk is ennek megfelelően fognak viselkedni. A másik lehetséges kimenetel esetében mivel a médiában elhangzottak hamis társadalmi helyzetképet festettek (a kampánycéloknak „megfelelően”), az egyének viselkedése nem fogja a társadalmi megosztottság teóriáját alátámasztani.

E két sajtóorgánumban megjelent cikkek sajátossága, hogy a megosztottság explicit formáinak három markáns csoportja különült el.

1. *A megosztottság a mi és ők szembenállásaként jelenik meg:* ebben az esetben a csoportidentitás, illetve a másik csoporttól való megkülönböztetés, negatív outputok használata a nyilvános megszólalás célja. Például: „ne sétáljunk be az ő utcájukba”; „az ő országuk már csak ilyen”, vagy „a jobbik Magyarország győzött, a másik meg kormányt alakít”. Jól látható, hogy ezekben az esetekben nem a pártok közötti, hanem a támogatóik, táboraik közötti ellentétek manifesztálódtak. További jellegzetesség, hogy ezekben az esetekben a megosztottság nem értelmezhető egyfajta kezelendő problémaként, hiszen nem tartalmaztak konszenzustörekvő elemeket, hanem sokkal inkább arra biztattak, hogy különböztesse meg magát az olvasó a szembenálló csoport tagjaitól.

2. *A megosztottság a pártok közötti szembenállásként jelenik meg:* e megszólalások esetében sokkal inkább kampányelemek fedezhetők fel, hiszen a megosztottság problémáját a két szembenálló póluson álló pártok egymás felelősségeként, ugyancsak negatív outputok használatával mutatták be. Például: „az MSZP polarizálni akarja a társadalmat”; „az MSZP és az SZDSZ a társadalom kettészakításával és a gyűlölet szításával vádolta a FIDESZ-t”, vagy „ez része annak a megosztó politikának, ame-

lyet az Orbán-kormány folytatott”. Ezek a megszólalások – ellentétben az előző típustól – már problémaként közvetítették a társadalmi megosztottságot; kimondott céljuk nem az volt, hogy az egyik vagy a másik tábor tagjai megkülönböztessék magukat a másik tábortól. Látens módon azonban növelhették a csoportidentitás, a pártpreferenciák erősödését, hiszen, ha a nyilvános megszólalás elhitette az olvasóval, hogy valóban az egyik párt okozza a társadalom kettészakadásának problémáját, akkor a befogadó akár átállhatott a másik párt táborába is.

3. *A társadalmi probléma ténykérdésként, kezelendő problémaként jelenik meg:* ezekben az esetekben sem manifeszt, sem látens módon nem történt utalás a csoportidentitás megerősítésére, hanem sokkal inkább tényszerű volt a nyilvános megszólalás tárgya. Például: „a tegnapi március 15-e egy mélyen megosztott társadalom ünnepe volt”; „egy tény biztos, az ország végletekig megosztott”, vagy „természetes tagolódásról van-e szó?”.

A társadalmi megosztottság megszüntetésére irányuló utalások: a megosztottság megszüntetésére, a megbékélésre történő utalások jelentős hányada a Népszabadság hasábjain jelent meg. Ezek a megszólalások a megosztottságot is olyan problémaként tüntették fel, mely feltétlen megoldásra vár. Az explicit utalásokkal ellentétben ezek a megszólalások kevésbé összetett struktúrát alkottak. A megszólalások többsége olyan jövőbeni célt fogalmazott meg, melynek lényege annak a kampányelemnek a felhasználása, mely azt sugallja, hogy eddig megosztották a társadalmat, árokásás folyt, és „mi” majd megszüntetjük azt. Például: „Az MSZP békét és nyugalmat kínál az embereknek”, vagy „társadalmi megbékélést ajánl az MSZP és az SZDSZ”.

Ezek a megszólalások, bár szorosan köthetők a pártpolitikai szembenállásokhoz, mégsem ideológiai orientációkon alapulnak, hanem sokkal inkább pragmatikus, kifejezetten a választásokra koncentrááló megnyilvánulásokként értelmezhetők. A jövőbeni kormányzás tervei között a FIDESZ részéről a megosztottság megszüntetése nem kapott kiemelt területet. Itt kell megjegyezni, hogy az említett sajátosságok racionális magyarázataként felmerülhet, hogy a kormányzó pártok sokkal jobb esélyekkel rendelkeznek a pártversenyben, mint az ellenzékben lévő pártok, hiszen az egyre inkább médiafüggő politika korában a kormánypárti politikusokat esetenként több lehetőségük van, mint ellenzékben lévő társaiknak. Mivel az elektronikus médiában sokkal kisebb mértékben esett szó a társadalmi megosztottság problémájáról, így az akkor ellenzékben lévő MSZP és SZDSZ valószínűleg inkább az írott sajtón keresztül igyekezett ezt a jelenséget eljuttatni a választókhoz.

A társadalmi megosztottság hadiállapotként történő értelmezése: a társadalmi megosztottság, harcként, hadiállapotként történő értelmezése a fentebb említett utalások mindegyikének sajátosságait magán hordozza. A lövészárók, az érzelmi polgár-

háború, a harci láz, a hadat üzen, vagy az utolsó csata mind-mind olyan fogalmak, amelyek egyrészt tényként jelentek meg a megszólalásokban, másrészt tartalmazták a politikai paletta két ellentétes oldalán álló pártok közötti ellentmondásokat, sőt tartalmaztak olyan elemeket is, amelyek a csoport-identifikációra erős hatást gyakorolhattak („most ki-ki fekete, vagy fehér”). Mindezek mellett megjelentek azok az utalások is, melyek a jövőbeni kormány munkájára utaltak („nehéz lesz érzelmi polgárháborúban kormányozni”). Érzékelhető volt továbbá az is, hogy a Népszabadságban jóval többször szerepelt a megosztottság harci állapotként való feltüntetése, amely szintén, mint erős tónusokkal rendelkező kampányeszköz értelmezhető. Ennek feltehetően a célja az volt, hogy bemutassa, hogy a FIDESZ nem tudta hatékonyan kormányozni az országot, hiszen hadiállapotokat idézett elő.

Összefoglalva a két napilapban megjelent társadalmi megosztottságra vonatkozó megnyilvánulásokat, elmondhatjuk, hogy a választások környékén az ilyen típusú utalások száma jelentősen megemelkedett. A kampánystratégia nem csak a pártprogramok bemutatásából, a társadalmi-gazdasági problémák ideológiai alapú megközelítéséből állt, hanem egy hosszan tartó új elemmel bővült. A bemutatott megszólalásokból kiderült az is, hogy az akkor ellenzékben lévő pártok jóval többször és erősebben utaltak a társadalmi megosztottság problémájára, mint ahogy azt a kormányzó pártok tették. (Ennek lehetséges okaira a tömegkommunikációs eszközök és a kormányzó pártok viszonyára tett rövid utalással már kitértem.)

Miután bemutattuk a törésvonalak és a csoportkonfliktusok lehetséges társadalmi leképeződéseit, valamint láttuk a sajtóban megjelenő a társadalmi megosztottság problémájának intenzitását, arra kell választ kapnunk, hogy valójában a törésvonalak, azaz a társadalmi megosztottság milyen mélyen ülepedett le a társadalom tagjaiban.

PÁRVÁLASZTÁS, KULTURÁLIS ERŐFORRÁSOK

Mivel a párválasztás mechanizmusaiban nemcsak a külső jegeknek és bizonyos társadalmi-demográfiai jellemzőknek van domináns szerepe, hanem – ahogy arra számos vizsgálatban rámutattak – a hasonló világnézet, illetve az összeegyeztethető értékek vallása is fontos tényezőnek bizonyul, így röviden szólnom kell a párválasztási piacon megjelenő kulturális erőforrásokról.

A partnerszelekciós minták elemzéséhez érdemesnek látszik három különböző dimenzió megkülönböztetése, melyek egyenként is, de kölcsönösen is hatással lehetnek a párválasztás mechanizmusaira. *Bukodi Erzsébet* egyrészt megkülönbözteti azokat a preferenciákat, elvárásokat, amelyeket a házastársat, párt

kereső megfogalmaz potenciális partnerével kapcsolatosan, másrészt nem hagyja figyelmen kívül az ún. harmadik fél hatását sem, mely azt a társadalmi csoportot, csoportokat takarja, mely az egyén viselkedését nagyban meghatározza. Harmadik dimenzióknak a már említett párválasztási piac halmazát tekinti (Bukodi, 2002).

A kulturális erőforrások bemutatása a párválasztási piacon nem egyfajta versenyt jelent, mint a társadalmi-gazdasági erőforrások esetében, ahol a legjobb erőforrásokkal rendelkező pár megtalálása a cél, hanem a partnerszelekció alapjává sokkal inkább a hasonlóság válik. A kulturális erőforrások elsősorban a hasonló gondolkodásmódra, a hasonló értékekre, ízlésekre épülnek, melyek megteremthetik a közös gondolkodásmódot, a hasonló elvekre épülő gyermeknevelés, vagy a közös elfoglaltságok és a hosszú távú partnerkapcsolat lehetőségét. A kulturális erőforrások bemutatásakor a harmadik fél szerepe különösen felerősödhet, melynek érdeke, hogy „megóvja” a partnert keresőket a csoporton kívüli partnerektől, hisz ellenkező esetben a csoportkohézió gyengülhet, mely szélsőséges esetekben a csoport széteséséhez is vezethet. A csoportazonosság szocializációs mechanizmusok során kialakuló tudatát a szülők, a vallási és etnikai közösségek is erősíthetik. Azaz minél erősebb egy egyénben a csoporthoz való tartozás tudata, annál valószínűbb lesz a párválasztási homogámia. Ilyen esetekben az egyén elkerüli az elkülönülést, vagy erősebb esetekben a másság, a csoportból való kizárás érzését. A csoportidentitás partnerbefolyásoló szerepének hangsúlyozása tehát nem kerülhető meg, hiszen e csoportok magukban hordozzák azokat a kulturális orientációkat, erőforrásokat, melyekben az egyének felnőnek.

A PÁRVÁLASZTÁS EMPIRIKUS MEGKÖZELÍTÉSBE⁵

A párválasztás aggregálására használt főkomponens-elemzés során 8 eredetileg mért változó információtömegét használtam.

E 8 kérdés mindegyikére a válaszadók 1–5-ig terjedő skálán pontozhatták az adott párválasztási kritérium fontosságát, ahol az 1-es a legkevésbé fontos, az 5-ös pedig a leginkább fontos attitűdöt jelentette. Észrevehető, hogy az ilyen típusú kérdések egyfajta társadalmi percepciót várnak el a válaszadóktól, azaz nem az a kérdés, hogy mennyire fontos Önnek..., hanem az, hogy mennyire tartják fontosnak mások a párválasztási „kritériumokat”.

Ezzel az itemsorral próbáltam tehát megragadni, hogy létezik-e egy egyetlen dimenzióban kifejezhető „párválasztási vágy”, mely a válaszadók szerint alapját képezheti azok „jól” működő párkapcsolatnak. A következő táblákban láthatók azok a változók, amelyek a „párválasztási vágy” fő komponenseit alkotják. Az eredetileg mért 8 változó közül öt, a „párválasztási vágy” változó in-

formációtömegéből 52,7%-ot őrzött meg, melyek igen nagy erősséggel befolyásolják a főkomponens értékét. A megkérdezettek véleménye alapján tehát elmondható, hogy a „párválasztási vágy” aggregált mutatóként való értelmezésébe az *azonos anyagi helyzet*, a *hasonló érdeklődési kör*, illetve a *lokális közelség* nem tartozik bele, ami azt jelenti, hogy a válaszadók szerint ezek a „kritériumok” ma Magyarországon kevésbé fontosak egy jó párkapcsolat kialakításához. Mindezek alapján elmondható, hogy azoknak a mikroalmazban értelmezhető kulturális erőforrásoknak a szerepe, melyek a „hasonlót a hasonlóhoz” elven működnek, viszonylag fontos tényezőként tartják számon a megkérdezettek ma Magyarországon. A bemutatott eredmények alapján továbbá az is elmondható, hogy a makroalmazban jelentkező társadalmi-demográfiai jegyeket a megkérdezettek a párválasztásban nem igazán tartják fontosnak.

Az aggregált változó fő komponenseinek kummunalitása

	Kommunalitás
Minél kisebb korkülönbség mennyire fontos Ön szerint egy párkapcsolatban?	0,453
Azonos nemzetiség mennyire fontos Ön szerint egy párkapcsolatban?	0,497
Azonos politikai nézet mennyire fontos Ön szerint egy párkapcsolatban?	0,583
Azonos vallás mennyire fontos Ön szerint egy párkapcsolatban?	0,534
Hasonló iskolai végzettség mennyire fontos Ön szerint egy párkapcsolatban?	0,56

Az egyes mért változók hatása a „párválasztási vágy” értékeire

	Komponens
	1
Minél kisebb korkülönbség mennyire fontos Ön szerint egy párkapcsolatban?	0,673
Azonos nemzetiség mennyire fontos Ön szerint párkapcsolatban?	0,705
Azonos politikai nézet mennyire fontos Ön szerint egy párkapcsolatban?	0,763
Azonos vallás mennyire fontos Ön szerint egy párkapcsolatban?	0,730
Hasonló iskolai végzettség mennyire fontos Ön szerint egy párkapcsolatban?	0,755

TÁRSADALMI MEGOSZTOTSÁG ÉS PÁRVÁLASZTÁS

A párválasztás szociológiai megközelítései rámutattak, hogy a partnerszelekció folyamataiban ugyanúgy jelentős szerepe van a kulturális erőforrásoknak, azaz a hasonló gondolkodásmódnak, az egyéneken kialakult hasonló világgépnek, mint a csoporthoz való tartozás megőrzésének, a csoporton kívül rekedés elkerülésének. Láthattuk, hogy az elemzett cikkek bizonyos típusai is csoportidentitást erősítők, illetve hogy a magyarországi politikai paletta és a társadalmi törésvonal két oldalán ellentétes világgéppel rendelkezők állnak. Alaphipotézisem szerint ez a két tény nagyban meghatározhatja a párválasztás mechanizmusait abban az esetben, ha a magyar társadalom jelentős része a lipseti értelemben vett *homo politicusként* viselkedik, azaz aktívan érdeklődik a politika iránt, illetve igényt formál a politikai szabadságjogok érvényesítésére. Egy politikai palettán is adekvát módon jelenlévő társadalmi megosztottság ugyanis csak a legkritább esetekben képes lefedni egy egész társadalmat. A politikai tagoltságot is meghatározó törésvonalak éppen ezért csak azok között a csoportok között húzódnak, melyek tagjai egyértelmű és határozott politikai véleménnyel rendelkeznek, illetve erős érzelmi szállal kötődnek az adott politikai csoportosuláshoz. Ezeket erősítik meg azok a választásszociológiai elemzések is, amelyek az egyéni szavazói magatartásokat vizsgálják⁶. Ezek szerint ugyanis keresztbefolyás alatt álló egyének, akiknek pl. különböző pártokat támogató barátaik vannak, vagy azok, akik szabályszerűen ki vannak téve különböző politikai csoportok propagandájának, kevésbé valószínűen lesznek erős politikai elkötelezettségűek (Lipset 1995). A párválasztás mechanizmusai ilyen értelemben is csupán egy szűk keresztmetszetét adhatják a társadalmi megosztottság problémájának, mely keresztmetszet tehát a párválasztásban meglévő kulturális erőforrásokra, az egyének *homo politicusként* való viselkedésére, illetve a csoportnyomás hatására helyezi a hangsúlyt.

A HOMO POLITICUS

Az egyén *homo politicusként* való társadalmi részvételének bemutatására kétféle módszer kínálkozott. Egyrészt a politikai érdeklődés vizsgálható volt a „hagyományos” *ha most vasárnap lennének a választások, akkor Ön elmenne-e szavazni* kérdésre adott válaszok elemzésével, másrészt egy ötfokú skála alapján is válaszolhattak a megkérdezettek arra a kérdésre, hogy *mennyire érdekli Önt a pártpolitika*. A skálán 1-es értéket jelölhetett be az, aki egyáltalán nem érdeklődik, és 5-öst, ha nagyon érdeklődik a politika iránt. Bár mindkét kérdés az egyének po-

litika iránti érdeklődését tükrözi, mégis más-más szegmenseket takar. A választókorú népesség nem kis hányada ugyanis bár nem biztos, hogy jelentős mértékben követi a politikai eseményeket és történéseket, mégis élve az állampolgári jogával, szívesen elmegy szavazni. Ennek fordítottja is elképzelhető; az az eset, amikor valaki aktívan érdeklődik a politikai történések iránt, mégsem megy el szavazni.⁷ Ezek a különbségek leginkább a *politikai beállítódás* és a *politikai magatartás* fogalmi közti különbségekkel írhatók le.

David Riesman és *Nathan Glazer* szociológusok azonban már korábban figyelmeztettek arra, hogy könnyen félrebecsülhetjük a politikai érdeklődés szintjét, ha kizárólag olyan mutatókat használunk e változó meghatározására, mint a politikai véleményalkotás és a választásokon való részvétel.⁸ A szerzők szerint e mutatók ugyanis sokkal inkább lehetnek apolitikusak, mint ahogy az az eredményekből kitűnik, illetve ahogy azt korábban tapasztalták. A további elemzéshez így tehát helyesebb a pártpolitikai érdeklődés mentén megvizsgálni a párválasztás és a pártválasztás viszonyát, hiszen elemzésem nem a választásokon való részvételi hajlandóságából, hanem a pártpolitikai érdeklődésből indul ki. Ezáltal minden bizonnyal elkerülhetők lesznek a választásokon való részvétel apolitikusságából adódó torzulások is.

A homo politicusok aránya kétféle értelmezési keretben:

Elmenne-e most vasárnap szavazni?	%	Mennyire érdekli a pártpolitika?	%
biztosan elmenne	60,6	nagyon érdekli	4,1
valószínűleg elmenne	15,7	érdekli	10,1
nem tudja, bizonytalan	1,6	nem tudja, bizonytalan	33,6
valószínűleg nem menne el	5,6	nem érdekli	24,0
biztosan nem menne el	16,5	egyáltalán nem érdekli	28,2

A kétféle értelmezési keretben a homo politicusok aránya jelentősen eltér. A választásokon való részvétel alapján homo politicusnak a lakosság mintegy háromnegyede lenne tekinthető, míg a pártpolitikai érdeklődés alapján csupán 14%-a. Mindemellett azon válaszadóknak, akik biztosan elmennének szavazni, 21%-a mondta, hogy nem érdekli és 18%-a, hogy egyáltalán nem érdekli a pártpolitika, tehát a biztos választóknak 40%-a nem érdeklődik a politika iránt, de élne állampolgári jogával. A politikai apátia tehát a társadalom jelentős hányadában volt

megfigyelhető. Ugyancsak jelentős, nem elhanyagolható hányada (mintegy harmada) a társadalom tagjainak rejtett véleménynyel rendelkezett. „Az utóbbiak esetében a kinyilvánított vélemény nem rendelkezik azzal a minimális szilárdsággal, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy a vélemény irányultsága megállapítható legyen” (Angelusz, 2000, 107).⁹ A rejtett véleménnyel rendelkezők csoportját fontos megkülönböztetni a véleménnyel nem rendelkezők csoportjától. Bár mindkét csoportra igaz az, hogy azok tagjai rendelkeznek politikai attitűdökkel és érzelmeikkel, a különbség abban nyilvánul meg, hogy a vélemény nélküliek nem rendelkeznek az információk azon minimumával, amik lehetővé tennék számukra a véleményalkotást, így politikai érdeklődésük is mintegy apátiába fullad.

PÁR(T)VÁLASZTÁS

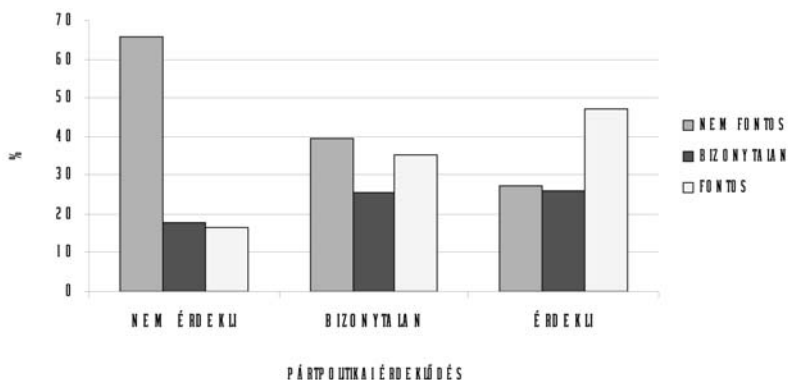
A következőkben arról lesz szó, hogy mennyire fontos a társadalom tagjainak az, hogy választott párjuk hasonló politikai érdeklődéssel, illetve pártpreferenciával rendelkezzen.

Az azonos politikai nézetek fontossága a párválasztásban

	N	%
1. egyáltalán nem fontos	373	36,9
2.	135	13,3
3.	213	21,1
4.	132	13,0
5. nagyon fontos	137	13,6
nem tudja	22	2,2
összesen	1012	100

A válaszadók fele nem, vagy egyáltalán nem tartja fontosnak, hogy párjuk azonos politikai nézeteket valljon, és csak alig több mint negyedüknek fontos a párválasztás eme szegmense. Természetesen ez nem független a politikai érdeklődéstől. A következő ábrából kiderül az is, hogy a politikai érdeklődés jelentősen befolyásolja az azonos politikai nézetek fontosságát. Minél inkább érdeklődik ugyanis valaki a pártpolitika iránt, annál fontosabb lesz számára, hogy párja is azonos politikai irányultsággal lépjen be a párkapcsolatba.

A párválasztás politikai szegmensének fontossága és a pártpolitikai érdeklődés viszonya

gamma: 0,456

korrelációs együttható: 0,323

Azoknak az apolitikus egyéneknek ugyanis, akiket nem érdekel a pártpolitika, mintegy 66%-a mondta, hogy nem fontos számára az, hogy párja is azonos politikai irányultsággal rendelkezzen. A másik oldalon ugyanakkor – magas pártpolitikai érdeklődési szinttel rendelkezők esetében – a megkérdezettek 47%-a tartotta fontosnak, hogy párjuk is úgy gondolkodjon a pártpolitikai történésekről, mint ők. A két változót tehát nem tekinthetjük függetlennek egymástól. Mindezek mellett azonban fontos megjegyezni, hogy a két változó közti kapcsolatot hiba lenne ebben a formában túlértékelni, hiszen előfordulhatnak olyan esetek is, amikor a párkapcsolatba az egyik fél intenzív politikai érdeklődéssel, míg a másik apolitikus, vagy kevésbé intenzív politikai érdeklődéssel lép be. Ilyen esetekben, például egy választás alkalmával előfordulhat, hogy a párkapcsolat azon tagja, aki intenzíven érdeklődik a pártpolitika iránt, meggyőzi az apolitikus másikat, hogy ugyanarra a pártra szavazzanak. Ebben az esetben az azonos politikai nézetek vallásának fontossága természetesen más fényben jelenik meg.

Egy szűkített almintán a fentebb vázolt jelenség is bemutatható. Az almintá azokat az egyéneket tartalmazta, akiknek volt a 2002-es választások idején tartós párkapcsolata, és tudták, hogy párjuk melyik pártra szavazott az említett időpontban. A szűkített mintát alkotó 476 megkérdezett közül 407 ugyanarra a pártra szavazott, mint a párja; ez a válaszadók mintegy 86%-át jelenti. Érdekes, paradox helyzet állt tehát elő. Az előző táblában láthattuk, hogy a megkérdezettek felének nem fontos, hogy párjuk azonos politikai nézeteket valljon, ám a választások alkalmával a megkérdezettek igen jelentős hányada párjával

ugyanarra a pártra szavazott.¹⁰ E jelenség okait elsősorban a homo politicus fogalmának eltérő empirikus megközelítéseiben kell keresnünk. Hiszen, mint ahogy arra felhívtam a figyelmet, a választásokon való részvétel nem igazán képes kiszűrni az apolitikus egyének voksait, ami esetünkben nagy valószínűséggel annyit jelent, hogy egy párkapcsolatban élő, két eltérő pártpolitikai érdeklődésű (egy politikus és egy apolitikus) egyén ugyanarra a pártra adja le voksát.

A párkapcsolatban élők voksai a pártpolitikai érdeklődés alapján

Pártpolitikai érdeklődés	Párjával ugyanarra a pártra szavaztak-e?		
	igen (%)	nem (%)	N
nem érdekli	84,1	15,9	202
bizonytalan	89,2	11,8	194
érdekli	80,0	20,0	80
összesen	85,5	14,5	476

A párválasztási piacon a pártpolitikai érdeklődés alapján tehát politikus és apolitikus egyének alkotják a keresletet, illetve a kínálatot. Ebben a szegmensben a párkapcsolat háromféleképpen alakulhat ki.

Az egyik esetben két, politika iránt érdeklő egyén alakít párkapcsolatot. Ilyenkor nagy valószínűséggel voksaikat ugyanarra a pártra adják le. A másik esetben két apolitikus egyén alakít párkapcsolatot. Ebben az esetben van leginkább valószínűsége annak, hogy a párok tagjai különböző pártokra szavaznak. A harmadik esetben, amikor a párok tagjai eltérő politikai érdeklődéssel rendelkeznek, a választások előtti meggyőzésnek van a legnagyobb valószínűsége, melynek eredményeképpen a párok tagjai végül ugyanarra a pártra adhatják le a szavazataikat.

A választások előtti meggyőzés ugyanakkor nem igazán jellemző a párkapcsolatban élő megkérdezettekre (a tábla csak a 2002. évi választások idején párkapcsolatban élők válaszait tartalmazza). A párkapcsolatok mindössze 18%-ában fordult ez elő.

A szavazások előtti befolyásolások aránya a párkapcsolatban élők esetében a politikai érdeklődés szerint:

Pártpolitikai érdeklődés	Megpróbálták-e egymást meggyőzni arról, hogy melyik pártra szavazzanak?		
	igen (%)	nem (%)	N
nem érdekli	13,3	86,7	324
bizonytalan	16,6	83,4	241
érdekli	23,5	76,5	98
összesen	17,9	82,1	663

A TÁRSADALMI LÁTHATÓSÁG

A fentebb említettek alapján elmondható, hogy a sajtó társadalmi megosztottságra történő utalásai valamelyest túloztak. Nem lehet ugyanis a pártpolitika által generált társadalmi megosztottságról beszélni addig, amíg a társadalom tagjainak jelentős része apolitikus, vagy legalábbis a politikai érdeklődése bizonytalan attitűdökkel jellemezhető. Almond piramisa alapján a magyar társadalom jelentős része ugyanis tömegközönség, és nem figyelő közönség; így a sajtó szerepét a vezetők és a véleményelit tömegközönségre való hivatkozási alapjaként kell értelmeznünk. Mindez azt is jelenti egyben, hogy a sajtóorgánumok (és a tömegkommunikációs eszközök) a politikai közvélemény-formálás leglényegesebb elemeivé léptek elő, ami egyben relativizálta a sajtóban megjelenő objektívítás szerepét is. E két sajtóorgánum által ellentétesen megkonstruált világ ugyanis szisztematikusan torzította a valóságról kialakított képet, hiszen a vizsgált napilapok csak nagyon minimális mértékben biztosították az eltérő vélemények reciprocitását, így a nyilvánosságot kapó kérdések, illetve azok megvilágítása sokkal inkább a politikai hovatartozást és erőviszonyokat tükrözték, mintsem az objektívítás igényét.¹¹

Az ún. *kultivációs vizsgálatok*, melyek elsősorban az információ termelését, a műsorok tartalmi elemzését és befogadását vizsgálták, megállapították, hogy a televízió nézőknek a survey-felvételek során tapasztalt téves percepciói összefüggésbe hozhatók a televíziócsatornák által konstruált valósággal. Ezeknek a vizsgálatoknak a fő mutatója a kultivációs differenciál, amely a sokat televíziózó és a keveset tévézők válaszai közötti különbségeket mutatja. A vizsgálatok eredményei szerint a kultivációs

hányados és a televízió által közvetített minták főáramai kapcsolatban állnak egymással, azaz a sokat tévézők válaszai összefüggésbe hozhatók a televízió által kultivált és közvetített értékekkel és magatartásmintákkal.

Esetünkben ez annyit jelent, hogy a vizsgált, két napilapban megjelenő társadalmi megosztottságról beszámoló utalások nagy valószínűséggel megegyeztek az e napilapokat olvasók véleményével. Ha tehát a tömegkommunikációs eszközök magas intenzitással arról számolnak be, hogy a magyar társadalom megosztott, akkor minden bizonnyal az ezekből az eszközökből tájékozódó egyének is hasonlóképpen fogják érzékelni a körülöttük lévő valóságot.¹² Ezt a hipotézist azon korábbi kutatások eredményeire alapozom,¹³ melyek közül ki kell emelnem *E. N. Neumann A hallgatás spirálja* c. művét. Neumann elsősorban a közvélemény alakulását és annak folyamatait vizsgálja empirikus úton, mely vizsgálatban a tömegkommunikációs eszközök hatásának kiemelt szerepet adott. A szerző az ún. *hallgatás spirálja* hipotézisének kidolgozásához két NSZK-beli választásokkal (1965, 1972) kapcsolatos észrevételeit használta fel. A választásokat megelőző hónapokban közvélemény-kutatók havi periódusokban megkérdezték a választóktól egyrészt a pártpreferenciáikat, másrészt megkérdezték, hogy szerintük melyik párt nyeri majd a választásokat.¹⁴ Az eredmények azt mutatták, hogy a várható győztesről kialakult vélemények lényegesen eltértek a pártpreferenciák által meghatározott képtől. Az 1965-ös választásokat megelőzően például a két fél közötti szoros verseny dacára egyre inkább az a vélemény került túlsúlyba, hogy a választásokat a Kereszténydemokrata Unió nyeri meg. Nagy valószínűséggel ennek lett az a hatása, hogy a választók úgy érzékelték a közvéleményt, hogy annak nagyobb része a CDU–CSU-koalícióra fog szavazni. A véleményklíma változásának hatására tehát átalakultak a pártpreferenciák is, mely eredményeképpen a CDU–CSU-koalíció került ki győztesen a választási versenyből.

E jelenség tehát arra utal, hogy az emberekben kialakult közvéleményáram hatással van magára a közvélemény alakulására is. Neumann szerint mindez szoros összefüggésben van a nyilvános vagy a nyilvános kommunikációban megjelenő szimbólumokkal, véleményáramlatokkal. Mindez tehát annyit jelent, hogy ha az egyik párt részéről a nyilvánosságban nagy terjedelemben és nagy intenzitással arról esik szó, hogy a társadalmi megosztottság jelen van, és ennek oka a szembenálló párt négyéves tevékenysége, akkor a társadalom tagjai ezt akár nagy arányban el is fogadhatják. E véleményáramlatok képviselői – ahogy arra a napilapok elemzésekor is kitértem – ugyanis nyíltan és erőteljesen fejezték (Népszabadság cikkei) ki magukat, míg azok, akik ezt nem így gondolták, e témát tekintve egyre inkább elszigetelve érezték magukat, és e téma tematizációját te-

kintve viszonylagos „hallgatásba” burkolóztak (Magyar Nemzet cikkei).

A véleményklíma alakulását befolyásoló tényezőkről Angelusz Róbert a következőket mondja: „Természetesen nem kívánjuk a tömegkommunikációs eszközök fent bemutatott hatását a konkrét helyzetre vonatkozóan kétségbe vonni. Különösen fej-fej melletti küzdelem esetén – amikor a szembenálló, nagyjából egyforma erők szinte semlegesítik egymást – a televíziónál sokkalta kisebb effektusok is eldönthetik a küzdelmet. Mint ahogy elvileg az is lehetséges, hogy amikor nagyjából egyforma erők állnak egymással szemben, és a tömegkommunikációs eszközöket a jogosan elvárható kiegyensúlyozottság és objektivitás jellemzi, az intenzívebb személyes kommunikáció, a hatékonyabb önprezentáció játszhatja a mérleg nyelve szerepét.”

Angelusz szerint tehát Neumann elméletének a legnagyobb fogyatékosága az, hogy nem veszi figyelembe a személyközi kommunikáció szerepét. A politikai berendezkedés, illetve a politikai kultúrák esetében is, valamint a párválasztás esetében is láthatunk, hogy a homofil kis közösségek kialakulásának (ahol a személyközi kommunikáció szerepe jelentősebbnek tűnik, mint a tömegkommunikációé) nagyobb az esélye, hiszen a hasonló véleményűek rendszerint nagyobb valószínűséggel kerülnek egymással kapcsolatba.

A közvélemény percipiálása tehát nem kizárólag a tömegkommunikációs eszközök által sugallt véleményáramlatoktól függ, hanem a személyes kommunikáció színterei is befolyásolhatják azt.

PÁR(T)VÁLASZTÁS ÉS PERCEPCIÓK

A pluralizmus ignoranciájának vizsgálatokor kétféle kérdezési stratégia eredményeivel találkozunk. Az egyik esetben az adott témában a válaszadó saját véleményét kérdezzük meg, a másik esetben pedig – ahol ugyanazok a válaszok lehetségesek – az emberek többségének véleményére vagyunk kíváncsiak. Ezáltal tehát a tényleges vélemények, maga a közvélemény és a percipiált vélemények is, illetve a kettő közti eltérések is kirajzólnak.

A pluralizmus ignoranciája tehát a véleménymegoszlások helytelen megítélését jelenti, és gyakorlatilag két alapesete lehetséges. Az egyik az, amikor a többség tévesen kisebbségben látja magát, illetve amikor a kisebbségben lévők tévesen többségben látják magukat.

Ahogy az korábban látható volt a „*Mennyire fontos Önnek, hogy párja ugyanarra a pártra szavazzon, mint Ön?*” kérdésre adott válaszokból az derült ki, hogy a megkérdezettek több mint felének ez nem fontos, és csak valamivel több, mint negyedük

tartotta ezt fontosnak. A kérdést illetően bizonytalan attitűddel rendelkezők aránya valamivel magasabb volt, mint 20%. Amikor azonban a többségi véleményt kellett megbecsülniük, azaz arra a kérdésre kellett válaszolniuk, hogy „*Ön szerint ma Magyarországon mennyire tartják az emberek fontosnak, hogy párjuk ugyanarra a pártra szavazzon?*” – akkor azt láthattuk, hogy a válaszok megoszlása valamelyest eltérő képet mutatott. A becsült többségi vélemények közül a „nem fontos” válaszok aránya 10 százalékponttal alacsonyabb értéket mutatott, mint a saját vélemények esetében, illetve a „fontos” válaszok aránya 10 százalékponttal magasabb értéket mutatott. A bizonytalan véleménnyel rendelkezők aránya a saját és a becsült többségi vélemények esetében hasonló eloszlást mutattak.

A „Mennyire fontos Önnek, hogy párja ugyanarra a pártra szavazzon, mint Ön?” kérdésre adott válaszok megoszlása

	Saját		Becsült többségi	
	száma	aránya	száma	aránya
nem fontos	508	51,3	405	40,5
bizonytalan	213	21,5	230	23,0
fontos	269	27,2	365	36,5
összesen	990	100,0	1000	100,0

A „fontos” és a „nem fontos” dimenziók mentén tapasztalt elmozdulásból arra lehet következtetni, hogy a társadalmi megosztottság problémája (legalábbis a párválasztás keresztmetszetében) a társadalom tagjai számára érzékelhető társadalmi jelenségként volt jelen. Pontosabb és jobban értelmezhetőbb képet kapunk a problémát illetően, ha egy egyszerű keresztábrában megnézzük a véleményáramlatok megoszlását.

A többséginek tartott vélemények alakulása a saját vélemények szerint

Saját vélemény	Többséginek tartott vélemény				
	nem fontos	bizonytalan	fontos	összesen	N
nem fontos	66,5	18,6	14,8	100,0	499
bizonytalan	24,9	39,9	35,2	100,0	213
fontos	5,6	16,5	77,9	100,0	267

A keresztábra főátlója mentén találkozhatunk azokkal a véleményekkel, amelyek helyesen vagy helytelenül a saját véleményüket érzékelték többséginek. A főátló két oldalán pedig azok a vélemények találhatóak, amelyek úgy mond nonkonformisták, azaz saját véleményüket kisebbséginek érzékelték. A saját véleményüket többséginek érzékelők közül a „nem fontos” véleménnyel rendelkezők percipiálták helyesen a többségi véleményt, míg a „bizonytalan” és a „nem fontos” véleményekkel rendelkezők tévesen becsülték meg a többségi véleményt. A „bizonytalan” saját véleménnyel rendelkezők magasabb arányban ítélték a többségi véleményt tévesen (35,2%), mint helyesen (24,9%). A pluralizmus ignoranciájának azonban a legszembetűnőbb esete, hogy a „fontos” véleménnyel rendelkezők 78%-a többségi véleményként értékelte saját véleményét, azaz szerintük a közvélemény is azt gondolja, hogy a párválasztásnál fontos kritérium az, hogy a másik fél is ugyanarra a pártra szavazzon.

A többséginek tartott vélemény tehát elmozdult a közvéleményhez képest, mégpedig abban az irányban, mely szerint egy párkapcsolatban fontos, hogy a pár tagjai ugyanarra a pártra szavazzanak.

A KÖZVÉLEMÉNYT HELYESEN ÉS A HELYTELENÜL PERCIPIÁLÓK ARÁNYA EGYES TÁRSADALMI-DEMOGRÁFIAI SZEGMENSEKBEN

Amikor a helyes és helytelen percepciók társadalmi szegmenseit vizsgáltam, tulajdonképpen arra voltam kíváncsi, hogy a közvélemény helyes megítélésének vannak-e bizonyos társadalmi sajátosságai. A pluralizmus ignoranciájának azt az esetét vettem tehát górcső alá, amikor a megkérdezettek a véleményüket többségi véleményként érzékelték. Ez az egyik esetben helytállóan (amikor a saját és a többségi vélemény tekintetében a válaszok jelentős része a „nem fontos” kategóriába esett), míg a másik esetben téves percepciónak bizonyult (amikor a saját és a többségi vélemény esetében is a válaszok jelentős része a „fontos” kategóriába esett). A vizsgált dimenziók a *nem*, a *jövedelem*, a *vallásosság*, a *befejezett legmagasabb iskolai végzettség* és a *település típusa* voltak. Bonyolultabb többváltozás elemzési eljárásokra ebben az esetben nem vállalkozhattam a viszonylag alacsony elemszámok miatt, ezért csak a helyes és helytelen percepciók eloszlását mutatja be a következő tábla. A helyes és a téves percepciók tekintetében a települések típusa nem mutatott éles különbségeket. A férfiak és a nők közti különbségek viszont ebben a tekintetben jóval szembetűnőbbek. Míg a helyes percepciók esetében a férfiak és a nők között tulajdonképpen nincsenek jelentős eltérések, addig a helytelen

percepciók jóval jellemzőbbek voltak a nőkre, mint a férfiakra. A többségi vélemények téves becslése minden bizonnyal a nők apolitikusabb attitűdjeire vezethető vissza. A jövedelmi kategóriák is mutattak eltéréseket: míg az átlag alatti jövedelműek magasabb, addig az átlagos jövedelműek alacsonyabb arányban percipiálták helyesen a közvéleményt.

A vallás tekintetében is markáns eltéréseket láthattunk. Azok a válaszadók, akik nem tartották magukat vallásosnak, maga-

A helyes és a téves percepciók eloszlása egyes társadalmi szegmensekben:

	Helyes percepciók; N = 332	Helytelen percepciók; N = 208
nem		
férfi	50,6	38,7
nő	49,4	61,3
összesen	100,0	100,0
jövedelem		
átlag alatti	55,8	43,7
átlagos	19,4	29,5
átlag feletti	24,8	26,7
összesen	100,0	100,0
vallás		
nem vallásos	30,5	19,6
nem tudja eldönteni	3,2	3,3
vallásos a maga módján	58,6	56,2
vallásos az egyház tanításai szerint	7,6	20,9
összesen	100,0	100,0
iskolai végzettség		
maximum 8 általános	27,8	30,5
középiskola	57,2	45,2
főiskola/egyetem	15,0	24,3
összesen	100,0	100,0
település típusa		
község	36,3	33,8
város	31,6	26,9
megyeszékhely	16,4	21,0
Budapest	15,8	18,3
összesen	100,0	100,0

sabb arányban voltak jelen a helyes percepciókat alkotók között (30,5%), mint a tévesen becslők között. Ugyanakkor azok a megkérdezettek, akik az egyház tanításait követik, mintegy 2,5-ször magasabb arányban képviseltették magukat a tévesen percipiálók, mint a helyesen becslők között. A befejezett iskolai végzettség tekintetében a felsőfokúakra érdemes koncentrálni. Ők ugyanis szintén magasabb arányban (mintegy 10%-kal) voltak jelen a tévesen becslők között. A vallásosság és az iskolai végzettség változók esetében véleményem szerint két magyarázat lehetséges. Egyrészt – amit már a férfiak és a nők esetében is érintettünk – a magasabb iskolai végzettségűek és a vallásosabb emberek jóval intenzívebben érdeklődnek a politika iránt. Másrészt pedig ezek az egyének olyan mikrokörnyezetben élnek mindennapjaikat, olyan networköket építettek ki, amelyben a személyes kommunikáció szerepe jóval intenzívebben érvényesül, mint a tömegkommunikációé. Tehát ők azok, akik általában a hozzájuk hasonló politikai attitűdű egyénekkel érintkeznek, így talán nem is annyira meglepő, ha a közvéleményre gyakorolt percepcióik tévesnek bizonyultak.

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar politikai élet rendszerváltozás utáni alakulása és a történelmi hagyományokra épülő csoportkonfliktusok alapján Magyarországot a fragmentált és a szegmentális társadalmak közé sorolom, mely természetesen meghatározza a magyar politikai kultúráról kialakított képet is. Függetlenül attól ugyanis, hogy a politikai paletta kétpólusúvá vált, a hagyományok és a társadalmi konfliktusok minősége sokkal kedvezőbb táptalajt nyújtott az értékcentrikus, ideológiai alapú politizáláshoz. A két szembenálló nagy párt által közvetített ellentétes értékek különösen erős intenzitással jelentkeztek a 2002. évi választások előtt, illetve közvetlen környékén. Ebben az időszakban a közbeszédben hangsúlyos teret kapott egy új elem, a társadalmi megosztottság problematikája, amely a fentebb említettek alapján akár természetes következményként is jelentkezhetett volna a magyar társadalomban. A probléma tematizálására irányuló törekvések az akkor még ellenzékben lévő pártokra (MSZP, SZDSZ) sokkal jellemzőbbek voltak, mint a kormányon lévő erőkre (FIDESZ, MDF). Erről tanúskodik a két napilapban megjelent cikkek összehasonlítása, hiszen az ellenzéki erők jóval hatásosabban tudták becsempészni a közbeszéd témái közé a kettészakadt magyar társadalomról szóló teóriájukat. A társadalmi megosztottságot stratégiai szempontból a kampányidőszak, illetve a választások utáni időszak új elemeként értelmeztem, mely egyértelműen negatív outputként jelentkezett a nyilvános megszólalásokban.

A pártpreferenciák társadalmi megosztottságként való értelmezését a párválasztás kritériumai ugyanakkor kevésbé támasztották alá. Egyrészt az emberek jelentős része bár a szavazásokon gyakorlatilag részt vett, mégis apolitikus attitűdökkel rendelkezett, azaz kevésbé érdeklődött a pártpolitika iránt. Másrészt ezen egyének többségének egyáltalán nem volt fontos, hogy párjuk hasonló politikai nézeteket valljon. Bár természetesen találkozhattunk a válaszadók azon kisebb hányadával is, akiknek a párválasztáskor fontos kritériumként jelentkezett a választott hasonló politikai beállítódása, mégis azt kell mondanom, hogy a társadalom megosztottságáról szóló nyilvános megszólalások ebben a dimenzióban kevésbé fedték a valóságot, ám a közvélemény fő áramát valamelyest mégis befolyásolták. A megkérdezettek egy jelentős része ugyanis úgy érzékelte, hogy az emberek többségének fontos a párválasztáskor a hasonló pártpreferencia.

Befejezőként végül ki kell térni arra a tapasztalható tényre is, hogy miután lecsengett a kampányidőszak a társadalmi megosztottság problematikája egyre kevésbé került a közbeszéd kiemelt témái közé. Mindez azonban nem vonja maga után egyértelműen azt, hogy a párválasztás és pártválasztás viszonya is megváltozott volna. Erre minden bizonnyal csak további felmérések eredményeiből kaphatunk majd választ.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a XXI. Század Intézet támogatásával készült.
- ² A kérdőíves adatfelvételt a Társadalomkutatási Intézet Rt. (TÁRKI) készítette.
- ³ Vö.: Sigmund Neumann: *Toward a Comparative Study of Political Parties*. In: *Modern Political Parties*.
- ⁴ Závecz Tibor: *Szoros verseny után MSZP-előny*. In: *Magyarország politikai évkönyve*, 2003.
- ⁵ Főkomponens készítése során az új változó, az eredeti mért változókhoz különböző súlyokat rendel és ezekkel összeszorozva adja össze azokat. A súlyok pedig éppen akkorák, hogy biztosítva legyen a főkomponens lehető legnagyobb információtömege.
- ⁶ Vö.: Georg Simmel *Conflict and the Web of Group Affiliations*. Glencoe. The Free Press, 1956.
- ⁷ Vö.: Kulcsár, 1987, 266. old.
- ⁸ In: David Riesman, Nathan Glazer: „Criteria for Political Apathy.” In Alvin W. Gouldner, ed.: *Studies in Leadership*. New York, Harper & Bros., 1950.
- ⁹ Ld. a témáról bővebben: Angelusz R.–Csepeli Gy.–Kulcsár L.–S. Molnár E.: *A kommunikáció folyamata és a vélemények alakulása*. Budapest, TK, 1975.
- ¹⁰ Valószínűleg még magasabb arányokkal találkozhatunk, ha az azonos politikai oldalra leadott voksokat vizsgáljuk.
- ¹⁰ Az objektivitásról ld.: D. McQuail: *Media Performance Mass Communication and the Public Interest*. London, Newbury Park etc. Sage, 1992.

- ¹¹ Az empirikus megfigyelés nem tért ki a megkérdezettek írott sajtóhoz való viszonyára.
- ¹² A pluralizmus ignoranciájáról ld.: E. N. Neumann: *Die Schweigespirale. Öffentliche Meinung – unsere soziale.* München–Zürich, Haut. R. Piper Verlag, 1980, vagy T. M. Newcomb: *Social Psychology.* New York, The Dryden Press, 1950, vagy P. Lazarsfeld: „Public Opinion and the Classical Tradition.” *Public Opinion Quarterly*, 21. kötet.
- ¹³ Mindkét esetben két párt szoros versenyét jelezték a közvélemény-kutatások. A Kereszténydemokrata Unió (CDU és CSU koalíciója), illetve a Szociáldemokrata Párt (SDP) fej-fej melletti küzdelméről szoltak a választások.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Almond, G.: *Comparative Political Systems.* The Journal of Politics, 18. évf. 2. szám, 1970.
- Almond, G.–Verba, S.: *Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations.* Princeton University Press, Princeton, 1963.
- Angelusz R.: *A láthatóság görbe tükrei.* Budapest, Új Mandátum, 2000.
- Angelusz R.: *Kommunikáló társadalom.* Budapest, Gondolat, 1983.
- Angelusz R.–Tardos R.: *Pártok között szabadon.* Budapest, Osiris, 2000.
- Bartolini, S.–Mair, P.: *Identity, Competition and Electoral Availability. The Stabilisation of the European Electorates 1885–1985.* Cambridge, Cambridge Universiti Press.
- Becker, G. S.: *A theory of marriage.* In: Schultz, T. W. (ed.): *Economics of the family, marriage, Children and Human Capital.* Chicago–London: The University of Chicago Press 1974.
- Bihari M.–Pokol B.: *Politikai reform és modernizáció.* In: Gyorsuló idő, Magvető, Budapest, 1989.
- Bruszt L.–Simon J.: *A nagy átalakulás. Elméleti megközelítések és állampolgári vélemények a demokráciáról és a kapitalizmusról.* Politikatudományi Szemle, 1. szám, 1992.
- Bukodi E.: *Ki kivel (nem) házasodik.* Szociológiai Szemle, 2002/2.
- Downs A.: *Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell.* Közgazdasági Szemle, 9. szám, 1990.
- Enyedi Zs.–Körösiényi A.: *Pártok és pártrendszerek.* Budapest, Osiris, 2002.
- Fricz T.: *Politikai tagoltság Magyarországon.* Valóság, 1991/5.
- Fricz T.: *Pártrendszerek, Nyugat-Európa, Közép-Európa, Magyarország.* Budapest, Századvég, 2001.
- Gazsó F.: *Nómenklatúra és törésvonal.* In: Stumpf István (szerk.) *Két választás között.* Budapest, Századvég, 1997.
- Gerbner, G.: *Kommunikáció és társadalmi környezet.* In: Horányi Ö. (szerk.): *Kommunikáció 2. A kommunikáció világa.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
- Habermas, J.: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest, Gondolat, 1971.
- Jacobs, J. J.–F. Furstenberg: *Changing Places: Conjugal Careers and women's marital mobility.* Social Forces, 64:714–732.
- Kalmijn, M.: *Status Homogamy in the United States.* American Journal of Sociology, 97. 1991
- Kéri L.: *Tíz év próbaidő. A magyar átmenet politikai szociológiája, 1989–1998.* Budapest, Helikon. 1998.
- Körösiényi A.: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat.* Budapest,

- Osiris, 2000.
- Körösiényi A.: *Nómenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon*. Századvég, 1996/1.
- Kulcsár K.: *Politikai és jogszociológia*. Budapest, Kossuth, 1987.
- Kulcsár K.: *A magyar politikai rendszer és társadalom 1989 őszétől 1994 végéig*. Budapest, 1995.
- Lipmann, W.: *Public opinion*. New York, The Free Press, 1922.
- Lipset, S.–Rokkan, S.: *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments Introduction*. In: Lipset, M.–Rokkan, S. (eds.): *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*. New York, The Free Press, 1967.
- Lipset, M.: *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Budapest, Osiris.
- N.-Neumann, E.: *The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion*. Journal of Communication, 1974/2.
- N.-Neumann, E.: *The Theory of Public Opinion: The Concept of the Spiral of Silence*. In: Róbert P.: *Pártok és választók*. Politikatudományi Szemle, 1994/1.
- Sartori, G.: *Parties and party systems: A framework for analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 1976.
- Simmel, G.: *Conflict and the Web of Group Affiliations*. Glencoe, The Free Press, 1956.
- Stumpf I.: *A választói magatartás hullámmása*. In: Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport, 1996*. Budapest, TÁRKI.
- Tóka G.: *A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon*. Politikatudományi Szemle, 2. szám, 1992.
- Tóka G.: *Választási közvélemény-kutatások és előrejelzések 1998-ban*. Jel-Kép, 1998/4.
- Tóka G.: *A pártpreferenciák stabilitásának meghatározásai*. Századvég, Új Folyam, 9. szám.
- Weber, M.: *Állam, politika, tudomány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ

KÉRI LÁSZLÓ

Média, politika, pártok

2003 nyarán a Médiakönyv szerkesztősége felkérte a magyar pártokat arra, hogy – mint amiként ezt korábban is tették – tanulmányban fejtsék ki véleményüket a hazai média helyzetéről, illetve összegezzék pártjuk médiapolitikai elképzeléseit. Az írásbeli felkérésnek egyetlen párt sem tett eleget, ezért a 2003-as kötet „Médiapolitikák” című fejezetében az olvasó a felkérő levelet, illetve a szerkesztő hiányról szóló néhány soros tájékoztatását találhatja – semmi egyebet (Enyedi Nagy: 2003, 771. o.).

1992. december 31-én a magyar parlamentben általános zűrzavar közepette, két napon keresztül folyó, hiábavaló értelmezési viták után megtartották a hosszú ideje előkészített média-törvény végszavazását. A káoszban már senki nem volt biztos abban, hogy miről is szavaz, ezért az újkori magyar parlamenti működés legelképezhetőbb szavazati eredményét sikerült produkálni. Százhetven tartózkodó mellett százhuszonkettő nem szavazat akadt, igen viszont egyetlenegy sem... A képtelen kudarc miatt természetesen mindkét oldalon a másikat látták felelősnek (MPÉ: 1993, 398. o.).

E két – korántsem találomra kiválasztott – példázat nyomán meglehetősen ellentmondásos következtetéseket lehet levonni arról, ahogyan a magyar politikai osztály reprezentatív csoportjai a média világához viszonyulnak. Néha – s egyáltalán nem lényegtelen alkalmakkor – vészes közönnyel, a legteljesebb érdektelenség jegyében. Olykor megdöbbenő felelőtlenséggel, miközben egyéb, szakmai jellegű és elevenen érdekelt szerveződések sem hagynak saját ügyeikben illetékesnek lenni. Néha viszont azon lepődhetünk meg, hogy pártjaink milyen mélységben, aprólékos és kínos gondossággal kísérik figyelemmel a médiaműködés mindennapjainak leglényegtlenebb rezdülése-

it is. Ha a témakör mélyebb rejtelmei iránt érdeklődőnek a kezébe adnánk a csaknem egy évtizede hatályban lévő magyar médiatörvényt, valamint az ORTT keretében működő panaszbizottság éves jelentéseit, akkor az azt hihetné, hogy a médiapolitika a magyar pártok elsődleges és minden mást elhomályosítóan fontos szakterülete.

Kiindulópontként annyit mindenesetre leszögezhetünk, hogy a két iménti állítás nemhogy nem zárja ki egymást, hanem éppenséggel együttesen igazak, mert a maguk képtelenül ellentmondásos mivoltában nagyon is pontosan jelenítik meg a magyar médiapolitika paradox világát. Azt a többszörösen összetett és érthetően ellentmondásos állapotot, amelyben a magyar pártok lázasan igyekeznek megérteni a radikálisan változó médiarealitások – számukra oly fontos – következményeit.

Az elmúlt két-három évtizedben mind a média, mind a politika belső viszonyai világszerte lényeges metszetekben alakultak át, és ennek folytán a két alrendszer hagyományos együttműködési modelljei alkalmazhatatlanná váltak. A média átstrukturálódása már a nyolcvanas években elkezdődött, a politikáé valamivel később, a kilencvenes években, de egyáltalán nem függetlenül a média korábbi változásaitól. Sőt, a döntő jelentőségű változások éppenséggel a mediatizáció előtérbe kerüléséből fakadtak. Magyarországon mindkét szférát földrengésszerű lökések mozdították ki az évtizedek óta tartó, lényegileg változatlan állapotokból. 1988 ősze és 1990 ősze között mind a hazai médiavilág, mind pedig a politikai szerkezet olyan mértékű és feldolgozhatatlan sebességű változások tömegén ment keresztül, amelynek nyomán a média és a politika működése nyomaiban sem emlékeztetett néhány évvel korábban még uralkodó állapotaikra.

Pontosabban szólva e két év következtében vált nyilvánvalóvá, hogy a kilencvenes évek elejének hazai állapotait már inkább a kortárs nyugati társadalmak hasonló jellegű gondjai jellemezték, a nyolcvanas évek közepe pedig legfeljebb régmúlt, zavaros, elfeledett és könnyen megtagadható rémálomnak látszott. Jobban hasonlítottunk már a korabeli nyugati szerkezetekre, mint nemrégii önmagunkra.

1997 után pedig nálunk is páratlan gyorsassággal zajlott le a hazai média kereskedelmi jellegű átalakulása, gyorsabban, mint korábban bárhol másutt. Ez az átalakulás távolról sem mérült ki a sokfelé megfigyelt, a kereskedelmi televíziók által megteremtett infotainment dominánssá válásával. A hagyományos média valamennyi szegmense gyökeresen más körülmények közepette volt kénytelen újradefiniálni önnön helyzetét és lehetőségeit. S nem meglepő, hogy ez az újraalkalmazkodás nem volt – mert nem is lehetett – minden szereplő számára egyformán sikeres. Ettől kezdve a politikai osztály médiafelelőseinek is ezerszer óvatosabban kellett mérlegelniük azt, hogy a bukó, avagy a prosperáló szegmensekkel kötik-e meg új alkuikat.

A politika mediatizációjának a hatvanas évek óta tartó folyamata nálunk – harmincöt esztendő helyett – alig tíz év alatt lezajlott, s hasonló sebességű volt a média legújabb kori hazai politizációja is.¹ Ez a gyorsaság nemcsak azt jelenti, hogy a nemzetközileg jól ismert, folyamatosan elemzett fejlemények ma már Magyarországon is uralkodó jellegűek, hanem azt is, hogy e radikálisan megváltozott világ leginkább szembetűnő mozzanatait a maguk idejében alig-alig volt módunk körültekintő, kellően pontos elemzésekkel figyelemmel kísérni. Nálunk a két szféra gyors ütemű változásai olyan mértékben kapcsolódtak össze, hogy legfeljebb csak a kitüntetetten konfliktusos helyzetekben lehetett működésüket szétválasztani egymástól. Az úgynevezett médiaháború éveiben a két szféra konfliktusai szinte fel is olvadtak egymásban, mert a médiabotrányból azonnal napi politikai ügy lett, abból pedig újabb médiabotrány. E három-négy év szakadatlan küzdelmeinek utóvédharcai mind a mai napig meghatározzák számos médiavezető és médiapolitikus mindennapi rutinjait, közéleti viselkedését anélkül, hogy pontosan feldolgozták volna a velük történtek értelmét.²

A rendszerváltás tizenötödik évében áttekintjük e kettős, bár szorosan összetartozó folyamat jelenlegi állását, azaz *megpróbáljuk számba venni, meddig jutott Magyarországon a politika mediatizációja, s hogyan állunk a média politizációjának legújabb kori jelenségeivel* Még a legelvontabb elemzés sem teheti meg, hogy eltekintsen az elemzés idején dominánsnak tekinthető politikai erőter legfontosabb jellegzetességeitől. Ezért az írás végén arra is kísérletet teszünk, hogy jelezzük: a 2006-os választásokon várható főszereplők médiapolitikai teljesítményeit miféle kritériumok alapján lesz érdemes számba vennünk.

A POLITIKA MEDIATIZÁCIÓJÁNAK FŐBB TÉNYEZŐI

Intézményi szint

A politika mediatizációjának folyamatos hatásai számos tekintetben formálták át a hatalmi szférát, még az alapvető intézmények szintjén is. Megjelentek a pártokban a médiapolitikusok, mint olyan szakpolitikusok, akikre nemcsak a saját pártjuk, de a médiavilág is úgy tekint, mint az adott politikai erő autentikus képviselőire. A pártok – élve az általuk teremtett monopóliumhelyzettel – teletömökdik a médiakuratóriumokat saját küldötteikkel, amivel természetesen azt is eléri, hogy a rádió, a tévék, az MTI s egyéb kommunikációs alapintézmények napi működési gondjai közé kényszeresen beépüljenek a pártok közötti, de legalábbis az ellenzék/kormányzók közötti nézeteltérések, érdekeltérések következményei is. A problémakör tovább színesedik az érintett parlamenti bizottságok, albizottságok alkalmi,

ám néha rettenetesen hatékony közbeavatkozási igényeivel. Kormányzati szinten hasonló erejű térhódítás tanúi lehetünk. Nemcsak abban az értelemben, hogy a médiatörvény alapján létrejött egy nehezen definiálható, félig végrehajtott, félig hatósági, félig újraosztó, félig bíraskodó szervezeti egység, az ORTT, amely e túlzottan tágasra szélesített tevékenységi keretek között még a kormányzati médiapolitikát is megjelenítheti. Holott eredeti rendeltetése távolról sem ez lett volna. Az elmúlt hét-nyolc év gyakorlata azonban azt mutatja, hogy a testület szakpolitikai irányítás helyett inkább a pártalapú médiapolitikák közötti szükségképpen eltérések konfliktusait igyekszik kiegyenlíteni – váltakozó sikerekkel.

A kormányzati tevékenységen belül azonban sokkal érdekesebb – és talán ma már fontosabb – fejlemény a különféle politikai kommunikációs részlegek, irodák, osztályok, központok, titkárságok, államtitkárságok megjelenése és elburjánzása. Ez a folyamat elkezdődött már az Orbán-kormány idején, s akkor is az okozta a legnagyobb gondot, hogy ez az új jellegű tevékenység nem volt beilleszthető a hagyományos kormányzati döntés-előkészítő munkálatok megszokott szervezeti rendjébe.³ Finanszírozása, irányítása, ellenőrzése elképzelhetetlen a korábbi kormányzati sémák logikája alapján, ezért egyáltalán nem meglepő, hogy a legtöbb botrány, vita éppen ezeknek a szervezeti egységeknek a működése kapcsán tört ki. Az Orbán-kormány évei minden szempontból elemzésre érdemlő újdonságokkal szolgáltak. Nagy vonalakban három olyan nagyobb terület különült el egymástól, amelyek mindegyikének lényegét a politikai kommunikáció középponti szerepe adta.

Először is megjelentek a médiastratégák, akik részben a kormányfő lépéseit, részben az egész kormány tevékenységét igyekeztek a várható médiahatások szempontjai szerint modellezni. (Apró, de a gyakorlatban nem lényegtelen problémát jelentett az, hogy a kormányfő közvetlen környezetén elhelyezkedő, kevésbé intézményesedett tanácsadók médiaötletei számtalanszor keresztezték a másutt elhelyezett szakelemzők javaslatait. Ilyen esetekben mindig az a perdöntő, kik állnak informálisan legközelebb a hatalmi centrumhoz.⁴)

Másodsorban, ezekben az években kapott valamennyire önálló politikai szerepkört a kormányzóvivő intézménye, s Borócai Gábor a lehetőségeihez mérten kellően ki is építette, tekintélyt teremtően működtette az újonnan önállósult hivatalt. Elvileg a kormányzóvivői hivatal keretei között kellett volna megoldani a többi tárca működése kapcsán felvetődő, összkormányzati jelentőségű kommunikációs feladatok összehangolását is, ám a koalíciós összetétel eleve nehézségekkel terhelte meg ezt, ami szinte reménytelenné tette az eredményes megoldást.

Harmadrészt, korábban soha ennyi szakértő szem és fül nem elemezte olyan mélységű intenzitással a kormányzati munka

mindennapi médiajelenlétét, mint ezekben az években. Osztályok, részlegek a nap huszonnégy órájában figyelték, könyvelték, elemezték a kormány valamennyi lépésének mediavisszhangját, a megfigyelésekből elemzések, az elemzésekből pedig javaslatok születtek. Nem csoda, hogy e részlegek megfelelő elhelyezése, szervezeti beépítése alaposan próbára tette a kormányzati stratégia gondozóit.⁵

Talán nem magától értetődő, de a három említett tevékenység, valamint az érintett szervezeti keretek összehangolása, egységes irányítása olyan jellegű kihívást jelentett, amelyet a négy év során ügyvel-bajjal volt lehetséges megoldani. Mindenesetre a 2002-es kampány idejére éppen a PR-tevékenységek kapcsán az ellenzék kezében számos olyan jellegű, botrányosnak gondolt, avagy ténylegesen botrányos ügy halmozódott fel, amelyet nemcsak jól lehetett felhasználni, de arról is tanúszkodott, hogy milyen nehézségekkel megterhelt az új típusú politikai kommunikáció eredményes és elfogadtatható intézményesítése.

A Medgyessy-kormány idején e téren nem történt lényeges váltás, talán valamivel több lett a részleg, talán többen keresztetkaptak egymás munkáját, talán még áttekinthetlenebbé vált az egész kormányzati kommunikáció. S még inkább megerősödött az a meggyőződés, mintha a kormányzati munka egyenlővé vált volna a PR-teljesítménnyel. (A kormányzaton belüli erőssorrend egyik legplasztikusabb megjelenítőjévé az vált, hogy az adott szervezeti egységnek van-e önálló kommunikációs részlege, avagy erre sem telik...) Talán az volt új fejleménynek tekinthető, hogy az egyes minisztériumok szintjén is határozottan megerősödött a kommunikációs tevékenységet végzők jelentősége. Az egyes miniszterek mellett rendre megjelentek a szóvivők, kommunikációs igazgatók, PR-főnökök. (Jellemző módon az egyes médiaszerkesztőségek falain a legfontosabb közéleti hívoszámokként mostanság ezen PR-kulcsfigurák adatai szerepelnek. Tíz-tizenöt évvel ezelőtt egy-egy szerkesztőségi falon legfeljebb a legfontosabb „politikai felsőbb kapcsolat” száma volt olvasható, ma már legalább harminc ilyen intézmény és/vagy név népesíti-tapétázza be az aktuális hírszerkesztői szobát.) A folyamat egyébként úgy tűnik, megállíthatatlan. A nagyobb városok önkormányzatától a jelentősebb multinacionális vállalatokig ugyanez a helyzet, önálló belső erővé, megkerülhetetlen informális hatalmi tényezővé nőik ki magukat a kommunikációs részlegek vezetői. Nemcsak azért, mert a külvilág felé ők jelenítik meg az adott intézményt, de a jelenség fordítottja okán is, ugyanis a legtöbbször az intézmény is csak általuk, az ő segítségükkel érhető el.

A Medgyessy-kormány esete egyébként arra is rávilágít, hogy a csodagyógyszer önmagában nem véd meg a bajtól. Hiába sürgött-forgott a sok-sok médiaszakember, mégis a fejük tetejére

álltak a dolgok. Rendre elsikkadtak, a jelentéktelenségbe veszttek azok a kormányzati lépések, amelyeket okkal lehetett volna reklámozni, mert hasznosak voltak. S aránytalanul széles visszhangot kaptak olyan – egyébként ezredrangú – tévedések, rossz lépések, amelyeknek médiavédelmére nem készült fel időben a számos PR-doktor. S végül, ez utóbbiak kumulált hatása bizonyult erősebbnek...

Részvételi szint

A mai politikai-hatalmi tevékenység egyik legfontosabb dimenziójává a médiába való bekéredzkedés informális és formális útjai váltak.

Az informális megoldásokról tudhatunk a legkevesebbet. Politikusa, politikai ereje válogatja, hogy milyen utakon-módokon képes elérni a számára fontos téma, szereplő, kérdés médiamegjelenését. Nagyon nehéz ezt a helyzetet modellezni. Közismert, hogy – a hagyományos radikális jobboldali vádiratok szerint – a sok évtizedes kulturális-neveltetési és politikai közös előélet a liberális/baloldali szereplők számára eleve könnyebb helyzetet teremtett ebben az informális építkezésben. Nem tagadható, hogy ennek a rendszerváltás idején valóban lehetett fontossága, ám tizenöt év múltán egészen más tényezők váltak fontosabbakká. Ma már mindegyik párt, jelentősebb politikai erő törekszik arra, hogy kiépítse, fenntartsa, megvédje a maga személyéhez kötött kapcsolatait, azokat a csatornákat, amelyeken keresztül pillanatokon belül el lehet érni a legfontosabb tévék, napilapok, rádiók napi világát. S a hazai politikai élet néhány tartós személyisége már a legújabb folyamatokhoz is alkalmazkodva – ha a legtöbbször nem is közvetlenül, de legalább kétlépéses személyes kapcsolatok révén – bármely fontos médium meghatározó vezetőjét képes értesíteni az általa lényegesnek gondolt eseményekről. (Mindez fordítva, a média felől is észlelhető, ennek részleteiről a következő pontban emlékezünk meg.)

A részvétel láthatóbb, kontrollálhatóbb módja a formális út, amikor az adott erő maximálisan kihasználja a médiajelenlét intézményesített lehetőségeit, azaz kurátorait, médiafelelőseit, előretolt médiaszereplőit, sajtótájékoztatók szervezésére szakosított politikusait, bejáratott debattóereit. Ebben a tekintetben meglehetősen nagy a különbség az egyes pártok között. A média – engedelmessé válva a hazai pártfejlődés felőli nyomásnak – előszeretettel jelenít meg és egyszerűsít le minden egyes elképzelhető és elképzelhetetlen eseményt a kormányzók és az ellenzékot reprezentáló erők közötti küzdelemre. E felfogásmód alapján mindenféle műsортípusnak úgy kell kinéznie, amelyben csakis a két oldal képviselői vitatkoznak, s közöttük áll, ül, kérdez a mé-

dia képviselője. Ez a térszerkesztés és képi megoldás leginkább az ökölvívomeccsek világát képezi le: a küzdő felek között a bíró szerepében a média legfeljebb lefogja a mélyütésen rajtakapott versenyző kezét, egyébként igyekszik aktívabb szereplésre serkenteni őket, s csak akkor állítja meg a küzdelmet, ha a kifáradt püfölők már túl sokszor támaszkodtak egymásra.

A pártok megértették a „kor kihívását”, s igyekeznek a ringbe olyan politikusokat küldeni, akik ütésállóak, rugalmasak, azonnal reagálnak minden apró rezdülésre, s ha földre kerülnek, gyorsan felpattannak. De a legfontosabb az, hogy szüntelenül körbeugrálják a szorítót azt illusztrálandóan, hogy ők a győztesek...

A részvétel legnyilvánvalóbb formája tehát az, ha a politikus közvetlenül maga válik médiaeseménnyé, azaz ő a műsor alanya és tárgya egyaránt. Erre nagyon kevesen alkalmasak, ráadásul a média világa sokszorososan differenciálódik, s képtelenség olyan politikusokat találni, akik meg tudnának felelni a legkülönfélébb nézői igényeknek. Van, aki jól tud vitatkozni, de nem képes egyedül hatékonyan szerepelni, van, aki kitűnő interjúszituációban, de nem képes a szakszerű szónoklatra, van, aki nagyon vonzó társaságban, de meghal a nagyobb tömegek előtt. Van, aki jól fogalmaz és ír, de csapnivalóan beszél, van, aki jól tűri ellenfelei rohamait, van, aki ettől bénul le. Az elmúlt években éppen a folyamatos médiateljesítmény jelentette a legkönnyörtelenebb szelekciót valamennyi politikai táborban. Aki nem volt képes alkalmazkodni és megfelelni a legújabb médiaigényeknek, az még az övéi között is visszavonhatatlanul háttérbe került.

A politikai stílus és a tartalom szintje

Ez az újonnan jött kihívás aránylag rövid időn belül radikálisan formálta át a hazai közvéleménynek a politikusokkal szembeni általános elvárásait, ideális képét is. Ma már egészen másképpen tekintünk a „jó politikusra”, mint egy évtizeddel ezelőtt, s e változást a pártok is gyorsan feldolgozták. Rettenetes erővel igyekeznek megváltoztatni frontembereik imázsát, vagy ha ez nem megy, akkor könnyörtelenül váltanak.

Érdekes esettanulmány lenne annak vizsgálata, hogyan alakították át a parlamenti pártok legelső soraik összetételét a 2002-es kampány tanulságai nyomán. A részletekre nem kitérve, csupán a lényegre utalva: Medgyessy Péter felváltása Gyurcsány Ferencel, valamint Kovács László utódlásának Hiller Istvánal megkísérelt megoldása legalább annyira szimptomatikus, mint Orbán Viktor két és fél évig tartó szerepkeresési küzdelme önmagával, illetőleg saját politikai táborának igényeivel. De ugyanez a küzdelem látható a modern politikai feltételek között

hoppo maradó Lezsák-csoport, valamint Dávid Ibolya és hívei között az MDF élet-halál vitáiban is. Az SZDSZ pedig 2005 tavaszán kényszerül rá, hogy elgondolkodjon, egykoron előnyösnek tartott politikai kommunikációs gyakorlatának a személyi és tartalmi tartalékait kimerítve merrefelé keresse a megfelelő megoldást.⁶

Az új kihívás természetét abban foglalhatjuk össze, hogy a politikusi teljesítmény összetevői között hihetetlen mértékben megnőtt a *perszonalizáció* jelentősége. Értve ezen mindenekelőtt azt, hogy az adott közszereplő, politikus milyen mértékben képes a maga nyilvános szereplései, médiateljesítménye, parlamenti és más vitái során olyan teljesítményre, amely folyamatosan kivívja a média pozitív figyelmét. Nem elég hírnek lenni, annak is kell látszani... Nem elég önmagában vonzónak, érdekesnek, hírértékűnek lenni, nem elég újra meg újra újabb ötletekkel meglepetéseket szerezni, arra is alkalmasnak kell lenni, hogy a sokszínű teljesítmény szimbolikusan megjelenítse az adott politikai tábor legfontosabb értékeit. A perszonalizáció tehát nemcsak reprezentáció, hanem szimbolizáció is. Ily módon a politikusi teljesítmény nem egyszerűen médiaképes teljesítmény, hanem olyan amatőr színészi produkció, amelynek önmaga cáfolataként kell megállnia a helyét. Nem lehet csupán kitűnő színész, mert arra ott vannak a hivatásos színészek, a politikusnak nem szabad szerepet játszania, mert tőle az „őszinteséget” is elvárják. A szerep nem lehet „szerep”, mert őszintén kell hinnie az általa hirdetett mondandók igazságában, hiszen ha ő nem hisz, akkor híveitől sem várható ez el.⁷

A politika egészére nézve is mélyreható változásokkal jár és járt a *mediatizáció*. A folyamatok, az átfogó jelentőségű politikai összefüggések földarabolódnak napi érdekességű eseményekké, tények helyett elsöprő hatású hírek lesznek a fontosak, a tárgyyszerűséget megelőzi a szórakoztató jelleg, s valamennyi politikai erő azon kezdi törni a fejét, hogy hogyan, miféle eszközök segítségével kerülhet be a hírműsorok első öt percébe. Az unalmas valóság szétdarabolódik ezeregy érdekes mozaikkockává, a kockák alkotói pedig bizvást számíthatnak a média pillanatnyi érdeklődésére. A lényeg ugyanis ebben áll; a pillanat fontossága maga alá gyűrt minden egyéb idődimenziót. A politikai táborok közötti különbségek érzékeltetésének legegyszerűbb, s egyúttal leghatásosabb eszközévé a botránypolitizálás vált. Ez az a világ, amelyben a legegyszerűbb módon válik érzékeltethetővé a hatalmi szféra érintettsége, ebben lehet leginkább hús-vér teremtményekké szimplifikálni a politikai osztály tagjainak tevékenységét.⁸

Ráadásul a botrányok a legtöbb esetben viszonylag könnyedén vezethetőek vissza valamely alapvető morális tanúságtételhez, ezért a heroikus küzdelmek, a médiahelytállás bajnokai meglehetősen egyszerűen tüntethetik föl magukat olyan érté-

kek képviselőiként, amelyeknek kitüntetett fontossága van és lehet az ún. identitáspolitikában, ahol rendre meg kell vallani a közéleti személyesség meghatározó összetevőit. Ha az adott politikusnak szerencséje van, akkor ellenfelével szemben többször kerülhet az angyal pozíciójába, mint az ördögébe.

Természetesen nem a botránypolitizálás az egyetlen hatásos út a médiába való bekerülésre. A leginkább kézenfekvő megoldás az, ha a jelentős politikus folyamatosan össze tudja kapcsolni a saját jelenlétét a legfontosabb eseményekkel. Erre a mindenkori miniszterelnöknek van a legtöbb és legnagyobb esélye, tőle természetesnek tartják, ha elsőként áll a gátakon árvíz idején, ha ott terem egy tömegbaleset színhelyén, ha elsőként üdvözöl világ- és olimpiai bajnokokat, egyszóval: bajban és örömben egyaránt osztozik nemzete kitüntetett élményeiben. (Bár, eme indokolható állandósulásban is vannak/lehetnének ízlésküszöbök. Nem mindig sikerül betartani.) Problémásabb az ellenzéki vezetők helyzete ilyen alkalmakkor, nekik akkor terem bábér, ha a hatalom reprezentánsa hibát vét.

Az állandó és kényszeres jelenlét azonban kétélű fegyverként funkcionál. Nemcsak a jelenlét válik természetessé, hanem a hiány is feltűnőbb és kockázatosabb a korábbiakhoz képest. Medgyessy Pétertől elfogadhatatlannak tartotta az ország, hogy árvíz idején nem termett a helyszínen, hiszen néhány évvel korábban Orbán Viktor a helyszínen, gumicsizmában tette nyilvánvalóvá, hogy a kormány ott is a helyén van. A személyes jelenlét ereje éppen ezért minden más gesztust háttérbe szorítóan alkalmas, például fontos, nemzeti egységet reprezentáló események megerősítésére. Nagyon nagy dolognak kell ahhoz történnie, hogy kormányzók és ellenzékiek együtt mutatkozzanak; erre a kitüntetett nemzeti ünnepek adják a természetes lehetőséget vagy például olyan alkalmak, mint amilyen a holokausztról történt megemlékezés volt⁹.

* * *

A politika mediatizációja összességében olyan változások foglaltata, amelynek következtében a hagyományos politikust új típus váltotta fel. Az, akinek nem okoz gondot a modern média működése, aki képes ezt világot alakító módon működtetni. S ennek megfelelően alakul át az intézményi háttér is, bevonulnak a médiaszakértők a döntéshozók közé, az ő szempontjaik fontosabbá válnak, mint a korábbi szakpolitikai megfontolások. Mindez radikálisan rendezi át a régi politikai, belső szervezeti hierarchia rendjét, a vezetők számára a közvélemény-kutatók, fókuszcsoportok szakértői ezerszer fontosabbá válnak, mint a hagyományos, képviselői alapú politika szisztémája.¹⁰

Mindezzel párhuzamosan magának a politikumnak is megváltozik az alapvető karaktere. Az élménypolitizálás, a tabloidi-

záció minél hatékonyabb kiszolgálására alkalmas vezér, valamint az általa minden pillanatban látványosan megjelenített, fekete-fehér igazságokra leegyszerűsödő mondanivaló válik a legfontosabb politikai üzenetté. Persze mindez úgy hangzik, mint egyfajta értelmiségi fanyalgás, széplelkű idegenkedés, s nem véletlen, hogy a szociológiai érzékenységű kutatók éppen e pontokon szokták jelezni az összefüggést: a szavazatmaximalizálásra törekedő politikai táboroknak más választásuk aligha lehet, mint e médiarealitások elfogadása, s a hozzájuk történő, minél hatékonyabb alkalmazkodás. Ez is egyfajta igazság, hasonló ahhoz a többi féligazsághoz, amely a vázolt változások következményeit elemezve az utóbbi években rendre napvilágot látott.

A politika mediatizációja nem egyszerűen azt a kézenfekvő kapcsolatot jelenti, miszerint a modern kor politikusának tisztában kell lennie és alkalmazkodnia kell a legújabb médiarealitásokhoz is, hanem ennél többet is. Magának a politikumnak a lényege is megváltozik, amennyiben eme mediatizáltság már nem csak a csomagolás, az eladhatóság, a külsőségek művészete, hanem a legerősebb hatalmi-politikai döntések alapvető szempontja lesz a dilemma: jó-jó, ezt tesszük, ezt akarjuk, de képesek leszünk-e megértetni? Csak olyan politikai lépésnek, döntésnek van értelme, amely megkonstruálásában eleve számolnak az adott közvélemény, közhangulat, médiahangulat realitásaival.

A MÉDIA POLITIZÁCIÓJÁNAK NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE

Tulajdonképpen az eddig felsorolt jelenségeket kellene újból bemutatnunk, ezúttal a médiaalrendszer működésének minden napjai felől. Ez is járható út lenne, ezt sem kellene elvetnünk. E kézenfekvő megoldás mellett azonban legalább annyira indokolt néhány sajátos jelenség elemzése is, ezért a továbbiakban felvázoljuk azokat a tényezőket, amelyek mindegyike a média újabb keletű átpolitizálódásának függvényében vált kitüntetetten érdekes kérdéssé.

Változások a médiaintézmények szintjén

Az elmúlt évtized leginkább figyelemre méltó fejleménye az volt, ahogyan a komolyabb ágensek intézményesítették a szakszerű politikai elemzés követelményeit. Igyekeztek magukhoz kötni olyan politikai elemzőket, politológusokat, akiket a közvélemény eleve elfogadott szakértőkként, azaz az ő szerepeltetésük a lehető legkevesebb kockázattal járt, hiszen az adott média legfeljebb csak „helyt adott” az elismerten szakszerű véle-

ménynek. A médiavezetők ebbéli törekvéseik során soha nem voltak képesek magukat függetleníteni a politikai élet – általuk érzékelt – polarizációjától, ezért a saját védelmük érdekében tulajdonképpen megkettőzték a hazai politológia médiaképes szféráját azzal, hogy csakis kormánypárti-ellenzéki dimenzióban kényszerítették a szakértőket szereplésre. Akkor is, amikor az adott szereplők e képviselőre semmiféle készítetést nem éreztek. 1997 után valamennyi tévé- és rádióadó, napilap stb. megtalálta a maga díszbaloldali, avagy díszjobboldali politológusát, s akképpen igyekezett „semlegességét” illusztrálni, hogy rendszeresen egymás mellett, egymással szemben szerepeltette őket. Ezzel át is politizálták a hazai politológusi mezőnyt anélkül, hogy ennek veszélyeivel e szakma legjobbjai egyszer is komolyan számot vetettek volna. Ha nem akadt kéznél éppen két megfelelő ellenzéki és kormánypárti politikus, akkor politológusokkal helyettesítették a küzdelmet (s ezzel rendre megerősítették ama bakik freudi igazságát, ahogyan a műsorvezetők politikusoknak nevezték a stúdiókba betévedő politológusokat). Arról a veszteségről nincs ehelyütt módunk mélyebb fejtegetésbe bocsátkozni, hogy a kvázipolitikai vitába kényszerített politológus és egyéb szakértők e műsorokban sohasem a maguk elemző logikái alapján jelennek meg, hanem a szóbeli küzdelem frontharcosaiként. Így nem az az érdekes, hogy mit mondanak, hanem hogy melyik oldalon állnak... A médiairányítók nem tudják – nem is ez érdekli őket –, hogy a szakértői szerepeltetések gladiátorküzdelmekre történt leegyszerűsítésével éppen a politikáról lehetséges sokrétű, többszemponú gondolkodás példázatait számúzik a műsoraikból. (Így válik korszerűvé és kerek egészé a konstrukció: ha már a politikus nem gondolkodik, hanem zsigerből reagál, akkor ezt a képtelenséget a „szakértő” erősítse meg nap mint nap a tudomány teremtette legitimitással, így a néző sem fogja szégyellni azt, ha nem gondolkozik, hanem szüntelen állást foglal, ha van annak értelme, ha nincs.)

A média másik – jóval egészségesebb – reakciója az volt, hogy igyekezett kitermelni a maga elemzőképes médiamunkásait. Főként a jelentősebb napi- és hetilapok törekedtek arra, hogy felépítsenek és/vagy magukhoz kössenek olyan elemzői csoportokat, akik képesek egyik napról a másikra szakszerű folyamat-elemzésre. A 2002-es kampány idején már mindegyik sajtóorgánium rendelkezett megfelelően felkészült politikai elemzővel, s az utolsó pillanatokban a tévék is igyekeztek magukhoz láncolni saját elemzői kapacitást. A média korábbi belpolitikai szakírói megtanulták a modern politológiai elemzés nyelvezetét és logikáját, a hazai politológia pedig kitermelte azt a tucatnyi kutatót, aki alkalmas napi szintű médiaelemzésre.

Médiabeépülési törekvések

A korábban már bemutatott folyamat ellenkező irányú jelenségei nem kevésbé tanulságos fejlemények. A politikai élet folyamatosan vonz magához olyan szereplőket, akiknek ismertsége, népszerűsége a korábbi médiatapasztalatokból származik. Esetükben legalábbis két összefüggés egészen egyértelműen azonosítható: a politikai szféra igyekszik olyan személyiségeket megnyerni magának, akiknek a népszerűsége, korábbi presztízse segíthet az adott irányzat szélesebb körű elfogadtatásában. Az adott médiaszemélyiségek pedig nyilvánvalóvá téve politikai elkötelezettségeiket, lehetőséget adnak olyan csoportok lojalitásainak megszerzésére, amelyre magától az adott politikai erő nem lenne képes. S hogy ne beszéljünk általánosságokban, nézzük meg röviden a két meghatározó politikai tábor legújabb kori gyakorlatának ebbéli példáit. A Gyurcsány-kormány szövívőinek kiválasztásakor nyilvánvalóan szerepet játszott az a tény, hogy Batiz Andrást a hazai nézőközönségnek az a bulvárosodott része fogadta el népszerű referenciaszemélyiségnek, akit már az új médiavilág nevelt tudatos nézővé. Vagyis a trade-off természetű egészen világos: a kormány szeretné üzeneteit oda is eljuttatni, ahová hagyományos közszolgálati módon sohasem fog elérni.

A jobboldali tábor választásai ebben az értelemben nem kevésbé tanulságosak: Orbán Viktor legújabb politikai show-műsoraiban két társműsorvezető is segíti a pártelnököt. Egyikük már ismerős három éve. Őt a Fidesz a tizen-/huszonéves popkultúra moderátorai között találta meg, Philip beleillik a fiatalok felé forduló, laza stílusú politizálás kellékeibe. Kudlik Júlia pedig a Kádár-korszaknak tett megbocsátó gesztusok legtermészetesebb megjelenítője, mindenki ismeri, mindenkinek a gyermekkorát jelenti, senkinek sincs negatív élménye róla, a szelektíve vállalható múlt legszimpatikusabb megoldását képviseli.

A sort folytathatnánk azzal, ha végigvinnénk az egyes minisztériumok kommunikációs kulcsszereplőinek pályamódosításait, feltűnően sokan vannak ugyanis azok, akik valamiféle korábbi médiaelismertséget, szakmai előéletet váltottak át politikai karrierré. Mindenesetre megállapítható, hogy elkezdődött a hazai média intenzív beépülése a politikai élet legfelsőbb régióiba. 1990-ben, az első választások után még az volt feltűnő, hogy milyen sok médiamunkás került be az egyes pártok frakcióiba, ám ezek egyedi politikai orientációs döntéseknek tetszettek. Ma már az a helyzet, hogy nyíltan vállalható-kimutatható út vezet a médiaközépszintről a politikai közészer felé.

A kampánylogikák kényszerű átvétele

Az évenkénti empirikus kutatási eredmények arról vallanak, mintha a média egészében visszaszorulóban lenne a közéleti-politikai mondanivalók aránya. Az infotainment győzelme, a szórakoztató jellegű műsorstruktúra uralma 1997 után viharos gyorsassággal valósult meg. Terestyéni Tamás kutatócsoportjának vizsgálati adatai azt mutatják, hogy e fordulat drámai erővel ment végbe 1997–2001 között, azóta lényegében stabilizálódtak a legfontosabb tendenciák.¹¹ Választási évben a felfokozott kampányhatásoknak köszönhetően egy-két hónapig még megemelkedik a közéleti-politikai tematika részaránya a műsorstruktúra egészén belül, ám utána visszasüllyed a korábbi perifériára. Az összesített adatok arról tanúskodnak, mintha a politikai részvétel a médiakínálat egészén belül megállíthatatlanul csökkenne. Az abszolút számok mögött azonban meglehetősen érdekes folyamatok húzódnak meg. Mindenekelőtt az, hogy a hagyományos, híralapú politika mellé odatelepedett a szórakoztató jellegű közéleti mondandó, s azokat a műsorokat is áthatja a politikum, amelyeket egyáltalán nem szokás közéletinek tartani. (Minden különösebb bizonyítás nélkül gondoljuk el például a népszerű Bagi-Nacsa-paródiák szerepét, avagy a Fábry-show-k, esetleg a Heti hetes bulvárvilágának mögöttes hatásmechanizmusait, de példáink tucatszámra folytathatók. Nem is olyan könnyű ma már a politikai jelleg egyértelmű meghatározása.) Kétségtelen, a hagyományos, direkt politikai műsorok valóban elvesztették korábbi jelentőségüket, s 2000 után még a késő esti, jellegzetesen értelmiségi rétegműsorok is rohamos gyorsasággal depolitizálódnak.

Mindezzel szemben hat egy egészen más irányú tendencia, a hazai politikai élet kampányszerűvé válásának folyamata. 2002 tavasza és 2004 vége között harminc hónapon belül a magyar közélet kénytelen volt öt kampány következményeit elviselni. Az országos választást ősszel követte a helyhatósági kampány, majd 2003 nyarán az uniós népszavazás szintén pártkampányba fullasztott rohama, 2004 júniusában az első európai választás, majd pedig a decemberi, kettős állampolgárság kapcsán kicsikart népszavazás. Alig fejeződött be az egyik erőpróba, máris elkezdődött a következő megmérettetés előkészülete. S ha nem a győztesnek, akkor a vesztesnek feltétlenül fontos volt a következő erőpróba sorsdöntő jellegűvé stilizálása. A rendszerváltás eddigi tizenöt éve során soha nem vált ennyire sűrűvé a permanens kampányok teremtette kényszerű politizáció.

A kampányidőszakok egyik és elsőrendű szerepe, hogy felfokozott csoportérzelmek jegyében teszik kötelezően meg- és átélhetővé a politikai identitás konfliktusos formáit; szüntelenül meg kell vallani a hovatartozást akkor is, ha erre egyébként nem lenne intézményes kényszer. Nem az számít ilyenkor, hogy

a média hány percben, mikor, kit szólaltatott meg, hanem az, hogy egyáltalán megszólalhatott-e valaki... A média nem tehet mást, mint elfogadja a kampányok teremtette mondanivalók nyomását, s ilyen időkben minden elképzelhető adástípusba bevonul a lázas politizálás. A rádióműsorokat hallgató betelefonálók ezekben a hetekben kampányönkéntesekként viselkednek olyankor is, amikor erről fogalmuk sincs. A tévék legártatlanabb műsoraiból is pillanatokon belül kampányfórum válik, még az újságok apróhirdetései is kampányhordozókként funkcionálnak. Az erőtér szabja meg a dolgok logikáját, s ez az erőtér kikerülhetetlenül kampányalapon szerkesztődik.

Ezért állítjuk azt, hogy a mérésekkel, a kutatási eredményekkel szemben, amelyek az elmúlt évek depolitizált médiatartalmainak folyamatos dominanciáját mutatták ki, ezek az évek mégis a média teljes átpolitizálódását hozták magukkal. Az elmúlt három év folyamatos kampányai nyomán olyan erejű, mértékű átpolitizálódást élt át a hazai média, amelynek következtében meglehetősen jámbor óhajjá csöndesedett semlegesítésének igénye. Éppenséggel az ellenkezője történt, a hagyományosan nem politikai szegmensekbe is belopakodott a politikai mondanivaló, azok a szerkesztők, műsorok, rovatok, amelyek büszkén és tudatlanul, bevallottan voltak távol a napi politikától, kiszolgálói lettek a kampányoknak. Ennek a jelentőségéről ugyan nem tudtak, de ettől még nagyon is fontos kampánytényezőkké váltak. Tudatlanságuk, elhárító gesztusaik legtöbbször csak fokozta a hatást.¹²

A napirend-kijelölési verseny

A hazai politológia egyik első számú kedvencévé, leginkább használt kutatási metódusává vált annak vizsgálata, hogyan alakult a legutolsó hónap médiaversenye az éppen kormányon lévők és az ellenzékiek között. E mérések megbízható aprólékos-sággal mutatják ki, hogy mely politikai erő mikor, milyen intenzitással volt képes hétről hétre elérni az általa fontosnak tartott kérdések meggyőző uralmát a médiatérben. Nem állítható, hogy e politológiai iskola olyasmit tett volna középponti kérdéssé, amely ne lenne a modern, mediatizált politika és az átpolitizált média számára is elsőrendűen fontos probléma. Sőt, éppen az a helyzet, mintha a pártok leginkább ezeket a kutatói jelentéseket forgatva építenék föl aktuális politikai stratégiáikat. Ha van terület, ahol meglehetősen világosan kapcsolódik egybe vizsgált két szempontunk, akkor talán éppen ez az. Mégis, úgy látom, mintha a füst ezúttal is nagyobb lenne a lángnál. Lehet megmérni, ki, mikor szerepelt többet a nyilvánosság előtt, de a legfontosabb dimenzió, hogy ti. miféle hatások, percepciók jegyében történtek e szereplések, többnyire rejtve marad. Olyasmi

ez, mint a televíziós nézettségi versenyek fetiszizálása, ott is az a legfontosabb, hogy adott este melyik műsort nézték a legtöbben. Holott meglehetősen egyélmény másnapra akkor is elfeledhető, ha négymillióan látták, egy másik meg hetekig hat arra az egymillióra, akik éppen akkor voltak kisebbségben.

Az elmúlt években számos szakember, kampánytervező, médiapolitikus hajtogatta azt a közhelyet, miszerint a politikus ugyanolyan termék, mint bármely mosópor, mert a lényeg a minél hatékonyabb, tömegesebb eladhatóságban van. Pedig a lényeg éppen nem ebben, hanem a kettejük közti különbségben van. A kereskedelmi tévék nézettségi adatainak az valóban kitüntetett jelentőséget teremt, hogy a nézők egyúttal potenciális vásárlók, akár már holnap is. Ezért a pillanatnyi tömeghatás és a reklámbevétel közötti szoros összefüggés nem szorul különösebb indoklásra. A politikai fogyasztó esetében ez a kapcsolat sokkal áttételesebb, és a termék szavatosságáról, fogyaszthatóságáról csak négyévente lehet biztosat mondani. Ezért a szerepeltetések, a címlapsztorik gyakorisága, az ismertség, a médiában való túlszereplés nagyon is magyarázatokra, további elemzésekre szoruló jelenség, mert egyáltalán nem szükségszerű az összefüggés a politikusi siker és a médianépszerűség között. (A legkézenfekvőbb példa talán Torgyán József politikusi sorsának elemzéséből adódik, nála senki nem tett többet saját mediaképességéért, s a végeredmény mégis nagyon problematikus.) Durva megközelítésben azt lehet mondani, hogy lehetséges egy politikust mosóporként eladni, viszont nem is lesz több belőle, mint tisztítószer.

A napirendért folytatott versenyfutás az a pont, ahol a jelenlegi média átpolitizálódása legjobban kimutatható, s osztani lehet azoknak a kutatóknak a meglátásait, akik szerint éppen e küzdelem viszi a jelentős politikai táborokat a botránypolitizálás eszközei felé. Ezen a ponton világosan esnek egybe az érdekek. A médiának elemi szükséglete az új, könnyen eladható sztori, s a legjobb, ha egy politikust egyúttal le is lehet leleplezni: mintha egészen más ember lenne, mint amilyenek korábban hitték. Azt talán már említeni sem kell, hogy a negatív jellegű hír sokkal nagyobb meglepetés, mintha valakiről az derülne ki, hogy sokkal jobb ember annál, mint amit róla gondoltak.

A permanens küzdelem állapotában lévő politikai erőknek éppen az a legfontosabb érdekük, hogy a szemben álló tábor vezetőiről minél több hitelességet aláásó hír jelenjen meg, s ebben kölcsönösen kiszolgálják a média bulvárigényeit. Itt zárul a kör, mert ezen a ponton válik egymást erősítővé a média politizációja a politika szüntelen médiaigényeivel. A média készséggel nagyítja föl mindazt, amit a politikai osztály a saját ereje alapján nem lenne képes. A politikai osztály pedig nem bánja, ha az aktuális ellenfél lejáratódása árán az egész kaszt hitelessége erodálódik, talán bele sem gondolnak az ilyen típusú végkifejlet veszélyeibe.

MÉDIACIKLUSOK ÉS POLITIKUSI SZEREPLEHETŐSÉGEK

Nagyjából eddig jutottunk az új évtized derekán, tizenöt évnyi szakadatlan változás, háromévnyi permanens kampánykényeszer után, s egy új, minden korábbinál mediatisztábbnak és hevesebbnek ígérkező kampány küszöbén, a 2006-os választások előtt. Távrolról sem zárhatjuk még le az átalakulás történetét, számos meglepetés vár még ránk. A negyedik választásra készülődő politikai osztály meghatározó csoportjai együtt éltek a felsorolt változásokkal, elszenvedői, alakítói, aktív tényezői voltak a történéseknek.

A média és a politika fordulatos, egymást számos ponton lényegbevágóan alakító együttélésének volt néhány olyan, világosan elkülöníthető szakasza, amelyben merőben különböző módon lehetett megkonstruálni az optimális, azaz a közvélekedés és a politikai élet által egyaránt akceptálható szerepeket. Ezek a szerepek mára már összemósódtak, s többé-kevésbé egységsült karakterjegyek halmazaként találhatóak meg egy-egy kivételes jelentőségű politikai vezető repertoárjában. A továbbiakban az elmúlt másfél évtized médiatörténetének áttekintésekor az egyes médiaciklusokat abból a szempontból nézzük meg, hogy melyek voltak az egyes időszakok tipikus, termékeny és hasznosnak bizonyult politikusi magatartásmódjai?¹³

a) 1988 ősze–1990 nyara a hazai sajtószabadság aranykora volt. A média rendkívül nagy szerepet játszott a változások megismertetésében, elfogadtatásában, a rendszerváltás békés jellegének megmaradásában. A régi (párt)tulajdonosok már nem voltak alkalmasak a média napi irányítására, az új tulajdonosok pedig még nem tudták átvenni az alrendszer érdemi alakítását. Ilyen körülmények között a sajtószabadság egyszerre jelentett politikai és szólásszabadságot, megjelenhettek a független értelmiségi véleményhordozók, az ellenzéki alternatívák, sokéves unalom után *egyéniességük lett a közszereplőknek*. Azoknak hitt a közönség leginkább, akik a személyes meggyőződés hitelével alátámasztva tudtak egy-egy vitatott helyzetben állást foglalni. Az újonnan megjelenő ellenzék első generációjának ez volt az első komolyabb nyilvánosságiskolája, itt tanulták meg és ki mindazt, amit az első szabad választások, majd az új parlament munkájában eredménnyel működtettek. Képzett amatőrök, vergődő reformerek, archaikus-jóakarátú rekvizitumok és szakértő értelmiségiek között azok váltak a legsikeresebbekké, akik természetesen, görcsök nélkül voltak/lettek egyéniségekké-egyénivé. *A konformitás fél évszázada után mindenki az egyéniséget értékelte a legtöbbre.*

b) Az első választás után kb. egy-másfél évig tartott az új szerepek keresése és megtalálása. A korábbi rendszerrel szemben

egységes, ám ezerszínű ellenzék nagyon hamar és világosan szétagyolódott kormányzókra és parlamenti ellenzékre. A média nemcsak leképezte az új munkamegosztást, de többségében azt is nyilvánvalóvá tette, hogy jobban érzi magát a kritikai pozícióban, mint a kormányzók álláspontját megértők sorában. Elkezdődött a média eleinte csöndes fölosztása, az át- és visszaállások forгатaga, de csakhamar kiderült: *legmagasabb presztízse a szakszerű, de kérelhetetlen kritikai szerepkörnek van.* A közönségnek is ez tetszett, a sok évtizedes csönd után imádott mindenki kritikusként mutatkozni. Ami azt illeti, volt is miért. (Kónya Imre doktor nem egészen alaptalanul jegyezte meg elhíresült dolgozatában, hogy manapság a kormány melletti nyílt kiálláshoz kell a legnagyobb civil kurázsí.) *E korszak hozadéka tehát a kritikai politikusi alapállás, s az is érthető, hogy ebben az új versenyben tagadhatatlanul nagyobb előnye nyílt azoknak, akikre nem lehetett rámondani, hogy a múlt visszasírása okán helytelenítik a kialakult állapotokat.*

c) 1992 már a médiaháborúnak becézett konfliktushalom jegyében telt, s így maradt ez egészen a következő választásokig. Ebben a két-három évnyi periódusban olyan mértékben gabalyodott össze a politika és a média, hogy nem is lehetett elválasztani a kettőt egymástól. A politikai vezérkar lépései úgyszólván a média napi működéséhez kapcsolódtak, vég nélküli küzdelmekbe keveredett egymással köztársasági elnök, alkotmánybíróság, parlament, kormányfő, s a konfliktus tárgya kivétel nélkül mindig a rádió és a tévé elnökének személye volt. A politikai palettán legegyszerűbben úgy lehetett bármely politikus helyi értékét megkapni, ha ismertté tette a médiaviszályban elfoglalt álláspontját. A kormányzó párt két vezéralakjának a különbségét is abból lehetett megérteni: mit gondol megoldásként Antall József, s mit Csurka István. A korszak előbb-utóbb leegyszerűsödött a szabadságharcosok-jogtiprők dichotómiájára, a fontos részletek szinte senkit sem érdekeltek.

Eme időszak reprezentatív politikusi médiaszerepe a jogvédőké. Azoké, akik nap mint nap hitet tesznek a szabad média mellett, és kiállnak az üldözöttek jogaiért. Csak az lehet elismert politikus, aki bátran meri képviselni a sajtószabadság eszményét, és szembe tud szállni a nyílt politikai beavatkozással. (A nagy küzdelem pátoszában számtalan fontos kérdés tisztázása elmaradt, senki sem törődött a csöndben megjelenő új médiatulajdonosokkal, akik egészen más úton-módon korlátozták volna az általában fenn védett szabadságjogokat.)

d) 1995 után, a médiatörvény elfogadása körüli csatározások árnyékában, kifáradván az előző évek harcaiban, mind a két oldal különösebb felkészülés nélkül sodródott azokkal a folyamatokkal, amelyeknek a lényegét sokáig nem lehetett egyértelműen minősíteni. Bár akadt egy feltűnő mozzanat, de ennek a jelentőségét inkább a későbbi fejlemények adták meg. 1996 őszén

a hazai közélet mintegy nyolc héten keresztül kizárólagos túszává vált az ún. Tocsik-ügynek. Soha korábban politikai esemény, botrány nem kötötte le ilyen intenzitással a médiavilág egészét, és soha azelőtt nem volt példa arra, hogy a politikusok ilyen mértékben éljenek meg abból, amit az előző napi médiából sajátítottak el. A közönség meg csak kapkodta a fejét, mert olyan mennyiségben zúdították a fejükre az ezredrangú – ma már tudjuk –, zömében bulvárinformációk tömegét, amelyek nyomán az alapkérdések teljesen elvesztek, de a lényegtelen dolgokról mindent megtudhattunk.

A politikusi-politikai tétovaság közepette viszonylag hirtelen erősödött meg és vált sikeressé egy olyan magtartás, amelynek nem sok előzménye volt nálunk: *a bulvárképességé*. A következő, az 1998-as választások már egyértelművé tették ennek a magtartásnak a tartós sikerét.

e) 1998 után két nagyon fontos fejlemény viszonylag gyorsan, könnyen felismerhetően, s némileg egymásra tekintettel bontakozott ki. Az egyik – s erre már utaltunk – a hazai média radikális szétválása, s ezen belül a szórakoztató-kereskedelmi média látványos és visszavonhatatlan győzelme minden területen; az írott sajtótól a rádióig s a tévés műsorkínálatig bezárólag. Ez a gyökeres változás a hagyományos, közszolgálati jellegű műhelyeket is felkészületlenül érte, rövid hezitálás után ők is inkább nyomába eredtek a „fejlődésnek”, és szép csöndben elkezdték a maradék szerkesztőségek szégyenlős bulvárosítását. A másik újdonság – ez sem volt váratlan – a Fidesz-vezette kormányzat kommunikációjának kezdeményező, több regiszteren játékképes és a bulvárvilágban is eligazodó offenzívája volt. 1999 elejétől maga a miniszterelnök, majd pedig a körülötte szerveződő médiacsapat folyamatosan lépéselőnyt mutatott, a politikai ellenfelek pedig kénytelenek voltak a kormányzat által felkínált, diktált mondanivalókra reagálni. Megjelentek a pontos, rövid, könnyedén érthető, sokféle változatban zavartalanul reprodukálható politikai üzenetek, beköszöntött a fekete-fehér, a jó és a rossz küzdelmére leegyszerűsített világképek világa. Az ellenzék viszonylag későn, de még éppen „időben” sajátította el az új magatartást, jó háromnegyedévvél az új választások előtt. 1998 végén még csak egy szűkebb szakértői csapat értette, hogy mit is jelent a „tematizációs küzdelem”, 2002 tavaszán már minden átlagos újságolvasó tisztában volt azzal, hogy a modern politika lényege ebből állna. E szakasz újdonsága tehát a *tematizációs képesség* volt/lett. Ettől kezdve azt tekintik eredményes politikának, amely alkalmas a közbeszéd témaköreinek meghatározására és kijelölésére.¹⁴

f) 2002 után mind a politikai életben, mind a média világában meglehetősen zavaros és ellentmondásos viszonyok kezdtek szétterülni. Túl azon a mindenkori módszertani nehézségen, amit az éppen a saját kor megértése jelent, mindenekelőtt ab-

ban látjuk e jelenség okát, hogy a már emlegetett *öt kampány* még a megszokotthoz képest is konfliktuózusabbá formálta a hazai közéletet. A kampánylogikák folyamatos uralma, a táborok túlfeszített készenléti energiáinak újbóli és újbóli igénybevétele, a média szenzációéhsége, valamint a közönség fokozódó orientációvesztése egyfajta permanens küzdelem kényszerét termeli újra valamennyi – számunkra e pontokon fontos – alrendszer mindennapi működésében. Nem meglepő, ha a politikai osztály első soraiban mindenekelőtt azok a személyek emelkednek ki, válnak kitüntetetten fontossá, akiknek legerősebb vonásait a *mindenféle helyzetben tanúsítható vitaképesség* jellemzi. Azt állítjuk, hogy az elmúlt néhány év azokat a politikus-típusokat értékelte fel, akiknek a *debattóri* adottságai a többiekéhez képest sokkal megbízhatóbban használhatóak. E legújabb – s eleddig legutolsó – stáció nagy valószínűséggel el fog tartani a következő választás befejező pillanatáig, mert a mai kitüntetett szerepkörű politikusok várhatóan 2006 derekáig főszereplők lesznek a közéleti színpadokon.

ÖSSZEGZÉS – ÉS NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS – A KÖVETKEZŐ KAMPÁNYRA NÉZVE

Rövid áttekintésünk nyomán az egyik levonható következtetés, hogy a másfél évtizede tartó médiaváltozások egyúttal fontos politikai változásokat is jelentettek. A politikusi szerepek, magatartásmódok az iménti pontokban bemutatott gazdagodási, bővülési folyamatok letéteményesei voltak és maradtak. 2005-ben már nem az a kérdés, hogy egy-egy vezető a felsorolt képességek melyikét birtokolja legjobb adottságként, hanem az, hogy mennyire alkalmas a felsorolt hat médiamagatartás kritériumainak a szintézisére.

A továbbiakban dinamikus szerepmodellben foglaljuk össze tizenöt év domináns magatartásmozzanatait, s vázoljuk fel 2006 ideális politikustípusát. Azt a fantomképet, amely annak nyomán készíthető el, hogy ki az, aki teljes mértékben alkalmas a különböző időszakok legfontosabb üzeneteinek megértésére.

Kezdetben volt az *egyéni hang, a személyesség hitelének ereje* → majd a *kritikus, szakszerű szerepkör dominanciája*. Később, a médiaháború éveiben a *jogvédő, az alkotmányos berendezkedés őre* lett a követendő minta, ezt követte a → *bulvárképesség elsajátítása*. 1998 után megjelent a *tematizálásra képes politikus*, akinek a későbbiekben szükségképpen kellett kombinálnia e tehetségét a permanens vitaképességgel, a *debattóri* adottságokkal. Ezekből a tulajdonságokból kellene felépíteni 2006 nyelő típusát, s a hátralévő időben ez lesz a pártok számára az egyik legnehezebben megoldható feladat. A jelenkori magyar politikai élet kiemelkedő pozícióiban lévő szereplőit akár

tesztelni is lehetne e fönti kritériumok segítségével. S ennek alapján össze lehetne hasonlítani abbéli kampányesélyeiket, hogy hányadán állnak a mediatisztált politika dinamikus szerepeinek megtanulásával? Mennyiben képesek megfelelni mindannak a folyamatosan bővülő elvárásrendszernek, amelyet az új kihívások teremtettek?

* * *

Az írás elején felvetett kiinduló állításunk az volt, hogy a hazai politikai osztály médiához való viszonyát egyidejűleg jellemzi a heves, minden rész kérdésekre kiterjedő, időnként már-már paranoid jellegű érdeklődés, valamint a megdöbbenő méreteket ölteni képes közöny. (Az egyes tévéműsorokban történő megjelenések technikai részletei után is aggályos aprólékossággal tudnak és szeretnek tudakozódni, ám a köztvév egészségének évtizedes lerohadásával már korántsem hajlandóak törődni – még azzal a minimális felelősséggel sem, ami azért is elvárható lenne tőlük, mert ők intézményesítették ezt a felelősséget, kizárólag maguknak.)

Ez az ellentmondás részben abból következik, hogy a pártok vezérkarainak jobbára praktikus viszonyuk van a média világához, és csak akkor érdeklődnek az alrendszer gondjai iránt, ha ezek mindennapi politikai mondanivalójukat közvetlenül is érintik. Kampányok idején természetesen minden egyes megnyilvánulást páratlan fontosságú eseményként élnek meg, ezért a média világával ezekben a hónapokban akad a legtöbb bajuk. A győztes a választások után alanyi jogon formál magának többletigényeket a közszolgálati szférákban, az ellenzékbe szorultak meg ilyenkor szoktak leginkább aggódni a sajtó- és szólásszabadságot ért sérelmek miatt. A többszöri helycserék után ebben a körforgásban aligha akad már meglepő mozzanat.

Tanulmányunkban igyekeztünk végigkövetni a változó média körülményeihez hozzáalakított tipikus politikusi magatartások fejlődéstörténetét. Jól tudjuk azonban, hogy az általunk rekonstruált fejlődési vonulat többnyire a változások felszínén megmutatózó kihívásokhoz produkált alkalmazkodást mutatta be. Ennél nem is tehattünk többet. A gyökereiben megváltozott médiavilághoz való mélyebb és hosszabb távon is eredményes politikai alkalmazkodást, illetve a médiaformálás új technológiáinak politikai feltételeit mind a két táborban még csak mostanában kezdték feltérképezni. Ennek eredményeit 2006 ősze után lehet behatóbban elemezni.

JEGYZETEK

- ¹ Alastair Campbell és Peter Mandelson megjelenését, s az általuk megjelenített lényegi politikai változások természetét alig néhány évvel ezelőtt kezdte csak a nemzetközi politológiai-szociológiai irodalom behatóan elemezni, s lám, eljött máris az ideje annak, hogy hazai megfelelőik leírásával kelljen próbálkoznunk. Különösen érdekes és tanulságos olvasmány e tekintetben Peter Osborne könyvének hetedik fejezete, „The Rise of the New Media Class” (Osborne: 1999, 106–126. o.).
- ² A médiaháború értelmezésének nehézségeivel kellő terjedelemben vettem számat egy korábbi könyvben, ezért ehelyütt nem térek ki rá bővebben (Kéri: 2000, 256–262. o.).
- ³ Az első, elvetélt kísérletet még a Horn-kormány mutatta fel azzal, amikor egy hétvége erejéig megpróbálta Havas Henrik személyében politikai államtitkársággal intézményesíteni a kormányzati PR-tevékenységet. A próbálkozás – különböző okok miatt – pillanatok alatt elbukott, s e feladat „visszaszállt” a MeH-vezető, Kiss Elemér nyakára, aki nem különösebben igyekezett felfűjni e feladat jelentőségét. Az egész eset jellemző a Horn-kormány egészére: érzékelték a feladat jelentőségét, de fogalmuk sem volt arról, hogyan kellene azt eredményesen megoldani.
- ⁴ Több mint feltűnő, hogy a kormányfő közvetlen, szinte napi környezetéhez tartozó tanácsadók között hányan voltak olyanok, akiknek jártassága mindekelőtt a média világához kapcsolódott. S nemcsak a már legendássá mitizált Wermer Andrásra gondolhatunk, hanem éppen e metszetben lehetett fontos – többek között – Schmidt Mária, Tóth Gy. László, Elek István tevékenysége is.
- ⁵ A probléma szakszerű leírása és politológiai elemzése Navracsics Tibor jóvoltából meglehetősen jól dokumentált. Két tanulmánya fontos háttér az említett szervezetszociológiai nehézségek megértéséhez: „A kormányzati kommunikáció másfél éve”. In: MPÉ 2000. 78–87. o., valamint, uó. „Vázlat a kormányzati kommunikációról”. In: MPÉ 2002. 96–106. o.
- ⁶ E problémakör nehézségeit illetően tanulságos „kibeszélés” Ádám Zoltán írása az ÉS 2005. márc. 5-i számában „Gyurcsány-frász az SZDSZ-ben” címmel.
- ⁷ A perszonalizáció hazai térhódítását Kiss Balázs nemrégiben összefoglalta egy alapos, sokrétűen dokumentált, fogalmilag is jól felépített tanulmányában. Éppen ezért e sorok írója nem kívánja megismételni az ott elolvasható összefüggéseket. Ezekre építve inkább a további vonások felvázolására törekszik (Kiss Balázs: 2003, 9–41).
- ⁸ A botránypolitizálás bemutatására e folyóirat nem olyan régen tett sokoldalú kísérletet, ezért az olvasót a részletek után nyugodtan utalhatjuk a hivatkozott számhoz.
- ⁹ 1996-ban Anglia már a sorsfordító, következő évi választásokra készült. Tavasszal egy őrült egy skóciai kisvárosban halomra ölt egy egész középiskolás osztályt. A kormány általános nemzeti gyászt rendelt el a temetés napjára, valamint „nemzeti csendet” e nap delén. A kormányfő, John Major s az ellenzék vezetője, Tony Blair szólanul tisztelegtek a kis skóciai temetőben egymás mellett, egyiküknek sem jutott eszébe egyetlen óvatlan gesztussal sem elárulni azt, hogy egyébként politikai ellenfelek lennének. A választásokat megelőző évben ez volt az egyetlen alkalom, amikor Anglia népe így láthatta őket egymás mellett – szólanul. S ebből mindenki megérthette, hogy ezúttal valami jóvátehetetlen szörnyűség történt.
- ¹⁰ Az elmúlt években több alkalommal hivatkoztunk már Jörgen Seisselberg ez ügyben relevatív tanulmányára, most sem tehetünk mást, mint azt, hogy megállapítsuk: a szerző egy évtizeddel ezelőtt rendkívüli következetességgel elemezte ennek a mediatisált politikai szervezeti rendszernek valamennyi fontos tulajdonságát.

- ¹¹ A kutatócsoport nyolcadik éve adja közre kimerítő és alapos táblázatait, elemzéseit. Munkájukból roppant aprólékos pontossággal lehet rekonstruálni a hazai média bulvárosodásának folyamatát (Terestyéni: 2004, 27–59).
- ¹² Érzéletes példáját produkálta e jelenségnek a Sláger Rádió 2002 nyarán azaz, amikor politikusok óráira licitáltatta napokon keresztül milliós hallgatóságát, s nem akarták a jópofáskodó műsorvezetők észrevenni azt, hogy Medgyessy és Orbán órájának ajánlataira olyan milliós licitverseny indult el, amely önmagában is irracionális volt. Egyetlen magyarzat az lett volna, ha megértik: náluk is kampányversenyt vívott a két politikai tábor. Ennek belátására – lévén kereskedelmi és szórakoztató rádió – a legkevésbé mutattak hajlandóságot...
- ¹³ E tanulmány írója az elmúlt évtizedben tucatnyi hosszabb elemzéssel kísérletezett a média–közönség–politika háromszögalakzat 1989 utáni hazai történetének megírásával. Erre tekintettel ezúttal nem tartja feladatának, hogy akár csak összefoglalóan is megismételje e tanulmányok ideillő mondanójának lényegét. A megadott irodalomjegyzékben a nevemnél található írásokban az olvasó megtalálhatja azt a száz forrást is, amelyekre egykoron hagyatkoztam.
- ¹⁴ Az új jelenséget a hazai politológia szinte a megjelenésével egy időben alaposan dokumentálta és elemezte. Tóth Csaba és Török Gábor terjedelmes könyve belgyógyászati diagnózisok részletességével veszte ki a 2001–2002-es év magyar politikai napirend-választási küzdelmeinek minden említésre méltó rezdülését. Munkájukkal lényegében lefektették az ilyen típusú elemzések módszertanán túl a közvéleménybe történő minél gyorsabb visszacsatornázás metódusait is (Tóth–Török: 2002).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- J. Blumer, M. Gurevitch (1995) *The Crisis of Public communication*. Routledge.
- R. E. Hiabert (ed) (1999) *The impact of mass media*. Longman.
- Dan Hahn (1998) *Political Communication*. Stanton publ. State univ. Of Pennsylvania.
- Hol a határ? (2002) *Kampánystratégiák és kampányetika*, Élet és Irodalom, Budapest (Szerk.: Sükösd Miklós, Vásárhelyi Mária).
- J. Keane (1999) *Média és demokrácia*. Helikon.
- Kéri László (2000) *Hatalmi kísérletek*. Helikon. Média és politika viszonya, 221–341.
- Kéri László (2003) *A nyilvánosság az új évtized elején*. In: *Médiakönyv 2003*. Szerk.: Enyedi Nagy Mihály, Polyák Gábor, dr. Sarkady Ildikó. ENAMIKÉ.
- Kéri László (2004) *A Medgyessy-kormány és a médiapolitika – félidei számvetés*. In: *Médiapolitika. Médiafüzetek*. 2004/1. Szerk.: Enyedi Nagy Mihály. ENAMIKÉ.
- Kiss Balázs (2003) *Kampány és tabloidizáció*. In: *Kampánykommunikáció*. Szerk.: Sárközy Erika, Schleicher Nóra. Akadémia.
- Médiakönyv* (2003) Szerk.: Enyedi Nagy Mihály, Polyák Gábor, dr. Sarkady Ildikó.
- Médiapolitika. Médiafüzetek* 2004.1. Szerk.: Enyedi Nagy Mihály, ENAMIKÉ.
- P. Osborne (1999) *Alastair Campbell. New labour and the Rise of the Media Class*. Aurum.
- J. Seisselberg (1996) *Conditions of success and Political problems of a Media-Mediated Personality-party*. In: *West European Politics*, 1996. 4. 715–743.
- Politikatudományi Szemle* 2002. 1–2. *Tanulmányok a kampányról, a média és a politika viszonyáról*.

Politikatudományi Szemle 2003. 2. Tanulmányok a botrányok politikai jelentéséről.

Terestyéni Tamás (2004) A magyarországi országos tévécsatornák műsorkínálata 2003-ban. In: Jelkép, 2004.1. 27–59.

Tóth Csaba, Török Gábor (2002) Politika és kommunikáció. Századvég.

Török Gábor (2005) Média és politikai napirend. In: Politika és politikatudomány. Szerk.: Gallai Sándor, Török Gábor Aula. 525–534.

KUMIN FERENC

Gondolatok média és politikai kommunikáció kölcsönhatásáról

A BŰNBAK: MEDIATIZÁLT POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ

...a médium maga az üzenet. Mindez csupán annyit jelent, hogy bármely médium – tehát önmagunk bármely kiterjesztése – személyes és társadalmi következménye abból a megváltozó viszonyrendszerből fakad, amelyet önmagunk valamennyi kiterjesztése vagy bármilyen új technológia megjelenése okoz.¹

Marshall McLuhan

A médium maga az üzenet? McLuhan sokat vitatott állítása látványosan önmagában feloldhatatlan ellentmondást hordoz, így nem csoda, hogy gyakran vitatják érvényességét, illetve nem egyszer a kommunikáció világának megváltozására hivatkozva kritikusai meghaladottnak tekintik. A kételkedők gyakran figyelmen kívül hagyják a szerző által alkalmazott rendkívül tág médiumfogalmat, amely magában foglalja az emberi lény testi és szellemi kiterjesztésének valamennyi módját. Ebben a megközelítésben médium a kerék is, amely a láb helyett válik hatásosabb közvetítővé ember és út között. Ezt a példát tekintve a kiinduló állítás különösen egyszerűen belátható: egy autó használatának személyes és társadalmi következményei nem abból fakadnak, hogy hová megyünk vele, hanem abból, hogy a helyváltoztatásnak ez az új minősége milyen változást hoz életünkben.

A kommunikációs médiumok esetén is hasonló logika mentén lehet gondolkodni. Személyes és társadalmi következmények tekintetében a napi hírek konkrét tartalmánál fontosabb körül-

ménynek tűnik, hogy a közélet valóságát közvetítő információ analitikus újságolvasással vagy egy televíziós hírosszefoglaló megtekintésével jut el a befogadóhoz. Ennek megfelelően a McLuhan-féle keret alkalmas kiindulópontnak tűnik a politikai kommunikáció szerepének és hatásainak vizsgálatára.

A posztmodern politika jelenségeivel kapcsolatban egyre több pesszimista és elitélő tartalmú állítás hangzik el: a politikai kommunikáció, tehát a médium kiszorítja az intézmények és döntések formájában megtestesülő politikai tartalmat, tehát magát az üzenetet. A bíráló értelmében a köz figyelmét így nem a politikában illőnek tételezett értékek vizsgálata köti le – *igazságos vagy bölcs döntés született-e?* –, hanem számító, gyakran cinikusnak is tűnő esélylatolgatások, a politikai haszonszerzés mérlegelése – *kinek és hogyan akart üzenni a döntés meghozója, és ezzel miként gyengítette politikai riválisa pozícióit?*

A politikai kommunikációra utaló elmarasztaló hivatkozás gyakorlatilag a politikai aréna valamennyi résztvevője számára napi rutinná vált. Kormányoldalon bármilyen hibás döntés sajátos önfelmentésre ad lehetőséget utólag elismerni, hogy „kommunikációs hiba” történt. Ellenzéki oldalról a kritika jellegzetesen a kommunikációs látszat és a valódi cselekvés között tételezett eltérésre épül. Végül az elemzői, publicisztikai kör is gyakran ostromozza a politika szereplőit, levezetve, hogy cselekvésüket lényegében a kommunikációs tanácsadók vagy spin doctorok által előírt színjáték uralja, és számon kér valamiféle, gyakran szubjektív alapon előálló szakmai optimumot.

Úgy tűnik tehát, hogy a mediatizált politikai kommunikációban sikerül megtalálni a fő felelőst a demokráciákra jellemző válságtünetekért: az egyre apadó választási és egyéb politikai részvételért, az alkotmányos intézményekbe vetett bizalom eróziójáért, összességében a politikától történő általános elfordulást. A médiaélmelygés vagy médiafásultság (media malaise) megnevezéssel illetett jelenségkör a gyakorlatilag permanens kampányt folytató posztmodern politika és média viszonyának három sajátosságából táplálkozik (Norris, 2000). Egyrészt a közvélemény-kutatások eredményeinek felértékeléséből, és így a politika hétről hétre, hónapról hónapra alakuló löversennyé konvertálásából; másrészt a negatív tartalmú események hírtékének megnövekedéséből, így a botrányok és megütközést keltő hírek dominanciájából; végül harmadrészt az események stratégiai játék keretén belül történő elemzéséből, tehát abból a jelenségből, hogy a politikát magyarázók figyelmét a *mit csinált? kérdésre megválaszolása helyett a miéért csinált így, figyelembe véve ellenfele korábbi lépését?* problémakör köti le.

A mediatizált politikai kommunikációt elitélők kórusa azt sugallja, hogy a politika–média páros bármelyike bűnbakká tehető ezért a légkörért és belőle táplálkozó általános rossz közér-

zetért. Ebben a bírálóban nem jelenik meg egyértelmű kauzalitás, így tulajdonképpen tyúk-tojás problémaként is felfogható, hogy a média kényszerítette-e rá saját játékszabályait a politikára és alakította ilyen módon saját hasonlatosságára, avagy épp a politika keresi a módját, hogy minél teljesebb ellenőrzést gyakoroljon a média felett. Eközben felmerülhet egy McLuhan által javasolt harmadik megoldás is: nem lehetséges az, hogy a média egyéb külső – technikai, társadalmi – körülmény hatására folyamatos átalakuláson megy keresztül, így végső soron a politikai kommunikáció súlya vagy szerepe nem is szükségszerűen a politika vagy a média irányítóinak döntésén múlik, hanem megkerülhetetlen fátumként alakul.

Mindez számtalan kérdést vet fel. Elsőként tisztázásra szorul, hogy a politikai kommunikáció és a politika valódi teljesítménye között valóban kizáró reláció áll-e fenn, tehát mennyire érvényes az a kritika, hogy a jó vagy a sok politikai kommunikáció a politikai teljesítmény (ebben az értelemben kormányzati és ellenzéki ellenőrző munka) rovására válik. A globálistól a lokális megállapítások felé haladva vizsgálható, hogy aktuálisan Magyarországon milyen kölcsönhatásban áll egymással a médiaközeg és a politika, melyik alrendszer húzza inkább maga után a másikat: ki a cselekvő és ki a követő, és milyen egyéb körülmények hatásaival érdemes számolni? Végül a médiaemelygés meghaladásának lehetséges irányait vizsgálva, felmerül az a vízió, hogy épp a demokráciák negatív tüneteire felelőségre vont mediatisált politikai kommunikáció fedezhet fel új utakat a nemkívánatos folyamatok megváltoztatására, hogy megint csak igazolja kiinduló tételünk tartósságát: a médium maga az üzenet.

GLOBÁLIS JELLEMZŐK. POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ ÉS MÉDIUM KÖLCSÖNHATÁSA DEMOKRATIKUS REZSIMEKBEN

A mediatisált politikai kommunikáció iránt érzett és élénken táplált ellenszenv gyakran abszurd kijelentéseket szül. A magyar kormányoldal és ellenzék 2005-ös politikai évet megnyitó szövegeiben is sajátos dichotómiaként jelenik meg a túl sok politikai kommunikáció, szemben a túl kevés érdemi tettel, vagy egész egyszerűen csak a túl sok *beszéd* szemben a *kormányzással*. Ezekből a nyilatkozatokból a politikai kommunikáció vagy politikai beszéd egy olyan sajátos értelmezése rajzolódik ki, amely mindenképp távol esik azoktól a normáktól, amelyek valamennyi demokráciakritérium-rendszerben kiemelt helyet foglalnak el.

A politikai kommunikáció és a demokrácia fogalmai kölcsönösen feltételezik egymást, hiszen „birodalmak, királyságok, régi

és modern diktatúrák életében és történelmében felismerhető érdek- és hatalmi csoportok közötti kapcsolatokat (kommunikációt) szigorú értelemben nem lehet politikai kommunikációnak tekinteni” (Mazzoleni, 2002). A politikai kommunikáció tehát értelmezhetetlenné válik nem demokratikus keretek között, szerepét a cenzúra és a propaganda veszi át. Az abszolút uralkodók vagy diktátorok politikai cselekedeteit nem övezete beszéd, az egyes döntések megszületését nem kísérte nyilvános vita. Ezekben a rezsimekben a kormányzás tehát legyőzi és egyben ki is irtja a politikáról folyó valódi és ellenőrzés nélküli beszédet.

A demokratikus hagyomány kezdetén, az ókori görög városállamokban a politikáról zajló beszédre mint minden cselekvések legnagyobb részére tekintettek, amely a háztartástól teljesen elkülönülő köz színterén zajlott. Nagyjából ez a szociográfiai-politikai keret volt az utolsó a történelemben, amelyben megvalósítható volt – a maga antidemokratikus korlátaival együtt – a közvetlen demokrácia gyakorlása.

Mindezt Hanna Arendt a „vita activa” fogalmával írja körül, amelyben benne foglaltatik az emberi élethez szükséges tevékenységek három fő csoportja: a munka, az előállítás és a cselekvés (labor, work, action). Munka révén az ember kielégíti természetes szükségleteit, előállítás keretében pedig új, tartósan használható tárgyak, eszközök előállításával végezhető magasabb szintű tevékenység. Arendt értelmezésében e kettőtől eltérően egyedül a cselekvés az a tevékenységi forma, amely kizárólag más emberek közösségében jöhet csak létre, hiszen „a cselekvés megkülönböztethető az előállítástól, amennyiben az előbbi nem lehetséges másoktól elzártan; az elzárttság megfoszt mindenkit a cselekvés lehetőségétől. A cselekvés és a beszéd megkívánja mások jelenlétét, éppúgy, ahogy az előállítás megkívánja a természetes anyagok jelenlétét, és azt a világot, amelyben az elkészült termékek elhelyezhetőek. Míg az előállítás tevékenységét folyamatosan körülveszi az anyagi világ, amellyel kapcsolatban áll, addig a cselekvés tevékenységét a jelen lévő és kapcsolatban álló más emberek tetteinek és szavainak hálózata határozza meg” (Arendt, 1958, pp 188)².

Miképp határozza meg az antik demokráciákban a médium jellege a politikai kommunikációt, avagy miképp érvényesül a „médium maga az üzenet” állítás ebben a keretben? A médium ebben az esetben azonos az agórával vagy a fórummal, alapja a közéletben részt vevők alacsony száma, amely biztosítja a köztük létrejövő kommunikációs hálózat működőképességét tudatuk bármilyen mcluhani értelemben vett kiterjesztése, tehát telekommunikáció nélkül. Ilyen közvetítő hiányában a médium minőségét a résztvevők élő beszédének minősége határozza meg, akiknek sokaságából kiemelkedik a szónok, az élő beszéd mestere, és „bármely más művésszel szemben is a szónoké lesz az elsőbbség a tömeg előtt; mert nincs dolog, amiről a szónok a

sokaságnak ne tudna meggyőzőbben beszélni, mint más emberfia” (Platón: Gorgiasz. Idézi Mazzoleni, 2002).

Az antik politikai kommunikáció sajátosságát tehát épp a mai értelemben vett média hiánya és szükségtelensége határozta meg. Nagyot ugorva az időben, a felvilágosodással és a polgári forradalmak révén ismét fontos szerephez jut a kommunikáció, de ezúttal már az elemi médiumként megjelenő közvetlen beszéd önmagában nem tenné lehetővé a habermasi közsféra megteremtését. A problémát áthidalandó a tudat technológiai kiterjesztésének első megnyilvánulásaként megjelenik a nyomtatott sajtó, és ezzel kezdetét veszi a mediatizált politikai kommunikáció korszaka.³

A politikai kommunikációt korábban egyedül meghatározó szónok személye mellett – és részben helyett – megjelenik az újságíró. Politika és hírmédia innentől kezdve elválaszthatatlanul együtt létezik és hat egymásra. Kezdetben a közsféra csupán a politikai részvételre képes kevesek számára állt nyitva. Választójog és újságolvasás egy szűk kör kiváltságaként jelent meg. E kör tagjainak az újságokon keresztül lehetőségük lett politikai cselekvésük részletekre menő, analitikus kommentálására. A szónoklat ugyan továbbra is fontos része volt a politikusi cselekvéskészletnek, de emellett már új és egyre nagyobb hatású lehetőségként jelenik meg a telekommunikáció – egyelőre csupán az újságok hasábjain.

Milyen változásokat idézhet elő az újságon keresztül történő politikai kommunikáció? A nyomtatás térben és időben is elválasztja az üzenet küldőjét és fogadóját, és kizárólag a nyelvi tartalom közvetítésére szorítkozik, az üzenet dekódolásában legfeljebb fotók és ábrák sietnek az olvasó segítségére. Míg az antik politikai kommunikáció fogyasztása egyidejűséget és „egyhelyűséget” követelt meg, addig az újság révén ezek a kötelmek megszűntek. Míg a klasszikus szónok átvihető üzenetének hosszát a hallgatóság türelme, esetleg a nappalok véges hossza korlátozta, addig az újság által közvetített politikai üzenetek korlátjaként megjelent a lapok véges terjedelme és az ennek megfelelő újságírói-szerkesztői szelekció, amelynek kritériumául a hírérték megléte, illetve hiánya vált.

A dominánsan írott szöveggént megjelenő politikai kommunikáció az absztrakció legmagasabb fokát jelenti. A személyében megfogható, szónoklataiban cselekvővé emelkedő vezető vagy vezér helyét nagyban átvehetik a politika absztraktabb aktorai, a nemzetállamok, bürokráciák és leginkább a pártok. Ezen új szereplők koherensen kifejtett mítoszrendszer, értékrend vagy ideológia mentén öltenek testet. Sikerük fontos építőköve, hogy a gyakran terjedelmes narratívákat minél szélesebb körben és minél hatásosabban tudják eljuttatni, erre az újság – feltételezve az egyre bővülő iskolázottságot – alkalmas és fontos eszköznek tekinthető.

A politika ezoterikus világának láthatóvá tett összefüggéseiről a nyomtatott sajtón keresztül tájékozódó ember önmagában az újságolvasással nem válik résztvevő polgárrá, de az így megszerzett értesülések alkalmassá teszik, hogy a politika jelenségeiről attitűdöt alakítson ki, és ennek megfelelően az érdemi részvételre lehetősége nyíljon. Összefoglalva tehát valószínűsíthető, hogy a politikai kommunikációban dominánssá váló nyomtatott sajtó önmagában a médium sajátosságainál fogva nagyban formálta a politikai részvétel kiszélesedésével, a tömegpártok megjelenésével összefüggő turbulens változásokat. Történelmi léptékben viszonylag rövid idő alatt kellett sok emberhez összetett, semmilyen korábbi élményanyaghoz nem hasonlítható absztrakt információt eljuttatni, és erre az újság alkalmas eszköznek bizonyult.

A mediatisztált politikai kommunikáció legújabb, gyakorlatilag máig tartó korszakát az elektronikus médiumok, tehát a rádió majd a televízió megjelenése hozta el. A két eszköz által meghatározott időszakot vizsgálataimban gyakorlatilag egyként kezeltem. Ezzel nem kívánom zárójelbe tenni azt a hatalmas változást, amely a kép továbbításának lehetőségével bekövetkezett, de más lényeges tulajdonságaikat tekintve a televízió és a rádió olyan hasonlóságokat mutatnak, amelyek a közös tárgyalást megengedhetővé teszik.

E tulajdonságok természetesen ebben az esetben is a médiumok technikai sajátosságaiból következnek. A műsorszórás eljárása egyirányú, ami egyidejű, az üzenet vevőjét a mindenki számára azonos műsorfolyam passzív befogadására kényszerítő kommunikációs csatornát eredményez. Fizikai keretet így egyértelműen az idő, pontosabban a műsoridő szab. Ezt az állítást összevetve az antik agóráról mondottakkal akár azt is mondhatnánk, hogy ebben az értelemben nagy a hasonlóság, miközben a két politikai kommunikációs korszak valódi természetéről meg lehetőségen más kép él bennünk.

Valójában azonban meglehetősen eltérően viselkedik a műsoridő korlátozó tényezőként, mint a puha korlátként felfogható hipotetikus naplemente, amely az ókori politikai kommunikációnak szabott határt. Az elektronikus műsorszórásban a kezdetektől jelentős és kikerülhetetlen szerepet kapott a szórakoztatás, így a politikai tematikájú műsoroknak a szórakoztató műsorokkal kellett a rendelkezésre álló időn megosztozniuk, mégpedig úgy, hogy az utóbbinak rendre több jutott, alkalmazkodva az általános közönségigényekhez. Mindez természetesen egy, a mai általánostól sok tekintetben eltérő, kis számú, jellemzően állami monopóliumban lévő, általános tematikájú rádiózást és televíziózást feltételez.

Az ilyen módon kiszorított szűkös műsoridőbe kellett és jellemzően kell ma is a közélet jelenségeiről, összefüggéseiről szóló relevánsnak tételezett információt besűríteni. A befogadó

hallgatónak vagy nézőnek nincsen módja az érdeklődés vagy érintettség szerinti szelekcióra, ezért a műsorkészítőknek tudatosan kell az egy-egy témára szánt műsoridőt röviden tartani annak reményében, hogy az egyes témák iránt nem érdeklődőknek is lesz türelmük egy rövid tudósítást kivárni annak reményében, hogy a következő már több szubjektív hírértéket tartogat. Ez a korlát szükségszerűen leegyszerűsítéshez, erőteljes tömörítéshez és olyan kritikus szelekcióhoz vezet, amely egyes – a nyomtatott sajtó számára még feldolgozható, közepes hírértékű – ügyeket teljesen kirekeszt.

Az élő szó vagy még inkább az élő kép az absztrakció sokkal alacsonyabb fokát feltételezi a nyomtatott szövegnél. Intézményeknek, szervezeteknek, pártoknak nem lehet saját hangjuk, még kevésbé saját arcuk. Egy televíziós kamera keresőképebe nagyon nehéz befogni egy teljes pártot – ez legfeljebb a magyar rendszerváltás pillanatára jellemző, azóta rég elfeledett, pár főből álló „kalandpártoknál” tűnhetett lehetségesnek. Sokkal inkább képbe komponálható egyetlen beszélő, cselekvő ember, a vezető, aki személyében képvisel intézményeket. A politikai kommunikáció főszereplőjévé így ismét az ember válik, aki sok szempontból az antik szónokhoz hasonló kvalitásokat hordoz, de a domináns médium sajátosságait figyelembe véve nevezzük őt jól beszélő, képernyőképes vezető politikusnak. Összességében a szakirodalom a *perszonalizáció* fogalmával írja le ezt a folyamatot.

Az újság által dominált médiarezsimmal szemben a részvétel lehetősége csökken a közeletről televízión keresztül tájékozódó polgár esetében. A teljes passzivitással járó befogadás, a szerkesztői szelekció, tömörítés és leegyszerűsítés tehetetlen elszenvedése jellemzően elégtelen mennyiségű tudást biztosít a politika jelenségeiről ahhoz, hogy az érdemi részvételben információs oldalról támogatást biztosítson. Mindez hozzájárul a politikusi tevékenységek és teljesítmények megítélésének érdemben változó mértékéhez. A gyakorló politikai vezetők már nem a történetileg konstruált politikai nagyságokkal állnak versenyben, hanem az elektronikus média szórakoztató szegmensében megjelenő hősökkel kell a figyelemért és megbecsülésért megküzdeniük. A jelenség kapcsán megfigyelhető formai és tartalmi változásokat a szakirodalom *tabloidizáció* néven jegyzi.

Természetesen a rádió, majd leginkább a televízió domináns médiummá válásának kezdete óta bekövetkezett és a közeljövőben várható technikai változások jelentősen árnyalják és árnyalhatják az így kibontakozó képet. A közönségigényekhez történő még szorosabb alkalmazkodást hozta el az állami telekommunikációs monopóliumok korszakának többnyire általánosnak tekinthető lezáródása és a kereskedelmi médiumok megjelenése. Némileg ellentétes irányba, a fizikai korlátok részleges feloldása irányába hat a műholdas és kábeles televíziózás térhódí-

tása, amely a földi sugárzásra rendelkezésre álló szűkös frekvenciák logikáját megtörve véget vetett az általános tematikájú csatornák időszakának, és a tematikus strukturálódás részeként a kizárólag hírmédiaként funkcionáló csatornák megjelenését is elősegítette.⁴ Mindez a médium alapvető tulajdonságainak megtartása mellett annyi újdonságot feltétlenül jelent, hogy a politikai tartalmú hírműsorszámoknak már nem kell feltétlenül a szóragoztató műsorokkal osztozni a szűkös műsoridőn, és ez elvileg lehetőséget biztosíthatna az analitikusabb feldolgozásra.

A bevezetőben körülírt bűnbak szerep a politikai kommunikáció számára tehát ebben az értelmezésben nagyban a médium sajátos, jórészt a technikai adottságokból közvetlenül eredő tulajdonságaiból következik. Ha a médium maga az üzenet, mint ahogy nyitó felvetésünk is állítja, akkor a jelenleg domináns médiumnak tekinthető televízió maga a politikai kommunikáció legfőbb megformálója, a médiában dolgozók és a politika cselekvői is csupán alávetik magukat a médium imperatívuszának.

Eljutva a jelenkor jelenségeihez, mindenképp említést érdemes tenni az internet formájában megjelenő új vagy hálózati médiumokról. Ezek a lehetőségek még nem teremtettek új médiarezsimit, hiszen nem változtatták meg a domináns médium pozícióját, de ennek ellenére érdemes az eddig alkalmazott logika szerint megvizsgálni azokat a potenciális hatásokat, amelyeket egy lehetséges megváltozott korszak eredményezhet.

A hálózatba kötött, nem hierarchikus, kétirányú és interoperábilis kommunikáció megszünteti a hagyományos értelemben vett térbeli és időbeli korlátokat. Sem a terjedelem, sem a műsoridő nem értelemezhető valódi korlátként ebben a keretben. Igaz ez még akkor is, ha a gyakorlatban két korlátozó tényezőt, a tárhelyet és a sáv szélességet mindenképp meg lehet említeni. A fejlődés tendenciáit figyelve azonban megállapítható, hogy ezek kapacitások egyre kevésbé állják útját a bármilyen tartalmú, akár politikai kommunikációnak is.

A valódi korlátokat máshol, a hálózatok jellemző topológiájából adódó sajátosságoknál kell keresni (Barabási, 2002). A gyakorlatilag megszűnő fizikai korlátok közepette az elérhető információ, legyen az politikai vagy bármely más tartalmú, oly mértékben felhalmozódik, hogy új típusú rangsor, szelektáló tényező jelenik meg: az egyes információt tartalmazó helyekre – csomópontokra – vezető utak, kapcsolódások száma. Praktikusan ez azt jelenti, hogy például az internet világában az a tartalom győzhet le más tartalmakat, amelyre sok link mutat, vagy akár egy link mutat egy olyan helyről, amire viszont sok link mutat, és ezáltal vezet sok út hozzá.

Egy ilyen, elméletinek tekinthető, de már ma sok szempontból jelen lévő médiarezsimben a főszereplővé az válik, aki olyan tartalmat képes előállítani és elhelyezni a hálózatra, amely érdekességénél, hírértékénél fogva vonzza a hivatkozásokat, és

ezáltal válik hatásossá, éri el kommunikációs célját. A drámai változás lehetősége abban áll, hogy bármely más korábbi médiummal szemben a kommunikációs siker már nem függvénye az anyagi erőforrásoknak, a hatás kiváltásának két feltétele van: a tartalom hitelt érdemlően érdekes legyen, és a hálózati topológiában el tudjon foglalni egy olyan központi helyet, amivel ez az érdekességpotenciál hatni tud. Amint azt korábban láttuk, ehhez elég lehet egyetlen kapcsolat egy meglévő hálózati központ-hoz.⁵

A politikai részvételre gyakorolt hatása ennek az új médiumnak tehát elvileg korlátlan, a gyakorlatban azonban nagyban függ a média használatának ismeretétől, a topológia logikájához történő alkalmazkodás képességétől. Ezek a képességek sokrétűek lehetnek. Egy élénk vitát bonyolító on-line fórumon sikeres lehet az, aki gyorsan gépelve képes frappáns és meggyőző szövegeket fogalmazni. Politikai jellegű követelést megfogalmazó üzenet eljuttatásában a legnagyobb sikert az arathatja, aki képes egy csomópontot „feltörni” és oda saját tartalmát elhelyezni – ez történik gyakran népszerű és sokat látogatott honlapok tartalmának jogosulatlan megváltoztatásakor, amikor ez megjelenik a napi hírekben is, egyre jellemzőbben politikai tartalmú üzenetekkel.

A demokratikus rezsimeket jellemző politikai kommunikáció domináns médium által meghatározott változásait ezzel vázlatosan áttekintettük. Összefoglalásként a vizsgálat eredményeit az 1. táblázat mutatja. A következő rész konkrétan vizsgálja a logika alkalmazhatóságát a demokratikus rezsimje tizenötödik évében járó Magyarországon.

LOKÁLIS JELLEMZŐK. MAGYARORSZÁG ÉS AZ ELHALASZTOTT MÉDIAFOGYASZTÁS HATÁSAI

A médium változása nem csupán a nagy korszakok változásával gyakorolhat jelentős hatást a politikai üzenetre, hanem szűkebb környezetben, egy-egy országra sajátosan jellemző formában is érvényesülhet a „médium maga az üzenet” állítás. Megfigyelések igazolják, hogy a médiafogyasztási szokások – sok más egyéb tényező mellett – összefüggnek egy adott ország vagy régió demokratikus hagyományaival, érettségével.

Az észak-európai országokban az újságolvasást sosem tudta az európai átlagnak megfelelően kiszorítani a televízió, és sajátos módon az on-line korszak eljövételével ezekben az országokban mutatkozott a legnagyobb kereslet az otthoni internet-hozzáférésre is (Norris, 2000). Nem kívánom ezzel kétségbe vonni a kínálati oldalon meglévő magas szintű infrastruktúra szerepét a nagyfokú internetpenetráció megteremtésében, csupán azt a sejtés fogalmazom meg, hogy a keresleti oldalon is

1. táblázat

Demokratikus korszak	A politikai kommunikáció domináns médiuma	Fizikai keret szabta korlátok	Főszereplő cselekvő	Hatás a politikai részvételre	Hatás a politika szereplőire
Antik	Agóra	A közvetlen beszélgetés korlátai térben és időben	Szónok	Az üzenet befogadása azonos a részvétellel	Élő szóban jól beszélő és vitázó vezető eszménye
20. század első fele	Újság	Terjedelem, aktualitás	Szervezetek, intézmények, pártok	A hatalom zárt világát kinyitja, ezzel a részvétel lehetőségét biztosítja	Írásban jól kifejezhető értékek és ideológiák talaján álló intézmények eszménye
20. század második fele	Tv (rádió)	Műsoridő	Képernyőképes politikus	Rövidít, tömörít, leegyszerűsít, ezzel a részvételhez elégtelen információt szolgáltat	A Tv kínálatában versenyképes politikus eszménye
21. század	Internet	Hálózati kapcsolatok száma	Érdekes és kapcsolatokat vonzó tartalom előállítója	Korlátlan, ennek kihasználása a médium ismeretétől függ	Kiszámíthatatlan

fontos, régióspecifikus sajátosságok figyelhetők meg, amelyek túlmutatnak a technológia fejlettségéből levonható nyilvánvaló következtetéseken.

Feltéve és megengedve tehát, hogy egy-egy régió vagy országon belül megfigyelhető sajátosan egyedi médiastruktúra kölcsönhatásban áll a politikai kommunikációval, Magyarország rendszerváltás utáni médiatörténete is új megvilágításba

kerülhet. A vizsgálatot természetesen ki lehetne terjeszteni a kelet-közép-európai régió valamennyi országára is, de jelen írásban az egyszerűbb áttekinthetőség és a biztosabb talajon állás igényével megelégszem a magyar összefüggések vizsgálatával.

A rendszerváltás előtti idők konkrét elektronikus médiamonopóliuma és a kvázi nyomtatott sajtó véleménymonopóliuma a piac egyéb területeit is meghatározó hiányt hozott létre a médiakínálat világában is. Ahogyan például autó, ruha vagy híradástechnika kapcsán, úgy újság és tv vonatkozásában is a korszak által felkínálnál többre, változatosabbra, az igényeknek jobban megfelelőre lett volna kereslet. A rendszerváltással megszűnő hiány az áruk piacán sajátos, sok tekintetben irracionális fogyasztói magatartást szült. Jelentős méreteket öltött a korábban elhalasztott fogyasztás miatti türelmetlenség, ami a korlátok lazulásával nagyobb keresletet generált, mint amit feltehetően egy fejlett országban tapasztalhattunk volna *ceteris paribus* (Árvai–Menczel, 2000).

Hasonló módon eltűzött és akár irracionálisnak is tekinthető válaszokat szült a magyar médiapiac megnyílása. Ennek talán leglátványosabb illusztrációja egy emlékkép lehet: a kilencvenes évek elején elsőként a külföldi műholdas adások vételével indult meg a televíziókínálat bővülése, és majdnem mindenki lelkesedéssel vegyes áhítattal csüngött a mára már pokolba kívánt reklámblokkokon, amelyek ráadásul érthetetlen nyelven kínáltak Magyarországon nem is kapható termékeket. Bár idővel az ilyen fokon túlzott reakciók mérséklődtek, az elhalasztott médiafogyasztás bizonyos hatásai tartósan bizonyultak és a mai napig jelen vannak.

Az elektronikus média és leginkább a televízió világában a valódi rendszerváltással felérő nyitás ráadásul jelentős késéssel következett el. A komoly hírtartalmak vonatkozásában gyakorlatilag a médiatörvény életbelépéséig megmaradt a közszolgálati csatornák monopóliuma a televíziózásban, de a korábban feléledő kereskedelmi rádiózás sem veszélyeztette eleinte a hagyományos adók elsődleges hírforrásszerpét. A földi sugárzású kereskedelmi csatornák, a műholdas programok, illetve a fejlett kábeltévés szolgáltatások térhódításával visszaszorult a lehetséges hírforrásokat korlátozó technikai, illetve szabályozásbeli természetű szűkösség.

Miben nyilvánult meg az elhalasztott médiafogyasztás? Elsősorban a bulvár iránti elementáris igényben, ami a kezdetektől veszélyeztette a komoly nyomtatott lapok pozícióit, de a folyamat betetőzését az országos földi sugárzású kereskedelmi televíziók indulása jelentette, amelyek révén a bulvárkínálat rendszerré állt össze: a nyomtatott lapok tartalmát egyre inkább a televíziók műsorai által konstruált pszeudóesemények biztosították, miközben a kereskedelmi tévék hírműsorai jelentősen

megváltoztatták a hírfogyasztási szokásokat.⁶ A bulvár és különösen a televíziós bulvár korábbi hiánya türelmetlenné tette a médiafogyasztókat, és a kapuk kinyílásával váratlanul hevesen fordítottak hátat a komoly tartalmaknak és váltak kizárólag bulvárfogyasztókká.

Az új szereplők új játékszabályokat hoztak magukkal. A hagyományos újságíró-televíziós paradigma és az ennek megfelelő hírértékfogalom a kereskedelmi szempontok elsődlegessé válásában alapjaiban értékelődött át. A szerkesztői szelekciót korábban uraló politikai relevancia szempontjaival ellentétben előtérbe került az alapvető emberi érdeklődés (human interest) kiváltásának megfelelő rangsorolás. A minél magasabb néző- és példányszámban érdekelt médiumok a maguk világos és könnyen értelmezhető szempontjai szerint teljességgel racionálisan jártak el. A tabloidizáció folyamatát a korábban szilárdnak tekintett mércékhez szokott véleményformálók, az idősebb újságírói gárda, de maguk a politika szereplői is eleinte fintorogva fogadták, az egykori monopolmédiá által felhalmozottnak tézelt kulturális örökség eltékozlását látták benne.

A folyamat eredményeképp jól elkülöníthető médiafogyasztói táborok jöttek, amelyeket ugyanazok az emberek alkottak, akik a politikai piac keresleti oldalán választóként vannak jelen. Elkerülhetetlenné vált ezáltal, hogy a médiafogyasztás szerinti átstrukturálódás a politikai kommunikációra is rányomja bélyegét. Némi leegyszerűsítést megengedve három jellemző médiafogyasztói csoport kialakulása figyelhető meg. Az elsőbe tartoznak mindazok, akik elhalasztott médiafogyasztásuk következtében kritikátlanul üdvözlik a könnyű tartalmak áradatát, és akiket így a bulvár teljesen magába szippantott. Hívjuk őket *alvajáró médiafogyasztóknak!*

A második csoportot alkotják a politizálást egyfajta szabadidős tevékenységként kezelő, a nagyon biztos pártpreferenciával rendelkező, rendkívül aktív és környezetükben véleményformálónak minősülő állampolgárok. Nevezzük őket *politika-függő médiafogyasztóknak!*

Végül a harmadik csoportba sorolhatók a magas iskolázottsággal, társadalmi felelősségtudattal rendelkező állampolgárok, akik meglévő tudásuknál fogva és egyéb motivációktól vezérelve morális kötelességüknek érzik a politikai részvételt és az ehhez elengedhetetlenül szükséges politikai tájékozódást. Hívjuk őket *elit médiafogyasztóknak!*

Ebben a modellben tehát komoly politikai sajtótermék az utóbbi két csoport számára készülhet. Jól látható azonban, hogy más igényeket támasztanak a két eltérő csoporthoz tartozó egyének. Az elit médiafogyasztók számára elsődleges érték a profi újságírói munka, az ebből fakadó tárgyilagosság, arányosság, függetlenség. A számukra célként kitűzött alapos és megbízható tájékozottságot csak a szakszerűen előállított, elfogulat-

lanul szerkesztett hírek, illetve tudást és tekintélyt maguk mögé állítani tudó vélemények teremthetik meg.

Az elit médiafogyasztó – éppen nagyfokú tájékozottsága okán – kialakít egyfajta képet maga számára a média gazdasági kényszereiről. Tudja, hogy a nyomtatott sajtó nyomdai, terjesztési költségei tetemesek, és hogy a komoly tartalmakra jellemző alacsony példányszámok mellett egyre nehezebb a rentábilis előállítás. Hasonlóan sejtí, hogy egy rádiós, de különösen televíziós csatorna gyártási és műsorszórási költségei szintén hatalmas összegeket emésztenek fel, ebből kifolyólag az önmagában nyereséges működés lehetősége kapcsán modellünk szereplője kételeyeket fogalmaz meg.

Anekdotikus forrásokból az elit médiafogyasztó arra az álláspontra juthat, hogy az ilyen, hagyományos csatornákon keresztül működő hírmédium épp a magas nem tartalmi jellegű előállítási költségei miatt nem működhet hosszabb távon valamilyen politikai erő bujtatott vagy direkt támogatása nélkül. Mivel számára jellemzően rendelkezésre áll internet-hozzáférés is, kezdi preferálni az on-line hírforrásokat, amelyekről sokkal könnyebben belátja, hogy a politikai függetlenséget fenntartva is működhetnek, hiszen kizárólag a tartalom előállításának költségét sokkal nagyobb valószínűséggel tudják ezek a médiavállalkozások önállóan is kigazdálkodni.

A folyamat következtében azok a hagyományos médiumok, amelyek az elit médiafogyasztók igényeinek megfelelő tájékoztatást tűzik ki célul, egyre csökkenő példányszámmal vagy nézettséggel kénytelenek számolni. Ha piaci alapon működnek, akkor a csőd és a megszűnés réme fenyegeti őket. Ha közszolgálati elektronikus médiumként tevékenykednek, akkor puha költségvetési határuk folyamatos állami kiigazítási igénye miatt a politikai szándékok függvényévé válhatnak, és ha ez megjelenik a tartalomban is, akkor a továbbiakban már nem képesek egyáltalán kielégíteni az elit médiafogyasztók igényeit, azok végleg elfordulnak tőle.

Az alkalmazott modellünket alkotó másik csoporthoz, a politikafüggő médiafogyasztókhöz tartozók viszont nem veszik rossz néven az általuk fogyasztott hírmédia feltételezhető politikai függőségét. Sőt! Határozott és kritikátlan pártpreferenciájukból levezethető módon még üdvözlík is ezt a körülményt. Számukra a politikai választásaiknak megfelelő hangnemben készült, ebből következő módon részrehajló, nem tárgyilagos, a vélemények mögé tudást és tekintélyt nem minden esetben állítani tudó médiatermékek fogyasztása egyfajta szertartás, a saját politikai meggyőződés naponta ismétlődő visszaigazolásában rejlik öröm forrása. A politikafüggő médiafogyasztó ezéért az élményéért az újságosnál örömmel otthagyja a napilap árát vagy sokkal inkább elő is fizet rá, ezáltal életképes példányszámot tud stabilan fenntartani. Az internet használata ebben a körben

nem annyira általános, de még ennek lehetősége sem feltétlenül jelenti a szertartásos hagyományos médiafogyasztás elhagyását.

A politikafüggő médiafogyasztókhöz szóló médiatermékek életben tartása érdekében áll a hozzájuk közel álló politikai erőknek. Ezekkel az eszközökkel a pártok együtt tartják hagyományos szavazóbázisukat, és bízhatnak abban is – különösen televízió esetében –, hogy néhány kevésbé elkötelezett, de befolyásolható médiafogyasztóhoz is eljutva akár bővíthet is a támogatók tábora. Bár közvetlenül pártként nem finanszírozhatók ezek a médiavállalkozások, különböző, gazdasági racionalitással nem feltétlenül alátámasztható hirdetési megrendelésekkel akár kormányról, akár ellenzékből fenntartható a költséges működés is.

Látható a fenti leírásból, hogy a komoly politikai tartalmat hordozó médiumok sajátos szelekción mennek keresztül. A globális összefüggéseket taglaló előző részben némiképp ideálisnak beállított analitikus, a politika összefüggéseit kritikusan feltáró sajtó visszaszorul, a túlélésért küzd, miközben a politika akaratnak megfelelően működő elfogult médiumok stabil pozíciókkal rendelkeznek és a szeriöz szektorban egyre inkább meghatározóvá válnak.

Még nem esett szó a keresleti szempontból uralkodó alvajáró médiafogyasztókról. A számukra készülő termékek – akár nyomtatottak, akár elektronikusak – folyamatosan növekvő piaci részesedésről tudnak beszámolni. Nem kíván különösebb empirikus igazolást az a már-már közhelyes megállapítás, hogy a legnépesebb közönséget a bulvár csatornáin keresztül lehet elérni. A korábban elhalasztott bulvárfogyasztástól türelmetlen közönség még mindig nem tud betelni a könnyű műfaj amúgy egyre kevesebb nővummal szolgáló kínálatával, és töretlen elzántsággal utasítja el a komoly, politikát is érintő tartalmakat.

A politikai kommunikáció tehát egy szűk, elitmédiát fogyasztó kritikus réteg igényeitől eltekintve alapvetően két típusú feladattal kényszerül megküzdeni: az ún. komoly médiumok világában jó közelítéssel egyértelmű barát/ellenség distinkciót követve jár el, kiszolgálja és egyben kihasználja a barátot, illetve kerüli az ellenséget, miközben a közönség nagyobb részét alkotó alvajárók felé keresi a kapcsolatot olyan módon, hogy üzenete az emberi érdeklődés bulvárra jellemző mércéje szerint is átvigye a szerkesztői lécet.

A bevezetőben említett bűnbakszerep a politikai kommunikáció kapcsán Magyarországon is gyakran előkerül. Sőt, az ott példaként említett elítélő hivatkozásokat természetesen magyar nyilatkozatokból vettem kölcsön. Ebben a részben azt próbáltam körüljárni, hogy politika és média kölcsönös viselkedése nem feltétlenül valamilyen eltervezett stratégia szerint alakul úgy, hogy ezzel sok kritikára is lehetőséget teremt. A politikai

kommunikáció jellegének alakítói, politikusok, kommunikációs tanácsadók (spin doctorok) és a média munkatársai leginkább globális és lokális hatásoknak engedelmessé válva viselkednek a megfigyelt módon. Ezek a hatások nem valamiféle összeesküvés következtében jelennek meg, hanem a médiumok sajátosságából fakadnak, így válnak az üzenetet nagyban befolyásoló tényezővé.

AZ EMBEREK VISSZATÉRNEK? RÉSZVÉTEL, DELIBERÁCIÓ ÉS KONZULTÁCIÓ

Visszatérve a globális elemzés keretei közé, a záró részben a televízió által dominált médiarezsím utolsó szakaszának, lehetséges meghaladásának sajátosságait vizsgálom. Választ keresek arra a kérdésre is, hogy ezek a változások elegendőek-e ahhoz, hogy egy új, a hálózati kommunikáció által dominált médiarezsím eljövételét eredményezzék. Megvizsgálom azt is, hogy mindezek a médium szintjén lezajló folyamatok mennyiben járulhatnak hozzá a politikai kommunikációban testet öltő üzenet átalakulásához, és ezzel mennyiben várható a médiafásultsággal jellemzett kiüresedés megállítása, visszafordítása.

A marketing világából kölcsönzött fogalommal élve a televízió termékélet-ciklusának utolsó szakaszához jutott. Ennek az időszaknak általános jellemzője, hogy megkezdődik a nyitás valamilyen alapvetően új, helyettesítő termék irányába, de ennek ellenére a kiöregedő termék is többé-kevésbé őrzi piaci pozícióit, előállítói pedig különböző erőfeszítéseket tesznek azért, hogy életciklusát minél jobban kitolják. A televíziózás esetében világos módon a kihívás a hálózati médiumok, az internet irányából érkezik. A hagyományos műsorszórás egyidejűségét, uniformizáltságát és egyirányúságát feloldó új elektronikus médiumok kétségtelenül a televízió által dominált médiarezsím közelgő végét vetítik előre.

A tévé azonban nem hagyja válasz nélkül az internet jelentette kihívásokat. A telekommunikációs technológia fejlődésével maga is átalakul, kihasználva az új lehetőségeket, de megőrizve a televízió lényegét. Új fogalmak jelzik az életciklus kitolásának elszánt folyamatát: tematikus csatornák, digitális műsorszórás, részvételi tévé (participation tv). Ez utóbbi terminus egy olyan jelenséget takar, amely a szakemberek által már oly sokszor anticipált médiakonvergencia első valódi, tömegesen jelentkező, társadalmi méretű és hatalmas üzleti sikert is hozó manifesztuma.

A részvételi tévé integrálja ugyanis a televíziós műsorszolgáltatást és az egyszerű adatátvitelre szolgáló népszerű mobil telekommunikációs szolgáltatásokat, leginkább a szöveges alapú sms-t és újabban már a multimédia-képes mms-t is. Bár maga a

kifejezés az óvatlan szemlélőben valamilyen mediatizált részvételi demokratikus folyamat kibontakozását sejtetné, valójában jelen pillanatban meglehetősen egyszerű és üzletileg magasan motivált szórakoztató felhasználás a jellemző, elsősorban televíziós show-műsorok menetét befolyásoló sms- szavazások jellemzik az új televíziós sikerhullámot.

Ennek illusztrálására a világ számos pontjáról hozható példa. A Fülöp-szigeteken a televíziós játékokra szakosodott csatornák játékosait emelt díjas sms-ekkel lehet irányítani, a bekapcsolódó távoli játékosok átlagosan húsz sms-t küldenek adásonként. Németországban egy tisztán televíziós chatprogramként működő csatorna napi 180 ezret meghaladó számú emelt díjas sms-t fogad. Az USA-ban az American Idol című vetélkedő döntőjéhez kapcsolódóan több mint 2,5 millió nem emelt díjas szöveges üzenetet küldtek a nézők 2002-ben, 2003-ban viszont hasonló számban küldtek emelt díjas sms-eket az All My Children című szappanopera keretén belül lebonyolított vetélkedőre. Végül Írország példája is beszédes, ahol a mindössze 3 milliós lakosságú ország „You're a Star” (Sztár vagy) című televíziós vetélkedője döntőjében a mindössze három órát nyitva tartott szavazási időszak alatt 1,2 millió szavazat érkezett, ebből 800 ezer sms (www.cellular-news.com és www.participationtv2003.com).

Látható tehát a médiapiacra meglévő hihetetlenül erős kereslet a televízió egyirányúságát megtörő interakció iránt. Kétségtelenül a fent idézett példák és a részvételi televízió nagy sikertörténetei a szórakoztatás szférájában jelennek meg, viszont a módszer, a nézőkben meglévő igény ténye a keményebb műfajokban is változásokat hozhat, és ez már nem hagyhatja érintetlenül a politikai kommunikációt sem.⁷ Sms-szavazás vagy sms-ben küldhető tartalmi hozzászólások megjelenítése egyre gyakrabban színesíti a hírműsorok kínálatát is. A szavazások módszertani szempontból gyakorlatilag értelmezhetetlen eredményeket hoznak, mivel a piacon versengő műsorkészítők számára elsődleges szempont az emelt díjas konstrukcióból származó bevétel maximalizálása, és nem valamiféle demokratikus szabályrendszer létrehozása. Mindezen fenntartások ellenére a részvételi tévőzés épp a nevében hordozott fontos nívót lophatja be a médiaémelyegéstől fásult polgárok politikával kapcsolatos élményei közé: a részvételt.

Egy másik figyelemre méltó televízióalapú, de a televízió által dominált politikai kommunikáció hagyományos keretein túlmutató fejlemény a deliberatív politikai kísérletke médiaeseményé emelése. A deliberatív demokrácia fogalma gyakorlatilag egyidős magával a demokráciával, hiszen – amint ez korábbi szövegekből világosan kitűnik – az ókori Athénban kialakult társadalmi rendszer kifejezetten favorizálta a tanácskozást, a vitát, amelyet nem a cselekvés akadályozójaként, hanem sokkal

inkább valamennyi bölcs cselekvés szükségyszerű feltételeként tekintettek (Elster, 1998). A deliberatív demokráciaelméletek nem állnak szöges ellentétben a Max Weber vagy Joseph Schumpeter által képviselt elitista felfogással, mivel nem feltétlenül igénylik az apriori közjó meglétét, csupán azt állítják, hogy az egyénenként eltérő preferenciák célszerű kommunikációval közelíthetők (Nino, 1996).

Az elmélet gyakorlattá alakításában James S. Fishkin az austini székhelyű University of Texas professzora végzett fontos és nagy hatású munkát. Lényegében a tudományos kutatás és a közéletet formáló médiamunka közötti határmezsgyére helyezte tevékenységét. Az elméleti problémák és distinkciók helyett figyelmét sokkal inkább a deliberatív döntéshozatali folyamat gyakorlati problémái határozták meg.

Fishkin legfontosabb és legtöbb figyelmet kiváltó eredménye a deliberatív szavazás modelljének (Deliberative Polling) megalkotása, ami – a politikatudományban megszületett fogalmak közül egyedülálló módon – kereskedelmi védjegyként a szerző tulajdonában van. Az első deliberatív szavazást 1996-ban tartották, amely a többi között a University of Texas, az amerikai nemzeti közvélemény-kutató intézet és Jim Lehrer, a Watergate-botrányt kirobbantó tekintélyes újságíró médiavállalkozásának együttműködéseként jött létre.

A televízió kulcsszereplője volt az azóta megtartott húsz hasonló rendezvénynek is. Amellett, hogy Fishkin elméletében fontos szerepet kap a tanácskozások mediatizálása, a nemzeti ügyek tanácsa (ezzel a névvel tartják a deliberatív szavazásokat) érdekes televíziós tartalmat is szolgáltat, amely igényt tart nézők százezreinek érdeklődésére. Ezzel egy csapásra egyértelművé válik a kereskedelmi védjegy bejegyzésének szükségessége e sajátos társadalomtudományos innováció kapcsán.

A deliberatív szavazás alapjait egy a társadalomtudományokban, különösen a politológiában meglehetősen ritkán alkalmazott módszer, a kísérlet alkotja, amely azt vizsgálja, hogy miképp változna meg az állampolgárok véleménye fajsúlyos, az egész nemzetet érintő kérdésekben, ha kellő idővel és erőforrással rendelkeznének egy ideálisnak tételezett, releváns információk birtokában bonyolódó tanácskozáshoz. Maga az esemény egy több száz, véletlenszerűen összehívott meghívottat fogadó egész napos vagy akár hétvégés rendezvény. A résztvevőknek lehetőségük van arra, hogy szemtől szemben vitatkozzanak az összejövetel napirendjén szereplő ügyekről, illetve, hogy közvetlenül kérdéseket tegyenek fel a téma szakértőinek, valamint a témában illetékes politikai döntéshozóknak. A kísérlethez adatokat az szolgáltat, hogy a meghívottak preferenciáit hagyományos közvélemény-kutatási módszerrel a rendezvény előtt és után is méri, és a két eredmény közötti eltérést értelmezik a tanácskozás eredményeként. Szavazás vagy alku nem

jelenik meg a folyamatban, a kísérlet szervezői egyedül a preferenciák elmozdulása iránt érdeklődnek.

Az ilyen keretek között megtartott deliberációs események népszerű és érdeklődésre számot tartó televíziós műsorszámokat eredményeznek. Sajátos módon épp a hírmédia által okozott fásultság vezetett el ebben a példában ahhoz, hogy a hírmédia alkotói olyan, a politikát egészen új irányból közelítő tartalmakat keressenek, amelyek által a műfaj ismét versenyképessé válhat a szórakoztató műsorszámokkal szemben. Ennek elérése a jól fésült mondatokban kommunikáló hagyományos főszereplők – politikusok és szakértők – helyett azokat az egyszerű embereket állítja középpontba, akik egymással kommunikálva, a saját szavaikkal próbálják értelmezni a politika jelenségeit, és eközben megérteni az ellentétes nézőpontokat.

A politikai részvétel sajátos módja ez: a média technikai adottságait tekintve semmi változás nem történik, hiszen az eseményről készült összefoglalókat a nézők ugyanolyan passzivitással végignézik, mint bármely más műsort. Ugyanakkor a tartalom magáról a részvételtől, a politikai részvétel egyfajta lehetséges, racionális keretek közé szorított módjáról szól, és ezzel olyan mintát, modellt közvetít, amely újszerűnek hat a politikai kommunikáció hagyományos keretei között.

A televízió számos hasonló kísérlettel tolhatja ki termékeletciklusa végét, a hálózati médiumok által dominált új médiarezsím eljövételét azonban nem képes megakadályozni. Kevés látszik még abból, hogy a váltás milyen valós hatással lehet a politikai kommunikáció természetére. Nem tudhatjuk még biztosan, hogy a „médiium maga az üzenet” állítás továbbra is érvényes marad-e ebben a szférában.

A kilencvenes évek második felében megjelent technopopulista, internetalapú demokráciát vizionáló felfogásoknak mára egyre kevesebb szószólója akad. Az utópikus elképzelések helyébe egyre inkább azok a realista megközelítések kerülnek, amelyek megfogalmazásában a hálózati kommunikáció éppen a kiüresedő képviseleti demokráciát töltheti meg újra tartalommal és valódi funkcióval. Az optimista forogatókönyv központi fogalma a *konzultáció*, amely kihasználva az új telekommunikációs technológiák adta lehetőségeket, csatornát nyit a választók tudatában elszórtan jelen lévő tudás és tapasztalat valamint a politikai döntéshozás között (Coleman, 2002).

Egy célszerűen felépített struktúrában mindkét oldal – választók és politikusok – egyaránt érdekeltté tehető abban, hogy a konzultáción alapuló kommunikáció sikeres legyen. A választót motiválhatja, hogy a számára fontos és alaposan ismert ügyek kapcsán lehetősége nyílik arra, hogy a döntéshozatalt befolyásolja. A politikus a konzultáció által adott szakterületekről olyan tudásra tehet szert, amely egyéb módon alig vagy csak komoly költségek árán lenne elérhető. A minél szélesebb bázis-

ből megszerzett tudás alapján hozott döntések nagyobb valószínűséggel vezetnek választói elégedettséghez és ezzel potenciálisan jobb, stabilabb politikai pozícióhoz.

Amennyiben a politikai kommunikáció alatt egy ilyen jellegű, kölcsönös érdekeltségen alapuló, kétirányú folyamatot fogunk érteni, a fogalom joggal számíthat arra, hogy megszabadul azoktól a negatív konnotációktól, amelyek jelenlegi állapotában – gyakran nem is annyira jogosan – jellemzik.

JEGYZETEK

- 1 Saját fordítás. Az eredeti szöveg: „...the medium is the message. This is merely to say that the personal and social consequences of any medium - that is, of any extension of ourselves - result from the new scale that is introduced into our affairs by each extension of ourselves, or by any new technology” (McLuhan, 1964).
- 2 Saját fordítás, az eredeti szöveg: „Action, as distinguished from fabrication, is never possible in isolation; to be isolated is to be deprived of the capacity to act. Action and speech need the surrounding presence of others no less than fabrication needs the surrounding presence of nature for its material, and of a world in which to place the finished product. Fabrication is surrounded by and in constant contact with the world: action and speech are surrounded by and in constant contact with the web of the acts and words of other men” (Arendt, 1958, pp 188).
- 3 Lényeges lehet megjegyezni, hogy a „mediatizált” fogalom nem csupán azt a körülményt írja le, hogy a politika és a befogadók szférája között valamiféle kommunikációs közvetítő jelent meg, hanem azt a minőségi változást, hogy a média *nélkülözhetetlen* szereplővé válik a politikában, média és politika között kölcsönös függés jön létre – amint ezt Mazzoleni is körülírja.
- 4 Technikai szempontból küszöbön áll ez a nyitás a földi sugárzású műsorszórás világában is, köszönhetően a digitális televíziózásnak (DVB-T), amelynek magyarországi kísérleti üzeme 2004-ben el is indult.
- 5 A politikai kommunikációban ezt a folyamatot jól szemlélteti a 2005. márciusi magyar „ügnöklista” ügy. Egy névtelenségét megőrző személy ingyenes amerikai tárhelyen elhelyez egy magas érdeklődésre számot tartó tartalmat (ügnöklistát). Ez önmagában az ügy kialakulásához kevés lett volna, de egy hálózati központ, jelesül egy hírportál (Index) hivatkozik erre a helyre, és ettől kezdve a politikai napirendet meghatározó üggyé válik az információ.
- 6 A „rendszerre összeállás” tényét a példányszámadatok is igazolják: az ún. komoly politikai napilapok látványos visszaesése a kereskedelmi televíziók térnyerésével szinkronban zajlott.
- 7 Az ezredforduló környékén írt hasonló témájú tanulmányokban még természetesen illett megjegyezni, hogy az interakcióra képes telekommunikációs eszközöket a társadalom egy jól körülírható szűkebb rétege képes és hajlandó használni, és ezért célszerű fenntartásokkal vizsgálni ezeket a hatásokat. Mára azonban elmondhatjuk, hogy a mobiltelefonon keresztül zajló sms-küldés képessége és hajlandósága olyan általánossá vált a fejlett országokban, hogy szűkítő, korlátozó tényezőként, már leginkább csak az emelt díjban rejlő keresletkorlátozó tényezőket szükséges figyelembe venni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arendt, Hannah, 1958: *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Árvai Zsófia–Menczel, Péter, 2000: *A magyar háztartások megtakarításai 1995 és 2000 között*. In: MNB Füzetek 2000/8 at URL: www.mnb.hu/Resource.aspx?ResourceID=mnbfle&resourcenam=mf2000_8.
- Barabási, Albert-László, 2002: *Behálózva*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Coleman, Stephen, 2002: *2001: Cyber Space Odyssey*, at URL: <http://www.hansardsociety.org.uk/cyberodyssey.htm>, visited on 5/14/2002.
- Elster, Jon (ed.), 1998: *Deliberative Democracy*. Cambridge: University Press.
- Fishkin, James S.–Laslett, Peter (eds.), 2003: *Debating Deliberative Democracy*. Malden: Blackwell Publishing.
- McLuhan, Marshall, 1994 (c1964): *Understanding media: the extensions of man*. London: Routledge.
- Mazzoleni, Gianpietro, 2002: *Politikai kommunikáció*. Budapest: Osiris.
- Nino, Carlos Santiago, 1996: *The Constitution of Deliberative Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Norris, Pippa, 2000: *A Virtuous Circle*. Cambridge: University Press.

EURÓPAI UNIÓ - EURÓPAI IDENTITÁS

DÉR ALADÁR

Az európai identitás elméleti alapjai

Az Európai Unió nem kerülheti meg a
társadalmi-kulturális identitás, a küldetés és
a legitimáció komplex és fájdalmas kérdéskörét...

Mark Leonard

Az európai identitás az utóbbi másfél évtized társadalomtudományi slágertémáinak egyike volt. „Karrierjét” az európai társadalom- és nemzetfejlődés két alapvető trendjének köszönhető: az európai politikai tér, a „vesztfáliai rendszer” sokat emlegetett átrendeződésének (amit Roger Brubaker „masszív reorganizációnak” nevez), másfelől a közösségi tudatformák ehhez igazodó változásainak, amit a szakirodalom az „identitások kríziseként” (Pierre Hassner), illetve az identitáskeresés (Robert Hettlage: „Identitätsfindung”) állapotaként aposztrofál (Brubaker, 1996: 1–10; Hassner, 1999: 170; Hettlage, 1997: 320 és köv. old.).

Ebből az identitáskeresésből kiemelkedik a születőben lévő, új európai identitás fogalmának, a tradicionális – mindenkélt: nemzeti – identitásformákhoz való viszonyának, s végül jelenlegi helyzetének és várható fejlődéstendenciáinak problematikája. Cikkünk – a témakörben végzett korábbi kutatásaink eredményeinek egyfajta szintézise és kiegészítése, továbbfejlesztése – e három kérdés elemzésével foglalkozik, azok legfontosabb társadalom- és politikaelméleti vonatkozásaira koncentrálna – a szociálpszichológiai irodalmat és az empirikus-szociológiai részlemzéseket csak a legszükségesebb mértékben fogjuk érinteni.

AZ EURÓPAI IDENTITÁS FOGALMA

Bár a kollektív identításoknak rendkívül jó elméleti alapirodalma van, az európai identitás definiálása az átlagosnál nehezebb feladat elé állítja a téma kutatóját. Ennek egyik oka az európai népeességnek – mint identitásszjektumnak! – a helyi-lokális közösségektől a régiókon és nemzetállamokon át az Európai Unióig terjedő többszörös fragmentáltsága, minek következtében Európa csakis a „községek községeként” (Amitai Etzioni) egzisztálhat, amit az angolszász szakirodalomban (pl. James H. H. Weiler) előszeretettel illetnek a „multiple démoi” elnevezéssel (Etzioni, 2001: 150; Weiler 1999: 344 pp.). Előnyösebb – bár korántsem egyszerű – elemzési metóduus lehet, ha inkább az identitásobjektumból, az azonosságtudat kapcsolódási-vonatkozóási pontjaiból indulunk ki.

Az adott esetben ez az *Európa-fogalom* ugyancsak nehéz tisztázását követeli meg, amit – Timothy G. Ash és Václav Havel tematizációját alapul véve – hármas: földrajzi, kulturális és politikai dimenziójában ragadhatunk meg (Ash, 1998–1999: 106–107; Havel, 2000: 4). E három dimenzióból a „földrajzi Európa” tűnik – legalábbis témánk szempontjából – a legegyszerűbb alapképletnek: a kontinens határait mindvégig nagyfokú változékonyság, történelmi „pulzálás” és többértelműség jellemezte – és jellemzi ma is. A francia geopolitikai iskola kiváló képviselője, Michel Fouchet „változó földrajzú Európák”-ról, „elmosódott geopolitiká”-ról beszél, s arról, hogy emiatt meg kellene fordítani a klasszikus tételt, miszerint „Európa politikája földrajzában rejlik” – ama tétel javára, hogy „Európa földrajza rejlik politikájában ...amit az európaiak realista módon eldöntenek.” Azaz a „földrajzi Európa” definíciós nehézségei a „politikai Európa” identitásképző szerepe felé mutatnak (Fouchet, 1999: 116).

Az *igazi diskurzus* a második és harmadik Európa-értelmezéshez kapcsolódik és az európai azonosságtudat *kulturális és/vagy politikai jellegének* eldöntését jelenti. Erre a kérdésre többféle válasz is létezik, s ezeket tematizálva két alappozíciót különíthetünk el:

1. A kétféle – kulturális és politikai – paradigmának a „vagy-vagy” logikáját követő, többé-kevésbé merev elkülönítése és szembeállítása. Jean-Marc Ferry francia kutató például az „Európa-diskurzus” két alapmodelljét különbözteti meg: a kulturális alapú „tradicionális-fundamentalista” és a döntően politikai beállítottságú „modernista-konstruktivistá” pozíciót. Az első esetben az európai identitás a „minőségi Európa” több ezer év alatt felhalmozott, kanonizált értékrendjéhez kötődik, Gerard Delanty szerint „kifejezi Európa kulturális egységét”. A második esetben identitásobjektumként az ún. „intézményi Európa”, vagyis az Európai

Unió jön számításba a maga politikai rendszerével, politikai értékrendjével, politikai elitjével egyetemben. „Az európai identitás ...az Európai Unió politika identitása” – írja erről Heinrich Schneider német történész –, s „nem csupán tradíciókból vezethető le, inkább politikailag határozható, illetve válaszolható meg” (Ferry, 1999: 32–33; Delanty, 1999: 267; Schneider, 1991: 160).

2. A második alappozíció egy kompromisszumos, „is-is”-formulát követ, amelyben az európai identitás egyszerre politikai és kulturális meghatározottságú, s ezek a szegmentumok komplexkomplementer, de mégis hierarchizált formában – azaz valamelyik komponens dominanciája mellett – alkotják az Európa-tudatot. Ennek a pozíciónak két aletesete van. Az elsónél – Walter Reese-Schäffer kategorikus megfogalmazása szerint – „az európai kulturális identitás alárendelődik a politikai integrációnak”, a másodiknál – Rostoványi Zsolt szavaival – az (európai) identitás „meghatározóan kulturális kategória”, de „mind gyakrabban jár kifejezetten politikai konzekvenciákkal”, identitáspolitikai teendőkkal (Reese-Schäffer, 1999: 260; Rostoványi, 1999: 59, továbbá: Garcia, 1993: 10).

Véleményünk a második pozícióhoz, pontosabban annak első variánsához áll közel. Ezt alátámasztandó vegyük szemügyre *a két paradigma mögött álló* határozott, többé-kevésbé zárt *érvrendszert*, melyek mindegyike egy-egy karakteres szillogizmust követ. *A kulturális paradigma* érvrendszere négy téziséből áll:

1. A kultúra az emberek gondolkodását-viselkedését és ezáltal az emberi közösségek belső kohézióját-integrációját generáló értékeknormák összessége. Ahogy ezt Geert Hofstede holland kutató megfogalmazta: a társadalmi valóság szimbolikus-érzelmi reflexióján túlmenően a kultúra fő feladata „az emberi gondolkodás kollektív (be)programozása” („programming of the mind” – Hofstede, 1994: 5).
2. A kultúra és a benne foglalt értékrend általában nem közvetlenül hat az individuális és kollektív tudatra, hanem úgy, hogy egy-egy közösséghez kapcsolódik, annak fogalmát – ahogy Stuart Hall írja – „jelentésekkel tölti fel”, megkönnyítve ezzel mind az értékek, mind a közösség elfogadását, a velük történő azonosulást. A kultúrák – nemzeti vagy európai formában – így „alkotják meg az identitásokat” (Hall, 1997: 59).
3. Európa esetében – a lehetséges dimenziók közül – a kultúra prioritása, a kulturális jelleg elsődlegessége érvényesül. „Európa ...egy bizonyos szellemi élet, tevékenység, alkotás egységét jelenti,– írta Edmund Husserl a harmincas években, Rostoványi Zsolt pedig napjainkban fogalmazza meg az „Európa nem más, mint egy közös (»európai«) értékren-

den alapuló kultúra” formuláját (Husserl, 1972: 332; Rostoványi 1999:56).

4. A szillogizmus végkövetkeztetése: az európai identitás – döntően vagy kizárólagosan – kulturális jellegű, kulturális identitás lehet... Ez lesz az új Európa „legerősebb kötőanyaga” (Peter Glotz), a legfőbb garanciája annak, hogy az Európa-ház „transznacionális rendjét konszenzusra alapozhassa” – ahogy Klaus Eder fogalmaz (Glotz 1999: 216; Eder, 1999: 152).

A *politikai paradigma* alapjául szolgáló szillogizmus három alaptézisre épül:

1. Első tézis: az identitás a társadalmi-politikai közösségek kialakulásának, egzisztálásának és fejlődésének alapvető, konstitutív eleme. Legitimitásuk, belső kohéziójuk és stabilitásuk annak függvénye: mennyire tudnak az adott csoport tagjai azonosulni a csoport norma-, szerep- és értékrendjével – ahogy erről Herbert Kellmann szociálpszichológus csoportelméletében olvashatunk (Kellmann, 1973). Ez a normatív-integratív alapfunkció a politikai közösségek esetében – a hatalmi konnotáció miatt – még fokozottabban érvényes, ahogy ez Malek Chebel vagy William J. M. Mackenzie politikai identitásról írt munkáiban szerepel (Chebel, 1986: 142–150; Mackenzie, 1985).
2. Második tézis: az európai integráció, az Európai Unió – bár ez komoly vitatéma! – már jelen formájában is megfelel a politikai rendszer követelményeinek – írja a neves integráció-szakértő Wolfgang Wessels; Navracsics Tibor szavai-val: „egy sokszereplős és komplex politikai teret” alkot. Ez a közösség az európai egységtörekvések letéteményese, a leendő „európai architektúra”¹ magva lehet, Richard Münch szerint „az európai társadalom középpontjában... az Európai Unió áll” (Wessels, 1997: 693; Navracsics, 1998: 268; Münch, 1996: 160).
3. A következtetés: ennek a sajátos, átalakulóban-fejlődőben („in statu nascendi”) lévő politikai közösségnek – mint minden politikai entitásnak! – eminens szükséglete, hogy tagjai (polgárai!) „azonosulhassanak a fennálló renddel és annak politikai képviselőivel” – írja az európai politika identitás alapképletéről Bayer József. Sergio Dellavalle olasz kutató e pozitív politikai attitűd normatív-finalista jellegét emeli ki – szerinte ugyanis az egyesült Európa csakis olyan politikai „mechanizmusként” teljesezhet ki, amit „polgárai akarnak és legitimálnak, s aminek elsősorban az ő értelmes igényeik kielégítéséhez kell hozzájárulnia” (Bayer, 1999: 15; Dellavalle, 1993: 265).

A „politikai közösség = politikai identitás” önmagában is meggyőző formuláját a szakirodalom egyéb, elméleti és elmélettörténeti érvekkel is alátámasztja. Ha az eddigieket a politikai paradigma direkt igazolásaként fogjuk fel, a kulturális paradigma kritikáját – ami annak az európai identitáskonstrukció szempontjából vett alkalmatlanságát, elégtelenségét hangsúlyozza – a politikai paradigma *indirekt bizonyításának* tekintetjük. Ennek is három alapmotívuma van:

1. Az európai kultúra történeti és nemzeti alapú diverzitása, melyet alapul véve az egységes európai kultúra, a kulturális paradigma premisszája – egyszerű „utópia”, „üres stiláris formula” vagy a nagy európai mítoszok egyike – ahogy ez Dieter Rohnte, Klaus Eder német, illetve Alan Sked angol szerzőknél megfogalmazódik (Rohnte, 1995: 49–50; Eder, 1999: 154–155, Sked, 190–191).
2. Az európai társadalomfejlődés által „kitermelt” érték- és normarendszer a nemzetköziesedés és különösen annak jelenlegi, globális szintje hatására megszűnik Európa „differenciá specífica”-ja lenni, és feloldódik egy tágabb – „nyugati”, „euro-atlanti” avagy éppen „világtársadalmi” – értékrendben. „Ami csak Európa volt – írja Heller Ágnes – ma az egész világ”, a modernitás és „csatolt” értékei „megszűnnek európai identitást teremteni” (Heller, 1999: 10).
3. A kultúra és a kulturális-nemzeti identitás erősen múlthoz kötődő, historizáló-tradicionalista jellege miatt is problematikus lehet egy jövőorientált európai közösség és európai identitás szempontjából, amelyben – André Berten megfogalmazásában – „a jövő dimenziója túlsúlyban van („überwieg”) a múlt dimenziója felett...” (Berten, 1999: 61).

Eddigi elemzésünk az európai identitás szupranacionális (az Európai Unióhoz kötődő) és politikai (pozitív politikai identitásként értelmezett) meghatározása felé mutatnak, de egyúttal felvetik azt a kérdést: *eliminálható-e ezen az alapon a kulturális és a nemzeti dimenzió?* A téma irodalmában, mindenekelőtt az európai nemzetfejlődés egyik gyakorta hivatkozott, „etnogenezis”-ként aposztrofált elméleti modellben találkozhatunk is ezzel. Ennek lényege – legalábbis témánk szempontjából – abban foglалható össze, hogy a kiindulópontul szolgáló etnikum még „par excellence” kulturális-nyelvi közösség, kulturális identitással – ahogy erről Anthony D. Smith, Bettine Westle és mások munkáiban olvashatunk. (Smith, 1986, 1991.; Westle, 2000). A modernitással létrejövő nemzet és a tág értelemben vett, a nacionalizmussal szinonim értelemben vett nemzeti identitás² – az „etnosz” és a „démosz” szintézisének megfelelően – már kettős, duális: kulturális és politikai arculattal (és identitással) bír (Kellas, 1991: 16; Bell, 1975: 141 pp.); s végül az európai közös-

ség és azonosságtudat – az állam és nemzet „posztmodern” szétválása, a „nemzeti egyenlet” két felének divergenciája (Hall, 1997: 72 pp.), „nemzetfogalom analitikai szétbontása” (Navracsics, 1998: –330), a nemzet „dekonstrukciója” (Silvermann, 1995) következtében – már csak politikai jellegű lesz, amennyiben az állami-politikai kompetenciák egyre inkább „közösségi” szintre tevődnek át, az állam – mint konstitutív elem! – nélkül maradó nemzet pedig „elveszti koherenciáját” (Wallace, 1995: 75), s „azonnal elformátlanodik” (Hobsbawm, 1997: 240).

A *dekonstrukció* fenti *konceptiója* nem köthető mereven az európai közösséghez, elméleti alapjai már az ún. „alkotmányos patriotizmus” – a nemzeti-nemzetállami identitás „tisztán politikai” felfogását képviselő – fogalmában is fellelhetők. Ez a Jürgen Habermas révén elhíresült koncepció – Raul P. Wolff lojalitáselméletéhez hasonlóan (Wolff, 1968: 51 pp) – egy, az intézményekhez és „a demokrácia ...univerzális értékorientációjához” kötődő „feltételes” vagy „szerződéses” lojalitástípust képvisel, ami a történelmi tapasztalatok alapján szükségyszerűen elválik a klasszikus kulturális-tradicionális, etnikai-nemzeti tudattól. Habermas szavaival: „a kijózanodott politikai identitás elkülöníti magát a nemzeti történelemre összpontosító múlttól...” (Habermas, 1987; 1989). Ez a gondolati konstrukció aztán kilépett a nyolcvanas évek német történészvitájának kereteiből, hogy „nagyban”, az Európai Unióra alkalmazzák – többféle verzióban is. Az egyik ilyen megfogalmazás szerint a jövő Európája egy nagy, átfogó politikai közösség (és identitás!) lesz, a „depolitizált” nemzetek pedig egyféle „kulturális kommunák”-ként, skanzenként léteznek majd ezen belül (Dumont, 1999: 139; Ferry, 1999/b: 111; Castells, 1997: 51). A másik verzió már teljesen eltekint – még virtuális értelemben is – a nemzeti entitásoktól, állítva, hogy a hálózati alapú társadalomszerveződésre épülő „posztnacionális” (Európa-)politika teljesen „deteritorializálni” és „denacionalizálni” fogja az európai struktúrát. A „hálózat... elhomályosítja a területet és a nemzetet” – írja erről egy francia politikai szótár (Montbrial–Klein, 2000: 446), de bőven olvashatunk erről a nemzetközi kapcsolatok más, modern irodalmában is (jó összefoglalót ad erről: Axford–Huggins, 1999). A dekonstrukciós paradigma a nacionalizmust sem „kíméli”: a „depolitizálódás” axiómája itt azt jelenti, hogy a nacionalizmus megszűnik komplex tudatforma lenni (lásd: 2. jegyzet), Hans Kohn klasszikus megfogalmazásában: „elvesztheti kapcsolatát a politikai szervezettel, és akkor intim, belső érzés maradhat. És akkor, de csak akkor, a nacionalizmus kora ...a múlté lesz” (Kohn, 1962: 23–24).

Az „alkotmányos patriotizmus” alapmodelljét több kritika is érte „kulturális relativizmusa”, „anacionális”, „absztrakt normativizmusa” miatt. Charles Taylor például kiemelte: a pat-

riotizmus nemcsak egy általános demokratikus értékrend absztrakt elfogadását jelenti, hanem egy konkrét – nemzeti-nemzetállami – közösséggel való azonosulást is (Taylor, 1995: 13); Paul Thibaud pedig arról írt, hogy „a kulturális és politikai nemzet elválasztásával *rizikót vállalunk...*, a politikát illetően azt, hogy már nem tud demokratikusan funkcionálni..., a kultúra esetében pedig azt, hogy belefut a piacba, hogy nem tud egy olyan identitáshoz kapcsolódni, amelyet a politikum dolgoz és formál ki” (Thibaud, 1991: 60, kiemelés tőlem – D. A.). Habermas – részben e kritikai vélemények, részben a globalizációs tematika „berobbanása” miatt – a kilencvenes évekre változtat álláspontján. Ekkor írt munkáiban két alapmotívum dominál: az „alkotmányos patriotizmus” egyfelől továbbra is az új, európai identitás – a „posztnacionális identitás” – alapmodellje marad, anélkül azonban – s ez a másik fő motívum –, hogy kozmopolita (világtársadalmi) jelleget öltene. Leszögezi: az európai identitás alapjául szolgáló „univerzális” értékek elfogadásához kettős közösségi megjelenítés kell: az Európai Unió (demokratikus!) intézmény- és jogrendszerének elfogadása, másfelől egy ilyen politikai identitás „csakis a különböző nemzeti kultúrákból kristályosodhat ki ...az univerzalisztikus jogelveknek a nemzeti történetektől átítatott változataiból kell összetevődnie” (Habermas, 1992: 644–645; 1998: 133–135).

A kulturális-tradicionális (etnikai-nemzeti) dimenzióknak ez a „rehabilitálása” egy árnyaltabb definíciót tesz lehetővé. Eszerint: *Az európai identitás az „intézményi” Európához és a benne megtestesülő általános, demokratikus értékrendhez kötődő, kulturálisan motivált és közvetített, „posztnacionalista” politikai identitás, ami legjobban az „alkotmányos patriotizmus” fogalmával elemezhető és modellezhető.*

AZ EURÓPAI ÉS NEMZETI IDENTITÁS VISZONYRENDSZERE

Az európai társadalomszerveződés közösségelvű – „kommunitarista” – szemlélete, a „közösségek közössége” ismert paradigmája azt is jelenti, hogy kontinensünket napjainkban – és egyre inkább! – az ezekhez kapcsolódó identitásformák genetikusan-funkcionális kapcsolatrendszere is meghatározza. E kapcsolatrendszerből – az európai identitáskonstrukcióból – jelentőségét tekintve az európai és nemzeti identitás viszonya emelkedik ki. Ezt a viszonyt már sokan és sokféleképpen modellezték. Elemzésünkben Max Haller osztrák kutatóhármast – konfliktus-, neutralitási és komplemententézist tartalmazó – klasszifikációját vesszük alapul (Haller-Gruber, 1996: 338 pp).

A Haller-formula *konfliktustézise* két feltételezésen nyugszik:

1. Európa – s főleg az európai integráció – a 20–21. század fordulóján a 18–19. századi európai nemzetképzés, nemzeti konszolidáció klasszikus modelljét fogja követni: az európai nemzeteket és nemzetállamokat egy „Európa-nemzetbe” és „Európa-államba” fogja integrálni, melyek tudati kifejeződése az ún. „euronacionalizmus” lesz. „A nemzetállamok alacsonyabb szinten járták végig ezt a fejlődési utat – írja Richard Münch. – Napjainkban magasabb szinten figyelhetjük meg ugyanazt a folyamatot” (Münch, 1996: 398).
2. Az európai identitás (alias „euronacionalizmus”) „a nemzeti identitások rovására alakul ki – olvasható ugyancsak Richard Münchnél –, és ennek hatására a nemzeti identitások szembefordulnak az új fejleményekkel”. A nemzeti identitások az európai és regionális identitások „harapófogójába” kerülnek, s ez a szituáció egy idő után nemcsak erodálja és relativizálja, hanem felváltja („ersetzt”) a régi, idejét múlt nemzeti alapú szerveződést. E folyamat (és az azt kifejező „Ersatz-tézis”) fő aktorát a téma szakértői inkább a regionális identitás(ok)ban látják – ahogy Yann Fouéré fogalmaz: „Európa akkor valósul meg, ha a helyi és tájegységi realitások győzedelmeskednek a nemzeti mítoszokon, amelyek nevében évszázadokon át elnyomták őket” (Fouéré, 1968: 80).

A konfliktustézisnek – ami lényegét és következményeit tekintve egybeesik az előző fejezetben tárgyalt dekonstrukciós paradigmával – természetesen van bizonyos igazságtartalma, de nem a „ki kit győz le”, hanem a két identitásforma közti elkerülhetetlen versengés, a kompetencia jegyében. Ahogy Oriana Angelucci írja: két „horizontális” identitásról van szó, melyek „szituatíván aktiválódnak és kerülnek fölénybe, anélkül azonban, hogy kizárnák egymást” (Angelucci, 1993: 320). A tézis mélyrehatóbb nemzetelméleti bírálatát adják azok a szerzők, akik az „Európa-nemzet” létrejöttének lehetőségét, annak keretfeltételeit vonják kétségbe. A téma egyik legkiválóbb szakértője, a már idézett Anthony D. Smith három ilyen feltételről tesz említést: a premodern etnikai előzményekről, a kulturális homogenizáció hiányáról és a földrajzi határok bizonytalanságáról beszél (Smith, 1992: 56). Soledad Garcia a társadalmi-politikai feltételek irányában bővíti ezt az elemzést, szerinte a közös nyelv és etnicitás, a munkaerő szabad áramlása és a teljes jogú állampolgársággal együtt járó civil társadalmi mentalitás lehetne egy sikeres össz-európai nemzetépítés alapfeltétele (Garcia, 1993: 2–3). S utolsóként lehetne felhozni azt az argumentumot, hogy a kétféle azonosságtudat között statisztikailag sem bizonyítható a fordított arányosság, így – Claude Tapia francia szociológus megállapítása szerint – „az Európa-ellenes-

ség és a politikai nacionalizmus közötti abszolút megfelelésképzelés meglehetősen elhamarkodott” (Tapia, 1997: 101–102). Az „Ersatz-tézis” helyett tehát inkább arról van szó, hogy az új (többek között: európai) identitások *ráépülnek* a régikre (Taylor, P., 1996: 184 – kiemelés tőlem, D. A.). Ráépülnek, de hogyan? A választ a Haller-formula második és harmadik tézisének elemzése adja meg számunkra.

Az ún. *neutralitási tézis* a kétféle azonosságtudat viszonyát a direkt, genetikus vagy funkcionális összefüggés kiiktatásával a *passzív-mechanikus egymásmellettségre* redukálja. Stanley Hoffmann már 1966-ban arról írt, hogy a kétféle identitás között feszültség van, de ez a viszony könnyen semlegessé is válhat, „a nemzet meg tudja győzni önmagát, hogy »kohéziója és különbözősége« jobban megőrizhető, egy nagyobb (»larger«) entitásban” (Hoffmann, 1966: 869). A későbbiekben a tézis kétféle, vertikális és horizontális értelmezést is kapott. Az első esetben – a föderatív struktúra logikáját követve – az európai identitás úgy jelenik meg, mint a nemzeti entitások felett átívelő (Siegfried Schwarz: „überwölbende”), vagy azokat lefedő (Albert F. Reiterer: „überdachende”) tudatforma (Schwarz, 1997: 57; Reiterer, 1988: 96). A horizontális értelmezés az európai integráció jól ismert „kormányközi” modelljével harmonizál. Ezt alapul véve Klaus Pöhle német politológus úgy látja: a kétféle kötődés nemcsak egymásra épülhet, hanem „egymás mellett is fenn tudnak maradni” („nebeneinander bestehen bleiben” – Pöhle, 1993: 254). Ide sorolható a gyakran idézett „mozaik-Európa” – vagy „Európa-mozaik” – koncepciója is, ami az Augie Fleras–Jean Leotard Elliott szerzőpáros szerint azt jelenti, hogy az európai társadalom „egyedi, különleges színű, formájú és felületű darabokból áll”, melyek „egységes és összefüggő mintává, illetve teljes képpé rendeződnek. Az összhatás meghaladja az egyes darabokét...” (Fleras–Elliott, 1997: 36–38).

A *neutralitási tézisnek* két komolyabb ellenérve van, melyek a kiiktatott genetikus és funkcionális kapcsolatot hangsúlyozzák. A „fiatalabb” európai identitás nem a semmiből, „ex nihilo” jön létre – mondja az első ellenérv –, hanem a nemzeti identitás „közbejöttével”, ami – Stanley Hoffmann és Ronald Inglehardt kifejezésével élve – egyféle „ugródeszka” („springboard”) szerepét tölti be, egy új, funkcionálisan analóg, de összességében vele nem azonos minőségű tudatforma kialakulásában (Hoffman, 1966; Inglehardt, 1970). A funkcionális kapcsolaton adott esetben az értendő, hogy az európai és nemzeti identitás egy-egy politikai ideológia vagy politikai attitűd közös nevezőjét, rendező elvét képezheti. A már idézett Claude Tapia az identitásformák „ideológia szenzibilitásáról” beszél; Hans Jürgen Eysenck „hierarchikus attitűdmodelljében” a nemzeti kötődés két formában (etnocentrizmus, patriotizmus) is szerepel a konzervativizmus „attitűdszintjében”; több ma-

gyar kutató (Körösényi András, Simon János) pedig a jobb- és baloldali eszmerendszerek értékrendjét kutatva jutott arra következtetésre, hogy az előbbieket inkább (de nem kizárólagosan!) a nemzeti, az utóbbiak pedig inkább az európai orientációt preferálják (Tapia, 1997; Eysenck, 1996: 94; Körösényi, 1991: 75–77; Simon, 1999: 100–101).

A Haller-formula harmadik, *komplementer tézisé*t már eddigi elemzésünkben is érintettük, hiszen a köztük lévő genetikusság és funkcionális kapcsolat a két identitás egymást kiegészítő alapviszonyát feltételezi. A téma szakirodalma a kölcsönös kiegészítést („Ergänzung”-tézis), a két identitásforma „dialektikus kapcsolatát” (Gerard Delanty) taglalja bővebben, a „mivel” és „hogyan” két alapkérdésére keresve a választ (Delanty, 1999: 275). Az első kérdésre adandó válasz kulcsát ismét Oriana Angelucci adja a kezünkbe, megállapítva, hogy a kétféle identitás „kompatibilis megoldásokat kínál eltérő szükségletekre” – amennyiben a nemzeti identitás inkább kulturális, affektív, historizáló-tradicionalista, az európai tudatforma pedig inkább (de most sem kizárólagosan!) politikai, kognitív-evaluatív és jövőorientált karaktervonásokkal rendelkezik (Angelucci, 1993: 320).

A „hogyan” kérdésre kettős válasz adható: egymás tartalmi gazdagításával, amit a köztük lévő kommunikatív-diszkurzív cserekapcsolat tesz lehetővé. Igaza van Robert Hettlagénak: „ezek a részidentitások nemcsak egymás mellett állnak (lásd neutralitási tézis – D. A.), hanem áthatják és átfedik egymást” (Hettlage, 1994: 61), ami nem jelenti a kétféle orientáció különeműségének megszűnését – inkább arról van szó, hogy „a kultúrák kölcsönözhetnek egymástól anélkül, hogy fel kellene áldozniuk identitásukat” (Fernandez-Armestro, 2001: 215). A kétféle – európai és nemzeti – identitás lényegének, egymásra épülő komplementer viszonyának elemzéséhez és megértéséhez jó szolgálatot tehet az identitáskonstrukció ún. *kódelmélete* is, melynek alapjait Shmuel Eisenstadt és Bernhard Giesen dolgozták ki és Roger Delanty fejlesztette tovább. Az alapkonceptió szerint három fontosabb kód létezik: a „primordiális” a közös származási és eredetmítoszokra, a „polgári” a társadalmi intézményekre és tradíciókra épül, s végül a „kulturális” kód a vallástól a nacionalizmusig terjedő szellemi beállítottságot fejezi ki – azzal az eltéréssel, hogy Eisenstadt a harmadik kódot inkább transzcendentális-szagrális értelemben használja. Delanty viszont túlságosan szűkre szabottnak érzi ezt a hárommozanatúságot, s azt még két – szociális és diszkurzív – kóddal egészítette ki. Ezzel az európai és nemzeti identitás kulcsát is megadja, amennyiben a nemzeti identitás esetében a szociális kód biztosítja a „magasan differenciálódott társadalom” belső kohézióját, a „posztnacionális” európai azonosságtudatra pedig a diszkurzív kód, az identitásfejlődés fent említett kom-

munikatív logikája és stratégiája jellemző (Eisenstadt–Giesen, 1995; Delanty, 1995 és 1999: 270–271).

A komplementer tézishez néhány kiegészítést kell fűznünk. Először is: a komplementer viszony nem korlátozódik e két identitásformára – tágabb kontextusba helyezhető, mint a modern európai polgárok családtól a világpolgárságig terjedő többes kötődésének, *multi- vagy poliidentitásának* egyik – bár jelentőségében-polemikusságában kiemelkedő (és kiemelhető) – szegmentumaként. Ez a többes kötődés a „közösségek közössége” – paradigma tudati tükörképe: a „multiple démoi”-nak a „multiple identity” felel meg –, ahogy erről az angolszász és német nemzetelméleti irodalomban olvashatunk (David McCrone, Robert Hettlage és mások írásaiban), bár a magyar Koller Boglárka dinamikus, az emberi élet során állandóan változó kötődéseket bemutató „identitásháló”-modellje is figyelemre méltó elméleti teljesítmény (McCrone, 1998: 138 pp; Hettlage, 1994: 60; Koller, 2000). A „többes” identitás értelmezésében természetesen vannak eltérések: van aki a fent említett dinamikus modellt, az individuuum változó identitáspreferenciát veszi meghatározó ismérvnek (Stuart Hall: „az identitás »mozgatható ünnep« lesz”); mások közösségi alapon – a kollektív identitás felől – közelítik a kérdést; s végül eléggé elterjedt a multiidentitás – koncentrikus körökben modellezhető – területi értelmezése is, pl. André-Paul Frogner elemzésében (Hall, 1997: 61; Frogner, 1998).

A multi- vagy poliidentitás fogalmához még egy pontosító megjegyzést kell tennünk. A európai identitás fogalma gyakran kap – főleg a német irodalomban – olyan értelmezést, mintha az Európában fellelhető összes identitásforma és identitásszint gyűjtő- vagy főfogalma lenne. Rainer Lepsius szerint „az európai kulturális identitás az eltérő értékvonzatokkal rendelkező identifikációk konglomerátuma”; Rüdiger Görner pedig három komponensből álló „szintetikus identitásnak”, illetve „szemi-föderális identitásnak” nevezi (Lepsius, 1999: 220; Görner, 1996: 211, ill. 216). Ebben az értelmezésben eltűnik az európai identitás önálló minősége – szerencsésebb lenne a kifejezést az európai entitáshoz való kötődés számára fenntartani, amelynek „megteremtése (is) lényegesen több mint részeinek egyszerű összegzése” (David W. Ellwood), s ami önálló identitásformaként közbülső pozíciót (Werner Weidenfeld: „Mittelposition”, Richard Münch: „Zwischenstufe”) foglal el a nemzeti identitás és a kozmopolita attitűd között (Ellwood, 1996: 147; Weidenfeld, 1985: 19; Münch, 1999: 238).

Az európai és nemzeti identitás viszonyának figyelemre méltó *szemléltető ábrái* is vannak. Ezek közül Charles Tilly homokórára emlékeztető rajza emelhető ki, melyen alul helyezkednek el a polgárokhoz „közeli”, „konkrét és emocionális” terek és kötődések, keskenyedő középső részén az elvontságot és konkrét-

ságot ötvöző „intermedier” térség van; s végül, az ismét szélesedő felső régióban a „távoli”, „absztrakt és intellektuális” mező helyezkedik el a világpolgársággal, kozmopolita identitással bezáróan. A rombuszalakban ábrázolt nemzeti identitás súlypontja közepén van, keskenyedő végeivel pedig benyúlik a másik két tartományba is. Megemlíthető még a Guido Martinotti–Sonia Stefanizzi szerzőpáros mátrixos megoldása: a táblázat egyik oldalán az európai közösségre, másik oldalán a nemzeti politikai rendszerekre irányuló pozitív, illetve negatív orientációk helyezkednek el, s alkotnak egy sajátos négyes mezőt, illetve kategóriarendszert. Ezek a kategóriák – a mindkét esetben pozitív „integrált”, a csak az európai relációban negatív „statikus-nemzeti”, a csak nemzetileg negatív „innovátor-eszképista” és végül a mindkét esetben negatív „elidegenedett” – nemcsak a kettős kötődés egyidejű, virtuális szemléltetésére alkalmasak, hanem adott esetben az egyes országok konkrét, esettanulmány-jellegű jellemzésére is (Tilly, 1992. 714; Martinotti–Stefanizzi, 1995: 176, ill. 188).

AZ EURÓPAI IDENTITÁS IDŐDIMENZIÓI

Az európai identitás elméletét a (viszonylag) pontos definíción és fogalmi kontextuson túl a történetiség vizsgálatára is ki kell terjeszteni, mivel – Stuart Hall szavaival – „az identitás ...sosem lesz teljes, mindig »folyamatban van«, mindig »alakul<...» (Hall, 1997: 65). Mindez – „mutatis mutandis” – az európai identitásra is érvényes, aminek múltjával, jelenével és jövőjével egyaránt érdemes foglalkozni. Befejezésül ezen idődimenziókat tekintjük át.

Az *európai identitás múltja* lényegében a „meddig nyúlik vissza” kérdésére adott válaszok tematizálását jelenti, *három alappozíció* szerint. Az első – az identitás kulturális, kultúrantropológiai értelmezését követő – véleménytípus szerint az „európaiság” (Euroean-ness) az antikvitásig visszanyúló (alap)értékei miatt már az ókorban is létezett. A másik pozíció a modernitás, a modern európai politikai gondolkodás kialakulásához, a felvilágosodáshoz, s még inkább a francia forradalomhoz kapcsolja a koherens – de még erősen virtuális, föderatív-konföderatív – Európa-koncepció(k) megjelenését. A harmadik álláspont a konkrét európai egységtörekvéseket és ezek integrációs megvalósulását tekinti határkőnek – a második világháború alatti és utáni időszakban (Wilson–Dussen, 1995; Mayhew, 1998; Bodács, 1992.).

Az állásfoglaláshoz bizonyos *fogalmi distinkció* kell. Minde nélkülöt különbséget kell tennünk az Európa-fogalom és az Európa-eszme között: az előbbi földrajzi és „minőségi” értelemben vett leíró kategória, az utóbbi politikai értelemben vett norma-

tív jövőkép: az európai politika közösség kialakításának terve, projektje. Ahogy Timothy G. Ash fogalmaz: Európa egyszerre jelent „eszmét és ideát, álmot és víziót”, szemben azzal az Európával, ami „projekt, folyamat és progresszió” (Ash, 1997: 119). Egy ilyen projekt sem „ex nihilo” fogalmazódik meg, hanem – politikai reciprokként, a rész–egész dialektikájának megfelelően – anticipálása feltételezi a fragmentációt, a sokat emlegetett „vesztfáliai rendszer” nemzeti-nemzetállami közösségeinek politika transzformációját, ahogy erről Andrew Linklater és mások elemzéseiben olvashatunk (Linklater, 1998). Továbbá: a „projekt” még korántsem meríti ki az Európa-eszme teljes hatókörét: szükség van – Ernst Gellner nacionalizmus-formulájának megfelelően – az ezzel való értelmi-érzelmi azonosulásra (= identitásra!) és az erre épülő politikai cselekvésre (= mozgalomra!) is (Gellner, 1991: 8–9). Ez utóbbira a két világháború közti időszakban került sor, s ezért – a magunk részéről – ezt tekintենék a fogalomértelmezésünknek megfelelő európai identitás valódi „nyitányának”.

Az európai identitás „jelenét”, jelenlegi állását illetően két alappozíció létezik. Az első pozíció szerint ilyen tudatforma nincs, legfeljebb az Európában fellelhető identitásformák pontatlan gyűjtőfogalmaként használhatjuk. Ez nemcsak a kulturális-etnikai „Hinterland” hiányából, hanem – egy másik okfejtés szerint – a civil társadalmi értelemben vett „nép” hiányából (James H. H. Weiler: „no demos thesis” – Weiler, 1997: 269) is levezethető. Európának ma és a belátható időben „csak lakossága lesz” (Christian Meier), az NGO-k laza, ad hoc jellegű hálózati szerveződése nem elég a politikai közösség szintjén definiálható európai civil társadalom verifikálásához – olvasható az Axford–Huggins szerzőpáros, illetve Emanuel Richter tanulmányaiban (Meier, 2001: 65; Axford–Huggins, 1999: 201; Richter, 1997: 51 pp.).

A másik pozíció lényegesen árnyaltabb képet körvonalaz, amennyiben európai identitás máris *van, de csak erősen behatárolt értelemben*. Ez a behatároltság mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy jelenleg és a belátható időn belül a nemzeti identitásnak centrális pozíciója és meghatározó-generáló szerepe van és lesz az európai multiidentitás konstrukcióján belül. Hans-Jürgen Puhle német történész szerint „a polgárok (az Európai Unió polgárai – D. A.) az európai identitást (még) korántsem részesítik előnyben a nemzeti, regionális vagy lokális identitások előtt”, Klaus Pöhle pedig úgy fogalmaz: ma még „a nemzeti identitás uralja a politikai színpadot (Puhle, 1994: 69; Pöhle, 1993: 259). Az „Eurobarometer” 1998-as felmérése szerint – a „tizenötök” átlagában számolva – a megkérdezettek 4%-a csak európainak, 7%-a európainak és nemzetinek, 43%-a nemzetinek és európainak, s végül ugyancsak 43%-a csak nemzeti beállítottságúnak vallotta magát (Umfrage... 1998). A nem-

zeti identitás primátusa korántsem véletlen, okai – Kende Péter találó megfogalmazásában – részben „az európai egész meghatározatlanságában”, részben pedig annak az „inerciának” erejében keresendők, melyek „Európa lakosait... saját szűkebb, nyelvi-kommunikációs közösségükhöz kötik” (Kende, 2003:16).

Az európai identitás behatároltsága *jellegetben és szociális bázisánál* is kimutatható. Az első esetben nemcsak az affektív-érzelmi oldal hiányáról van szó, hanem az Európai Unióval való azonosulás kimondottan *pragmatikus-utilitarista* (Bayer József: „meglehetősen instrumentális”) és ezzel összefüggő *passzív-kivárá* jellegéről is (Bayer, 2001: 37). Az előbbi lényege: a kötődés milyensége az integráció előnyeit és hátrányait mérlegelő „racionális kalkuláció” (Frognier, 1998: 15) eredménye, s az európai közösség elfogadottsága erősen az unió gazdasági teljesítményének a függvénye, az Immerfall–Sobitsch szerzőpáros kifejezésével egyféle „szép időjáráshoz kötött rendezvényhez” („Schönwetter-Veranstaltung”) hasonlít (Immerfall–Sobitsch, 1997: 28–29). Az erősen europszeptikus – de nem europszimista! – Ralf Dahrendorf nemes egyszerűséggel „ünnepi beszédnek” („Sonntagsrede”) nevezi az erre épülő európai konstrukciót (Bayer, 1997: 23). Teoretikusabb megközelítésre ad alkalmat George Mead, illetve David Easton modellje: ezeket alkalmazva az európai identitás jelenlegi állása szerint egydimenziós – „specifikus” vagy „virtuális” – jellegű (Mead, 1969; Easton, 1965:194). A pragmatikus-mérlegelő viszonyulás szükségszerűen egy taktikázó-kivárá magatartást generál, amire a hetvenes években a Lindberg–Scheingold szerzőpáros a „permisszív konszenzus” fogalmát használta, az európai egységítőrekvések „releváns politikai elitjeinek” azon beállítottságát értve alatta, hogy csendes, nem látványos és nem lelkesedő módon addig támogatják ezt a folyamatot, amíg ez nem veszélyezteti a nemzeti ügyeket és érdekcsoportokat (Lindberg–Scheingold, 1970).

Az empirikus szociológiai kutatások – mindenekelött az „Eurobarométer” ilyen jellegű felmérései – az európai identitás *társadalmi bázisának* behatároltságát is kimutatták. Ennek apropóján Ronald Inglehardt fogalmazta meg – ugyancsak a hetvenes években – a „kognitív mobilizáció” tézisét, miszerint a képzetesebb és „szellemileg mozgékonyabb” (általában: fiatalabb) emberek könnyebben fogadják el a nemzetközi intézményeket és a kozmopolita beállítottságot. Az Európai Unió estében egy 1992-es felméréssel lehetne ezt alátámasztani, mikor is kiderült, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők 26%-a gyakran, 35%-a időnként és 40%-a sosem érzi magát európainak. Az alacsony iskolai végzettségűeknél ez az arány 9, 26 és 45% volt (Inglehardt, 1971).

Az *európai identitás jövőjét* illetően ugyancsak két – „europszimista” és „eurooptimista” – paradigma létezik. Az

„europesszimista” paradigma a korábban említett érveket – európai identitás nincs és kialakulása (etnikai, civiltársadalmi alapon) nehezen képzelhető el – újabb argumentációval is kiegészíti. Eszerint az „Európa-nemzet” és „euronacionalizmus” létrejötte nem is lenne kívánatos, mert – ahogy a neves norvég politológus, Johan Galtung írja – egy születőben lévő európai szuperhatalom kirekesztő ideológiája lenne a nem európaiakkal szemben. Mások az EU-polgárok „jóléti sovinizmusáról” értekeznek, a pozíció egyik képviselője Cris Shore például egyenesen arról ír, hogy „az EU fokozza az idegengyűlöletet..., (s) nem tud mit kezdeni a különböző ellentétekkel, mint például a rasszizmussal”. A pesszimista végkövetkeztetést legjobban talán Nico Wilterdink holland szerző fogalmazta meg: „A világos területi, politikai és kulturális-etnikai határok és a kialakult (»etabliert«) nemzeti kultúrák közti nagy különbségek láttán nem várható, hogy az európai öntudat kialakuljon...Az európai identitás fogalma továbbra is homályban marad...” (Galtung, 1993; Shore, 1996-1997; Wilterdink, 1991: 89).

Az „eurooptimista” paradigma ezzel szemben a „kell – máris van – fejlődni is fog” premisszáiban gondolkodik. Az első két premisszáról már beszéltünk, a harmadikról most, befejezésül kell szót ejtelnünk. Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy az európai (uniós) identitás a jövőben a multi- vagy poliidentitás keretében nemcsak – és elsősorban nem – extenzíven, százalékos „részesedése” arányában fog fejlődni, hanem intenzíve, *karaktervonásait és generáló hatását* illetően. Az „egydimenziós” – pragmatikus-utilitarista, virtuális és specifikus – jelleget az érzelmi(bb) kötődés és az aktív(abb) támogatásban („support”!) is testet öltő „aktuális” kötelezettségvállalás (William Gamson: „universes of obligation” – Gamson, 1995) vált(hat)ja fel. Az Európai Uniónak „érelmileg telített közösséget kell létrehoznia, belső elkötelezettséggel... , úgy, hogy belülről érintettek vagyunk Európa ügyeiben” – írja erről, mintegy összefoglalóan Christian Meier (Meier, 2001: 57). Ez a minőségében kiteljesedő európai identitás nagyobb hatással lesz, erősebben katalizálja a többi identitásformát is: „nem egyszerűen új elemekkel és tartalmakkal bővíti a hagyományos nemzeti identitásokat, hanem új dimenziókat kölcsönöz nekik: újfajta szerkezetbe és hierarchiába rendezi őket” – írja Pataki Ferenc (Pataki, 2004: 16). A nemzeti identitás „európaizálódik”: „európai akcentusra” tesz szert (Wolfgang Wessels: „europäisch akzentuirt”) azzal, hogy a nemzeti kultúra és nemzettudat befelé forduló, hagyományörző jellege is egy Európára nyitott, az „externális cserekapcsolatokra” (Richard Münch) orientált dimenzióval egészül ki (Wessels, 1995: 122; Münch, 1999: 249).

Az eurooptimista paradigmát egyféle óvatos, mérsékelt optimizmus, s nem a parttalan, naiv evolucionizmus jellemzi. Számol azzal, hogy az európai azonosságtudat fejlődése *nem fog*

spontán, endogén módon végbemenni, többet jelent egy pozitív előjelű európai forгатókönyv értelmi vagy érzelmi reflexiójánál. Egy ilyen irányú fejlődésnek határozott politikai feltételei vannak, melyek közül most csak kettőt említenénk. Az egyik az ún. európai architektúra, ami az Európai Unió politikai rendszerét – intézményeit, továbbá az azok működését-viszonyát meghatározó elvek és normatívák összességét – foglalja magában (lásd: 1. jegyzet). A téma szakirodalmában már-már közhellyé vált, hogy ez a politikai rendszer egy sajátos, újszerű, a kormányközi és a föderalista paradigma dichotómiáját túlhaladó³ „sui generis” képződmény lesz, ami több kormányzási, „politikacsinálási” síkot – németül: „Mehr-Eben-Politik”, angolul: „Multi-Level-System” – foglal magában, ahogy ez Markus Jachtenfuchs, Beate Kohler-Koch vagy Joseph R. Llobera munkáiban szerepel (Jachtenfuchs, 1997, 2001; Jachtenfuchs–Kohler–Koch, 1996; Llobera, 1993). E szintek között – a föderációtól eltérően – „laza” a kapcsolat („lose gekoppelt”), „átjárás” van a politikai szereplők között (Grande 2000). Az összefüggés meglehetősen egyértelmű: a multidentitás „kompatibilis” (Joachim Schild) a többszintes kormányzati rendszerrel, illetve egy ilyen rendszer „implikálja” (William Wallace, Robert Hettlage) a többes kötődést (Schild, 2001: 335-336; Wallace, 1997: 44; Hettlage, 1994: 60-61).

A másik feltételt az *identitáspolitika* címszó alatt lehetne összefoglalni, amit Peter Sloterdijk holland kutató „identitástechnikáknak” („identity technics”) nevez. Ennek irányai és eszköztára meglehetősen sokrétű: találkozhatunk a fogalom politikai, mindenekelőtt az (európai) állampolgárságot preferáló (Guild, 1996; Cable, 1994), vagy a kulturális megoldásokat (oktatás, tömegkommunikáció) előtérbe állító (Dávid, 2003) felfogásával is. Az identitáspolitika komplexumából a magunk részéről az európai multikulturális sokféleség kollektív jogokban megnyilvánuló elismerését – Charles Taylor elhíresült kifejezésével: az „elismerés politikáját” –, az egyéni jogok szintjén pedig az „identitásválasztás szabadságát” (Bíró Gáspár) hangsúlyoznánk (Taylor, 1997; Bíró, 1995). A kérdés korántsem csak teoretikus jellegű: napjaink „előregedő” Európájának egyre inkább szembe kell néznie a növekvő migráció és egy koherens bevándorláspolitika kihívásaival, amiről az „European Review” legutóbbi, tematikus számában (is) olvashatunk (The challenges... 2004).

E feltételek teljesülése mellett van rá okunk, hogy „eurooptimisták” legyünk, bízva abban, hogy a létrejövő többszörösen is pluralista európai rend, az „európai pluriverzum” (Mayer, 1987: 239) *európai nemzet- és politikai fejlődés új lehetőségeit* fogja feltárni. *A nemzetfejlődésben* – az ismert dekonstrukciós opció alternatívájaként – a „nem vész el, csak átalakul” logikáját követő *transzformációs paradigma*⁴ fokoza-

tos térnyerésével számolhatunk. A „nem vész el” kitétel a nemzet és nacionalizmus szerepének tartós, funkcionális – s nem csak „maradványjellegű” – fennmaradására utal, arra, hogy az emberi (és európai) társadalom nemcsak Rousseau vagy Mazzini korában, hanem a belátható jövőben sem lesz képes „in abstracto” létezni, hanem továbbra is rá lesz utalva a többféle-képpen – hol „szociális-etnikai organizmusként” (Hagedoom–Pepels, 2000: 11), hol „szociokulturális keretként” (Smith, 1995:159), hol „társadalmi-pszichológiai csoportként” (Lodge, 1996), hol pedig kommunikatív-diszkurzív közösségként (Deutsch, 1972: 27) – definiált nemzeti entitás(ok) és a nacionalizmus mint „integrációs ideológia” (Lemberg, 1968: 65 pp.; Melucci, 1989) hatékony, szociálintegratív szerepére. S ezek a közösségek a jövőben nemcsak ezzel a „belső” funkcióval rendelkeznek majd, hanem – a többszintes-többszintű Európá-modell egyik aktoraként – markáns külpolitikai szerepük is lesz. Joseph Llobera érdekes tematizációjában az integráció, a nemzetállamok (!), a régiók és a „transzkulturális-etnikai közösségek” mellett az „etnonemzetek” is szerepelnek ezen aktorok között (Llobera, 1993: 76–77; továbbá: Gottlieb, 1993), a nemzetközi kapcsolatokban betöltött funkciójukra pedig – mintegy Ernst Renan parafrázisaként – Anthony D. Smith megfogalmazását idézhetjük: „a nemzetek és nemzetállamok pluralista világa megmarad az imperialista önkény egyetlen ellenszerének” (Renan, 1995: 186; Llobera, 1993: 76–77). A nemzet és nemzettudat tehát tovább él, mert – Schöpflin György szép megfogalmazásában – „jelentéssel tölti meg az egyént körülvevő világot, biztosítja a közösségen belüli kommunikációt és a kollektív tudás olyan formáit, amelyek lehetővé teszik az egyén számára, hogy olyan életet éljen, amelyben nem kell minden általa tapasztalt dolog értelmét újra meg újra megfogalmaznia” (Schöpflin, 2004: 46).

Az „átalakul” – a tulajdonképpeni transzformáció – mindezekelőtt azt jelenti, hogy kialakul(hat)nak a régi, zárt, holisztikus nemzetfogalommal szemben alternatívát jelentő új típusú, „nyílt” (Rudolf Hanisch, 1997: 133: „offene Nation”), befogadó és a „különbségekre alapozott” nemzetépítési stratégiát követő (Zellner, 1999: 22), vagy „individuais-plurális” (Della Valle, 1993: 238 pp.) nemzetek, melyek – az egykori rousseau-i és renani tradíció újrafogalmazásával – az állampolgárok szabad társulásán (Jenkins–Sofos, 1996: 29: „open, voluntary associations”) alapulnak. A nemzeti közösség transzformációját követik a modern nacionalizmus alakváltozásai is. Ez nemcsak a nacionalizmus „integrális” formájának (Alter, 1985: 43 pp.) „megszelídítését” (Weiler, 1993: 10), illetve „civilizálását” (Mach, 2001: 92) jelenti, hanem ennél alapvetőbb, szerkezeti változásokat is. Ebből kettőt emelhetünk ki: a nacionalizmus egyfelől a „nemzetállam ideológiájától” (Orosz, 1993) egyre in-

kább annak „nemzetcentrikus” variánsa (Dér, 1998: 67 pp) felé fog eltolódni; másfelől egy olyan „neonacionalizmus” kialakulása prognosztizálható⁵, melynek sziginifikáns jegyeit – David McCrone klasszifikációját alapul véve – a koherens civil társadalom megléte, a kulturális és politikai nacionalizmus komplexitása, valamint a regionális és nemzeti identitás komplementer viszonyát kifejező „többes nemzeti identitás” („multiple national identity”) kialakulása jelenti (McCrone, 1998: 125 pp). Ezért írhatta David Miller: „...meg kell őriznünk a nacionalizmus elvét, de eközben olyan fajta nemzeti identitást kell teremtenünk, amely alkalmas a mai kultúrváltozatok pluralizmusának befogadására” (Miller, 1995: 420).

A *politikai fejlődésben* – a nemzetfejlődéstől korántsem függetlenül, hanem annak feltételeként és eredményeként – Európa a nemzetállam keretein túllépő, a demokrácia harmadik transzformációját jelentő „nagy léptékű” demokrácia (Dahl, 1989: 317 pp.; Held, 1991: 200–201) kísérleti terepévé és modelljévé válhat. Ez a modell „nagyban”, európai méretekben kísérlelheti meg megvalósítani a deliberatív (Habermas, 1992; Fishkin, 1991) és „konszociatív”, „konszociális” (Lijphardt, 1984; Schmidt, 2000) demokrácia európai ideáltípusát, ami társadalmi és nemzeti relációban egyaránt a a részek auronómiájárárészek autonómiájára és az „egész” integrációjára épülő konstrukciót jelent (Wintle, 2002: 106–107). A szociális, politikai és identitásbeli európai pluralizmus nemcsak az Európai Unió jelenlegi neuralgikus pontjaira – demokratikus deficit, kettős legitimitáció stb. (Navracsics, 1998) – jelenthet távlati megoldást, hanem újszerűségével – Guy Kirsch: „new pluralism” (Kirsch, 1995) – az európai társadalomfejlődés értelme is új dimenziókkal gazdagodhatna, amennyiben öreg kontinensünk egy olyan „kompetitív világhatalommá” válna, ami alternatív modell lehet(ne) az új világrend és világtársadalom fejlődésében (Mauil, 1997; Messner, 2001).

JEGYZETEK

1. Az „európai architektúra” fogalma kettős – szűkebb és tágabb – értelemben is használatos. Az előbbi csak az Európai Unió politikai rendszerére terjed ki, az utóbbi – Richard Münch pozíciójának megfelelően – az európai kompetenciával bíró összes szervezetet (NATO, EBESZ stb.) és azok funkcionális kölcsönhatásait is magában foglalja (Seidelmann, 1995). Cikkünkben a következőkben az első értelmezést vesszük alapul.
2. A nacionalizmus és nemzeti identitás fogalmi viszonyításának legalább háromféle módozata lehetséges. A nemzeti identitás fogalmát a téma kutatóinak egy része a nacionalizmussal szinonim értelemben használja (Greenfeld, 1922: 16–17; Langer, 1996: 331); mások – alapvetően pozitív nemzeti érzésként, büszkeségként stb. értelmezve azt – szembeállítják a „rossz” (szélsőséges-excesszív jellegű) nacionalizmussal (Hoffmann 1966; Roth 1994;

- Conquest 2003). A harmadik pozíciót – a szinonim értelmezés modifikált változatát – az ún. analitikus nacionalizmuselméletek (Gellner 1991; Melucci 1989) képviselik, ahol az affektív-érzelmi komponens nem jelent önálló minőséget, hanem egy tágabb, politikai illetve kognitív és normatív-evaluatív kontextusba ágyazódik, s ezen a fogalmi körön belül legfeljebb a nacionalizmus „soft” és „hard” típusairól lehet beszélni (Hagendoorn–Pepels, 2000: 24–25). A magunk részéről ezt a pozíciót tartjuk a legjobb elméleti modellnek.
3. Az ún. „euroföderalizmus” lényegéről és aktualitásáról folyó több évtizedes vitát a magunk részéről nem tekintjük igazán lezártnak, hiszen mind a jelenlegi helyzet megítélésében, mind a jövő prognosztizálásában több pozíció létezik. Az első pozíció szerint a fejlődés már túljutott ezen, az Európai Egyesült Államok „lekerült a napirendről” (Kiss, 2000: 28); a második vélemény-típus – mindenekelőtt a 90-es évek reformjait alapul véve – a föderalista jelleg fokozatos előtérbe kerüléséről, egy „kvázi-föderalista” szisztéma létrejöttéről beszél (Altermatt, 2000: 244; Bogdandy, 1999; Pinder, 2001). A harmadik vélemény-típus szerint a jövő Európája megőrzi és applikálja a „föderalizmus logikáját” egy tágabb, „szinkretikus” paradigmán belül (O’Neill, 1996: 81–121). Igazán termékeny elméleti alapállásnak – úgy tűnik – nem a föderalizmus negációja, hanem a föderalizmuson belül pozícionálható alternatív megoldások keresése ígérkezik (Schulze, 1990: 477 pp.; Burgess–Gagnon, 1993; Schmalz-Bruns, 1997: 67–74; Abromeit, 2000: 64–67).
 4. A transzformáció mellett a szakirodalomban többször találkozhatunk a „rekonstrukció” fogalmával, a „dekonstrukció-rekonstrukció” dichotómiával is (Kiss, 2004: 59–60). A magunk részéről a transzformáció fogalmát tartjuk szerencsésebbnek, mivel a szóban forgó nemzetfejlődési modell esetében nem egy korábban is létezett konstrukció visszaállításán, hanem annak átalakításán-átalakulásán van a hangsúly. A további kutatásnak és az ehhez kapcsolódó terminológiakeresésnek a „nemzetépítés” fogalmára (Deutsch, 1972) kellene fókuszálnia, arra, hogy – a demokráciához hasonlóan – itt sem egy egyszeri, lezárható, hanem egy „végtelenített”, bizonyos értelemben „homeosztatikuss” folyamatról van szó.
 5. Az „euronacionalizmus” fogalma többféle jelentésben is felbukkant a második világháború utáni európai nemzetfejlődés leírásában. A hatvanas-hetvenes évektől nyugat-európai államokban jelentkező kisebbségi-regionális mozgalmak („substate nationalism”) megjelölésére szolgált (Lyrakian–Rogowski, 1985; Lynch, 1996); a kelet-európai rendszerváltás után az itteni „posztkommunista” (esetenként „törzsinek” definiált) nacionalizmus(ok) fogalmi megfelelője volt (Mommssen, 1992; Geistinger, 1994), újabban pedig a globalizációellenes mozgalmak egyik – gyakran szélsőséges, „barna” – nemzetvédő áramlatának megnevezéseként találkozhatunk vele (Zürn, 1998; Keating, 2004). A McCrone-féle értelmezést is figyelembe véve a „neonacionalizmus”-terminus mindenképpen problematikusnak tűnik, s egy más, pontosabb terminológia kidolgozása és alkalmazása lenne ajánlatos.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abromeit, H. (2000): Kompatibilität und Akzeptanz – Anforderungen an eine „integrierte Politie”. In: Grande – Jachtenfuchs, 2000: 59–75 p.
- Altermatt, U. (2000): A szarajevói jelzőtűz. Etnonacionalizmus Európában. Budapest: Osiris.
- Angelucci, O. (1993): Die Europäische Identität der Europäer: eine sozialpsychologische Bestandaufnahme. In: Bogdandy, 1993: 303–318 p.
- Ash, T. (1997): Catching the Wrog Bus? In: Gowan–Anderson, 1997: 117–125 p.
- Ash, T. (1998–1999): Where Do We Go from Here? In: Visions of Europe. Time Special Issue, Winter 1998–1999.

- Axford, B.–Huggins, R. (1999): Towards a post-national polity: emergence of the Network Society in Europe. In: Smith, D.–Wright, S. (szerk.): *Whose Europe? The turn towards democracy*. London: Blackwell, 173–206 p.
- Bayer, J. (1997): *Europäische Identität und Nationalismus*. In: *Wege zu einem anderen Europa. Perspektiven der Europäischen Integration*. Köln: PapyRossa Verlag, 20–33 p.
- Bayer, J. (1999): Globalizáció, európai integráció és nemzeti identitás. *Politikatudományi Szemle*, 1999. 1. sz.
- Bayer, J. (2001): Európai kultúra – európai identitás. In: Karikó S. (szerk.): *Európaiság. Politikai és morális kultúra*. Budapest: Áron K., 23–40 p.
- Bell, D. (1975): *Ethnicity and Social Change*. In: Glaser, N.–Moynihan, D. (szerk.): *Ethnicity. Theorie and Experience*. Cambridge, Massachusetts–London: Harvard Univ. Press, 141–174 p.
- Berten, A. (1999): *Europäische Identität – Einzahl oder Mehrzahl?* In: Dewandre–Lenoble, 1999: 55–66 p.
- Biró, G. (1993): *Az identitásválasztás szabadsága*. Osiris: 1995.
- Bodács, E. (1992): *Európaiság tegnap és ma. Európa történelmi és geopolitikai fogalmának változásai. Eszmélet*, 15–16. sz. Budapest: Eszmélet Alapítvány.
- Bogdandy, A. von (szerk.), 1993: *Die Europäische Option*. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Bogdandy, A. von (1999): *Die Europäische Union und supranationale Föderation. Inregration*, 1999. 2. sz. 95–112. p.
- Brubaker, R. (1996): *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burgess, M.–Gagnon, A.-G. (1993): *Comparative Federalism and Federation. Competing Traditions and Future Directions*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Cable, V. (1994): *The World's New Fissures: Identities in Crisis*. London: Demos Paper, 6. sz.
- Castells, M. (1997): *The Information Age – Economy, Society and Culture. Vol. 2.: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Chebel, M. (1986): *La formation de l'identité politique*. Párizs: PUF.
- Conquest, R. (2003): *Kegyetlen évszázad*. Budapest: XXI. Század Intézet.
- Dahl, R. (1989) *Democracy and its Critics*. New Haven–London: Yale Univ. Press.
- Dávid, Á. (2003): *Európai kulturális identitás*. EU Working Papers, 2002. 3. sz. 93–112.
- Delanty, G. (1995): *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*. London: MacMillan.
- Delanty, G. (1999): *Die Transformation nationaler Identität und die kulturelle Ambivalenz europäischer Identität. Demokratische Identifikation in einem postnationalen Europa*. In: Viehoff–Segers, 1999: 267–288 p.
- Dellavalle, S. (1993): *Für einen normativen Begriff von Europa: Nationalstaat und europäische Einigung im Lichte der politischen Theorie*. In: Bogdandy, 1993: 237–266.
- Dér, A. (1998): *A nacionalizmusfogalom elemzéséhez*. *Világosság*, 1998. 4. sz.
- Deutsch, K. W. (1972): *Nationenbildung – Nationalstaat – Integration*. Düsseldorf: Bertelsman.
- Dewandre, N.–Lenoble, J. (szerk), 1999: *Projekt Europa. Postnationale Identität: Grundlage für eine Europäische Demokratie*. Berlin: Schelzky u. Jeep.
- Dumont, H. (1999): *Die Zuständigkeiten der Europäischen Gemeinschaft auf dem Gebiet der Kultur*. In: Dewandre – Lenoble, 1999: 119–142. p.
- Easton, D. (1965): *A System Analysis of Political Life*. New York–London: John Wiley and Sons Inc.
- Eder, K. (1999): *Integration durch Kultur?* In: Viehoff–Segers, 1999: 147–179 p.
- Eisenstadt, S. M.–Giesen, B. (1995): *The Construction of Collective Identity*. *European Journal of Sociology*, 1995. 1. sz. 73–102. p.

- Ellwood, D. W. (1996): Do Wee Need Them to Define Our Identity? Europe's American Challenge Today. In: Row, T. (szerk.): Reflections on the Identity of Europe. Global and Transatlantic Perspectives. Bologna: The Johns Hopkins University. 135–148 p.
- Etzioni, A. (2001): On Ending Nationalism. *Internationale Politik und Gesellschaft*. 2001. 2. Eysenck, H. J. (1996): A szociális attitűdök szerveződése. In: Lányi G. (szerk.): Politológiai pszichológia. Szöveggyűjtemény. Budapest: Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézet, 90–114. p.
- Feischmidt M. (szerk.), 1997: Multikulturalizmus. Budapest: Osiris.
- Fernandez-Armestro, F. (2001): A jelenkor története. Budapest: Atheneum.
- Ferry, J.-M. (1999): Die Relevanz des Postnationalen. In: Dewandre– Lenoble, 1999: 30–41. p.
- Ferry, J.-M. (1999/b): Europäische Identität und europäischer Bürgerstatus. Anmerkungen zum Gipfel von Maastricht. In: Dewandre– Lenoble, 1999: 111–118 p.
- Fishkin, J. S. (1991): Democracy and Deliberation. New Directions for Democratic Reform. New Haven–London: Yale University Press.
- Fleras, A.–Elliott, J. L. (1997): A multikulturalizmus Kanadában: a „sokféleség felmagasztalása”. In: Feischmidt, 1997: 29–38. p.
- Fouchet, M. (1999): Európa köztársaság. Történelmek és geográfia között. Budapest: Napvilág K.
- Fouéré, Y. (1968): L'Europe aux cent drapeaux. Párizs: Presses d'Europe.
- Frogner, A.-P. (1998): Les identités territoriales. Concepts, constitution et diffusion. *Revue Internationale de Politique Comparée*, 1998. 1. sz. 11–19.p.
- Galtung, J. (1993): The Emerging European Supra-Nationalism. In: Hedetoft, U. (szerk.): Nation or Integration. Perspectives in Europe in the 90's. Aarlborg: Aarlborg Univ. Press, 13–26. p.
- Gamson, W. (1995): Hiroshima, the Holocaust and the Politics of Exclusion. *American Sociological Review*, 60. (1995), 1–20 p.
- Garcia, S. (1993): Europe's Fragmented Identities and the Frontiers of Citizenship. In: Garcia, 1993: 1–29. p.
- Garcia, S. (szerk), 1993: European Identity and the Search for Legitimacy. London–New York: Pinter Publishers.
- Geistinger, M. (szerk.), 1994: Dissonanzen in Europa. Das neue Nationalismus und seine Folgen. Bécs: Braumüller.
- Gellner, E. (1991): Nationalismus und Moderne. Berlin: Rotbuch Verlag.
- Glutz, P. (1999): Europäische Identität. Eine Spekulation. *Die Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte*, 1999. 3. sz.
- Gottlieb, G. (1993): Nation to against state: new approaches ethnic conflicts and the decline of sovereignty. New York: Council of Foreign Relations Press.
- Gowan, P.–Anderson, P. (szerk.), 1997: The Question of Europe. London–New York: Verso.
- Görner, R. (1996): Einheit durch Vielfalt. Föderalismus als politische Lebensform. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Grande, E. (2000): Multi-Level Governance: Institutionelle Besonderheiten und Funktionsbedingungen des europäischen Mehrebenensystem. In: Grande – Jachtenfuchs, 2000: 11–25 p.
- Grande, E.–Jachtenfuchs, M. (szerk.), 2000: Wie problemlösungsfähig ist die EU? Regieren im europäischen Mehrebenensystem. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Greenfeld, L. (1992): Nationalism: Five Roads to Modernity. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Guild, E. (1996): The Legal Framework of Citizenship of the European Union. In: Cesarini, D.–Fulbrook, M. (szerk.): Citizenship, Nationality and Migration in Europe. London: Routledge, 30–54 p.
- Habermas, J. (1987): Geschichtsbewusstsein und politische Identität. Die

- Westorientierung der Bundesrepublik. In: Uő.: Eine Art Schadenabwicklung. Kleine politische Schriften VI. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1989): Történelmi tudat és politikai identitás. Szociológiai Figyelő, 1989. 4. sz.
- Habermas, J. (1992): Staatsbürgerschaft und die nationale Identität. In: Uő.: Faktizität und Geltung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1998): Die postnationale Konstellation. Politische Essays. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Hagendoom, L.–Pepels, J.(2000): European Nations and Nationalism. An Introductory Analysis. In: Hagendoom, L.–Csepe, Gy.–Dekker, H.–Farman, R. (szerk.): European Nations and Nationalism. Theoretical and historical perspectives. Alderhot-Brookfiels USA–Singapore–Sidney: Ashgate Publishing Ltd.
- Hall, S. (1997): A kulturális identitásról. In: Feischmidt, 1997: 60–85.
- Haller, M. (szerk.), 1996: Identität und Nationalstolz der Österreicher. Gesellschaftliche Ursache und Funktionen. Harausbildung und Transformation seit 1945. Internationale Vergleich. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag.
- Haller, M.–Gruber, S. (1996): Die Identität der Österreicher zwischen lokal-regionaler, nationaler und europäischer Zugehörigkeit. In: Haller, 1996: 431–500. p.
- Hanisch, R. (1997): Die künftige Rolle der Nation in der Europäischen Union. Politische Studien, 1997. 4. sz.
- Hassner, P. (1999): Die europäische Einigung und der Umbruch in Osteuropa. Identität und Öffnung. In: Dewandre–Lenoble, 1999: 169–182 p.
- Havel, V. (2000): Európa mint feladat. 2000, 1996. 7. sz.
- Heinrichsmeyer, W.–Hildebrand, K.–May, B. (szerk.), 1995: Auf der Suche nach europäischer Identität. Bonn: Institut für Europäische Integrationsforschung.
- Held, D. (1991): Democracy, the Nation State and the Global System. In: Uő. (szerk.): Political Theory Today. Cambridge: Polity Press, 197–235 p.
- Heller, Á. (1999): Európa, Európa. Kritika, 1999. 3. sz.
- Hettlage, R. (1994): Etnofragmentierung im Mittel- und Osteuropäischen Raum: über die aktuelle Stärke „schwacher“ Bindungen. In: Gehlich, P.–Glass, K. (szerk.): Bewältigen oder bewahren? Dilemmas des mitteleuropäischen Wandels. Wien–Torun: Österreichische Gesellschaft für Mitteleuropäische Studien, 47–64 p.
- Hettlage, R. (1997): Eurovisionen. Identitätsfindung zwischen Region, Nation, Europa. In: Hettlage et al., 1997: 320–357 p.
- Hettlage, R.–Deger, P.–Wagner, S. (szerk.), 1997: Kollektive Identität in Krisen. Ethnizität und Region, Nation, Europa. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Hobsbawm, E. J. (1997): A nacionalizmus kétszáz éve. Budapest: Mæcenas.
- Hoffmann, S. (1966): Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western-Europe. Daedalus 85 (1966), 872–877. p.
- Hofstede, G. (1994): Cultures and Organisation. London: Harper Collins Business.
- Husserl, E. (1972): Az emberiség válsága és a filozófia. In: Uő.: Válogott tanulmányok. Budapest: Gondolat, 323–367 p.
- Immerfall, S.–Sobitsch, A. (1997): Europäische Integration und europäische Identität. Die Europäische Union und seine Bürger. Aus Politik und Zeitgeschichte, B. 10/97. 28 Februa 1997. 25–37 p.
- Inglehardt, R. (1970): Cognitive Mobilisation and European Identity. Comparative Politics, 1970. 3. sz. 45–70. p.
- Inglehardt, R. (1971): Changing values priorities and European Integration. Journal of Common Market Studies, 1971. 10. sz. 1–36. p.
- Jachtenfuchs, M. (1997): Die Europäische Union – ein Gebilde sui generis? In:

- Wolf, 1997: 15–36. p.
- Jachtenfuchs, M. (2001): The Governance Approach to European Integration. *Journal of Common Market Studies*, 2001. 2. sz. 245–264 p.
- Jachtenfuchs, M.–Kohler-Koch, B.: *Regieren im dynamischen Mehrebenensystem*. In: Uő.(szerk): *Europäische Integration*. Opladen: Leske + Budrich, 15–44 p.
- Jenkins, B.–Sofos, A. (1996): *Nation and Nationalism in Contemporary Europe: a Theoretical Perspective*. In: Jenkins, B.–Sofos, A. (szerk): *Nation and Identity in Contemporary Europe*. London–New York: Routledge, 9–33 p.
- Keating, M. (2004): *Többszempertiségű demokráciák a szuverenitás utáni világrendben*. Pro Minoritate, 2004. Nyár.
- Kellas, J. G. (1991): *The Politics of Nationalism and Ethnicity*. London: Macmillan.
- Kellmann, H. (1973): *A szociális befolyásolás három folyamata*. In: Hunyady, Gy. (szerk): *Szociálpszichológia*. Budapest: Gondolat.
- Kende, P. (2003): *Milyen mértékig tudnak az „egésszel” azonosulni Európa kis és nagy nemzetei? Politikatudományi Szemle*, 2003. 1. sz. 5–18. p.
- Kirsch, G. (1995): *The New Pluralism. Regionalism, Ethnicity and Language in Western Europe*. In: Knop, K. et al. (szerk.): *Rethinking Federalism: Citizens, Markets and Governments in a Changing World*. Vancouver: UBC Press.
- Kiss, J. L. (2000): *Kölcsönhatás vagy ellentét? Az integráció és a nemzeti érdek viszonya*. In: Uő. (szerk.): *A tizenötök Európája*. Budapest: Osiris, 9–32. p.
- Kiss, P. *Nemzet és tudomány*. Világosság, 2004. 5. sz.
- Kohn, H. (1962): *Die Idee des Nationalismus*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag.
- Koller B. (2000): *Az uniós polgárok azonosságtudata*. In: Rostoványi Zs. (szerk.): *Ars boni et aequi. Tanulmányok az ezredforduló nemzetközi rendszeréről*. Budapest: Aula.
- Körösiényi A. (1991): *A politikai tagoltság, 1990*. In: Kurtán, S.–Sándor, P.–Vass, L. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve, 1991*. Budapest: Ökonómia Alapítvány – Economix Rt. 75–80 p.
- Langer, J. (1996): *Nation – eine schwindende Basis für die soziale Identität? Eine Studie über 17 bis 19jährige Schuler und Schülerinnen*. In: Haller, 1996: 327–382.
- Lemberg, E. (1967–1968): *Nationalismus*. Bd. 1–2. Hamburg: Rowohlt.
- Lepsius, M. R. (1999): *Die Europäische Union. Ökonomisch-politische Integration und kulturelle Pluralität*. In: Viehoff–Segers, 1999: 201–222.
- Lijphart, A. (1984): *Democracies*. New Haven: Yale Univ. Press.
- Lindberg, L. N.–Scheingold, S. A. (1970): *Europe’s World-Be-Polity. Patterns of Change in the European Community*. New York: Englewood Cliffe.
- Linklater, A. (1998): *The Transformation of Political Community. Ethical Foundations of Post-Wetphalian Era*. Oxford–Cambridge: Polity Press.
- Llobera, J. (1993): *The Role of the State and the Nation in Europe*. In: Garcia, 1993: 64–80. Lodge, J. (1996): *The European Parliaments*. In: Anderson, S. S.–Eliassen, K. A. (szerk.): *The European Union: How Democratic Is It?* London: Lothian Foundation Press, 95–103. p.
- Lynch, P. (1996): *Minority Nationalism and European Integration*. Cardiff: Univ. of Wales Press.
- McCrone, D. (1998): *The Sociology of Nationalism. Tomorrow’s ancestors*. London–New York: Routledge.
- Mach, Z. (2001): *Határok és identitások a mai Európában*. Pro Minoritate, 2001. Nyár.
- Mackenzie, W. J. M. (1968): *Political Identity*. New York: St. Martins Press.
- Martinotti, G.–Stefanizzi, S. (1995): *Europeans and the Nation State*. In: Niedermayer, O.–Sinnott, R. (szerk.): *Public Opinions and Internationalized*

- Governance. Oxford: Oxford Univ. Press, 163–191. p.
- Mauil, H. W. (1997): Europa als Weltmacht? In: Jäger, T.–Piepenschneider, M. (szerk.): Europa 2020. Szenarien politischer Entwicklung. Opladen: Leske + Budrich, 79–95. p.
- Mayer, T. (1987): Prinzip Nation. Dimensionen der Frage, dargestellt am Beispiel Deutschland. Opladen: Leske + Budrich.
- Mayhew, A. (1998): Recreating Europe. The European Union's Policy Towards Central and Eastern Europe. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Mead, G. H. (1969): Philosophie als Sozietät. Frakfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Meier, C. (2001): Hol van az európai identitás? Európai Szemle, 2001. 2. sz.
- Melucci, A. (1989): Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society. London: Hutchinson Radius.
- Messner, D. (2001): Kooperative Weltmacht. Die Zukunft der EU in der neuen Weltpolitik. Internationale Politik und Gesellschaft, 2001. 1. sz. 26–39. p.
- Miller, D. (1995): On Nationalism. Oxford: Clarendon Press.
- Mommsen, M. (1992): Nationalismus in Osteuropa. Gefährliche Wege in die Demokratie. München: Verlag C. H. Beck.
- Montbrial, de T.–Klein, J. (szerk.), 2000: Dictionnaire de strategie. Párizs: PUF.
- Münch, R. (1996): Between Nation-State, Regionalism and World Society: The European Integration Process. Journal of Common Market Studies, 1996. 3. sz. 379–401.
- Münch, R. (1999): Europäische Identitätsbildung. Zwischen globaler Dynamik, nationaler und regionaler Gegenbewegung. In: Viehoff–Segers, 1999: 223–252 p.
- Navracsics, T. (1998): Európai belpolitika. Az Európai Unió politikatudományi elemzése. Budapest: Korona K.
- O' Neill, M. (1996): The Politics of European Integration. A reader. London–New York: Routledge.
- Orosz I. (1993): A nacionalizmus mnit a nemzetállam ideológiája. In: Uő.: A Westminster- modell. Budapest: Katalizátor Iroda.
- Pataki, F. (2004): Az európai identitás kérdőjelei. Mozgó Világ, 2004. 5. sz.
- Pinder, J. (2001): Der Vertrag von Nizza – Wegbereiter eines föderalen oder inetrgouvernementalen Europa? Integration, 2001. 2. sz. 77–85. p.
- Pöhle, K. (1993): Ist die europäische Identität unmöglich? Internationale Politik und Gesellschaft, 1993. 3. sz.
- Reese-Schäffer, W. (1999): Supranationale oder transnationale Identität? In: Viehoff–Segers, 1999: 253–266. p.
- Reiterer, A. F. (1988): Die unvermeidbare Nation. Ethnizität, Nationalität und nachnationale Gesellschaft. Frankfurt–New York: Campus Verlag.
- Renan, E. (1995): Mi a nemzet? In: Bretter, Z. – Deák, Á. (szerk.): Esmék a politikában: a nacionalizmus. Pécs: Tanulmány Kiadó.
- Richter, E. (1997): Die europäische Zivilgesellschaft. In: Wolf, 1997: 37–62 p.
- Rohnte, D. (1995): Europäische Identität aus kunsthistorischen Sicht. In: Henrichsmeyer et al., 1995: 45–52 p.
- Rostoványi Zs. (1999): Európaiság, európai identitás és az európai integráció. Európai Szemle, 1999. 4. sz.
- Roth E. (1994): Nacionalizmus vagy demokrácia? Dimenziók, 1994. 1. sz. 26–40.
- Schild, J. (2001): National vs. European Identities? Journal of Common Market Studies, 2001. 2. sz. 331–352 p.
- Schmalz-Bruns, R. (1997): Bürgergesellschaftliche Politik – ein Modell der Demokratisierung der Europäischen Union? In: Wolff, 1997: 63–90 p.
- Schmidt, M. G. (2000): Der konsoziative Staaat. Hypotesen zur politischen Struktur und zum politischen Leistungsprofil der Europäischen Union. In: Grande–Jachtenfuchs, 33–58 p.
- Schöpfli, Gy. (2004): Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció.

- Máriabesenyő– Gödöllő: Attraktor K.
- Schulze, R-O. (1990): Föderalismus als Alternative? Überlegungen zur territorialen Reorganisation von Herrschaft. Zeitschrift für Politikforschungen, 1990. 3. sz. 475–494. p.
- Schwarz, S. (1997): Von internationaler zu europäischer Identität. In: Hettlage, R. et al (szerk.): Identitäten in Europa. Trier: Univ. Bibl.
- Silvermann, M. (1995): Deconstructing the nation. Immigration, racism and citizenship in modern France. London–New York: Routledge.
- Sked, A. (1990-1991): The Myths of European Unity. The National Interest, Winter 1990–1991.
- Seidelmann, R. (1995): Die neue Architektur Europas. Politische Bildung, 1995. 4. sz. 45–55.
- Shore, C. (1996–1997): Ethnicity, xenophobia and boundaries of Europe. International Journal on Minority and Group Rights, 1996-1997. 3–4. sz. 247–262. p.
- Simon, J. (1999): Két lábon álló demokrácia, avagy mit jelent a politikai elit számára a baloldal és a jobboldal? Politikatudományi Szemle, 1999. 2. sz.
- Smith, A. D. (1991): National Identity. Harmondsworth: Penguin.
- Smith, A. D. (1992): National Identity and the Idea of European Integration. International Affairs, 1992. 1. sz.
- Smith, A. D. (1995): Nations and Nationalism in a Global Era. Cambridge: Polity Press.
- Smith, A. D. (1996): The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell.
- Tapia, C. (1997): Les jeunes face a L'Europe. Párizs: PUF.
- Taylor, Ch. (1995): Nacionalizmus és modernitás. Világosság, 1995. 8 Smith, A. D. 9. sz.
- Taylor, Ch. (1997): Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung. Frakfurt am Main: Fischer Verlag.
- Taylor, P. (1996): The European Community in the 1990's. Oxford: Oxford Univ. Press
- The challenges of immigration. European Review, 2004. 3. sz. 313–398. p.
- Thibaud, P. (1991): L'Europe, un essai d'identification. Esprit, 1991. 11. sz.
- Tilly, C. (1992): Futures of European States. Social Research, 59. (1992), 705–712. p.
- Tyriakian, S. A.–Rogowski, R.(szerk.), 1985: New Nationalism of Developed West. London: Allen and Unwin.
- Umfrage Nr. 50.0 Okt.–Nov. 1998. Standard Eurobarometer 50. Abb. 3.9–3.10. Bruxeles, 1999: EC.
- Viehoff, R.–Segers, R. (szerk.), 1999: Kultur – Identität – Europa. Über die Schwierigkeiten und Möglichkeiten einer Konstruktion. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Wallace, W. (1995): Rescue or retreat? The nation state in Western Europe, 1945–1993. In: Dunn, J. (szerk.): Contemporary Crisis of the Nation State. Oxford: Blackwell.
- Wallace, W. (1997): The Nation State: Rescue or Retreat? In: Gowan–Anderson, 1997: 21–50 p.
- Weidenfeld, W. (1985): Europa – aber wo liegt es? In: Uó. (szerk.): Identität Europas. Bonn: Schriftenreihe des Bundeszentrale für politische Bildung, 13–41 p.
- Weiler, J. H. H. (1994): Fin-de Siécle Europe.: on ideals and ideology in Post-Maastricht Europe. In: Essays in honour of Henry G. Schmers. Vol. 2. Dordrecht et al: Nijhoff.
- Weiler, J. H. H. (1997): Demos, Telos, Ethnos and the Maastricht Decision. In: Gowan– Anderson, 1997: 265-294 p.
- Weiler, J. H. H. (1999): The Constitution of Europe. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

- Wessels, W. (1995): Europäische Identität aus politischer Sicht. In: Heinrichsmeyer et al, 1995: 101–122. p.
- Weiler, J. H. H. (1997): Das politische System der Europäischen Union. In: Ismayer, W. (szerk.): Die politischen Systemen Westeuropas. Opladen: Leske + Budrich, 693–722. p.
- Wilson, K.–Dussen, J. van der (1995): The History of the Idea of Europe. London–New York: Routledge.
- Wilterdink, N. (1991): Das europäische Ideal. Eine Untersuchung über europäische und nationale Identitäten. In: Novotny, H.–Taschwer, K. (szerk.): Macht und Ohnmacht in neuen Europa. Bécs: WUV – Universitätsverlag, 71–86. p.
- Wintle, M. (2002): Oszloposodás, konzociáció és vertikális pluralizmus újraértelmezése a holland példán: egy európai megközelítés. Politikatudományi Szemle, 2002. 3–4. sz.
- Wolf, K. D. (szerk.), 1997: Projekt Europa im Übergang? Probleme, Modelle und Strategien in der Europäischen Union. Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Wolff, R. P. (1968): The Poverty of Liberalism. Boston: Beacon Press.
- Zellner, W. (1999): On The Effectiveness of the OSCE Minority Regime. Comparative Case Studies on the Implementation of the Recommendations of the High Commissioner on National Minorities of the OSCE. Hamburg: Institut für Friedensforschung und Sicherheitspolitik.
- Zürn, M. (1998): Schwarz-Rot-Grün-Braun: Reaktionsweisen auf Denationalisierung. In: Beck, U. (szerk.): Politik der Globalisierung. Frankfurt am M.: Suhrkamp, 297–330. p.

NAGY ANDRÁS

A terrorizmus elleni harc a spanyol választási kampány napirendjén

BEVEZETÉS

2004. március 14-én általános választásokra került sor Spanyolországban. A választások tétje az volt, hogy nyolc év jobboldali kormányzás után bekövetkezik-e kormányváltás, vagy Mariano Rajoy átveheti Aznar örökét és folytatódik a Partido Popular uralma? A következő oldalakon a választásokat megelőző kampányt, annak főbb eseményeit vizsgálom.

A dolgozat elméleti keretét a Pippa Norris és társai által szerkesztett, „Framing Terrorism” c. könyv adja. Norris arra hívja fel a figyelmet, hogy a 2001. szeptember 11-én történt terrormerényletek, és a terrorizmus elleni harc tálalása nem a valódi fenyegetettséget változtatta meg jelentős mértékben, hanem a fenyegetettségérzést növelte meg a lakosság körében, olyan magasra téve ezzel az ingerküszöböt, amit más témák egyszerűen képtelenek voltak elérni. Arra keresem a választ, hogy Norris, a terrorizmus elleni harc „framingjére” és annak hatására kidolgozott elmélete a spanyol választási kampány alatt is működött-e?

A tanulmány célja nem az, hogy magáról a terrorizmusról, a terrorizmus elleni küzdelem spanyol vonatkozásairól írjak és ennek megfelelően a terrorizmus szakirodalmát mélyen feldolgozzam. Ennek tudható be a terrorizmus szakirodalmának hiánya. Arra vagyok kíváncsi, hogy a fogalmi keret, a terrorizmus

jelenségének „framingje” miként alakítja a politikai napirendet, megállják-e a helyüket azok a megállapítások, amelyeket Norris tett az amerikai eseményeket elemezve?

A kérdés megválaszolásához a két vezető spanyol napilapot, az El Paíst és az El Mundót hívom segítségül. E két újság kiemelése mögött az a szándék állt, hogy az a két országos napilap kerüljön feldolgozásra, amelyek a legnagyobb példányszámban jelennek meg, a legnagyobb olvasótáborhoz jutnak el a bal- (El País) és a jobboldalon (El Mundo), és így a legnagyobb mértékben formálják az írott sajtóban napirendre kerülő ügyek sorrendjét. Az országosan megjelenő írott média teljes bemutatásához nélkülözhetetlen lett volna a radikális jobboldali ABC és La Razón, valamint a katalán La Vanguardia és El Periódico áttekintése (ezek az újságok kétséggkívül színesebbé tették volna az elemzést), de a cél ezúttal az volt, hogy a két oldal zászlóshajóinak számító lapok kerüljenek górcső alá. A választások kiírása és a szavazás közötti (2004. január 10.–március 14.), a két kiválasztott újság címlapjain található cikkek áttekintésével igyekszem feltárni a választási kampány legfőbb témáit, különös tekintettel a terrorizmus elleni harc kérdéskörére. A „terror ellen folytatott háború” az Egyesült Államokat ért támadás óta a világpolitika egyik legfőbb alakítójává vált, és különös aktualitást nyert a madridi robbantások kapcsán.

A hipotézisem az, hogy a valódi fontosságánál jóval nagyobb szerepet kapott Spanyolországban a terrorizmus elleni harc témája. A probléma felnagyításával háttérbe szorult szinte minden más téma, illetve csak azzal összefüggésben kerültek reflektorfénybe. Ezt a megállapítást még a március 11-i merényletsorozat ellenére is igaznak találom, mivel a kampány során elsősorban a baszk szeparatista terrorszervezettel, az ETA-val kapcsolatos fenyegetettséget emelték ki, és minden jel arra mutat, hogy a madridi robbantások háttérében valójában iszlám fundamentalisták állhattak.

Az első fejezetben némi fogalommagyarázatot követően külön foglalkozom a már említett, a terrorizmus tálalásának hatását vizsgáló elmélettel. Ezt követően azokat a folyamatokat keresem, amelyek érezhetően fogékonytá tették a spanyol lakosság nagy részét a terrorizmus témájára. Kitérek az ETA elmúlt évtizedekben elkövetett merényleteire, a regionális nacionalizmusok (elsősorban a baszk és a katalán) utóbbi időben tapasztalható megerősödésére és az Aznar-kormánynak az iraki háborúban betöltött szerepére.

A két újság cikkeivel végigkísérem a spanyol politikai napirendet meghatározó eseményeket január és március között, és ezen belül is kiemelten ismertetem az utolsó három nap, a madridi merényletek és a szavazás között eltelt, a választási eredmények szempontjából döntő jelentőségű időszakot. Az új, bal-

oldali spanyol kormány megalakulásával jelentős változás állt be a terrorizmus témájának bel- és külpolitikai szerepét illetően is. A dolgozat zárásaként e változások irányának leírására tesz kísérletet.

A POLITIKAI NAPIREND ÉS A TERRORIZMUS

Mindenekelőtt a fejezet címében is szereplő kifejezés, a politikai napirend meghatározásával kell kezdeni. A kulcsszó a priorizáció, ugyanis a felmerülő problémákat fontosság alapján a közvélemény sorrendbe állítja. A politikai napirend tehát valójában nem más, mint a legfontosabb vitakérdések listája, sajátos fontossági sorrendje, hierarchiája.

A politikai napirend vizsgálatára a nyolcvanas évek második feléig szinte csak az Egyesült Államokban került sor. Egyes japán és német kísérletek mellett, különösen a kilencvenes évektől, fontossá váltak a brit kutatások is. A téma egyik legismertebb brit szakembere, *Pippa Norris* két másik politológus, *Montague Kern* és *Marion Just* társaságában 2003-ban nagyhatású művet publikált, mely arra a kérdésre keresett választ, hogy a terrorizmus, a terrorizmus elleni harc tálalása a médiában miként alakítja a politikai napirendet? Ezzel, a dolgozat elméleti háttérét adó művel foglalkozom a fejezet további részében.

A „framing” és a terrorizmus fogalma

Ahhoz, hogy *Pippa Norris* és társai „Framing Terrorism” c. művének fő következtetéseit tárgyalni lehessen, feltétlenül szükség van a címet alkotó két fogalom, a „framing” és a terrorizmus tisztázására, pontos definiálására.

A „framing” a hírek tálalásának fogalmát a kanadai *Ervin Goffmann* használta először 1974-ben. Fontos szerephez a nyolcvanas évek politikai napirendkutatása során jutott, az időszak kedvelt témája volt. A *Lang házaspár* a Watergate-ügy kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy az „agenda building” egyik szakaszaként a figyelem középpontjában álló eseményeket vagy cselekedeteket keretezni, tálalni kell, „hozzá kell rendelni egy olyan jelentésmezőt, mely segíti a témák megértését”.¹ Ugyanebben az időben más szerzők is felhívták a figyelmet a „framing” fontosságára, az 1980-as amerikai választásokon *Williams*, *Shapiro* és *Cutbirth* megállapítása szerint hatásosabbnak bizonyultak azok a témák, amelyeket kampánykeretbe helyeztek.² Ez a „framing”, a hírekhez egy plusz jelentésmező hozzáadása, nagyobb érdeklődést váltott ki a közvéleményben, a „framing” megnövelte egy téma jelentőségét.

Pippa Norris a már említett munka bevezetőjében kísérletet tesz a „framing” fogalmának definiálására. A hírek tálalása lényegének azt tartja, hogy a média kiragad és előnyben részesít a többivel szemben néhány eseményt, információt, képet, amivel tudatlanul is sugallja az események egy bizonyos interpretációját.³ A politikusok a témák keretezésének segítségével leegyszerűsíthetik üzeneteiket, a társadalomban általánosan elfogadott paneleket sok egymástól teljesen független eseményre is alkalmazhatják. Példaként hozzák fel, hogy a terrorizmus „frame”-et egyaránt ráhúzták a Bali szigetén történt robbantásra, a csecsenek moszkvai színházban elkövetett akciójára vagy az izraeli öngyilkos merénylőkre anélkül, hogy bármit is tudtak volna az elkövetőkről, azok céljairól, módszereiről.⁴ A terrorista-antiterrorista besorolási lehetőség jelentősen megkönnyíti az események leegyszerűsítését, interpretálását és kategorizálását.

Norris szerint a témák keretezését három összetevő befolyásolja:⁵ a cselekménnyel kapcsolatos tények, adatok és az, hogy e megkérdőjelezhetetlen dolgokat a hivatalos források hogyan kommunikálják. Szintén fontos a szemtanúk és a szakértők, az esetet elemzők véleménye, főként amikor a történetek okára és az elkövetők feltételezett szándékaira adnak válaszokat. A harmadik összetevő az események leírására használt nyelvezet (a tálalás más hatást érhet el, ha valaki „merényletet követett el” vagy „brutálisan gyilkolt”).

A hírekhez csatolt információ- és jelentésmező nagymértékben formálja a közvélemény reakcióit, különösen, ha egy problémát széles körű konszenzus övez és nincs rivális értelmezési lehetőség. Ez a szerzők szerint azonos kultúrával és identitással rendelkező népcsoportok között a legvalószínűbb.⁶ Egyoldalú esetekben („one-sided cases”) nem ütköznek egymással vélemények, a társadalomban nincs vita az adott kérdés megítéléséről, azt teljes konszenzus övezi. Ilyen esetekben, mint amilyen a szeptember 11-i események feldolgozása volt az Egyesült Államokban, a hagyományos jelentésmezeje, értelmezése a témának olyan erős, hogy a politikusok, az újságírók és a közvélemény szinte észre sem veszik a torzító folyamatot.

Norris, Kern és Just a „framing” definiálásakor példaként többször is megemlítték a terrorizmus kifejezését. A bevezetőben e másik kulcsfogalomra is pontos leírással szolgálnak.⁷ A definícióhoz az alkalmazott módszerek, a célpontok és az elérni kívánt célok alapján jutottak el. Terrorizmusnak nevezik a „civilis megfélemlítésének politikai célokra való módszeres felhasználását”.⁸ Ez a meghatározás azonban nem Norrisék találmánya, tulajdonképpen átvesszik Boaz Ganor 1998-as definícióját.⁹ Ganor, csakúgy mint Jonathan Barker, felhívják a figyelmet a terrorizmus fogalmi meghatározásának nehézségére, arra az aforizmára, hogy „aki nekem terrorista, az neked szabadsághar-

cos”, de ők lehetségesnek, sőt szükségesnek tartják a terrorizmus definiálását: „a terrorizmus az erőszak szándékos használata vagy azzal való fenyegetés civilek vagy civil jellegű célpontok ellen, politikai célok érdekében”¹⁰. A terrorizmus pontos leírásának nehézsége abban rejlik, hogy minden érintettnek a jelenség más dimenziója fontos. Egy példa: az ENSZ jogi bizottságának 2000. novemberi ülésén Izrael azt kifogásolta, hogy egyes államok szerint a bombamerényletek nem minősülnek terrorizmusnak, ha a nemzeti függetlenség érdekében követik el. Szíria szóvá tette, hogy az izraeli támadások célpontjai sokszor nem katonai, hanem szimbolikus jellegűek, s így egyes akciók a terrorizmus fogalma alá esnek. A volt szovjet tagköztársaságok a terrorizmus, a harcosszeparatizmus és a vallási fanatizmus összefüggéseire hívták fel a figyelmet. Jemen aggodalmát fejezte ki, hogy a terrorcselekmények az azokban nem részt vevő országok közötti kapcsolatokat ronthatják (mint ahogy az USA és Jemen viszonya megromlott a Cole hadihajó elleni merénylet után).¹¹ A sor pedig hosszasan folytatható lenne.

A fent említett definíciók megegyeznek abban, hogy a terroristacselekmények során alkalmazott módszer a megfélemlítés. Minden olyan eszköz idetartozik, amely félelmet és bizonytalanságot vált ki a célpopuláció körében. A célpont a civil lakosság, a „leendő áldozatok” véletlenszerűen kerülnek kiválasztásra. Háborús időben egyes államok is választhatják katonai taktikai lépésnek az ellenfél civil lakosságát célzó akciókat. A célzott lakosság elhelyezkedését tekintve a terrorizmus lehet belöldi, értelemszerűen, ha az elkövetők és az áldozatok egy országon belüliek, és lehet nemzetközi, amennyiben az elkövető fél és az áldozatok országa nem egyezik meg.¹² Ganor definíciója a terrorizmus leírásakor kiemeli az erőszak szerepét, és kizárja a fogalom köréből az erőszakmentes politikai cselekvés olyan megnyilvánulásait, mint a tüntetés, sztrájk és polgári engedetlenség.

A terrorizmus egy eszköz, melynek segítségével a terroristák elérhetik politikai céljaikat. A rövid távú célok leggyakrabban az ellenfél vagy szimbolikus célpontok megsemmisítése, a sokkolás és megfélemlítés, míg a hosszú távúak leginkább a követelések kinyilvánítása, nyomásgyakorlás az ellenségre, befolyásolni a politikai napirendet, mobilizálni a saját szimpatizánsokat és újakat toborozni, tehát a cél az, hogy jobb politikai helyzetbe kerüljenek, és valamiféle legitimitást nyerjenek.¹³

Ahhoz, hogy a terroristák elérhessék politikai céljaikat, óriási szükségük van a tömegtájékoztatás valamennyi csatornájára. Nagyon sok múlik azon, hogy a média hogyan találja az eseményeket, miként jutnak el a közvéleményhez. A szerzők úgy vélik, az újságírók közvetítők, abban az értelemben, hogy az al-Dzsazíra adásai vagy a New York Times címlapjai nélkül sokkal kevésbé jutnának el követeléseik a közvéleményhez.¹⁴

Norris és társai összegezték azokat, akik megfelelnek a leírásoknak, tehát terroristáknak nevezhetők.¹⁵ Két csoportra választották szét őket, terroristacsoportokra és terroristaállamokra. Ez utóbbira Sztálin, a szovjet nép ellen elkövetett bűnei a legjobb példák, de ebbe a kategóriába sorolják Szaddam Huszein Irakját a kurdokkal szemben alkalmazott módszerek miatt, és ide tartoznak még a nyolcvanas évek közép- és dél-amerikai rezsimjei (El Salvador, Guatemala, Nicaragua és Chile). Terroristacsoportokként említették többek között a palesztin Hamaszt, az ír IRA-t, a pakisztáni–indiai határon tevékenykedő kasmíri szélsőségeseket, és ami a dolgozat témájába leginkább belevág, a Baszk Haza és Szabadság nevű csoportot, azaz az ETA-t. Az ETA tehát „teljesíti” a fent leírt követelményeket, a spanyol kormány jogosan bélyegezte őket terroristáknak, de arról, hogy valóban a baszk veszély volt-e a legfenyegetőbb, majd a későbbiekben esik szó.

A „framing” és a „terrorism” szavak meghatározása után most már sor kerülhet a „Framing Terrorism” című könyv főbb következtetéseinek ismertetésére.

„Framing Terrorism” – a fő következtetések bemutatása

A 2001. szeptember 11-i események hatásának elemzéséhez a szerzők szembeállították a terrorista cselekmények alakulásának tendenciáit az utóbbi évtizedekben és azt, hogy a média miként kommunikálta a történéseket.

Több forrást is, köztük az amerikai kormányzat hivatalos adatait megvizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy a terrorista akciók száma jelentősen csökkent a kilencvenes évek folyamán.¹⁶ A hetvenes évek évi átlagos 437 merényletéhez képest a nyolcvanas években ez a szám 535-re növekedett. Azonban világszerte csökkenő tendencia figyelhető meg a huszadik század utolsó évtizedére, ebben az időszakban évi 383 terrorakciót hajtottak végre. Az adatok szerint éppen az észak-amerikai kontinens volt a világ legbiztonságosabb helye, akár a támadások, akár az áldozatok számát tekintve. 1996 és 2000 között Észak-Amerikában 15 terroristacselekmény volt, ami Afrikához (151), a Közel-Kelethez (159), Ázsiához (251), Nyugat-Európához (309) és Latin-Amerikához (637) képest is eltörpül. Ráadásul az Egyesült Államok „belföldi terrorizmusa” is csökkent, a hetvenes években évente átlagosan 23 eset, míg a kilencvenes években évi 5 eset történt.¹⁷

A statisztikák tehát azt mutatják, hogy a Bush-adminisztráció azon állítása, miszerint a helyzet sokat romlott, a terrorizmus veszélye minden addiginál nagyobb lett, és így az Egyesült Államok különösen veszélyes helyé vált, túlzott. A szeptember 11-i terrortámadások elsősorban az USA állampolgárainak

sebezhetőségérzésére voltak nagy hatással, a valós veszélyhelyzet messze nem érte el a világ azon pontjait, ahol a terroristafenyegtettség része a mindennapoknak, mint például Peruban, a Fülöp-szigeteken vagy Kolumbiában, ahol az elmúlt évtizedekben tízezrek estek áldozatul hasonló akcióknak.¹⁸ Ellenben egyáltalán nem tartják meglepőnek azt, hogy a társadalom nagy része a valós helyzetnél jóval nagyobbban érezte a veszélyt, hiszen a túl- vagy alulbecslés olyan kérdésekben is előfordul, mint az autóbaleset, az erőszakos cselekmények, a rák vagy az AIDS veszélye.¹⁹

Korábban a terroristák tettei nem kaptak akkora nyilvánosságot, mint az utóbbi években. Norrisék egyik esettanulmánya kimutatta, hogy az 1968 és 1980 közötti merényleteknek mindössze a 15–18 százaléka került be az amerikai hírműsorokba. Az akciók földrajzi megoszlása sem volt közömbös, a New York Times cikkeit összegezve kiderült, hogy természetesen az észak-amerikai és a közel-keleti események kerültek be leginkább az újságba, míg az afrikai és a latin-amerikai hírek jutottak el legkevésbé az olvasókhoz.²⁰

Érdekes, de nem meglepő megfigyelés, hogy az amerikai sajtóban csak a legsúlyosabb merényletek váltanak ki érdeklődést, főleg azok, melyeknek amerikai áldozatai is vannak. Szintén az amerikai írott média meghatározó újsága, a New York Times számaival folytatott kutatás alapján mutatták ki, hogy az érdeklődés nem állandó, csúcspontok vannak, melyeket követően a téma újra és újra eltűnik.²¹ A terrorizmus témája a világtrendet követte a sajtóban is, azaz a terrortámadások általános csökkenésével párhuzamosan a problémával foglalkozó cikkek száma is csökkent a kilencvenes években. A szeptember 11-i történések viszont rekordnyilvánosságot biztosítottak a témának, a World Trade Center és a Pentagon elleni merényleteket megelőző egy évben 178 hír tárgyalta a terrorizmust, szemben az azt követő 12 hónappal, mikor a hírek száma az elképesztő 1345-t érte el.²²

A napilapok és a televízió óriási hatással volt arra, ahogy a közvélemény feldolgozza a történeteket. A Gallup Report közvélemény-kutatása szerint szeptember 11. előtt három hónappal azok száma, akik a terrorizmust nevezték meg az USA legfontosabb problémájának, csaknem nulla volt, míg a merényletek után szinte azonnal a megkérdezettek 46%-a tartotta ezt a legfőbb veszélynek.²³

Látható, hogy nem a valós terroristaveszély nőtt meg radikálisan az Egyesült Államokban, hanem a veszélyérzet. Kern, Just és Norris megállapítása szerint a tudósításoknak, a hírek találásának betudhatóan a félelem az újabb támadásoktól soha nem látott magas szintet ért el a szeptember 11. utáni időszakban.²⁴ Erre rásegítettek a bevezetett szigorú biztonsági intézkedések, és nem utolsósorban a Bush-adminisztráció nyilatkozatai.

Hosszú időn keresztül minden beszéd és hír azt a három alapvetést sugallta, hogy az Egyesült Államokat megtámadták, a világ megváltozott és az USA-nak erre választ kell adnia. A félelem és a bizonytalanság magas szinten tartása lendületet adott a patriotizmusnak, a hazafias érzések újra divatba jöttek, és talán ami a legfontosabb, legitímálta az arabellenes politikát, kis túlzással az amerikaiak számára a terrorizmus szó kiejtése máris legitímálta az afganisztáni, majd az iraki háború megindítását.

A szeptember 11-ét követő események jól példázzák, hogy egy téma tálalása, egy bizonyos szemszögből történő beállítása, olyan kifejezések sulykolása, mint a „war on terrorism” vagy a „gonosz tengelye” milyen komoly hatással lehet a közvéleményre, és ennek nemzetközi politikai szinten is milyen mély következményei lehetnek.

A terrorizmus „frame” nemcsak az afganisztáni és iraki szándékait ezzel legitímálni tudó Fehér Ház számára jött kapóra, de más országoknak is. A terrorizmus elleni harc leegyszerűsített, az egész világon egy szintre hozott olyan egymástól teljesen független ügyeket, mint a csecsen-, a palesztin- vagy a baszkkérdés. Putyin terroristának nyilvánította a csecsen szakadárokat, az izraeli kormány a palesztin állam felállításáért küzdő szervezeteket, és ezzel igazolták cselekedeteik jogosságát. Az amúgy is antinacionalista húrokat pengető Aznar is élt a lehetőséggel, csatlakozott és feltétlenül támogatta Busht a terrorizmus elleni küzdelemben, cserébe ő is felléphetett „az ő terroristái”, a baszkok függetlenségi törekvései ellen.

A TERRORIZMUS TÉMÁJÁNAK ELŐTÉRBE KERÜLÉSE SPANYOLORSZÁGBAN

A regionális nacionalizmusok erősödése

A spanyol Néppárt a 2000-es általános választásokon kemény ETA-ellenes hangot megütve, Spanyolország széthullásának veszélyeit taglalva abszolút többséggel nyert, és második ciklusa alatt végig fellépett a függetlenedési szándékok, az egyre erősödő regionális nacionalizmusok ellen.

A Franco-rezsim negyven éve alatt semmiféle önállóságra nem volt lehetőség, minden olyan törekvés, mely ellentmondott a „nagy, egy és oszthatatlan Spanyolország” elvének, szigorúan tilos volt. A Franco-diktatúra alatt csak a spanyol nyelv volt elfogadott, tiltott volt bármely más nyelv használata a hivatalos intézményekben és az iskolákban. A hetvenes évek második felében bekövetkezett demokratikus fordulatnak és az 1978-as alkotmánynak köszönhetően az egyes tartományok jóval nagyobb szabadságnak örvendhettek. Jelentős autonómiát kaptak, az ok-

tatásban újra lehetővé vált a helyi nyelvek használata, és az egyes régiók öntudata is egyre markánsabban jelent meg.

A három fő regionális nacionalizmus közül a gallego veszélyezteteti legkevésbé a Néppárt által oly sokszor használt kifejezést, „Spanyolország egységét”.²⁵ Az ország északnyugati csücskében található Galícia tartomány az utóbbi években ébredt nemzeti öntudatra, melyhez a legfőbb lökést a Prestige olajszállító-hajó 2002 novemberében bekövetkezett tragédiája, és a partokat veszélyeztető olajfoltok ellen cselekedni képtelen központi spanyol kormány tehetetlensége adta meg.²⁶ A katasztrófa évekre tönkretette a régió legfontosabb gazdasági ágazatát, a halászatot és a turizmusnak is jelentős károkat okozott. A Prestige miatt óriási tüntetéseket rendeztek a tartomány csaknem minden nagyobb településén, az ezeken feltűnt, az olajszennyezések és Galícia gyászolása miatt feketére festett, „Nunca Más” („Soha többet”) felirattal ellátott gallego zászlók a gallego nacionalizmus szimbólumaivá váltak. Nyelvük, mely a spanyol és a portugál között helyezkedik el, a Franco-éra spanyolosító törekvései után újból teret nyer, egyre nagyobb szerepet kap a galíciai felsőoktatásban. Az autonóm közösség nacionalista politikai párttal is rendelkezik, a BNG (Bloque Nacionalista Galego) a spanyol törvényhozásban is igyekszik képviselni Galícia érdekeit, a szűk lehetőségekhez mérten, melyet a 2000-es választásokon elért három, majd a 2004-ben szerzett két mandátum biztosít. A BNG a három régió nacionalista pártjai közül a legkevésbé erős. Katalán és baszk társával ellentétben nincs kormányzó pozícióban az autonóm közösségen belül, Galícia stabilan a jobboldalt támogató tartományok közé tartozik.

Galícia éledező nacionalizmusával szemben Katalónia hagyományosan patriótának mondható.²⁷ Jellemző, hogy ebben az autonóm közösségben éri el az egész országban a legrosszabb eredményt az egységes Spanyolország védelmezőjeként fellépő jobboldali Néppárt, a Partido Popular. Katalónia 1980 óta választásokat rendezhet és saját kormányt is felállíthat. 1980 és 2003 között a katalán politikai paletta jobboldalán elhelyezkedő Convergència i Unió (CiU) nevű párt volt megszakítás nélkül hatalmon, a kormány feje pedig a Franco-éra alatt börtönben ült nemzeti hős, Jordi Pujol volt. Fontos megemlíteni, hogy bár a katalán politikában a jobboldalon találjuk a CiU-t, ez nem jelenti azt, hogy egy platformon lenne a Partido Popularral (PP), mely a Spanyolországon belüli jobboldalt képviseli. Éppen ellenkezőleg, mint minden más katalán politikai erő, a CiU is élesen szemben áll minden madridi, központosító szándékkal. Ennek az elvnek azonban néha ellentmond a politikai szükség. A CiU a Partido Popular külső segítségére szorult hatalma biztosításához az elmúlt két ciklusban.²⁸

2003-ban nagy fordulatra került sor a katalán politikában, 23 év után ezúttal nem a CiU győzött, története során először a Szo-

cialista Párt katalán szervezete alakíthatott kormányt. A legnagyobb meglepetés azonban nem is ez, hanem a szélsőséges függetlenségpárti Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) látványos előretörése volt.²⁹ Az ERC egyértelműen a katalán politikai élet harmadik erejévé vált, tőle függött a megalakuló kormány színezete. A Szocialista Párt a hatalom megszerzése érdekében szövetkezett a radikális nacionalistákkal, ami a későbbiekben, a kampány során rengeteg támadási felületet adott a PP-nek. Az ERC vezetője, Carod-Rovira a spanyol választási kampány egyik főszereplője lett, a szocialistáknak szinte folyamatosan védekezniük kellett katalán szövetségeseik miatt.

Az elmúlt két ciklus madridi kormányának kétségkívül a baszk kérdéssel gyűlt meg leginkább a baja.³⁰ 1996-ban, mikor a Partido Popular nem tudott abszolút többségű győzelmet aratni a parlamenti választásokon, a két regionális párt, a már említett katalán CiU és a baszk PNV (Partido Nacionalista Vasco) támogatására szorult a kormányalakításhoz. A baszk nacionalista párttal az együttműködés mindössze két évig tartott, az 1998-as szakítás óta a PP és a vezető baszk párt viszonya tovább romlott.³¹ A PP kitarat emellett, hogy Spanyolországot már nem lehet tovább decentralizálni, az autonómia jogköreinek bővítése a határához érkezett, míg a PNV egyre több jogot követelt. A baszk kormány feje, Juan José Ibarretxe és Aznar közötti találkozó is megszűntek 2001-ben, azóta Ibarretxe a saját útját igyekszik járni. 2002 szeptemberében bejelentette, majd 2003 októberében a baszk parlamentben ismertette nagy vihart kavart tervét (a Plan Ibarretxe-t), melyben teljes függetlenséget, a Spanyolországtól való elszakadást tervezi.³² Ennek eléréséhez népszavazás kiírását követeli Baszkföldön. A népszavazás kiírására valószínűleg soha nem kerül sor, mivel az alkotmány értelmében csak egy Spanyolország létezik, így minden olyan kísérlet, mely az ország több részre szakadását célozza meg, alkotmányellenes. Emellett minden békés elszakadási kísérlet lehetetlenné tesz a baszk terrorszervezet, az ETA tevékenysége, mely szintén a függetlenséget kívánja kivívni – azonban elfogadhatatlan, véres eszközökkel.

A belső terrorizmus – Az ETA merényleteinek története

Az Euskadi Ta Askatasuna (Baszk Haza és Szabadság) nem véletlenül vált az utóbbi évtizedekben Spanyolország legfőbb közzellenségévé. A baszk függetlenség kivívásának érdekében az erőszakos eszközök alkalmazását is elfogadottnak tartják, legtöbbször jobboldali állami hivatalnokok, ellenségesnek tartott, ellenük keményen fellépő, az ügyeiket vizsgáló képviselők és bírók a célzott támadások célpontjai, de természetesen sokszor civil áldozataik is voltak és vannak a terrorakcióknak. A spanyol

hatóságok szerint harmincöt éves működése alatt több mint nyolcszáz halálos áldozatot követeltek a baszk szeparatista terroristaszervezet merényletei.³³ A legtöbb akciót értelemszerűen Baszkföldön és az általuk az elnyomás legfőbb központjának tartott Madridban hajtották végre.

Minden politikai erő, aki kapcsolatba kerül az ETA-val, tulajdonképpen szalonképtelenné teszi magát, a terrorcsoport elutasíthatósága teljes a spanyol közvéleményben. Ezt jól példázza, hogy még a radikális baszk nacionalista, Juan José Ibarretxe pártja, a PNV (Partido Nacionalista Vasco) is elhatárolódik az erőszak bármilyen formájának alkalmazásától a politikai célok elérése érdekében. A „lehendakari”, a baszk kormány feje úgy véli, hogy az erőszakos akciók a baszk függetlenség békés, politikai úton történő kivívását is ellehetetlenítik, a mindenkori spanyol kormány könnyedén összemoshatja a politikai javaslatokat tevő, a parlamenti keretek között harcoló erők törekvéseit a baszk terrorizmussal.³⁴

A baszk probléma súlyosságát támasztja alá, hogy az ETA által elkövetett terrorcselekmények teljes bemutatásához e dolgozat keretei nem lennének elegendőek, a cél természetesen nem is ez, így csak a legfontosabb, legtöbb áldozatot követelő és legnagyobb politikai visszhangot kiváltó események ismertetésére szorítkozom. Az első, a spanyol belügyminisztérium által az ETA-nak tulajdonított merénylet 1968. június 7-én történt, az áldozat José Pardines névre hallgató 25 éves csendőr volt. 1973. december 20-án már az egész spanyol belpolitikára komoly hatást gyakorló akciót hajtottak végre. Franco diktátor egyik első emberét, az akkori kormányfó Luis Carrero Blanco gépkocsiját robbantották fel Madrid belvárosában. A madridi Rolando kávéház levegőbe röpitése 1974 szeptemberében volt az első alkalom, amely nagyszámú civil áldozatot követelt, 12-en haltak meg.³⁵

A legvéresebb merényletekre a nyolcvanas években került sor. A támadások eszköze jellegzetesen gépkocsiba rejtett bomba volt. 1986. július 14-én egy ilyen robbantás végzett 12 rendőrrel a madridi República Dominicana téren. Az ETA egy évvel később követte el történetének legsúlyosabb merényletét. 1987. június 19-én, a nagyon forgalmas barcelonai Hipercor áruház parkolójában repítettek a levegőbe egy autót, aminek következtében 21 ember vesztette életét, és további 45-en megsérültek. Ugyanazon év decemberében a zaragozai csendőrség épületétől nem messze 11 ember hunyt el egy újabb gépkocsiba rejtett polgárgép működésbe lépése következtében.³⁶

Már Carrero Blanco meggyilkolása is jelezte, hogy a legmagasabb közjogi méltóságok is a baszk terroristák potenciális célpontjai. A baszk terroristaszervezet 1995-ben merényletet kísérelt meg Madridban az akkoriban még csak miniszterelnökként jelölt José María Aznar ellen.³⁷ A próbálkozás azonban meghiú-

sult, de az újabb politikai indíttatású merényletek már sikerrel jártak. 1996-ban meggyilkolták a spanyol alkotmánybíróság elnökét, Francisco Tomás y Valientét. A Partido Popular politikusa, Miguel Angel Blanco elrablása és 1997. július 12-ei meggyilkolása Spanyolországban addig soha nem látott, ETA-ellenes tüntetési hullámot indított el.³⁸ A baszk szervezet 1998. szeptember 18-án időlegesen beszüntette a terrorakciókat, ez a merényletektől mentes időszak 1999. december 3-ig tartott, mikor is megtörte a fegyverszünetet, mivel a kormány elképzelései a ciklus végére sem közeledtek az övékhez a baszk függetlenséget illetően.³⁹ Az ETA újbóli aktivizálódása és az Aznar-kormány második ciklusa tehát szinte teljesen egybeesik.

Az ETA múltbéli tettei alapján tehát egyértelműen rászolgált arra, hogy féljenek tőle. A kérdés azonban az, hogy még 2004-ben is olyan félelmetes szervezet-e, mint például a nyolcvanas évek második felében vagy a kilencvenes években? Amíg akár egy merényletet is képesek elkövetni, természetesen nem lehet kijelenteni, hogy a baszk szeptaralista terrorcsoport már nem veszélyes, de mindenképpen érdemes megvizsgálni, hogy miként változott a csoport aktivitása a fegyverszünet vége óta.

A robbantás, mint politikai eszköz használatára 2000 januárjában került újból sor, amit még abban az évben 45 másik merénylet vagy merényletkísérlet követett. A próbálkozások száma 2001-ben sem változott lényegesen, akkor 44-szer kíséreltek meg merényletet. A 2002-es évtől kezdve azonban jelentős visszaesés következett be az ETA aktivitásában, a korábbi évekhez képest a 22 robbantási kísérlet nem mondható soknak. Ez a csökkenő tendencia azóta is tart, 2003-ban 18, 2004 áprilisáig pedig mindössze 2 alkalommal próbáltak meg merényletet elkövetni.⁴⁰ E két kísérlet közül az egyik a 2004. február 29-én Madridban egy furgonban megtalált 560 kg robbanószer lefűlése volt, ami alapot adott arra, hogy később első hallásra szinte egyértelműnek tűnhessen, hogy a március 11-i robbantássorozatot is a baszkok követték el.

Egyes vélemények szerint az ETA vesztett erejéből, története legnagyobb krízisét éli, elsősorban az Aznar-kormány alatt tapasztalható kemény fellépésnek köszönhetően.⁴¹ Az ETA politikai szárnyát, a Herri Batasunát betiltották, az utóbbi években számos vezető és aktív tag bebörtönzésére sor került, és az ETA több fegyverraktárát is sikerült felszámolni.⁴² A merényletek elkövetésére természetesen képesek maradtak, de a számok semmiképpen sem támasztják alá azt, hogy a baszk terrorizmustól való fenyegetettség a korábbiaknál nagyobb lenne.

A nemzetközi terrorizmus – az iraki háború

A nemzetközi terrorizmus elleni küzdelem is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a terrorizmus a 2004-es spanyol választási kampány egyik legfőbb témája legyen. A 2001. szeptember 11-i események után a világpolitika legfontosabb kérdése is a terrorizmus elleni harc lett. A spanyol kormány azonnal támogatásáról biztosította Busht, és ígéretet tett arra, hogy „vállvetve fognak küzdeni a terrorizmus ellen az Egyesült Államokkal”.⁴³

José María Aznar Spanyolországa az Egyesült Államok Nagy-Britannia melletti legfontosabb szövetségesévé vált, az iraki háború előtt és alatt a katonai beavatkozás támogatója volt. Elemzők szerint Aznar igyekezett Spanyolországot középhatalmi státusából kiemelni és fontos világpolitikai szereplővé tenni, aminek érdekében a lehető legszorosabbra húzta kapcsolatát az egyetlen világhatalommal, és eltávolodott az európai kontinens vezető hatalmaitól, a háborút ellenző Németországtól és Franciaországtól.⁴⁴ Ez komoly ellentéteket váltott ki az Európai Unión belül, Európa nem volt képes egységes álláspontot kialakítani, ami jelezte: a közös kül- és biztonságpolitika hatékony működéséhez még sok időnek kell eltelnie.

A spanyol kormány az iraki háború támogatásával szembe ment a lakosság akaratával. Spanyolország Olaszország mellett a legnagyobb háborúellenes tüntetések helyszíne volt, a tiltakozások csúcspontján, a 2003. február 15-i, országsszerte megtartott demonstrációkon négy millió ember vett részt.⁴⁵ Az iraki háború teljes spanyolországi elutasítottságát bizonyították a közvélemény-kutatások is. A háború megindítását megelőzően a megkérdezettek több mint nyolcvanöt százaléka ellenezte az Irak ellen tervezett katonai akciót.⁴⁶ A lakosság a háború jogosságát vonta kétségbe, megfelelő bizonyítékok és ENSZ BT-határozat nélkül a többség nem látta indokoltnak Irak invázióját.

Az iraki háború támogatása olyan jelentős visszaesést jelentett a PP-nek a népszerűségi indexet tekintve, hogy a Néppárt 1996-os hatalomra kerülése óta először tudta átvenni a vezetést a közvélemény-kutatók szerint a PSOE, Spanyolország szocialista pártja. Éppen a legnagyobb tüntetések és az iraki háború megindítása időszakában, 2003 februárjában és márciusában állt jobban a PSOE, mint a PP. Ezt követően a kormánypárt népszerűsége ismét növekedésnek indult, annak ellenére, hogy a kormány továbbra is kitartóan támogatta az amerikai külpolitikát, és mint jó szövetséges, 1300 katonát küldött Irakba. A felmérések alapján a Néppárt egészen 2003. decemberéig folyamatosan növelte támogatottságát, míg a PSOE szavazatokat veszített. A PP azzal a nyugodt tudattal vághatott neki 2004-nek, a választási évnek, hogy 11%-os előnnyel kezdheti el a kampányt.⁴⁷

SPANYOL VÁLASZTÁSOK A TERRORIZMUS ELLENI HARC JEGYÉBEN

A spanyol választási kampány meghatározó témái és történései

Eddig következetesen a „választási kampány” kifejezést használtam a választások előtti két hónap egészére, holott Spanyolországban csak a kampány finisét, az utolsó két-két és fél hetét nevezik hivatalosan kampánynak. Az azt megelőző időszakot előkampánynak („precampaña”) hívják. Természetesen a pártok nem korlátozzák tevékenységüket a hivatalos kampányidőszakra, a választásokat megelőző két hónapban már intenzív kampányolás folyt. Ennek legfontosabb eseményeit dolgozom most fel.

A spanyol választási kampány legfontosabb történéseihez egészen a 2003 novemberében megtartott katalán autonóm választásokig kell visszamenni. A regionális nacionalizmusok erősödéséről szóló részben fentebb már említettem, hogy a katalán választások nagy fordulatot hoztak, a Szocialista Párt története során először legyőzte a Convergencia i Uniót. A kormányalakításhoz azonban mindenképpen szüksége volt koalíciós partnerre, így a mérleg nyelvéhez, a látványosan előretörő szakadár Esquerra Republicana de Catalunyahoz (ERC) és a tartomány zöld pártjához, az Iniciativa per Catalunya Verdshez (ICV) kellett fordulnia.

A Convergencia i Unió Partido Popularral kötött paktumai visszatetszést váltottak ki katalán nacionalista körökben, az elmúlt két ciklus alatti együttműködés a madridi kormánnyal sok szavazatába került a CiU-nak. A nemzeti oldalon megnyílt lehetőségeket használta ki az Esquerra és vett el jelentős mennyiségű szavazatot a CiU-tól.⁴⁸ Nacionalista társánál keményebb hangot ütött meg a párt vezetője, Carod-Rovira („Yo no soy nacionalista, yo soy catalán” – „Nem nacionalista vagyok, hanem katalán”), nyíltan kinyilvánította függetlenedési szándékát, igényét a szuverén katalán állam létrehozására.⁴⁹

A Szocialista Párt az ERC-vel megkötött koalícióval az autonómiajogok szélesítése felé tett lépést. A legnagyobb hibát azzal követte el, hogy ezzel meghagyta a lehetőséget a PP-nek, hogy az „egy Spanyolország” védelmezőjeként léphessen fel a kampány során, és katalán szövetségese miatt folyamatosan támadhassa a PSOE-t.

Az általános választások kampányának legnagyobb botrányai is a katalán nacionalista párt első emberéhez kötődnek. 2004. január 26-án kiderült, hogy már a katalán kormány tagjaként Carod-Rovira találkozott és tárgyalt az ETA képviselőivel Dél-Franciaországban.⁵⁰ Természetesen a kormányzó Néppárt nem hagyta ki a kínálkozó alkalmat és azonnal támadásba lendült,

Aznar és leendő utódja, Mariano Rajoy követelték a szocialistáktól az ERC-kel kötött koalíció felbontását, mivel olyan párttal szövetkeztek, mely a baszk terroristákkal egyezkedik.⁵¹ A Szocialista Párt miniszterelnök-jelöltje is azonnal elítélte a találkozót, és bár a koalíciót nem mondták fel, Carod-Rovirát menesztették a katalán kormány külügyminiszteri székéből.⁵²

A katalán kormány válságáról az iraki háború témájával igyekezett elterelni a figyelmet Zapatero és a Szocialista Párt. Február első napjaiban George W. Bush és Tony Blair is jelezték, hogy engedélyezik vizsgálóbizottságok felállítását a tömegpusztító fegyverek létezésével kapcsolatban.⁵³ Ekkorra már tisztán kezdett körvonalazódni, hogy a tömegpusztító fegyverek, melyeknek iraki jelenlétére hivatkozva igazoltnak látták a háború megkezdését, talán nem is léteznek. Zapatero vetélytársától, Rajoytól várt magyarázatot arra, hogy miért „hazudott az embereknek” az iraki háborúról.⁵⁴ A kormány tagjai elhárították a felelősséget, vallották, hogy Spanyolország valóban óriási fenyegetettségnek volt kitéve iraki részről, és továbbra is biztosak voltak benne, hogy a fegyverek léteznek és hamarosan előbukkannak.⁵⁵

A következő nagy visszhangot kiváltó esemény az ETA-nak volt köszönhető, ezúttal azonban nem egy robbantás, hanem egy bejelentés miatt kerültek szóba. Két ETA-tag maszkban és egyenruhában olvasta be a szervezet közleményét a baszk televízióban, melyben fegyverszünetet jelentettek be Katalónia területén, az ország többi részén viszont továbbra is merényletek végrehajtásával fenyegetőztek.⁵⁶ A bejelentés azért volt kínos, mert éppen Carod-Rovira kérte a fegyverszünetet az ETA vezetőivel folytatott találkozóján. A szervezet a katalán nacionalizmus előretörésével indokolta döntését, „forradalmi üdvözetlet küldtek minden katalán függetlenségpárti számára”⁵⁷, ismét nehéz helyzetbe hozva a katalán kormányt és rajtuk keresztül a Szocialista Pártot. Zapatero újra elítélte a történeteket, de ez nem változtatott azon, hogy ismét a PP kemény, nacionalizmus-ellenes politikája tűnhetett célravezetőnek, a PSOE újra védekezésre kényszerült. A szocialisták a kezdeményezést átvenni már nem tudták a madridi merényletekig, az általuk szervezett február 26-i ETA-ellenes barcelonai tüntetés, mellyel bizonyítani kívánták, hogy ők is mélyen elítélik a baszk terrorszervezetet, nem váltott ki nagy visszhangot,⁵⁸ és az általuk erőltetett témák (egészségügy, munkanélküliség, életkörülmények) sem kaptak sok figyelmet. Az alábbi kutatás magyarázatot ad arra, hogy miért nem.

A választási hajrá, a spanyol hivatalos kampány nyitónapján, február 27-én napvilágot látott egy kutatás, mely a három vezető spanyol televízió meghatározó, politikai témákkal foglalkozó reggeli műsorait vizsgálva sorba szedte a kampány legfontosabb témáit. Az El Paísban közölt, a madridi Rey Juan Carlos I

egyetem által elvégzett elemzés a TVE „Los desayunos” („Reggeli”), az Antena 3 „La respuesta” („A válasz”) és a Telecinco „La mirada crítica” („A kritikus pillantás”) c. reggeli műsorainak híreit számolta össze és csoportosította.⁵⁹ Azt próbálták kideríteni, hogy mely témák kapták a legnagyobb nyilvánosságot ezekben a műsorokban a választási előkampány első hónapjában, január 13. és február 13. között. A kutatók a reggeli műsorok minden hírét számításba vették, a kulturális ajánlóléptől a sporthírekig. Ez azért érdekes, mert ennek köszönhetően meg lehet állapítani, hogy maga a kampány milyen fontosságú volt, mekkora helyet követeltek maguknak a politikai hírek.

Az eredmények azt mutatják, hogy a hírek csaknem fele, 48,5 százaléka a kampányt érintette. A legnépszerűbb téma Carod-Rovira botrányai és ezzel szoros összefüggésben a katalán koalíció válsága voltak, e probléma a hírek 15,6 százalékát adta. Ez azt jelenti, hogy majdnem minden harmadik politikai jellegű hír ezt a kérdést érintette. A második helyezést a baszk probléma érte el (12,1%), míg a dobogó harmadik fokára még az „államberendezkedés és az állam nacionalizmussal fenntartott viszonya”⁶⁰ elnevezésű, véleményem szerint elég nehezen behatárolható téma fért fel (8,2%). Az egyetlen materiális és a műsorokban is sokat szereplő téma Spanyolország gazdasági helyzete volt (8,1%), ezen túl nagy jelentősége már csak az iraki háborúhoz kötődő híreknek volt (3,5%). Ez utóbbi volt az egyetlen, a Partido Populárnak kellemetlen ügy, mely nagy szerephez jutott.⁶¹

A számok tehát azt mutatják, hogy a terrorizmus elleni harc jelszava alá valamilyen módon besorolható három témakör – a baszk kérdés, a katalán koalíciót Carod-Rovira és az ETA találkozója miatt övező botrány és az iraki háború – uralta a televízióműsorokat, az összes hír 31,2%-át adták. Ez az arány még szembetűnőbb, ha kizárólag a politikai hírekben belüli súlyukat nézzük, ekkor ugyanis a híradások csaknem kétharmadát (64,3%-át) teszik ki.

A tanulmány következtetései alapján azok a témák, melyek a reggeli műsorok legnagyobb részét kitöltötték, egybeestek a Partido Popular kampányának főbb témáival. A kutatás azt mutatta, hogy a PP volt a fő alakítója a spanyol választási kampány első hónapjának.⁶² Ez alátámasztja azt a megállapítást, hogy a PSOE a kampány során nem tudta a figyelmet ráirányítani az általa fontosnak tartott kérdésekre, hanem az események miatt szinte végig védekezni volt kénytelen. A kampányt a Partido Popular uralta, az általa kommunikált problémák nem engedték reflektorfénybe állítani az olyan hétköznapi kérdéseket, mint az egészségügy, a munkanélküliség, a lakásproblémák vagy a bevándorlás.

A kampány fontos témakörei az írott média két vezető lapjában

A televíziós műsorok elemzéséhez hasonló vizsgálatot végeztem el a két vezető napilap, az El País és az El Mundo segítségével. E két újság áll a kiadott példányszámok tekintetében az első két helyen: 2004-es adatok szerint a balközép El País Spanyolország legnagyobb példányszámában megjelenő politikai napilapja, napi 462 ezer példánnyal. A jobboldali El Mundóból reggelente 300 ezer darab kerül az újságárusokhoz, ezzel a legtöbb példányban megjelenő konzervatív újság. Az El Mundónál radikálisabb ABC 276 ezer példányban kerül kiadásra, a többi országos napilap viszont nagyon leszakadva követi őket, egyedül a legolvasottabb katalán újság, a La Vanguardia tudja még átlépni a 200 ezres átomhatárt (209 ezer példány).⁶³

A televíziók műsorainak vizsgálatához alkalmazott kategóriákat használtam én is az írott média két fő képviselője címlapjainak elemzéséhez. A címlapok a választás pontos időpontjának kiírása és a választás napja közötti időszakot (2004. január 10.–március 14.) fogják át, mint már említettem, ebből az időszakból csak a február 27. és március 11. közötti időszakot említik kampány néven. A címlapok vizsgálata a madridi robbantásokkal zárul, kiemelt fontossága miatt a március 11-i mérényletsorozattal és a választásokig hátralévő három nappal, mikor a nemzeti gyász miatt már nem beszélhetünk kampányról, külön foglalkozom.

Miért pont a címlapok mellett döntöttem? Abból a feltevésből indultam ki, hogy a címlapok egyben a politikai napirendet alkotó hírek hierarchiájában is megfelelő eligazodási lehetőséget nyújtanak. A címlapok egyértelműen jelzik, hogy mely hírek számítanak különösen fontosnak. Emellett megnéztem, hogy mely témák voltak azok, amelyek a címlapokon belül is a vezető hírt adták a kampány során, és így mely kérdések emelkedtek ki az amúgy fontos problémák közül.

A televíziós felmérés eredményeihez képest nagy különbséget mutatnak a két fő napilap címlapjai (1. táblázat). A legnagyobb eltérésnek az iraki háború témakörének megnövekedett szerepét tartom, különösen az El Paísban. A televíziók reggeli hírműsorainak napirendjén csak az ötödik helyet foglalta el az iraki beavatkozás, a legnagyobb példányszámú napilapban viszont ez vált a slágertémává. A vizsgált időszak két hónapja alatt 27-szer került címlapra valamilyen, az iraki háborúval és annak spanyol vonatkozásaival kapcsolatos hír, és ezzel messze kiemelkedett a többi ügy közül. A megjelenések számát tekintve a második a baszk kérdés lett (16), melybe egyaránt belevettem a békés függetlenedési törekvésekről és az ETA-ról szóló híreket is. A kétségkívül nagy politikai vihart okozó katalán botrányok csak a harmadik helyet foglalták el a fontossági sor-

rendben (11), őket a spanyol gazdaság helyzetét firtató cikkek (9 megjelenés), az életkörülményekkel (egészségügy, lakáshoz jutás, oktatás) és a bevándorlással foglalkozó hírek követték (4, illetve 3 címlap).

1. táblázat. A választási kampány fő témáinak előfordulása a két vezető spanyol napilap címlapján (cikk), 2004. január 10.–március 11.

Napilap	Az iraki háború	A baszk kérdés	A katalán koalíciós válság	A spanyol gazdaság helyzete	Az életkörülmények javítása	Bevándorlás
El País	27	16	11	9	4	3
El Mundo	16	15	22	7	7	3

Forrás: Az El Mundo és az El País címlapjait felhasználva, a szerző által készített statisztika.

Az El Paíst hagyományosan inkább a baloldalhoz közel álló újságnak szokták emlegetni, így nem okoz olyan nagy meglepetést, hogy a jobboldali kormánynak legkellemetlenebb kérdést, az iraki háborúban vállalt szerepet tűzték legtöbbször az újság első oldalára. Az El Mundónál, melyet, bár nem célszerű kategorizálni, de a jobboldali Néppárthoz közelebb állónak szoktak tartani, szintén megfigyelhető, hogy az iraki témának nagyobb szerepet tulajdonítottak, mint a televíziók, igaz jóval kisebb arányban, mint az El País. Az El Mundónál a szocialisták számára legsúlyosabb probléma, Carod-Rovira botrányai és a katalán koalíció válsága voltak a leggyakoribb hírek a címlapon (22 alkalommal). Az iraki háború itt a második legfontosabb kérdésnek bizonyult, de nagyjából hasonló jelentőségű volt a baszk probléma is (16 és 15 napi megjelenés).

A két nagy újságnál tehát abban egyetértés volt, hogy az iraki háború, a katalán koalíciós botrányok és a baszk kérdés voltak a kampány legfontosabb témái, azonban politikai beállítódástól függően az egyik témának nagyobb nyilvánosságot biztosítottak, mint a másiknak. Kicsit leegyszerűsítve, amelyik témakör a másik politikai oldalnak nagyobb kellemetlenséget tudott okozni, többször került a vezető hírek közé. A többi témakör (az életkörülmények javításához kapcsolódó, a bevándorlásról és a spanyol gazdaság aktuális helyzetéről szóló hírek) jóval kevesebbszer szerepeltek a vezető hírek között, mint a már említett három téma.

2. táblázat. A fő témák, mint a címlapok vezető hírei a két vezető spanyol napilapban (cikk), 2004. január 10.–március 11.

Napilap	Az iraki háború	A baszk kérdés	A katalán koalíciós válság	A spanyol gazdaság helyzete	Az életkörülmények javítása	Bevándorlás
El País	15	8	7	4	2	2
El Mundo	5	7	14	5	3	1

Forrás: Az El Mundo és az El País címlapjait felhasználva, a szerző által készített statisztika.

A címlapok vezető híreit adó témák sorrendjében nincs nagy eltérés a „csak” a címlapon megjelenéshez képest (2. táblázat). Az El Paísban az iraki háború annyiszor volt a nap vezető híre, mint a baszk és a katalán probléma együttvéve. Az áttekintett két hónap alatt csak elvétve volt a nap legfontosabb híre a spanyol gazdaság helyzete, az életkörülmények javítását megcélzó ígérek vagy a bevándorlás. Az El Mundo első oldalain kiugróan sokszor, 14-szer szerepeltek a címlapon a katalán botrányok, a baszk kérdés az El Paíshoz hasonlóan szerepelt, ami viszont igazán szembetűnő, hogy az iraki háború nagyon ritkán vált vezető hírré. A háborúval kapcsolatos cikkek elég sokszor helyet kaptak az első oldalon, de az esetek nagy többségében csak kis hírként. Az, hogy a spanyol gazdaság helyzete ugyanannyiszor (5-ször) került az El Mundo címlapjára, mint az iraki háború, jól mutatja, hogy a Néppárt számára nehéz ügyről volt szó.

Az utolsó közvélemény-kutatások azt jelezték, hogy bár a Néppárt előnye csökkent, választási győzelmét nem fenyegeti semmi.⁶⁴ Az elemzők csak azt tartották kérdésesnek, hogy ismét abszolút többségű győzelmet arat-e a PP, vagy meg kell elégednie azzal, hogy egy koalíciós partnerrel közösen vezeti majd Spanyolországot. A választások előtt három nappal történt madridi merényletsorozat azonban, tettesek kilététől függően, felboríthatott minden addig kialakult politikai erőviszonyt. Ezért volt óriási szerepe a médiának abban, hogy milyen következtetésekre jut az elkövetők személyével kapcsolatban.

A madridi merényletsorozat és hatása a választások eredményére

2003. március 11-én az utóbbi idők legvéresebb merényletére került sor Madridban. A reggeli csúcsgyűlésben, 6:45 és 7:15

között négy vonat robbant fel az Atocha pályaudvaron, illetve az El Pozo és a Santa Eugenia állomásokon. A merénylet több mint 190 halálos áldozatot követelt és ezerötszázán megsérültek. A történetek hatására valamennyi párt azonnali hatállyal felfüggesztette választási kampányát, és a kormány háromnapos nemzeti gyászt rendelt el.⁶⁵

Egyértelműnek tűnt, hogy a merénylet időzítése nem a véletlen műve volt. Első pillantásra úgy tűnhetett, hogy az ETA-nak volt remek figyelemfelkeltési lehetőség az általános választások előtt három nappal robbantani a spanyol fővárosban. Ez a merénylet felülírt mindent, ami addig a választási kampányban történt, és ennél is fontosabb, hogy igazolni látszott a kormányzó Partido Popular által gerjesztett félelmeket az országon belüli terrorizmussal kapcsolatban.

Érdekes megfigyelni hogyan változott a gyanúsított szervezet megnevezése a merényletet követően. Természetes módon azonnal az ETA került a figyelem középpontjába, egyértelműnek tűnt, hogy csak ők követhették el a terrortámadást. A spanyol kormány is olyannyira biztos volt ebben, hogy Aznar első nyilatkozatában máris kijelentette, hogy az ETA a felelős a robbantásokért, sőt még aznap este az ENSZ BT-határozatban ítélte el a baszk terrorszervezetet, szintén a spanyol kormány által adott információk alapján.⁶⁶ Már akkor feltűnést keltett, hogy a szervezet viszont nem vállalta a felelősséget, sőt a vele szoros kapcsolatban álló, és ma már betiltott Batasuna politikai szervezet vezetője, Arnaldo Otegi egyszerűen „elképzелhetetlenek” tartotta, hogy az ETA álljon a történetek mögött.⁶⁷ A gyanú még aznap este áttérőldött az al-Kaidára. Ennek az adott alapot, hogy a vonatok indulásának helyén, Alcalá de Henaresben egy furgonban detonátorok mellett a Korán tanításait is megtalálták. Ennél még többet nyomott a latba, hogy egy londoni székhelyű arab nyelvű lap szerkesztőségébe egy levelet juttatott el egy, az al-Kaidához kötődő csoport, melyben magára vállalta a felelősséget. A szervezet a robbantásokat „régis elszámolnivalóval” indokolta, és a levélben gúnyos kérdést tesz fel a spanyol miniszterelnöknek: „Aznar, hol van Amerika, ki véd meg tőlünk titeket?”⁶⁸

Elsősorban a terrortámadás nagyságrendje és módszere miatt tűnik valószínűbbnek, hogy az arab szervezet állt a háttérben. Az ETA mindig minden támadása előtt rendőrségi bejelentést tett, és egyszerre csak egy helyszínen robbantott. A baszk szervezet jellemzően neki nem tetsző politikusokat, állami tisztviselőket vagy az igazságszolgáltatásban dolgozókat szemelt ki magának, az eddig elkövetett, legnagyobb áldozatokkal járó merényletet egy barcelonai bevásárlóközpontban követték el, ahol 21-en haltak meg. A baszk szeparatisták katonai szervezete minden esetben szinte azonnal elismerte felelősségét, ezúttal viszont nemcsak hogy erre nem került sor, de a támadás más-

napján a baszk televízióhoz és a Gara című, függetlenségpárti baszk laphoz eljuttatott nyilatkozatban cáfolták felelősségüket a robbantásokban. Továbbá a Batasuna első embere lerótt a kegyeletét az áldozatok előtt, ilyesmire pedig korábban egyetlen, a baszkok által elkövetett merénylet után sem került sor.⁶⁹

A tettesek kiléte közel sem volt mindegy, jelentősen befolyásolhatta a spanyol belpolitikát, és a három nappal későbbi általános spanyol választásokra is komoly hatással lehetett. A minden fórumon az ETA elleni kemény fellépést hirdető Partido Populárnak jöhetett volna jól, ha a baszk szeparatista szervezet bűnössége derült volna ki. Az ETA cáfolata és az al-Kaida esetleges felelősségét alátámasztó információk ellenére, nyilvánvalóan aktuálpolitikai okok miatt, a spanyol Néppárt fenntartotta, hogy az ETA az első számú gyanúsított, amellet, hogy más eshetőségeket sem zártak ki.⁷⁰ Ha sikerült volna az emberekkel elhítenni, hogy a baszkoknak tudható be a „véres csütörtök”, vélhetően újbóli lendületet kaphatott volna a kemény terroristaellenes politika, amely a jobboldal nagyarányú választási győzelmét jelenthette volna a háromnapos nemzeti gyász lejártakor megrendezett választásokon. Ellenben ha egy, az al-Kaidához kötődő csoport bűnössége derült volna ki, a szavazók könnyen megbüntethették volna a kormánypártot, amiért az belesodorta Spanyolországot az iraki háborúba, az Egyesült Államok Nagy-Britannia melletti legfontosabb európai támogatójaként lépett fel a terrorizmus elleni harcban, az iszlám fundamentalisták célpontjává válva. Ez a forгатókönyv a szocialisták megerősödését, jó esetben akár győzelmét is jelenthette.

A tragédiát követő nap estéjén megemlékezésre került sor az egész országban. A rendőrség adatai szerint nyolcmillióan, ebből csak Madridban 2,5 millióan tüntettek a terrorizmus ellen. Az áldozatokra emlékezés és az erőszak elutasításának jelszavai mellett a tettesek kilétének és az addigi vizsgálatok eredményeinek választások előtti nyilvánosságra hozását sürgető rigmuskok is elhangzottak („Queremos la verdad antes del domingo” – „Még vasárnap előtt akarjuk az igazságot”).⁷¹

A hétvége folyamán egyre valószínűbbnek tűnt az al-Kaida érintettsége, köszönhetően annak, hogy az addigi beismerések mellett már gyanúsítottak elfogására is sor került. A vasárnapi választások előtt egy nappal letartoztattak három marokkóit és két indiait, ezzel megerősödni látszott a feltételezés, hogy a történetek háttérben nem baszk, hanem külföldi terroristák állnak.⁷² A szombat este előkerült videokazetta, melyen az al-Kaida ismételten vállalta a merényletsorozat elkövetését és melyről később kiderült, hogy hiteles, csak még inkább egyértelművé tette a helyzetet. Az előző részben általam vizsgált mindkét napilap a választások napján megjelent számában már az al-Kaidát nevezte meg, mint a robbantások elkövetésének valószínű felelőseit.⁷³ A kérdés csak az volt, hogy a felfokozott

hangulatban a választók miként fogadják azt, hogy a jobboldali kormány az iraki háború következtében terrortámadásnak tette ki Spanyolországot, és saját érdekei miatt az ETA-ra próbálta terelni a gyanút.

A március 14-i választás meghozta azt a fordulatot, amire egészen a madridi terrortámadásokig nem látszott szinte semmi esély sem, győzött az ellenzéki Partido Socialista Obrero de España. A közvélemény-kutatások alapján az ország szocialista pártja a kampány teljes időszaka alatt hátrányban volt jobboldali ellenfelével szemben, egyszer sem került közelebb 4–5%-nál, ami a statisztikai hibahatáron kívül esik, tehát a lemaradása biztosnak tűnt.⁷⁴ Jól látszik, a Partido Popular biztos győzelmet engedett ki kezei közül. Az, hogy a Néppárt a saját céljára igyekezett felhasználni a csütörtöki merényletsorozatot, manipulálni próbálta a lakosságot azzal, hogy az addigi politikáját igazolandó, minden bizonyíték nélkül, első reakcióból a baszk terrrorszervezetre hárította a felelősséget, visszafelé sült el.

Nemcsak a várt abszolút többséget jelentő, nagyarányú győzelem maradt el, de soha nem látott süllyedést élt meg a Néppárt. Az előző ciklus 183 képviselője után a következő négy évben kénytelen beérni 148 mandátummal és ellenzéki szereppel. A kormányalakítás joga így a PP-re kerekén öt százalékot verő, a szavazatok 42,6%-át és 164 képviselői helyet szerző szocialistákhoz és miniszterelnök-jelöltjükhöz, José Luis Rodríguez Zapateróhoz került. A szocialista miniszterelnök egyszínű, kizárólag szocialista miniszterekből álló kormány alakításáról döntött. Mivel az abszolút többségű kormány megalakításához 176 szavazatra lett volna szükség, a szocialisták kisebbségi kormányt alakítottak, melyet alkalmanként kívülről támogat néhány kisebb csoportosulás.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az eddig leírtak azt kívánták bizonyítani, hogy a terrorizmus „frame” használata Spanyolországban is óriási hatással volt a politikai napirendre. A terrorizmus „framingjének” napirendformáló hatását tehát egy új példával, a spanyol esettel támasztottam alá.

Az egyre erősödő és egymással együttműködő regionális nacionalizmusok, az ETA 35 éves tevékenysége és a spanyol kormány jelentős szerepe az iraki háborúban elegendő alapot jelentettek ahhoz, hogy a lakosságot valóban érdekelje minden, ami a terrorizmus témájához kapcsolódik. Norris és társai amerikai tapasztalataihoz hasonlóan, a terrorizmus elleni harc és az ahhoz valamilyen módon köthető témák a spanyol választási kampány során is háttérbe szorítottak minden más kérdést. Az ETA-val fenyegetés már bevált módszernek számít a spanyol

belpolitikában, és a katalán autonóm kormány is a baszk terror-szervezettel folytatott találkozó miatt került súlyos válságba és hozta nehéz helyzetbe a kormányzó Néppárt legfőbb riválisát, a Szocialista Pártot. A spanyol társadalom ingerküszöbét csak egy újabb, a terrorizmus elleni küzdelemmel összefüggő ügy érte el, az iraki háború kérdése. Ez volt a szocialisták egyetlen igazi ütőkártyája a kampány során, és végül, ha tragikus események miatt is, de ennek köszönhették választási győzelmüket. A robbantássorozat és a voksolás között a média nagy felelősséggel, döntő szereppel bírt a választások eredményére nézve, hiszen a végeredmény nagyban függött attól, hogy ki követte el a madridi robbantásokat. A választások napján a híradások az al-Kaida felelőssége mellett érveltek, az előkerülő bizonyítékok is erre mutattak, nagyban elősegítve a váratlan fordulatot, Zapatero Szocialista Pártjának győzelmét.

A Néppárt végig uralta a választási kampányt, a médiában – az iraki háborúval kapcsolatos híreket kivéve – végig azok az ügyek kaptak kiemelt figyelmet, melyek a jobboldali kormány számára kedvezhettek. Minden ország számára komoly figyelemztetés, hogy egy terrorista akció fel tudta borítani az addig kialakult erőegyensúlyt és szinte jelentéktelenné tette a választási kampányt. A madridi merényletsorozatot követően az vált a választási eredményt befolyásoló legfőbb tényezővé, hogy ki támogatta és ki ellenezte a szerepvállalást az iraki háborúban.

Az ETA története során talán éppen ezekben az években a leggyengébb, a PP által sugallt baszk terroristaveszély és az, hogy ezt állították kampányuk első helyére, nem tükrözte a valóságot. Szintén Norris és szerzőtársai következtetéseit támasztja alá, hogy igazából nem a belső fenyegetettség, hanem a lakosság fenyegetettségérzése lett nagyobb. Ez vezethetett ahhoz, hogy a madridi merényleteket követően egyből az ETA lett az első számú gyanúsított. A baszk veszély valójában inkább csökkent, az igazi veszély nem belföldről, hanem az iszlám fundamentalisták irányából fenyegette az országot.

Láttuk, hogy az Egyesült Államok a statisztikák ismeretében még soha nem volt akkora biztonságban, mint az utolsó években, azonban egy terrorcselekménynek és – Norris kutatása alapján – a témának biztosított rekordnyilvánosságnak köszönhetően a félelem az újabb támadástól soha nem látott magas szintet ért el. Az USA lakossága egyértelműen a terrorizmust tartotta a legfőbb veszélynek. Fontos párhuzam, hogy az Amerikai Egyesült Államok esetéhez hasonlóan a merényletek után a spanyolok számára is a terrorizmus lett a legfontosabb probléma. Egy március végi felmérés során a megkérdezettek 62,5 százaléka nevezte meg a terrorizmust a legkomolyabb gondnak, míg pontosan egy hónappal a madridi robbantásokat megelőzően csak a megkérdezettek 36,4 százaléka vélekedett így. Akkor a spanyolok számára a legnagyobb gond a munkanélküliség volt

(57,3 százalék), ez a robbantások után a második helyre esett vissza (46,1 százalék).⁷⁵

A spanyolok mást értettek a terrorizmustól való félelem fogalma alatt a madridi támadások előtt és után. 2004. március 11. előtt a terroristaveszély leginkább baszk fenyegetést jelentett, míg a robbantások után nem meglepő módon az iszlám terrorizmus lett a fő veszélyforrás.

A sok amerikai-spanyol párhuzam mellett egy fontos különbség is megfigyelhető. Az amerikai lakossággal ellentétben a spanyolok teljesen másként reagáltak a terrortámadásra. Az Egyesült Államokban a hazafias érzések újjászületésének lehetünk tanúi, Bush népszerűségi indexe az egekbe szökött, az amerikaiak a háborúkat is vállalták a terrorizmus legyőzése érdekében, míg a spanyolok a választásokon megbüntették az országot szerintük veszélybe sodró jobboldali kormányt, és a csapatok iraki kivonását ígérő szocialisták hatalomátvételére szavaztak. A támadássorozat tehát valószínűsíthetően a választópolgárok szavazataira is erősen hatással volt. A választások végeredményénél semmi sem tükrözi jobban a merényletsorozat politikaformáló hatását, de ugyanezt támasztja alá az, hogy közvélemény-kutatási adatok szerint a március 14-én tartott törvényhozási választáson a szavazók 8,2 százalékának döntése született a néhány nappal korábbi terrorcselekmények hatására.⁷⁶

Természetesen annak is megvannak az okai, hogy miért reagált a terrorista akciókra oly ellentétesen az USA és Spanyolország társadalma. A szeptember 11-i merényletek a WTC iker-tornyai és a Pentagon épülete mellett az amerikai sérthetlenségmítoszt döntötte romba, hiszen korábban a kontinensen a függetlenségi háború óta nem érte támadás az Egyesült Államokat. Így szinte törvényszerű volt a visszacsapás, a terrorizmus elleni harc nevében elindított afganisztáni és iraki háborúk. Az más kérdés, hogy az USA politikai vezetése számára 2001. szeptember 11. nagyon is kapóra jött. A Bush-adminisztráció a terrorizmus képében megtalálta azt az ellenségképet, amellyel az amerikai társadalmat időlegesen egységbe forraszthatta. Ennek köszönhetően a háborúkat a lakosság nagy támogatásával indíthatták meg.

A spanyol társadalom ezzel szemben egyáltalán nem szeretne volna, hogy Spanyolország részt vegyen a jogtalanak tartott iraki háborúban, és főleg nem úgy, mint az USA második legfontosabb szövetségese. A spanyol lakosság elsőprő többsége ellenezte az iraki szerepvállalást. Ez még önmagában kevés lett volna ahhoz, hogy a háborúellenes kampányt folytató szocialisták nyerjenek a választásokon, de amikor az al-Kaida Madridban robbantott, világossá vált: olyan háború miatt büntették a terroristák a spanyolokat, amit ők nem is akartak. Ennek a gondolatsornak volt természetes következménye a Spanyolországot

„háborúba sodró” Partido Popular leváltása és a szocialisták meglepetésszerű győzelme.

A fentiek fényében nem kérdés, hogy Zapaterónak nem volt más választása, mint hazahívni a csapatokat Irakból. Ezzel nyert választást, ennek megfelelően a legfőbb választási ígéretét a nagy nemzetközi nyomás ellenére is keresztülvitte. Mivel ez a döntés együtt járt azzal, hogy Spanyolország és az Egyesült Államok eltávolodott egymástól, adta magát a következő lépés, a szocialista kormánynak közelednie kellett a vezető európai hatalmakhoz. E látványos külpolitikai fordulat csúcspontja az európai alkotmány 2004. júniusi elfogadása volt, hiszen azt már előre is tudni lehetett, hogy a megállapodáshoz jelentős spanyol engedményekre is szükség lesz. A 2003. decemberi uniós csúcstalálkozón általános vélekedés szerint elsősorban Lengyelország és Spanyolország makacssága miatt nem sikerült dűlőre jutni a szavazatok újraszűzésének kérdésében. E két ország volt a nizzai szerződés legfőbb nyertese, lakossága arányánál jóval nagyobb mértékű szavazási súlya volt a tanácsban. Aznar semmit nem volt hajlandó engedni a Nizzában kiharcoltakból, az új baloldali kormány azonban hajlott kompromisszumra.

A belső terrorizmus elleni harc tekintetében nem történt jelentős változás. A szocialista kormány ugyanolyan határozottan lép fel a baszk terroristák ellen, mint jobboldali elődje, amit jól mutat, hogy a választásokat követő néhány hónapban újabb le tartóztatásokra került sor. Az elmúlt évekhez képest azonban nagy különbség, hogy a parlamenti keretek között politizáló baszk függetlenségpárti politikusok törekvéseit nem mossák össze az ETA tevékenységével. Zapatero többször is tárgyalóasztalhoz ült a baszk szeparatisták vezetőivel. Ez még annak ellenére is előrelépés, hogy az új miniszterelnök sem hajlandó alku tárgyává tenni Spanyolország egységét.

Jó jel viszont a baszk és a katalán nacionalistáknak, hogy a szocialista kormány késznek mutatkozik Katalóniában az önrendelkezést szabályozó alaptörvények módosítására, bővítésére. E pozitív fejlemény mögött nyilvánvalóan az áll, hogy a Szocialista Párt katalán szervezete története során először kormányra került a legutóbbi választásokon, így az önrendelkezési jogok bővítése remek népszerűség-növelő intézkedés lehet számukra. Ha az alapjogok reformjára sor kerül Katalóniában, már csak idő kérdése lesz, hogy ugyanerre a lépésre mikor szánja el magát a kormány a baszk autonóm régióban. Nehezen lehetne ugyanis megmagyarázni, hogy miért nem jogosult ugyanolyan elbánásra Baszkföld, mint Katalónia.

Az Aznar-kormány rideg, a regionális nacionalista törekvéseket teljesen elutasító magatartása tehát a múlté. A katalán vagy a baszk függetlenségre ugyan nincs reális esély – az egységes Spanyolország szilárd, az 1978-as alkotmány által biztosított alapokon nyugszik –, de a következő négy évben van remény az

autonómiajogok kismértékű bővítésére. Az iraki kivonulás vagy a regionális nacionalizmusokkal folytatott párbeszéd és közeledés sem gyógyítja be a sebeket, úgy tűnik, a merényletek sokkoló hatása miatt a társadalom még sok évig nagyon érzékeny marad a terrorizmus témájára, és minden jel arra mutat, hogy e probléma még sokáig a spanyol politikai napirend egyik fő formáló ereje lesz.

JEGYZETEK

- ¹ Lang, G. E.–Lang, K (1983): *The Battle for Public Opinion: The President, the Press and the Polls during Watergate*. Columbia University Press
- ² Williams, W.–Shapiro, M.–Cutbirth, C. (1983): *The impact of campaign agendas in perceptions of issues in the 1980 campaign*. *Journalism Quarterly*, 60, 226–231.
- ³ Norris, Kern, Just (2003), 1. fejezet, 6. o.
- ⁴ Uo.
- ⁵ Uo. 7. o.
- ⁶ Uo. 8. o.
- ⁷ A terrorizmusnak könyvtárnyi szakirodalma van, természetesen nem lehet e tanulmány célja valamennyi releváns fogalom meghatározási próbálkozás bemutatása. A következő sorokban egy több szerző által is használhatónak tartott definíciót mutatok be.
- ⁸ Norris, Kern, Just (2003): 1. fejezet, 3. o.
- ⁹ Ganor, Boaz (1998): *Defining Terrorism: Is one man's terrorist another man's freedom fighter?* The International Policy Institute for Counter-Terrorism, 1998. szept. 23.
- ¹⁰ Barker, Jonathan (2003): *A terrorizmus*. Budapest, HVG Könyvek, 26. o.
- ¹¹ Uo. 29. o.
- ¹² Norris, Kern, Just (2003): 1. fejezet, 3–4. o.
- ¹³ Uo. 4. o.
- ¹⁴ Uo. 5. o.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Norris, Kern, Just (2003): 14. fejezet, 5. o.
- ¹⁷ Uo. 6. o.
- ¹⁸ Uo. 2. o.
- ¹⁹ Uo. 5. o.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Uo. 7. o.
- ²² Uo. 8. o.
- ²³ Uo.
- ²⁴ Uo. 12–13. o.
- ²⁵ A gallego nacionalizmusról és 21. századi kihívásairól részletesebben: González Beremendi, Justo (1997): *El nacionalismo gallego*. Madrid, Arco Libros, valamint Máiz, Ramón (2003): *Making opportunities: contemporary evolution of Galician nationalism in Spain*. London, Association for the Study of Ethnicity and Nationalism.
- ²⁶ Los días más negros de Rajoy. *El País*, 2004. február 3., 23. o.
- ²⁷ A katalán kérdésben ki kell emelni Albert Balcells remek összefoglaló munkáját: Balcells, Albert (2002): *El Nacionalismo Catalán*. Madrid, Historia 16.

- A közelmúlt katalán belpolitikai eseményeiről részletes áttekintő munka: Burgo, Jaime Ignacio del (2003): *Jacque a la constitución: De la propuesta soberanista de CiU al federalismo asimétrico de Maragall*. Madrid, Ediciones Académicas.
- ²⁸ Cataluña, el aliado intermitente. *El País*, 2004. február 2., 23. o.
- ²⁹ Mas gana las elecciones catalanas pero Esquerra tiene la llave del Gobierno. *El País*, 2003. november 17., 1. o.
- ³⁰ A baszk nacionalizmus történeti fejlődéséről bővebben: Elorza, Antonio (2001): *Un pueblo escogido: génesis, definición y desarrollo del nacionalismo vasco*. Barcelona, Crítica. A baszk nacionalista törekvések 21. századi lehetőségeiről: Granja Sanz, José Luís de la (2003): *El siglo de Euskadi: el nacionalismo vasco en la España del siglo XXI*. Madrid, Tecnos.
- ³¹ El órdago de Ibarretxe. *El País*, 2004. február 2., 22. o.
- ³² Uo.
- ³³ España: Cronología de atentados.
[Http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_3501000/3501748.stm](http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_3501000/3501748.stm).
- ³⁴ Ibarretxe admite que ETA „asesina politicamente a los que se acercan a hablar con ella”. *El Mundo*, 2004. február 19., 13. o.
- ³⁵ Cronología de atentados de ETA.
[Http://www.openboxlatino.cl/html/atentados_eta.html](http://www.openboxlatino.cl/html/atentados_eta.html).
- ³⁶ España: Cronología de atentados.
[Http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_3501000/3501748.stm](http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_3501000/3501748.stm).
- ³⁷ Uo.
- ³⁸ Cronología de atentados de ETA.
[Http://www.openboxlatino.cl/html/atentados_eta.html](http://www.openboxlatino.cl/html/atentados_eta.html).
- ³⁹ Franco: 25 años después.
[Http://www.bbc.co.uk/spanish/especiales/franco/cronologia.shtml](http://www.bbc.co.uk/spanish/especiales/franco/cronologia.shtml).
- ⁴⁰ Cronología de atentados de ETA.
[Http://www.openboxlatino.cl/html/atentados_eta.html](http://www.openboxlatino.cl/html/atentados_eta.html).
- ⁴¹ ETA vive su peor crisis pero posee un arsenal comprado en países del Este. 2004. február 9., 1. o.
- ⁴² Garzón imputa a la cúpula de Batasuna por pertenencia a ETA.
[Http://www.elmundo.es/elmundo/2002/11/21/espana/1037882070.html](http://www.elmundo.es/elmundo/2002/11/21/espana/1037882070.html).
- ⁴³ Aznar lidera a los amigos de Bush. BBC.
[Http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_2711000/2711397.stm](http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_2711000/2711397.stm).
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ Aznar pierde apoyo en España. BBC.
[Http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_2806000/2806575.stm](http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_2806000/2806575.stm).
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ El PSOE sigue vivo tras el golpe de Carod. *El Mundo*, 2004. február 8., 12. o.
- ⁴⁸ La izquierda catalana logra la mayoría más amplia desde la Segunda República. *El País*, 2003. november 19., 22. o.
- ⁴⁹ Clases de reeducación nacional. *El País*, 2003. nov. 17., 19. o.
- ⁵⁰ Maragall retira a Carod el control de las relaciones exteriores por reunirse con ETA. *El País*, 2004. január 27., 13. o.
- ⁵¹ Rajoy y Aznar exigen al PSOE que rompa sus acuerdos con Esquerra. *El País*, 2004, január 27., 15. o.
- ⁵² Maragall retira a Carod el control de las relaciones exteriores por reunirse con ETA. *El País*, 2004. január 27., 13. o.
- ⁵³ Bush y Blair permitirán comisiones de investigación sobre por qué se exageró la amenaza de Irak. *El Mundo*, 2004. február 3., 1. o.
- ⁵⁴ Zapatero exige a Rajoy que explique por qué „mintió” sobre la guerra de Irak. *El País*, 2004. február 3., 16. o.

- ⁵⁵ Aznar afirma que apoyó la guerra por el interés nacional de España. El País, 2004. február 3., 16. o.
- ⁵⁶ ETA humilla a Cataluña. El Mundo, 2004. február 19., 1. o.
- ⁵⁷ El comunicado de ETA. El Mundo, 2004. február 19., 8. o.
- ⁵⁸ Todos los partidos, salvo el PP, prologan la campaña con un acto anti-ETA en Barcelona. El País, 2004. február 27., 13. o.
- ⁵⁹ Los temas que el PP considera prioritarios acaparan las tertulias matinales de televisión. El País, 2004. február 27., 25. o.
- ⁶⁰ Az eredeti spanyol megnevezés: „el modelo de Estado y su relación con los nacionalismos”.
- ⁶¹ Los temas que el PP considera prioritarios acaparan las tertulias matinales de televisión. El País, 2004. február 27., 25. o.
- ⁶² Uo.
- ⁶³ A statisztikai adatok elérhetők a példányszámokkal kapcsolatos adatokat hivatalosan regisztráló Oficina de Justificación de la Difusión (OJD) honlapján: http://www.ojd.es/f_medios_impresos.htm.
- ⁶⁴ El PP sólo tendría entre 168 y 173 escaños si las elecciones fueran hoy. El Mundo, 2004. március 8., 1. o.
- ⁶⁵ Infierno terrorista en Madrid. El País, 2004. március 12., 1. o.
- ⁶⁶ Aznar y Acebes insisten en aputar a ETA y la banda lo desmiente. El País, 2004. március 13., 1. o.
- ⁶⁷ Uo.
- ⁶⁸ Az al-Kaida vállalta a madridi merényletet. MTI, <http://www.mti.hu/cikk/16548>
- ⁶⁹ Aznar y Acebes insisten en aputar a ETA y la banda lo desmiente. El País, 2004. március 13., 1. o.
- ⁷⁰ Az al-Kaida vállalta a madridi merényletet. MTI, <http://www.mti.hu/cikk/16548>.
- ⁷¹ España se echa a la calle. El País, 2004. március 13., 1. o.
- ⁷² Todos los indicios señalan a Al Qaeda. El País, 2004. március 14., 1. o.
- ⁷³ Uo., valamint Las primeras detenciones vinculan el masacre con el terrorismo islámico. El Mundo, 2004. március 14., 1. o.
- ⁷⁴ El PP consolida su ventaja frente al PSOE sin llegar a la mayoría absoluta. El País, 2004. március 7., 1. o.
- ⁷⁵ A madridi merényletek nagyobb hatással voltak a szavazókra, mint a választási kampány. MTI, <http://www.mti.hu/cikk/17176>.
- ⁷⁶ Uo.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Könyvek, tanulmányok

- Balcells, Albert [2002]: *El Nacionalismo Catalán*. Madrid, Historia 16.
- Barker, Jonathan [2003]: *A terrorizmus*. Budapest, HVG Könyvek.
- Blanco Valdés, Roberto Luís [2001]: *Las conexiones políticas: partidos, estado, sociedad*. Madrid, Alianza Editorial.
- Burgo, Jaime Ignacio del [2003]: *Jacque a la constitución: De la propuesta soberanista de CiU al federalismo asimétrico de Maragall*. Madrid, Ediciones Académicas.
- Cernuda, Pilar-Jauregi, Fernando [2003]: *El sequerón: ocho años de Aznarato*. Madrid, Planeta.
- Elorza, Antonio [2001]: *Un pueblo escogido: génesis, definición y desarrollo del*

- nacionalismo vasco*. Barcelona, Crítica.
- Ganor, Boaz [1998]: *Defining Terrorism: Is one man's terrorist another man's freedom fighter?* The International Policy Institute for Counter-Terrorism, 1998. szept. 23.
- Giró-Szász András [2000]: *A XXI. századi közigazgatás és regionális politika Spanyolországban I-II*. Magyar Közigazgatás, 50. évf. 9. szám. 559-571. o. és 684-698. o.
- Giró-Szász András [2003]: *Egy sikeres néppárt: A spanyol út a hatalomba*. Budapest, Századvég.
- González Beremendi, Justo [1997]: *El nacionalismo gallego*. Madrid, Arco Libros.
- Granja Sanz, José Luís de la [2003]: *El siglo de Euskadi: el nacionalismo vasco en la España del siglo XXI*. Madrid, Tecnos.
- Lang, Gladys Engel-Lang, Kurt [1983]: *The Battle for Public Opinion: The President, the Press and the Polls during Watergate*. Columbia University Press.
- Máiz, Ramón [2003]: *Making opportunities: contemporary evolution of Galician nationalism in Spain*. London, Association for the Study of Ethnicity and Nationalism.
- Mező Ferenc [2000]: *A politikai regionalizmus Spanyolországban*. Pro Minoritate, őszi-téli kiadás, 83-98. o.
- Norris, Pippa-Kern, Montague-Just, Marion [2003]: *Framing Terrorism: The News Media, the Government and the Public*. New York, Routledge.
- Szilágyi István [2002]: *National identity and foreign policy in democratic Spain*. Foreign Policy Review, 2. szám, 133-166. o.
- Tussell, Javier [2003]: *El Aznarato*. Barcelona, Aguilar.
- Williams, W.-Shapiro, M.-Cutbirth, C. [1983]. *The impact of campaign agendas in perceptions of issues in the 1980 campaign*. Journalism Quarterly.

Újságcikkek

- Aznar afirma que apoyó la guerra por el interés nacional de España*. El País, 2004. február 3., 16. o.
- Aznar y Acebes insisten en apurar a ETA y la banda lo desmiente*. El País, 2004. március 13., 1. o.
- Bush y Blair permitirán comisiones de investigación sobre por qué se exageró la amenaza de Irak*. El Mundo, 2004. február 3., 1. o.
- Cataluña, el aliado intermitente*. El País, 2004. február 2., 23. o.
- Clases de reeducación nacional*. El País, 2003. nov. 17., 19. o.
- El comunicado de ETA*. El Mundo, 2004. február 19., 8. o.
- El Órdago de Ibarretxe*. El País, 2004. február 2., 22. o.
- El PP consolida su ventaja frente al PSOE sin llegar a la mayoría absoluta*. El País, 2004. március 7., 1. o.
- El PP sólo tendría entre 168 y 173 escaños si las elecciones fueran hoy*. El Mundo, 2004. március 8., 1. o.
- El PSOE gobernará en solitario con acuerdos concretos*. El País, 2004. március 16., 1. o.
- El PSOE sigue vivo tras el golpe de Carod*. El Mundo, 2004. február 8., 12. o.
- España se echa a la calle*. El País, 2004. március 13., 1. o.
- ETA humilla a Cataluña*. El Mundo, 2004. február 19., 1. o.
- ETA vive su peor crisis pero posee un arsenal comprado en países del Este*. 2004. február 9., 1. o.
- Ibarretxe admite que ETA „asesina políticamente a los que se acercan a hablar con ella”*. El Mundo, 2004. február 19., 13. o.

- Infierno terrorista en Madrid.* El País, 2004. március 12., 1. o.
- La izquierda catalana logra la mayoría más amplia desde la Segunda República.* El País, 2003. november 19., 22. o.
- Las primeras detenciones vinculan el masacre con el terrorismo islámico.* El Mundo, 2004. március 14., 1. o.
- Los días más negros de Rajoy.* El País, 2004. február 3., 23. o.
- Los temas que el PP considera prioritarios acaparan las tertulias matinales de televisión.* El País, 2004. február 27., 25. o.
- Maragall retira a Carod el control de las relaciones exteriores por reunirse con ETA.* El País, 2004. január 27., 13. o.
- Mas gana las elecciones catalanas pero Esquerra tiene la llave del Gobierno.* El País, 2003. november 17., 1. o.
- Rajoy y Aznar exigen al PSOE que rompa sus acuerdos con Esquerra.* El País, 2004, január 27., 15. o.
- Todos los indicios señalan a Al Qaeda.* El País, 2004. március 14., 1. o.
- Todos los partidos, salvo el PP, prologan la campaña con un acto anti-ETA en Barcelona.* El País, 2004. február 27., 13. o.
- Zapatero anuncia la retirada de Irak y un realineamiento con Francia y Alemania.* El Mundo, 2004. március 16., 1. o.
- Zapatero derrota a Rajoy en un vuelco histórico.* El País, 2004. március 15., 1. o.
- Zapatero exige a Rajoy que explique por qué „mintió” sobre la guerra de Irak.* El País, 2004. február 3., 16. o.
- Zapatero reitera que las tropas españolas en Irak regresarán en junio.* El País, 2004. március 16.

Internetes források

- A madridi merényletek nagyobb hatással voltak a szavazókra, mint a választási kampány.* Az MTI honlapján, a <http://www.mti.hu/cikk/17176> címen, internet, 2004. április 10.
- A spanyol szocialisták visszavonják Irakból a katonákat.* Az MTI honlapján, a <http://www.mti.hu/cikk/16724> címen, internet, 2004. április 8.
- Az al-Kaida vállalta a madridi merényletet.* Az MTI honlapján, a <http://www.mti.hu/cikk/16548> címen, internet, 2004. április 2.
- Aznar lidera a los amigos de Bush.* A BBC spanyol nyelvű kiadásának honlapján, a http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_2711000/2711397.stm címen, internet, 2004. április 9.
- Aznar pierde apoyo en España.* A BBC spanyol nyelvű kiadásának honlapján, a http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_2806000/2806575.stm címen, internet, 2004. április 9.
- Cronología de atentados de ETA.* A http://www.openboxlatino.cl/html/atentados_eta.html címen, internet, 2004. április 6.
- España: Cronología de atentados.* A BBC spanyol nyelvű kiadásának honlapján, a http://news.bbc.co.uk/hi/spanish/news/newsid_3501000/3501748.stm címen, internet, 2004. április 7.
- Franco: 25 años después.* A BBC spanyol nyelvű kiadásának honlapján, a <http://www.bbc.co.uk/spanish/especiales/franco/cronologia.shtml> címen, internet, 2004. április 7.
- Garzón imputa a la cúpula de Batasuna por pertenencia a ETA.* Az El Mundo honlapján, a <http://www.elmundo.es/elmundo/2002/11/21/espana/1037882070.html> címen, internet, 2004. április 6.

Az *Oficina de Justificación de la Difusión (OJD)* honlapja:

http://www.ojd.es/f_medios_impresos.htm

„Zapatero: Az iraki háború nagy hiba volt.” Az Index internetes újság honlapján, a <http://index.hu/politika/kulfold/zapa0321> címen, internet, 2004. április 10.

POLITIKATÖRTÉNET

CSAPODY TAMÁS

Passzív rezisztencia szekunder formái Magyarországon 1848 és 1865 között

„Peragit tranquillq potestas, quæ violentia nequit”
(Véghez viszi a csendes erő, amit nem tud az erőszak megtenni)*

BEVEZETÉS

A magyar passzív rezisztencia mozgalmi meghatározottságáról, személyi vonatkozásairól és időbeli tagolódásáról megoszlik a szakirodalom. A szakirodalom a passzív rezisztencia témáját és jelentőségét szinte kizárólagosan Deák Ferenc személyén, életén és politikai meggyőződésén, valamint munkásságán keresztül látja. E megközelítés meghatározóan Deák Ferenc személyére fókuszál, a deáki életmű részeként tárgyalja a passzív rezisztenciát és Deák életének egyik periódusának tekinti a passzív rezisztencia korszakát. Deák Ferenc politikai nagysága, a kortárs és az egyetemes magyar történelemben betöltött kimagasló szerepe, továbbá a passzív rezisztencia vonatkozásában vitt vezető szerepe ellenére ez a megközelítés leszűkíti a passzív rezisztencia értelmezési keretét.

A másik uralkodó felfogás szerint a passzív rezisztencia időszakának a forradalom és szabadságharc leverését követő éveket tekintik. Utóbbi esetben sem egységes a szakirodalom, mert

* Toldy Ferenc által szerkesztett Új Magyar Múzeum című, 1850–1860 között megjelent lap mottója.

a passzív rezisztencia időszakának kezdetét gyakran 1849-re, máskor pedig 1850-re teszi, míg annak befejeződését általában 1859-re vagy 1860-ra, máskor 1861-re, sőt néha 1867-re. További időbeli bizonytalanságot okoz, hogy a passzív rezisztencia bizonyos megnyilvánulási formái már az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc kitörése előtt, a reformkor időszakában (1825–1848), sőt azt megelőzően is, már az 1820-as évektől is léteztek.

A PASSZÍV REZISZTENCIA MEGHATÁROZÁSA

A magyar passzív rezisztencia mozgalmi meghatározottságáról, személyi vonatkozásairól és időbeli tagolódásáról felvetődő kérdéseket akkor tudjuk megválaszolni, ha meghatározzuk a passzív rezisztencia mibenlétét. Mi tehát a passzív rezisztencia, amit a forradalom után élt kortársak „tempós kényelmességnek”, „hosszas latolgatásnak”, „halogatásnak”, „nem egyezkedő kivárásnak”, „passzív nemzeti ellenállásnak”, „kivárási politikának” és „szenvedőleges ellenállásnak” neveztek?

Az angol szakszótárak egyik meghatározása szerint a passzív rezisztencia (passive resistance) az erőszakmentes ellenállás szinonimája, amely kormányellenes békés tiltakozást jelent (formája a böjt és az együttműködés megtagadása) (1). Egy másik meghatározás szerint a passzív rezisztencia különböző demonstrációs technikák alkalmazásával a kormánnyal való együtt nem működést jelenti. A hatalom elleni erőszakmentes tiltakozás annak érdekében történik, hogy a jogrendet vagy a politikai rezsimit megváltoztassák vagy legalábbis engedelményeket csikarjanak ki. Megnyilvánulási formái a tömegdemonstráció, az engedelmség visszautasítása, a kötelező ruhaviselet elutasítása, a jogszabályok és az adófizetés elutasítása, épületek elfoglalása, utcai blokád, munkamegtagadás, gazdasági bojkott és „hasonló akciók” (2).

Valamennyi meghatározás utal a passzív rezisztencia gyakorlatát a világgal leginkább megismertető Mahatma Gandhira (1869–1948). Ugyanakkor Gandhi Deák Ferenc halála előtt hét évvel és a magyar passzív rezisztencia korszakát egész biztosan lezáró kiegyezés (1867) után két évvel született. (Gandhi az első passzív ellenállás szervezetét 1906-ban hozta létre Johannesburgban.) A világ azonban a passzív rezisztencia fogalmát elsődlegesen Gandhihoz köti, így a Gandhi-féle passzív rezisztencia elmélete és gyakorlata megkerülhetetlen.

Gandhi és az őt interpretáló szakirodalom általában négy fogalom együttes értelmezésében tárgyalja, egymással való összefüggésében vizsgálja a passzív rezisztenciát. A passzív rezisztencia fogalmát az erőszakmentes együtt nem működés (nonviolent non-cooperation), a polgári engedetlenség (civil

disobedience), az erőszakmentes ellenállás (nonviolent resistance), illetve az erőszakmentes politikai akciók (politics of nonviolent actions), valamint a szatjágraha (satyagraha) fogalmi mentén határozhatjuk meg.

A passzív rezisztencia képviselői és gyakorlói az erőszakot elvileg nem utasítják el – mondja Gandhi – és, ha ismét kedvező alkalmuk nyílik rá, akkor az igazuknak (érdekeiknek) erőszak alkalmazásával (pl. forradalom, szabadságharc) szereznek érvényt. Gandhi szerint „a passzív rezisztencia a gyengék fegyvere” (3).

A passzív rezisztencia a katonai és politikai „erőszak-kapacitás hiányából” ered, amely „lehet egy erőszakos mozgalom kezdeti fázisa, de lehet utóvédharc is, olyan magatartás, amelyet a forradalom reménye vagy emléke táplál” (4). A passzív ellenállás stratégiáját választók tehát már vagy még képtelenek az erőszak alkalmazására. Gandhi szerint a passzív ellenállás és a szatjágraha között olyan különbség van, mint „az északi és a déli sark között” (5), ugyanis a szatjágraha (igazsághoz való ragaszkodás, igazság hatalma, igazságtalan törvények elutasítása) legalább két fontos vonatkozásban tér el a passzív rezisztenciától. A szatjágraha ugyanis nemcsak politikai stratégia, hanem életszemlélet és életmód is egyben, amely magában foglalja az egyszerű és dolgozó életre, az emberek tiszteletére és a társadalmi igazságtalanságok felszámolására irányuló törekvést is. A másik alapvető különbség az, hogy a szatjágraha az erőszak elvi elutasítását várja el követőitől. Ők az erőszakos harcra is képesek lennének, de a szatjágraha az erőszakot minden körülmények között elvető emberek, csoportok, mozgalmak politikai harcmodora. A szatjágraha az erők politikai fegyvere (6). Gandhi szerint „az együtt nem működés az állammal való együttműködés megtagadását jelenti”, amikor az állam az együttműködésre kötelezettek szemében „korrupttá válik”, azaz politikai értelemben romlott és züllött lesz (7). Az együtt nem működés Gandhinál „nem a passzivitás állapota”, hanem a „legintenzívebb aktivitás állapota”, amely „sokkalta aktívabb, mint a külső ellenállás vagy az erőszak”. Szerinte a „passzív rezisztencia hamis megjelölés az együtt nem működésre”, mivel utóbbinak nemcsak erőszakmentesnek kell lennie, de az együttműködés megtagadását „a büntetés, megtorlás, rosszindulat vagy gyűlölet minden gondolata nélkül kell” gyakorolni (8).

Gandhinál „a polgári engedetlenség az olyan törvényes előírásokkal való szakítást jelenti, melyek erkölcsi szempontból megtámadhatók” (9). A polgári engedetlenségnek – mondja Gandhi – nemcsak erőszakmentesnek és nyilvánosnak kell lennie, hanem az érte kiszabott büntetést „készséggel” kell vállalni (10). Gandhi éppen ezen kritériumok be nem tartása miatt nem tartotta Henry David Thoreaut (1817–1867), „A polgári engedetlenség iránti kötelezettségről” című klasszikussá vált mű

(megjelenés éve: 1849) szerzőjét, a polgári engedetlenség fogalmának megalkotóját (11) „az erőszak-nélküliség meggyőződéses élharcosának” (12). Véleménye szerint Thoreau polgári engedetlensége „csak az adótörvényekre szorítkozott” és izolált egyének akciója volt. A Gandhi-féle polgári engedetlenség ezzel szemben mindig erőszakmentes, minden erkölcsstelen törvény ellen tiltakozik és tömeges cselekvés. Gandhi szerint a polgári engedetlenség az együtt nem működés legszigorúbb formája, miközben mindkettő „alkotórésze a szatjágrahának”.

A Gandhi-féle tipológia szerint tehát mind a passzív rezisztencia, az együtt nem működés és a polgári engedetlenség része az általa „legjobbnek tartott” szatjágrahának, és amelyek mindegyike erőszakmentes ellenállás és erőszakmentes politikai akció. Gandhi erőszakmentes mozgalmi tipológiájának legalján tehát a passzív rezisztencia áll, amit az együtt nem működés, majd pedig a polgári engedetlenség követ. Mindezeket valamilyen formában, részben vagy egészben integrálva, a mozgalmi értékhierarchiájának csúcán a szatjágraha mozgalom áll. Egy-szersmind mind a négy tiltakozási forma beletartozik egy jóval nagyobb gyűjtőkategóriába, az erőszakmentes ellenállás és erőszakmentes politikai akció fogalmi körébe.

A passzív rezisztencia *Gandhi-féle* meghatározása tehát olyan, az együtt nem működés, a polgári engedetlenség és a szatjágraha elemeit tartalmazó erőszakmentes ellenállás, erőszakmentes politikai tiltakozó akciók sorozata, amely minden esetben erőszakmentes, de amelynek követői nem állnak az elvi erőszakmentesség talaján. A passzív rezisztencia a gyengék fegyvere, mert az az erőkapacitás hiányából ered. Nem kritérium, hogy képviselői az ellenfél megbüntetését elvessek vagy ellenfeleiket ne gyűlöljék, továbbá, hogy a passzív rezisztencia egész életszemléletüket áthassa. A passzív rezisztencia lényege a hatalommal való tömeges méreteket öltő, nyílt együtt nem működés, anélkül, hogy a passzív rezisztenciát gyakorló magatartásuk büntető jellegű következményeit is vállalják.

Gene Sharp az erőszakmentes politikai akciókról írt háromkötetes klasszikus művében az erőszakmentes akciók 198 formáját írja le (13). Gene Sharp két helyen említi Deák Ferencet és 19 helyen az 1848–1849 utáni magyar erőszakmentes politikai ellenállási formákat, amit passzív rezisztenciaként ismer a magyar történelem és a világ (14). Gene Sharp a Deák Ferenc fémjelezte erőszakmentes ellenállást a Gandhi előtti erőszakmentes küzdelem egyik példajaként említi (15). Gene Sharp szerint a Deák-féle erőszakmentes politikai ellenállási formák egyik része az osztrák abszolutisztikus hatalom elleni tiltakozások (törvények végrehajtása elleni bojkott; gazdasági bojkott; kormányzati állások és beosztások bojkottja; állami jövedelmek elutasítása; vallási felügyelet elutasítása; a hatalom működésének erőszakmentes akadályozása; együtt nem működés a soro-

zóhatóságokkal és a bevonulás megtagadása, dezertálás), míg a másik része az alternatív – nemzeti és független – cselekvési formák kidolgozására, ellenlépések megtételére irányul (alternatív nemzeti intézmények kiépítése, saját jogszabályalkotás, erőszakmentes gazdasági visszavágás; erőszakmentes kényszer alkalmazása, saját kulturális világ megteremtése) (16). Mindez csoportosítható úgy is, hogy a passzív rezisztencia egyik oldala az osztrák elnyomó hatalom tagadása és annak működésének akadályoztatása, míg a másik oldala egy ezzel ellentétes folyamat indukálása. A passzív rezisztencia egyik irányban „destruktív”, míg a másikban „progresszív”, az egyik irányba passzivitással akarja a közös (együttes) cselekvés kényszerét kikerülni, miközben valaminek az örökös elutasítása voltaképpen aktivitást igényel. A másik irányban pedig aktívan küzd a függetlenség kivívásáért. Az irányok minden esetben egyértelműek, hiszen a törvényes (legális) hatalommal, annak formáival, erőszakszervezeteivel, vám- és adókötelezettségeivel, katonai rendszerével, szimbolikus megnyilvánulásaival stb. áll folyamatosan és intenzíven szemben. A másik oldalon pedig a törvényes, de az adott közösség (nemzet, vallás, politikai elit stb.) által legitimnek nem tartott elnyomó hatalommal szembeni alternatív megoldások („alternatív állam” és állami intézmények kiépítése stb.), nemzeti célok (szabadság, függetlenség stb.) állnak. Az egyik oldalon nem akar politikai-katonai-civilizációs „közösséget” vállalni az elnyomókkal, a másik oldalon viszont aktív közösségépítő, összetartást növelő, identitást erősítő, mozgósító és szervezőmunkát fejt ki.

Mindent egybevetve (17) a passzív rezisztencia olyan, az államhatalommal szembeni erőszakmentes és nyílt ellenállás-sorozat (politikai ellenállási forma), amely az alkotmányellenes kormányzást (igazságellenes politika érvényesülését) azzal akarja megakadályozni (megbénítani), hogy az államhatalmi tevékenységben nem vesz részt (elutasítja az együttműködést). A passzív rezisztencia (részvétlen ellenállás) elsődlegesen a polgári alkotmányokban rögzített közteherviselés (adó-, vám- és illetékfizetés), hadkötelezettség (újoncállítás, besorozás, katonai szolgálat) és közhivatal-viselés megtagadásában nyilvánul meg (*primer formák*). Másodlagosan pedig minden olyan emberi jogokkal összefüggő, politikai és katonai elnyomást megtestesítő morális vagy írott normával való szembeszegülést (elutasítást) jelenti, amely alkotmányellenes vagy igazságtalan (*szekunder formák*). A passzív rezisztencia továbbá olyan közösségi, közösen felmutatott politikai ellenállási forma, amely tétlenséget, szenvedőleges magatartást, közömbösség mutatasát, veszteségek elviselését; valamint cselekvést, aktív szervezőmunkát, tudatos szellemi és infrastrukturális építkezést, új minőség kialakítását együttesen jelenti. (A passzív rezisztencia *általános meghatározása*.)

A passzív rezisztencia magatartási formái, eltérő módon és intenzitással, de jelen voltak a reformkor előtt és alatt, egészen a forradalom és szabadságharc kitöréséig, majd leverését követően egészen a kiegyezésig. Ezzel együtt nem vitás, hogy a passzív rezisztencia legintenzívebb időszaka az 1848–1849 és 1865 közötti 16–17 év.

A PASSZÍV REZISZTENCIÁT KIVÁLTÓ OKOK

Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc leverését követően az osztrák udvar a magyar önálló államiság teljes felszámolását és a véres megtorlást határozta el. Magyarországon a szabadságharc leverése után ostromállapotot vezettek be, a közigazgatás és a bírászkodás teljhatalmú katonai vezetők kezébe került. A katonai és a polgári kormányzatot egyesítették. Az országot területileg feldarabolták, megszüntették területi egységét, a természetes földrajzi kapcsolatokat szétszakították és öt katonai területet alakítottak ki. Magyarországon megszüntették a csendőrséget („közbiztonsági őrséget”). Az önkormányzati jogok megszűntek, a hivatalnoki állásokat csak az osztrák kormány támogatói – elsődlegesen a középnemesi értelmiség tagjai – nyerhették el. A magyar arisztokrácia politikai vezető szerepe megszűnt. A birodalmi centralizáció bürokratikus kormányzati móddal és az osztrák birodalomba való beolvasztás politikájával párosult. Megkezdődött Magyarország politikai, gazdasági és kulturális értelemben vett gyarmatosítása. A hivatali nyelv, tehát a közigazgatás és valamennyi politikai hatóság nyelve kizárólag a német lett. Ausztria érezte – a monarchia többi tagállama felé is – kulturális fölényét, és politikai akarat rangjára emelkedett az erőszakos németesítés (germanizálás).

A megtorlások vonatkozásában a kegyetlenségeiről hírhedt tábornok, Haynau kapott szabad kezet. Aradon kivégezték a forradalomban résztvevő 13 volt császári honvéd fő tisztet, Pesten pedig Batthyány Lajost (1849. október 6.), az első felelős magyar kormány vezetőjét. A katonai bíróságok összesen mintegy 500 embert ítéltek halálra és közülük 114 főt ki is végeztek, továbbá 1765 esetben szabtak ki súlyos börtönbüntetést. A börtönök megteltek politikai foglyokkal. Mintegy 50 ezer volt magyar honvédot kényszerítettek a császári hadseregben való szolgálatra, büntetőszázadokba Itáliába. Új fegyveres szervezetet hoztak létre (zsandárság) és széles körű besúgórendszert építettek ki.

Mindez így együtt olyan „nyílt hadüzenet volt” a magyar nemzet, a magyar függetlenség és a magyar nyelv ellen, hogy „az ország lakossága egyszerűen kénytelen volt rá válaszolni, ha fenn akart maradni” (18). A nemzet léte vagy nem léte forogott kockán. „Eldöntendő dilemma az új kormányzati rendszer-

rel való kollaboráció vagy az azzal való szembenállás stratégiája közötti választás volt.” (19) A magyar főnemesség, parasztság, polgárság, értelmiség, a forradalom után itthon maradt hányada és az emigrációba kényszerültek számot tevő része „úgy döntött”, hogy a fennmaradást választja. Ez a szembenállással és a kollaboráció elutasításával járt együtt, amelyek viszont azt jelentették, hogy egy „új háború kezdődött a császári ház és Magyarország között” (20). „Új és sokszor láthatatlan, titkosan vívott” „a létért folytatott könyörtelen függetlenségi harc kezdődött” (21). „Vívták ezt fegyverrel, de vívták szóval, nyomtatott betűvel, mezőgazdasági kiállítással, vallásos zarándoklattal, festményekkel” és „vívták színházakban, vívták a piacon, vívták templomokba, vívták a tőzsdén és a párizsi, londoni, hamburgi újságok hasábjain” (22), azaz a passzív rezisztencia különböző formáival.

TÁRSADALMI ELLENÁLLÁSI STRATÉGIÁK

Erőszakos és erőszakmentes ellenállási formák

A társadalmi ellenállási stratégiák egyik része erőszakos volt. Az újabb szabadságharc előkészítői, a fegyveres szabadcsapatok szervezői, a gerillaharcmodort választók, a császár elleni merényletben és túszejtésben gondolkodók (23) tartoznak ide, akiket aztán kivégeztek vagy hosszú börtönbüntetésre ítélték (24). Ezen fegyveres társadalmi ellenállási stratégiákat – erőszakon alapuló megközelítésük miatt – egyértelműen nem sorolhatjuk a passzív rezisztencia körébe. Felvetődik azonban a kérdés, hogy ezen elszigetelt erőszakos szervezkedések nyomán létrejött, ezekkel szimpatizáló széles körű „csendes egyetértés” (25) minek minősül? Passzív ellenállás volt-e például a Ferenc József elleni merénylet (1853. február 18.) sikertelenségét megünneplendő hálaadó miséken való részvétel elutasítása vagy a merénylet sikertelensége miatti lakossági sajnálkozás (26)? Egyértelmű, hogy az abszolutista császár önmagát és ezáltal politikai rendszerét akarta kötelező erővel vagy anélkül – birodalomszerte – megünnepeltetni. A Gandhi-féle definíció szerint egyiket sem soroljuk a passzív rezisztencia körébe tartozónak, mert azok a császár erőszakos halálával való egyetértést fejezik ki (megjelenik az erőszak motívuma). Ugyanakkor a passzív rezisztencia általános definíciója szerint beletartozik ebbe a kategóriába, hiszen egy politikai tartalmú, igazságtalan elvárásnak való meg nem felelést mutatja (szekunder forma). Résztelenségben megnyilvánuló országos tiltakozást mutat, amely nyílt volt és önmagában véve erőszakmentes.

Más a helyzet a Rózsa Sándorral (1813–1878), a leghíresebb magyar betyárral és általában a betyárokkal kapcsolatban (27).

A betyárok az Alföldön és a Dunántúlon szabad életet élő, a mindenkori fennálló renddel szemben álló, felfegyverkezett bandák voltak. Rózsa Sándor betyár csapatával a szabadságharc oldalára állt, és jelentős veszteségeket okozott a császári csapatoknak. A szabadságharc leverés után is Habsburg-ellenesek voltak, és utánpótlásukat a katonaszökevények és a bujdosó honvédek „adták”. Az egész vármegyéket sakkban tartó betyárok a csendőrökre, a kormánytisztviselőkre, valamint a behódolt magyarokra vadásztak, és – Rózsa Sándorral az élen – az osztrákokkal szembeni ellenállás szimbólumai lettek (28). A betyárrá lett és erőszakos bűncselekményeket az osztrákok és a helybeliek ellen egyaránt elkövető dezertőrök, az osztrák katonai büntetés-végrehajtást kerülők szabályos katonai harcot folytattak az abszolutizmus képviselői ellen. A kényszersorozást és az osztrák hadseregben való katonai szolgálatot elutasítók mindenképpen a passzív rezisztencia képviselői, ugyanakkor attól a pillanattól fogva, hogy – irreguláris formában, de – a fegyveres harc folytatása mellett döntöttek, az általunk tárgyalnak fogalmi körén kívül esnek. Hasonló a helyzet azokkal, akik fegyvert ugyan sosem fogtak a hatalom képviselőire, de támogatták, pártolták, bújttatták, segítették a betyárokat. (Azaz nem nyilvánosan, de egyetértésükről biztosították az udvar ellen fegyveres felkelést folytatókat. Nyilván nem tartoznak ebbe a kategóriába azok, akik életüket féltve kényszerültek a betyárok támogatására.)

Nehezebb azok besorolása, akik az ellenállás szimbólumává váló ún. Rózsa Sándor-viseletet hordták (zöld szövetből készült, piros hímzésű kabát, azaz „lajbi”). A megyei nemesek körében a lajbi viselete széles körben elterjedt volt és ismertek olyan esetek, amikor pusztán ezért hadbírótság elé került a Rózsa Sándor-ruha viselője (29). Témánk szempontjából nem lehet mérvadó az, hogy pusztán egy ruha viseletéért nem polgári, hanem egyenesen hadbírótság elé kerülhet valaki. (Szinte minden tiltakozó magatartást tanúsító személy hadbírótság elé került.) A lajbi azonban nem akármilyen ruha volt, hanem az irreguláris erők katonai uniformisa, egy aktuális és folyamatos, emberáldozatokat követelő katonai ellenállás szimbóluma is egyben. A lajbi viselés elterjedt szokása nyílt politikai tiltakozás, önmagában véve hiába erőszakmentes, mégis az erőszakos ellenállás szimbólumával való azonosulást mutat. A politikai ellenállás erőszakos oldalának támogatását mutatja, viselői tehát nem sorolhatók a passzív ellenállás követői közé. [Az elmondottak miatt ugyancsak a politikai ellenállás kategóriába sorolandó a magyar honvéd hadsereg öltözékének viselete (honvédattila, dolmány, bunda, csákó, sapka; huszárruha) is.]

A passzív rezisztencia szekunder formái

Ennek alapján könnyebb besorolni a Kossuth Lajosról, az első független magyar kormány pénzügyminiszteréről, majd az emigráció vezérééről elnevezett Kossuth-kalap viselőit. A pörge karimájú Kossuth-kalap viselete politikai tartalmat hordozott, demonstratív jelleget öltött, és éppen ezért a viseletét a hatalom tiltotta. Kossuth ugyan a fegyvertelen reformkor és a fegyverrel vívott forradalom egyik legnagyobb alakja volt és az emigrációban gyakran a fegyveres felkelés kirobbantása mellett foglalt állást, mégis jellegzetes (polgári) kalapja nem köthető a honvédséghez, az erőszak alkalmazóihoz. Annál is inkább így van ez, mert általában a kalap viselete a reformkorban, a forradalom kitörése előtt vált szokássá, és polgári értékekhez kötődik. (A Gandhi-féle és az általános passzív rezisztenciának fogalmi körébe tartozó, ruhaviseletben megnyilvánuló ellenállási forma.)

A forradalom idején divatba jött, és az abszolutizmus idején éppen ezért tiltották a szakáll, a bajusz és a hosszú haj viseletét. A magyar hadsereg katonáin kívül a forradalom nem katonai vezetői, az első felelős magyar kormány nem katona tagjai viselték a körszakállt és a pödört bajuszt. A kalapviselés szokásához hasonlóan a jellegzetes szakáll és bajusz viselete már a forradalom előtti időkben általánossá vált a nemesség körében. Tehát a Kossuth-kalaphoz hasonlóan a szakáll és a bajusz viselete nem teljesen független a forradalomtól, de elsődlegesen a szabadság és a függetlenség szimbóluma, tehát – mindkét definíció szerint – a passzív ellenállás része volt.

A Bach-korszakban sok nő ruhával és ruháinak színeivel vagy bizonyos ékszerek használatával fejezte ki a politikai rendszer elleni tiltakozását. A nemzeti trikolór színeivel, a kivégzésekre utaló piros és fekete színekkel ékesített ruhák vagy gyászruha viselete, továbbá a láncból készült karkötők (Skla ven-bracelette), a trikolór színeivel díszített női függők, melltűk az aradi vértanúk kezdőbetűjével ellátott ékszerek és karszalagok viselete kihallgatást és pénzbüntetést vont maga után. Mindez kifejezte a nemzeti értékekhez való ragaszkodást és a hatalom gyakorlóival szembeni nyílt, erőszakmentes szembeszegülést (30). (Mindkét értelemben használt passzív rezisztencia megjelenítője lett.)

A ruha- és ékszer-, valamint haj- és bajuszviseletben megnyilvánuló politikai tiltakozások valamilyen fontos esemény alkalmával váltak különösen demonstratívvá. A császár születésnapján vagy neve napján, vagy Kossuth és Batthyány Lajos névnapján, a forradalomhoz kapcsolódó ünnepeken, a kivégzések évfordulóin viselt magyar viselet vagy gyászruha, továbbá a színházi előadásokon, táncmulatságokon viselt nemzeti színű ruházat kollektív és látványos – az előzőekhez hasonlóan, a

passzív rezisztencia részét képező – politikai tiltakozások voltak (31).

A császár ünneplése a hivatalokban kötelező volt (kötelező volt „összegyűlni”), míg az említett összes többi rendezvény megtartása a gyülekezési törvény hatálya alá esett. Azok a nagyváradi hivatalnokok, akik 1851-ben a császár születésnapján magyar viseletben vagy fekete ruhában jelentek meg munkahelyükön, erőszakmentesen, nyíltan szembehelyezkedtek egy igazságtalan, elnyomást kifejező előírásnak, ebben a vonatkozásban nem működtek együtt az abszolutista hatalommal, tehát megvalósították – a definícióink szerinti – passzív rezisztenciát.

Az ostromállapot viszonyai között politikai összefüggéseket nem lehetett tartani, de nem politikaiakat is csak akkor, ha azok nem voltak nyilvánosak (!) és/vagy azon a hatóság képviseltette magát. Az engedéllyel megrendezett színházi bemutatók, megtartott bálók és táncmulatságok jelentősége megnőtt és tartalmuk módosult (átpolitizálódtak). (Ugyanígy a nem politikai éllel – engedély nélkül – létrehozott vadászegyletek és agár-egyesületek.) A forradalom leverése utáni, 1850-es báli időszaktól kezdve a sűrűn egymást követő „zajos nemzeti vigadás” jelentette az ellenállás formáját (32). (Általában a betiltott magyar csárdás hosszantartó táncolása jelentette a „legviharosabb” politikai-kulturális ellenállási formát.) A színházak és báltermek lettek a politikai találkozások színterei, a nemzeti kultúra továbbélésének és a nemzeti nyelv használatának különösen fontos társas alkalmai. A színházi darabok kiválasztása, azok kódolt (elnyomásellenes vagy éppen hatalmat legitimálni szándékozó) üzenetei, az ezekre adott közönségreakciók demonstrálták a passzív ellenállást. Mindennek természetesen volt némi nacionalista felhangja is (33).

A bálók kifejezetten magyar bálokként kerültek megrendezésre, ahol az osztrákok nemkívánatos személyek voltak, és akik az ellenük alkalmazott kellemetlenségek miatt nem is törekedtek a részvételre (34). Az osztrákoknak a magyar bálokról történt kizorítása negatív diszkrimináció, továbbá a színházi darabok hatalomellenes kiválasztása az elnyomók utálatát, sőt gyűlöletét mutatja. Mindezen erőszakmentes, nyílt és tömeges tiltakozó politikai akcióban kifejezésre jut a hatalommal és képviselőivel való együtt nem működés (nemzeti kultúrában, szórakozásban, nemzeti hagyományápolásban). A Gene Sharp-i alternatív nemzeti intézmények kiépítésének és saját kulturális világ megteremtésének a szándéka és az erőszakmentes kényszer alkalmazásának gyakorlata az, ami az általános passzív rezisztencia definíciójába belefér, míg a Gandhi-félébe nem.

A közhivatalt viselők

Az adott helyzetben – mint minden diktatúrában – szinte mindenre reagálási kényszer nehezedett, és az abszolutisztikus hatalomhoz való saját viszonyát szinte mindenkinek ki kellett alakítania, szinte mindenki valamilyen állásfoglalásra kényszerült. A hivatalviselésre képes birtokos nemesség, értelmiségi réteg (honorácior), a főleg vidéken élők és fiatalok közül nagyon sokan az abszolutizmussal való együttműködést választották. A hivatalviselés motívumai között a gyors karrier lehetősége és az anyagiak mellett a magyar közigazgatási területeken a nemzetiségek (szlovákok, románok, ukránok stb.) kiszorításának – hazafiasnak mondott – szándéka is szerepet játszott (35). Az együttműködést vállalók – a passzív rezisztencia szempontjából történő – megítélése mégsem teljesen egyértelmű, mivel a magyar hivatalvállalókat az osztrák hivatalok számos esetben „passzív rezisztenciával” vádolták meg (36). A definitívum (1853. május–1860. június) időszakában például az államapparátus ismételt átszervezése idején a helytartósági osztályok éléről „az államapparátusból mindazokat az elemeket eltávolították, amelyek a provizórium idején még bizonyos gátat emeltek a kormány intencióinak” (37). A megvádoltak voltak azok, akik az új igazgatási eljárásokat „csendesesen negligálták” és „intrikáltak minden ellen, ami nem magyar” (38). Ők azok a magyar hivatalnokok, akikről Joseph Protmann pesti rendőrigazgató azt jelentette, hogy „minden lehető alkalommal hátrafelé húztak, s az ókonzervatívok által vallott passzív ellenállást követik hivatali tevékenységükben” továbbá, hogy a „legalattomosabb módon mindent megtesznek, ami népszerűtlenné teszi az új intézményeket, vagy ami azok életbeléptetését megakadályozza. Ha nem cselekedhetnek aktívan ebben a szellemben, a passzív ellenálláshoz nyúlnak” (39). A kassai rendőrigazgató, a magyar igazságszolgáltatásban dolgozó magyar hivatalnokokat három csoportra osztotta, miszerint vannak, akik minden reformot elleneznek és vannak, akik a hatalommal szemben állnak ugyan, de a „jó” felé befolyásolhatók, míg a harmadik csoportot szerinte azok alkották, akik együttműködést mutatnak, mindennel egyetértenek, de aztán mindent változatlanul hagynak (40). A hivatalt vállalók megítélése – magyar oldalon – sem volt teljesen egységes (41), bár mind a liberális, mind pedig a konzervatív oldalon elítélendő kollaborációnak számított (42). A közfelfogás szerint a hivatalvállalót „erkölcsi bélpoklosnak” és „tisztetlembeli hazaárulónak” tekintették, gúnynevéen pedig „krétás”-nak (43).

A hivatalt vállalók formálisan felesküdték a császárra, informálisan olykor megszegték esküjüket. Sokan arra az elvi alapra helyezkedtek, hogy a „külső” együtt nem működés helyett a „belső” együtt nem működést választják. (Utóbbi belülről kezdi

ki az abszolutizmust és hatékonyabb lehet.) A „belső” ellenállók és a hazafias okokból hivatalt vállalókat („informális ellenállók”) mégsem nevezhetjük – legalábbis a korábban megfogalmazott definíciónk szerint – a passzív rezisztencia kategóriába tartozóknak. Azért nem lehetséges ez, mert ha a passzív ellenállás erőszakmentes és tömeges ellenállási forma volt is, meghatározóan együttműködő magatartást mutatott a hatalommal. Nehéz meghúzni a határvonalat abban a tekintetben, hogy tevékenységük egészére (munkamorál, a munkához való hozzáállás) vagy csak bizonyos kérdések vonatkozásában, eseti jelleggel válósult-e meg az együtt nem működés, ugyanakkor az nem lehetett nyilvános magatartási forma. A bármilyen okból hivatalt vállalók csak informálisan és rejtőzködő módon utasították el az együttműködést, miközben a formális kötelezettségek döntő többségét végrehajtották: lelkesedés nélkül vagy kifejezetten ellenérzésekkel, de vállalták a kollaborációt.

HIVATKOZÁSOK

1. Hyperdictionary. English Dictionary.
<http://www.hyperdictionary.com/dictionary/passive+resistance>
2. The New Dictionary of Cultural Literacy (Third Edition.) 2002.
<http://www.bartleby.com/59/13/passiveresis.html>. Mahatma Gandhi: *Az erkölcsiség vallása*. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. Budapest, 1998. 135.
4. Bozóki András: *A gandhizmus szellemisége*. Valóság, 1987. 9. szám, 80.
5. Mahatma Gandhi: *Az erkölcsiség vallása*. Uo. 59.
6. Mahatma Gandhi: *Az erkölcsiség vallása*. Uo. 135.
7. Mahatma Gandhi: *Az erkölcsiség vallása*. Uo. 94–95
8. Mahatma Gandhi: *Az erkölcsiség vallása*. Uo. 136.
9. Mahatma Gandhi: *Az erkölcsiség vallása*. Uo. 135.
10. Mahatma Gandhi: *Az erkölcsiség vallása*. Uo. 136.
11. Henry David Thoreau: *A polgári engedetlenség iránti kötelezettségről*. Budapest, Európa Kiadó, 1990.
12. Mahatma Gandhi: *Az erkölcsiség vallása*. Uo. 136.
13. Boston, Porter Sargent Publishers (Fifth Printing), 1985.
14. Gene Sharp: *The Politics of Nonviolent Action*. Uo. Index. 851. és 861.
15. Gene Sharp: *The Politics of Nonviolent Action*. Uo. 76–77.
16. Gene Sharp: *The Politics of Nonviolent Action*. Uo. Index. 861
17. Figyelemmel a *Magyar Értelmező Kéziszótárban* [Budapest, Akadémiai Kiadó, (kilencedik kiadás), 1972. 1091.], továbbá a *Révai Nagy Lexikonban* (Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. Kiadó, 1922. 233.) foglaltakra, valamint Sári Jánosnak az *Alapjogok* [Alkotmánytan II. Budapest, Osiris Kiadó (második kiadás), 2003. 279–284.] című könyvére.
18. Nemeskürty István: *Parázs a hamu alatt*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1981. 19.
19. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. AETAS (Történettudományi folyóirat) 1995. 4. 27.
20. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 19.
21. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 20.

22. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 20.
23. Makk József, komáromi vár volt tüzérparancsnoka, az emigráns Kossuth Lajos felhatalmazásával (1851. június 28.) új szabadságharcot készített elő. A szervezkedés legerősebb Székelyföldön és Pesten volt. Makkot elfogták (1851. december 1.), majd a mozgalom három vezetőjét Székelyföldön, két vezetőjét Pesten kivégezték, a mozgalom nőtagjait 12–15 év várfogságra ítélték. Noszlopy Gáspár egykori kormánybiztos szabadcsapatokat szervezett az osztrákok ellen. Ferenc József császárt akarták túsul ejteni Kecskeméten. Nyolc társával együtt kivégezték (1853. március 3.).
- Libényi János szabólegény sikertelen merényletet követett el a császár ellen Bécsben (1853. február 18.). Nyolc nappal később kivégezték. Török János erdélyi református tanár vezette összeesküvés résztvevői fegyveresen akarták Magyarországot felszabadítani. Két társával együtt kivégezték (1854. március 10.).
- Skrzetulsky Kázmér gerillacsoportot szervezett a Mátrában. Hatvani Imre csoportjának tagjai felkelési tervet dolgoztak ki, majd elfogásuk után a szervezet 14 tagját 12–15 év börtönre ítélték (1853. február 5.). Csomortányi Károly forradalmi társaságot szervezett, 20 év börtönt kapott (1854. június 24.) és 1857-ben amnesztiával szabadult. A fegyveres ellenállás szervezéséért Gaparich Kilit ferences szerzetest kivégezték (1853. szeptember 2.).
24. Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Budapest, Művelt Nép Kiadó, 1955.
25. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 27.
26. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 27.
27. A XVIII. században a betyár szó a vándorló, fizikai munkát végzők megjelölésére szolgált. Közéjük egyre nagyobb számban keveredtek a földesúri önkény és az egyre növekvő munkakötelezettség vagy a katonaság elől menekülők. A félkatonai formában működő betyárok 2–3 fős, 10–15 fős vagy 50–60 fős csoportokat alkottak. Rózsa Sándort sokszor bebörtönözték, kétszer ítélték halálra. Életfogytiglani büntetését töltve börtönben halt meg.
28. Nemeskürty István: *Parázs a hamu alatt*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1981. 82.
29. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 31.
30. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 39., 42.
31. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 33., 44.
32. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 34.
- Deák Ferenc levele Csányiné Inkey Szidóniához (Pest, 1850. február 2.). In: Sándor Pál (szerk.): *Deák Ferenc kiadatlan leveleiből*. Magyar Történelmi Társulat Kiadó, Budapest, 1992. 84–85.
33. Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993. 43.
34. Deák Ágnes: *Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben*. Uo. 34.
35. Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 169–170.
- Papp József: *Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig*. Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó, 2003. 32.
36. Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Uo. 171–172.

37. Sashegyi Oszkár: „Az abszolutizmuskori levéltár”. Budapest, Akadémia Kiadó, 1965.
38. Deák Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”. Uo. 171.
39. Joseph Protmann pesti rendőrigazgató jelentéseit (Pest, 1852. július 5.; Pest, 1852. december 31.) idézi Deák Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”. Uo. 171.
40. Marx kassai rendőrigazgató hangulatjelentését (Kassa, 1853. január 16.) idézi Deák Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”. Uo. 171–172.
41. A hivatalvállalást „közbenjáró szerepnek” nevező, a Magyar Hírlapban megjelent (Pest, 1850. május 14.) újságcikket idézi Deák Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”. Uo. 166.
42. Deák Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”. Uo. 166.
43. Deák Ágnes kutatásai nyomán idézem, aki az alábbi eredeti forrásokat használta: Busbach Péter: *Egy viharos emberöltő*. Budapest, 1898–1899. Kilián Frigyes Kiadó 2. kötet, 47.; *Splényi Béla emlékiratai*. (Sajtó alá rendezte: Kendi Mária–Fábri Anna.) Budapest, Magvető Kiadó, 1984. 2. kötet, 371.; Kajtár István: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 153.

CSANÁDI MÁRIA

A pártállamok összehasonlító modellje: az újratermelődés, a reformok és átalakulások hasonlóságainak és eltéréseinek hatalmi-szerkezeti háttere

Vajon mi lehet a pártállamok működésének és változásának politikai, gazdasági, társadalmi logikája? Hogyan magyarázhatjuk a hasonlóságokat és az eltéréseket? Mitől omlanak össze egyes pártállamok, miközben mások életben maradnak? Miért van az, hogy míg egyesek átalakulását gazdasági válság, addig másokét gazdasági fellendülés kíséri? A következőkben egy összehasonlító modellt vezetünk be, amely egyrészt elméleti válaszokat kínál az előbbi kérdésekre, másrészt eszközül szolgál a pártállamok és átalakulásuk további összehasonlító empirikus elemzéséhez. A modell egy olyan, sajátos hatalmi szerkezetet mutat be, amely a párt, az állam és a gazdaság egyedi döntéshozóinak kölcsönkapcsolataiból alakul ki, s amely meghatározza e döntéshozók szerkezeti ösztönzőinek és magatartásának politikai racionalitását és újratermelődésük dinamikáját. A modell rámutat azokra a szerkezeti és dinamikai csapdákra, amelyekben az újratermelődés során kialakuló önfelemésztés tényezői gyökereznek. A modell három fő hatalmi szerkezeti mintázatot határoz meg. Ezek az önreprodukció eltérő módjainak és eszközeinek szerkezeti és dinamikai sajátosságait foglalják magukba – azokat a tényezőket, amelyek a bomlás, az összeomlás és az átalakulás eltérő forgatókönyveihez vezetnek.

A MODELL FEJLŐDÉSE

Az interaktív pártállami szerkezet (IPS) modellje dinamikus építmény, építkezési módja induktív. A modell a magyar gazdaságpolitikai döntések és intézményi hatásuk több mint huszonnyolc évi empirikus kutatásából fejlődött ki. A gazdaságpolitikai folyamatok empirikus kutatása átívelt a magyar pártállam összeomlása előtti és utáni időszakon (Csanádiné, Demeter Mária, 1979, Csanádi, 1980, 1984 1985a, 1985b, 1988a, 1988b, 1989, 1990, 1991, 1997a, 1997b, 1998, 1999 Csanádi, Lórinicz, 1992, Csanádi, Páczi, 1996, Csanádi Greenspan 1999). Az empirikus kutatások célja volt, hogy a gazdaságpolitikai döntéshozás kapcsán feltárjam és feltérképezzem a párt, az állam és a gazdaság egyéni döntéshozói között zajló interakciókat és az ezek során intézményesült kölcsönös függőségek és érdekérvényesítési lehetőségek szerkezeti hátterét. A szereplők közti interaktivitás kulcsfontosságú szempont volt a kutatásban, hiszen az a pártállam belső működését és az egyéni és intézményi érdekek és magatartások kölcsönhatását tükrözi, amelyet a szerkezeti sajátosságok határoznak meg.

Az induktív úton megszületett elméleti eredményeket kiterjesztettem a szovjet és kelet-európai pártállamok szerkezetére és működésére, és modellbe foglaltam a pártállamrendszerek általános vonásait (Csanádi, 1997b). Ezt a „manóvert” az tette lehetővé, hogy nagy mennyiségű kiváló másodlagos forrás állt rendelkezésemre (Bunce, 1983, 1985, 1989; Wolchik, 1988, 1990; Comisso, 1988; Fainsod 1958; Brown, 1992; Grossman, 1983; Hough, 1969; Hough and Fainsod, 1979; Schapiro, 1970; Tarkowski, 1990; Voslenski, 1984; Zemtsov, 1985). Ezek az a tanulmányok a kelet-európai blokkot és az egyedi országokat a legváltozatosabb nézőpontból és eltérő szinteken és időszakokra vonatkozóan elemezték.

Az önhasonlóságokat és eltéréseket nyomon követve olyan dinamikus modellt konstruáltam, amely egyrészt a pártállamok szerkezetének és működésének általános – önhasonló¹ vonásait írja le különböző dimenziókban (időben, térben, eltérő aggregációs szinten és a szerkezet eltérő állapotában), másrészt rávilágít az eltérések mögötti szerkezeti okokra (Csanádi, 1997a és b). A modell által leírt általános és specifikus vonások dinamikai következményeit később számos, a kelet-európai blokk, a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia fejlődését, összeomlását és átalakulását elemző összehasonlító tanulmány empirikusan is alátámasztotta (Blagojevic, 1999; Bunce, 1999; Solnick, 1996; Wu, 1994; Walder, 1995a, b, c).

Hatévi kutatás nyomán a modellt a kínai pártállam szerkezetére és átalakulására is kiterjesztettem. Ezt a következő kérdés ösztönözte: vajon magyarázható-e a modell keretében a kelet-európaiéval ellenkező kínai fejlődés? A kutatás során először

nyilvánvalóvá vált, hogy a kínai „út” minden egyes tényezője értelmezhető a modell alapján. Sőt, a kínai szerkezet beemelése lehetővé tette azt, hogy a modell általános vonásain belül három, jellegzetesen eltérő hatalmi eloszlási mintázatot (patternt) határozzak meg. Ezek a mintázatok az általános szerkezeti és dinamikai sajátosságokkal együtt egymástól eltérő újratermelő-dési, fejlődési és átalakulási utakat hoznak létre.

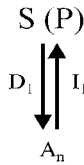
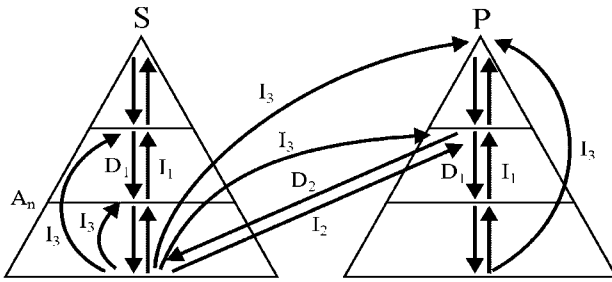
E mintázatok részletes leírása tette lehetővé azt, hogy a puha költségvetési korlát fogalmát a hatalmi viszonyokba ágyazva vizsgáljam, és érvényességét kiterjesszem időben, térben, különböző aggregációkban és a szerkezet különböző állapotában. A mintázatok révén az is lehetővé vált, hogy megállapítsam a költségvetési korlát hatalmi viszonyoknak megfelelő szelektív természetét. A hatalmi közegbe ágyazott költségvetési korlát kulcsfontosságú tényezőjévé vált a pártállamok önreprodukciójának, bomlásának és átalakulásának.

A modell kiterjesztése és a különböző mintázatok szerkezete és dinamikája lehetővé tette azt is, hogy meghatározzam a hatalmi viszonyokba ágyazott reformok kiindulását, keletkezésük okát és funkcióját, valamint hatásukat a pártállamrendszer újratermelődésére és átalakulására. A modell segítségével szembeisíthettem a hatalmi viszonyokba ágyazott reformokat az összehasonlító reformirodalomban kirajzolódó reformmegközelítéssel. Mindezekre röviden kitérek tanulmányomban.

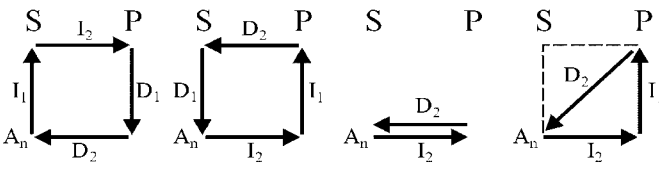
AZ IPS-MODELL SZERKEZETE ÉS DINAMIKÁJA

Az 1. sz. ábra a hierarchia szokványos szabályi mellett sematikusán ábrázolja a pártállami háló elemeit és szerkezeti sajátosságait is.

A pártállamok megkülönböztető sajátosságait a párt és az állam, valamint a párt és az állami tulajdonú gazdaság közötti, közvetlen kapcsolatokban fedezhetjük fel. A közvetlen kapcsolatok a párt hatalmi eszközei révén jönnek létre.² Ezeket a hatalmi eszközöket összekötő függőségi szálaknak (D_2) hívjuk. Az összekötő szálak behatolnak a nem pártintézményekbe, és közvetlenül befolyásolják az ott hozott döntéseket azáltal, hogy „lefedik” mind a politikai szempontból fontosnak minősülő pozíció-, szervezeti és tevékenységstruktúrát, mind pedig az egyéni magatartásokat. A legfontosabb összekötőszálak a következők: a nomenklatúrarendszer (káderhatáskör), amely a nem párt döntéseket a pozícióstruktúrán keresztül fedi le; a témafelelősségi rendszer, amely a döntéseket a tevékenységstruktúrán keresztül fedi le; a területfelelősségi (instruktori) rendszer, amely a döntéseket az intézményi struktúrán keresztül éri el, valamint a párttagság, amely a döntéseket a tagok pártfegyelmén keresztül fedi le (Csanádi, 1995: 28–33).

a.

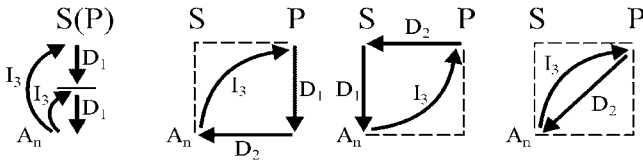

b.

c.

d.

e.

f.

g.

h.

i.

Jelek:

S Állami (nem párt) hierarchia

P Párthierarchia

An Döntéshozók a szervezet n^{ik} szintjén

D₁ Hierarchián belüli függőség iránya

D₂ Hierarchiák közötti függőség iránya

I₁ Hierarchián belüli érdekérvényesítés útra

I₂ Hierarchiák közötti érdekérvényesítés útja

I₃ Visszacsatolások iránya

1. sz. ábra. A pártállamrendszer hatalmi szerkezete és egy An döntéshozó kilátásai a lehetséges érdekérvényesítés lehetséges útjait illetően („a”-tól „i”-ig)

Ezek a párhierarchiából kiinduló eszközök politikai jelleget kölcsönöznek a függőségeknek (D_2) és érdekérvényesítésnek (I_2) azok számára, akikhez az összekötőszálak elérnek, hiszen ahány összekötőszál, annyi irányból érkeznek a politikai szempontú elvárások, ugyanakkor ugyanannyi irányban adódik lehetőség is az érdekek érvényesítésére, amennyiben az elvárásoknak eleget tesznek. Az összekötő szálak a függőségekben és az érdekek érvényesítésében strukturális egyenlőtlenséget hoznak létre azok között, akiket magukhoz kötnek, és akiket nem, hiszen az általuk létesített közvetlen kapcsolat következtében minden gazdasági döntés közvetlenül kihat a politikára, és minden politikai döntésnek közvetlen gazdasági kihatása lesz.

A strukturális egyenlőtlenségeket tovább fokozza, hogy a stratégiai döntéshozók mélyebben is be tudnak épülni a döntéshozás folyamatába azáltal, hogy tevékenységük, magatartásuk, érdekeik és problémáik az összekötő szálakon keresztül a gazdaságpolitikai prioritásokat érzékenyen érintik.³ A stabilitás biztosítása érdekében e stratégiai alanyokat egyedileg, a döntéshozatal magasabb szintjein kísérik figyelemmel és vonják be őket a döntésekbe annak érdekében, hogy elkerüljék az általuk okozható politikai megrázkódtatást. Ez a lehetőség számos előnnyel jár a stratégiai alany számára: minden esetben a döntések közvetlen befolyásolásával rövidebbre zárhatja az őt érintő döntési folyamatot. Ezen túl, ha például előtervekkel járulhat hozzá a közép- és hosszú távú népgazdasági tervhez, akkor előre meg kell kapniuk az információt a tervezett szabályozóváltozásokról, a tervezett nagyberuházásokról és egyéb változásokról. Ha az ágazati minisztérium hívja be miniszteri értekezletre az exportstratégia kialakítása kapcsán, a vállalatvezető nemcsak előzetes információ birtokába jut, hanem az ott résztvevő számos más tárca felelős képviselőjével is kapcsolatba léphet. Ha az illető a párt központi bizottságába kerül tagként, nemcsak előzetes információhoz jut és intézményi képviselőkhöz kerül közel, hanem olyan dokumentumokba tekinthet bele, amelyek mások számára nem hozzáférhetőek.

Ezeket a közvetlen visszacsatolásokat az 1. sz. ábrában (I_3)-mal jelöljük, Az 1. sz. ábra (f-i) pontjai jelzik, hogy az állami vagy párhierarchián belül (f) és azok között (g, h és i) milyen módokon jöhet létre ez a rövidebb zárás az érdekek közvetlen visszacsatolásával. Az 1. sz. ábrából kitűnik, hogy a közvetlen visszacsatolások (I_3) révén a D_1 vagy D_2 függőségi szálak segítségével visszacsatolási hurok keletkezik. Ezért e hurkokat strukturális visszacsatolásnak nevezem. E visszacsatolásokon keresztül a kiválasztott szereplők képesek érdekeiket érvényesíteni, ellenállni számukra kedvezőtlen döntéseknek vagy felkészülni azokra, és új kapcsolatokat teremteni azáltal, hogy olyan szintű döntéshozókkal találkoznak, akikkel egyébként a saját, formális pozíciójukat tekintve sohasem volna lehetőségük.

Ezért a visszacsatolások révén újabb szerkezetbe épült egyenlőtlenséggel (Csanádi, 1995, 44–52.) van dolgunk. Ez utóbbi lehetőség jóval kevesebbek privilégiuma, mint ahánynak előnyt nyújtanak az összekötőszálak.

Összegezve: a szerkezetbe épített egyenlőtlen függőségek és érdekérvényesítő, valamint ellenálló képességek következtében [(I₂) és az (I₃)] a valóságos alkuképességek és a formális pozíciók jelentősen eltérhetnek egymástól. Az alkuképesség szelektív, mégpedig a politikai racionalitás alapján létrejött a szerkezetbe épülő egyenlőtlenségek hatására.

Két alapvető *kapcsolódási elv* biztosítja a fenti elemekből létrejövő szerkezet természetét: egyrészt az összekötőszálak, mint a párt hatalmi eszközei csak a párthierarchiából indulhatnak ki, másrészt a hierarchiák közötti visszacsatolások – amelyekben a „hurok” az összekötő függőségi szálak segítségével jön létre – csak a nem párthierarchiából eredhetnek. Ezek a sajátosságok biztosítják az egyedülálló interaktivitást és annak politikai jellegét az egyéni döntéshozók szintjén, a politika és a többi szféra között. Ugyanezen sajátosságok magyarázzák a különböző alszférák – a politika és a gazdaság, a párt és az állam, a pártállam és a társadalom – összefonódásának módját. Ezt az – egyéni döntéshozók szintjén kialakuló – komplex viszonyrendszert a maga kapcsolódási elveivel és belső függőségi, valamint érdekérvényesítési egyenlőtlenségeivel neveztem *hatalmi szerkezetnek*.

A fent említett szerkezeti sajátosságok rajzolják ki a pártállam *működésének háttérét*. Ennek a háttérnek az egyik jellemzője az, hogy bár minden döntéshozó saját hierarchiáján belül kézben tart függőségi szálakat (D₁), de kizárólag a párthierarchiabeli döntéshozó tart kézben olyan függőségi szálakat, amelyek az összes többivel összekötik (D₂). Emiatt mind a függőségek, mind az érdekérvényesítés, mind pedig a forráselvonás és -elosztás *politikailag monopolizált*. Ez a feltétel közvetett és közvetlen módon valósul meg: közvetetten úgy, hogy az összekötő függőségi szálak a forrásmonopolizáló államhoz, közvetlenül pedig úgy, hogy az összekötőszálak a forrásokat nyújtó, közvetlenül az állami tulajdonban levő gazdasági szereplőkhöz kapcsolódnak.

A működési elvek szerkezeti háttérének másik jellemzője azok sajátos *dinamikája*. E dinamikát az biztosítja, hogy a döntéshozók e politikailag monopolizált szerkezetben egyidejűleg *kettős helyzetbe* kerülnek: *egyszerre kézbentartói és fogvatartottjai* a függőségi szálaknak. Emiatt egyszerre kényeszerűlnék a beavatkozásra és képesek is rá, mint a függőségi szálak kézbentartói, ugyanakkor, mint ezek fogvatartottjai, kiszolgáltatottak is, érdekelték is a szálak megőrzésében, sőt, az érdekérvényesítés lehetőségeinek bővítésében is. Következésképpen, a szerkezeti környezet *egyazon entitássá* olvasztja azo-

kat a döntéshozókat, amelyeket általában két külön félként – mint elosztókat és folyamodókat – kezelnek (Kornai, 1993; Kornai, Maskin, Roland, 2003).

Ezek a szerkezeti körülmények adják annak dinamikáját is azáltal, hogy ösztönzik a szereplőket arra, hogy egyszerre közvetítsenek politikailag racionális elvárásokat, és alkalmazkodjanak is hozzájuk, ezáltal kialakítva saját korlátaikat döntéseik során. Ha nem avatkoznának be, vagy nem tennék meg a tőlük telhetőt a folyamodáskor és alkalmazkodáskor, önként adnák fel a hatalmi szerkezetben elfoglalt alkupozíciójukat.

A fenti szerkezeti és dinamikai sajátosságok vezetnek az egyes döntéshozók *önfenntartó tevékenységének* összetettségére is, amennyiben a szereplők egyszerre képesek források iránt folyamodni, a beavatkozásokkal szemben ellenállni, forrásokat kivonni és elosztani. Az adott egyéni döntéshozó szerkezetbeli pozíciója határozza meg azt, hogy ezeket a képességeket milyen eséllyel és eredménnyel gyakorolhatja. Ezt a politikai racionalitás alapján kialakult szerkezetbeli pozíció által meghatározott összetett önfenntartó képességet nevezem alkuképességnek. A hatalmi szerkezetbe ágyazott egyenlőtlen képességek összehatása eredményezi a status quo újratermelésének szelektíven puha vagy kemény korlátjait.

Összegezve: a szerkezeti ösztönzők, vagyis a képesség és kényszer, a függőség és az érdek szorosan összefonódnak. Ezek biztosítják a szerkezetben a döntéshozók gazdasági magatartásának politikai racionalitását a beavatkozás, a szelekció, az erőforrás-elvonás, az elosztás, a folyamodás, az ellenállás és az érdekérvényesítés során. A politikai racionalitáson alapuló, szerkezetbeli egyenlőtlen alkupozíciók és lehetséges dinamikájuk vezetnek a pártállami hálóban a döntéshozók eltérő forrásszerző, kivonó, allokáló és ellenálló képességre és változásukra.

A szereplők érdeklődése – mint a függőségi szálak fogvatartottjai – a háló adta kommunikációs csatornák irányába fordul, hiszen nincs más út az érdekérvényesítésre, mint a függőségi szálak igénybevétele (az 1. sz. ábra alapján: $I_1 D_1$ -en keresztül és $I_2 D_2$ -n keresztül, vagy I_3 a D_1 és/vagy a D_2 közvetett segítségével). A visszacsatolások iránti hajszja is folyamatos annak érdekében, hogy bekerüljenek a szelekciós körbe, s ez által előnyös alku lehetőségekre tegyenek szert. Ahhoz azonban, hogy a politikai prioritásokon alapuló forráselosztásnak megfeleljenek, stratégiailag fontossá kell válniuk, ami növekedést kíván. A növekedési kényszer a szereplőket az erőforrásszerzés érdekében ugyancsak a függőségi szálak felé tereli, és alkalmazkodásra ösztönzi az elvárásokhoz. A döntéshozók, mint a függőségi szálak kézbe tartói, a hatalomgyakorlás forrásainak megszerzése és a prioritások biztosítása, valamint a csatornákon keresztül gyakorolt nyomás szelektív kielégítése érdekében folyamatos beavatkozásra és forráselszívásra kényszerülnek. A

beavatkozás és forráselszívás az érintett szereplőket – mint a függőségi szálak által fogva tartottakat – a privilégiumok megszerzése és az ellenállás hatásos kifejtése céljából újra a függőségi szálak és a visszacsatolások felé tereli, s ez az igyekezet egyben újra aktivizálja a szereplőket, mint a függőségi szálak kézbentartóit.

Következésképpen az önreprodukció szerkezeti-motivációs háttere okozza a hajszát a kedvezmények és források megszerzésére és ezzel a növekedésre, beleértve ebbe a beruházási éhséget, a munkaerőhiányt és a készlethalmozást. A működési elvnek ugyanez a szerkezeti háttere okozza az ismétlődő politikai aggodalmakat, amelyek az ismétlődő forráselszívásra és beavatkozásra ösztönöznek, s a források, kedvezmények szelektív elvonásához és elosztásához vezetnek. Mindebből az is következik, hogy a magatartásminták *szerkezetfüggőek*. A szerkezeti ösztönzők hatására ismétlődő motivációk s a belőlük fakadó aktivitás biztosítják a politikailag monopolizált hatalmi szerkezet összetartó erejét és újratermelődését.

Az ismétlődő folyamat hátterében szerkezeti és dinamikai *csapdák* rejlenek. A szerkezeti csapdák a párt, az állam és a gazdaság közötti, politikai racionalitás szempontjai által vezérelt, közvetlen kapcsolatból és annak eszközeiből keletkeznek. Ezzel együtt járnak dinamikai csapdák: a politikailag monopolizált érdekérvényesítések és függőségek és forráselosztás, s az ezekek hatására kialakuló politikai racionalitás a gazdasági magatartásban, a szelektációs szempontokban, valamint a források elosztásában és elszívásában. Ezek eredményezik a politikai racionalitás alapján keletkező elosztási kényszer-pályákat, amelyek biztosítják a rendszer politikai racionalitás alapján történő újratermelődését. A szerkezeti és a nyomukban kialakuló dinamikai csapdák magyarázzák, hogy a gazdasági hatékonyság szempontjai miért hiányoznak a pártállami rendszer újratelődéséből.

A pártállam alapelemeiből [párthierarchia, állami hierarchia, államilag monopolizált gazdaság (erőforrások), összekötőszálak, visszacsatolások], azok kapcsolódási és működési elveiből keletkező szerkezeti és dinamikai sajátosságok *önhasonló* természetűek. Ez azt jelenti, hogy e tényezők időben, térben, különböző aggregációkban és a pártállami szerkezet különböző állapotában is fellelhetőek. E sajátosság lehetővé teszi a számunkra azt, hogy megalkossuk az „önhasonló egység” fogalmát a pártállami háló közegében. Az elemzés egyszerűsítése érdekében nevezzük önhasonlónak az egységek akármelyikét, az összetettség akármely szintjén, akármely időben és a szerkezet akármilyen állapotában. Alegységeknek nevezzük azokat, amelyek a megfigyelt aggregáció alsóbb szintjein helyezkednek el; szupraegységnek pedig azt, amelyben a vizsgált egység a felsőbb aggregáció alegységeinek valamelyike. (Az önhasonló tu-

lajdonságok létéből következik, hogy csak elemzési nézőpont kérdése, hogy egy adott egységet minek tekintünk: alegységnek-e vagy szupraegységnek.) Aggregációs szinttől függetlenül a hatalmi szerkezet az egyéni szereplők interaktivitására épül.

Az önhasonlóság elve alapján az IPS-modellben a pártállami hatalmi szerkezetek egymással összehasonlíthatóak – legyenek azok nemzeti szintű egységek vagy a fölötti vagy alatti aggregációk. Az összehasonlítás lehetősége akkor is fennáll, ha szélsőséges eltérések mutatkoznak nagyságban, geopolitikai elhelyezkedésben, kulturális sajátosságokban, történelmi hagyományokban, a történelmi feltételekben, a társadalom és a gazdaság fejlettségi szintjében a pártállam kialakulásakor. Az összehasonlítás lehetősége akkor is fennáll, ha radikálisan eltérő volt az aktuális nemzetközi környezet és a háló állapota, legyen az akár az az időszak a sztálinista szerkezet kiépülése, vagy amikor a sztálinizmust revízió alá vették, vagy éppen az, amikor a klasszikus vagy a reformszocialista fázisban voltak.

Az *eltérések* a pártállamok között az általános (önhasonló) vonásokon *közepette* fedezhetők fel. Az eltéréseket a következő tényezők hozzák létre: a hierarchikus függőségi szálak mélysége (hosszúsága) (ez utal a függőségek szigorúságára); az összekötőszálak kiinduló helyének eloszlása a párthierarchiában; sűrűségük, kiterjedésük és mélységük a nem párthierarchiában; a lehetséges visszacsatolások kiindulópontja, érkezési szintje a párt vagy állami hierarchiában; sűrűségük és halmozottságuk (koncentrált vagy szétszórt) bizonyos csoportok esetében; a forráselosztás és elszívás jogosítványának eloszlási változatai az adminisztratív szintek között. E változatok eltérő kombinációtól függ a *hatalom eloszlása* a pártállamokban az *egyedi* döntéshozók szintjén (Csanádi, 1997b). A következő fejezetben arról lesz szó, milyen kölcsönhatás fedezhető fel a szerkezeti változatok és a pártállami hatalmi közeg szerkezetébe és dinamikájába ágyazott költségvetési korlát között? E kölcsönhatás milyen sajátos következménnyel jár a döntéshozók magatartására és a háló újratermelődéására?

AZ ELTÉRŐ HATALMI ELOSZLÁSOK DINAMIKÁJA: A HATALOMBA ÁGYAZOTT KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT SZEREPE

Az egységek önhasonló volta és a sajátos hatalmi eloszlások következtében az egységeken belül a különböző aggregációkban egy-egy egység alegységként részese lehet egy adott hatalmi eloszlásnak, miközben saját alegységei viszonyában egy másik hatalmi eloszlás részese. E kétféle hatalmi eloszlás összhatásából következik az adott egység különböző vagy azonos mértékű erőforrásvonzó (nyomásgyakorló) képessége, ellenálló képessé-

ge, valamint erőforrás-elszívó és allokálóképessége (kényszerre). Mivel e kombináció határozza meg a lefele és felfele kialakuló költségvetési korlátok összhatását is, és vele az adott egység *újratermelődésének körülményeit* is, emiatt a költségvetési korlát szerkezetfüggő összhatását *újratermelődési (reprodukciós) korlátnak* nevezem. Egyfelől az önhasznoló egység forrás-vonzó és ellenálló képességének kombinációja határozza meg az alulról felfele kezdeményezett interakciók jellegét és az erőforrások mérlegét. Másfelől az egység erőforrás-elszívó és -elosztó képességének (kényszerének) kombinációja határozza meg a fentről lefele kezdeményezett interakcióinak jellegét és erőforrásmérlegét. Így az egység reprodukciós korlátja az újratermelődés során letről felfele és fentről lefele irányuló interakcióinak az eredménye. Az interakciók *jellegét* pedig az adott *hatalmi eloszlás sajátosságai* alakítják felfele és lefele. Az eltérő erőforrásvonzó, ellenálló, erőforrás-elszívó és -elosztó képességek kombinációja magyarázza, hogy az egység reprodukciós korlátjának keménysége és puhasága *különböző*. A reprodukciós korlát eltérő puhaságának és keménységének *eloszlása szelektív* – a hatalmi eloszlás *szerkezeti változataihoz alkalmazkodik* – térben (mind felfele, mind lefele) és időben is. Ezért, a kombinált IPS költségvetési korlát, vagyis a reprodukciós korlát *szerkezetspecifikus* lesz.

A fentiekből az is következik, hogy egy adott egység szelektíven puha vagy kemény reprodukciós korlátja az újratermelődés során magában foglalja a *hiány* strukturális jellegét is: kemény reprodukciós korlát esetén a hiány tényét, puha reprodukciós korlát esetén a hiány „hiányát”. Következésképpen a hiány is a hatalmi viszonyokhoz alkalmazkodva szelektív. A szelektíven keményedő reprodukciós korlát és a szelektíven növekvő hiány azonos körülmények között fejlődik ki, ha feltételezzük, hogy a hiány minden termelési tényezőt magában foglal (termék, munkaerő, pénzügyi input) és a külső erőforrásokat nem vesszük figyelembe. A reprodukciós korlát időleges vagy tartós keményedése (hiány) vagy puhulása nemzeti vagy alacsonyabb szinten nem zárja ki az egységeken belüli szelektív hiányt. Az adott hatalmi szerkezeten belül a hiány megszüntetéséhez és a reprodukciós korlát puhításához ugyanazok a motivációk és magatartások vezetnek.

A reprodukciós korlát dinamikája a szerkezetben

Említettük, hogy a rendszer szerkezeti és dinamikai csapdáinak tulajdonítható, hogy hiányzik a gazdaságossági kontroll. Ennek következtében a reprodukciós korlát a puhaság irányába – fizikai szóhasználatlal élve – „instabil”. E tendencia miatt időről időre az erőforrások elszívása vagy vonzása gazdaságossági

korlátok híján az adott hatalmi szerkezet korlátaiba ütközik, akár azért mert az aleggységek ellenállnak, akár azért, mert az ellenállni nem képesek elszívható erőforrásai kiapadtak. Más szóval, a reprodukció szerkezeti és dinamikai sajátosságai alkalmanként *szervezetileg kemény reprodukciós korláthoz*, s vele erőforráshiányhoz és kohézióvesztéshez vezetnek az adott egységben.

Mind a puha, mind a kemény reprodukciós korlát időlegesen vagy hosszabb távon lehet jelen az egyes hatalmi szerkezeti változatokban. Vajon befolyásolják-e a szerkezeti sajátosságok annak az időszaknak a *hosszúságát*, amikor a reprodukciós korlát keménnyé válik? Másképpen: szerkezetfüggő-e a reprodukciós korlát bekeményedésének gyakorisága? Befolyásolják-e továbbá a szerkezeti sajátosságok azt az időtartamot, ami alatt a szerkezet kohéziója újratерemthető? Azt állítjuk, hogy mind a reprodukciós korlát *keményedésének gyakorisága*, mind a reprodukciós folyamat előtt álló akadályok eltávolítása, s ezzel a kohézió újratерemtése *szervezetspecifikus*: egységen belüli hatalmi eloszlás sajátosságaitól és annak dinamikájától függ.

Ha a hálón belül az ellenálló képesség alacsony, akkor az az időtartam, amíg a reprodukció eléri a szerkezeti korlátait (keménnyé válik), hosszú, ha az ellenálló képesség nagyobb, ez az időtartam rövidebb. Ugyanakkor eme feltételek nemcsak a keményedés gyakoriságát, hanem a kohézió újratерemtésének szükséges idejét is befolyásolják. Minél inkább képes egy adott egység a nyomásgyakorlásra a hálóban az aleggységek alacsony ellenálló képessége következtében, annál rövidebb lesz az idő, amíg a reprodukciós korlát kemény marad, és amely alatt a kohézió újratерemthető és annál hosszabban marad fenn a kohézió.

Amikor a szerkezet összetartó ereje a forráshiány következtében gyengül, e körülmények arra is mozgósítanak, hogy a kohéziót azonos vagy megváltozott hatalmi eloszlásban újratерemtsék. Ennek érdekében, a várakozásoknak megfelelően, mindegyik hatalmi kombináció sokféle lehetséges akciót indít el. Minden egyes akció eredménye azonban a szerkezeti korlátok hatását tükrözi. Az akciók nem közvetlenül a puha reprodukciós korlát elérését célozzák, hanem a forrásszerzés ilyen vagy olyan módozatait az önreprodukció érdekében. Míg a szelektíven puhuló, illetve keményedő reprodukciós korlátok meghatározzák a motivációt, a hatalmi eloszlás konkrét szerkezeti feltételei határozzák meg és alakítják a lehetséges magatartásokat és stratégiákat a reprodukció során. Más szóval, az egység alkulhelyzete által meghatározott domináns feltételek erőszakolják ki az alkalmazkodás és motivációk jellegét, így nemcsak a motivációk, hanem a magatartások is szervezetspecifikusak.

Milyen *eszközök* állnak a döntéshozók rendelkezésére a kohézió újratерemtésére? Vajon ezek az eszközök függetlenek-e a

szerkezeti sajátosságoktól? Azt állítjuk, hogy az ellenálló képesség és forrásvonzó és elszívóképeség a hálón belül meghatározza azokat a lehetséges eszközöket, amelyek alkalmasak a további forráselszívás és -elosztás előtt tornyosuló akadályok elhárítására és a kohézió újrateremtésére.⁴ Sőt, a politikailag észszerű motivációk és magatartások léte, valamint a hatékonysági kontroll hiánya következtében ezek a szerkezetkonform reprodukciós eszközök akkor is fennmaradnak, ha minden jel az ellenkezőjére int: növelik a feszültséget vagy a kohézióvesztést, s hozzájárulnak a szerkezet bomlásához vagy visszahúzódásához. Az alternatív eszközök alkalmazására vagy nem merül fel az igény, vagy, ha mégis bevetik őket, fennakadnak az adott hatalmi szerkezet ellenállási pontjain, és ezáltal vagy „formára igazodnak”, vagy megtartó (ellenálló) képesség híján visszafordíthatók. Így nem csupán a reprodukciós korlátok, a motiváció és a magatartás, hanem a reprodukciós eszközök is szerkezet-specifikusak.

Amikor a reprodukciós folyamat a csapdák miatt szerkezeti korlátokba ütközik, egyszerre erősödik a döntéshozók nyomása és erőfeszítése a status quo megváltoztatására, a hálóból való kilépésre és/vagy további erőforrások szerzésére.⁵ A status quo megváltoztatása szerkezeti (hatalmi eloszlás) kihívást jelent, a kilépés a hálóból pedig túlnyomóan gazdaságit. A hálón kívüli környezetben – akár az országon belül, akár nemzetközi keretek között – a hatalmi szerkezet, amely politikai racionalitásra épül, gazdasági korlátokba ütközik.⁶ Ennek alapján a piaci szempontú *költségvetési korlát* fogalmát az önhasznó egység és a hálón kívüli környezet viszonyában értelmezzük. Ebben az esetben az egység költségvetési korlátja (viszonyának eredménye külső környezetéhez) lehet puha vagy kemény. A hálón belüli reprodukciós korlát és az ezen kívüli költségvetési korlát dinamikája szoros kapcsolatban áll egymással.

Amikor a reprodukciós korlát puha, vagyis a reprodukció nem ütközik szerkezeti korlátokba, akkor az egység és környezete viszonyában kialakuló puha költségvetési korlátnak a belső dinamika *lehetőségeit tágító* szerepe van. Amennyiben a reprodukciós korlát keményedik, de a hálón kívülről rendelkezésre állnak erőforrások, az egység költségvetési korlátja puha.⁷ Ebben az esetben a puha költségvetési korlátnak *fenntartó szerepe* van, hiszen a háló belső dinamikája rugalmasan „lefordítja” és formára igazítja (az erőviszonyokhoz adaptálja) a környezeti hatásokat a politikai racionalitás szempontjai és a reprodukciós kényszerpályák szerint. Emiatt a reprodukciós korlátok puhulnak, a status quo megváltoztatására irányuló erőfeszítések pedig lanyhák (korlátozottak) maradnak, csakúgy, mint az alkalmazkodásra irányuló nyomás. Így a hálón kívülről származó erőforrások *segítenek* a szerkezeti kihívások elkerülésében.

Más a helyzet akkor, amikor a reprodukciós korlátok keményednek, és a hálón kívülről származó erőforrásszerzés (vagy elszívás) lehetősége szintén csökken. Ebben az esetben megerősödnek azok a törekvések, amelyek a status quo megváltoztatására és a hazai és nemzetközi nyomásokhoz történő igazodásra irányulnak. Amennyiben a belső keményedő reprodukciós korlát tartósan együtt érvényesül a keményedő költségvetési korláttal, a szerkezeti és dinamikai csapdák miatt csökken az összetartó erő. Ez a változás lehet ideiglenes vagy végleges; végbemeget átalakulás helyett, és vezethet a visszafordíthatatlan bomlás és összeomlás irányába.

Hogyan csoportosíthatók a szerkezeti mintázatok, a belőlük fakadó újratermelődési és fejlődési dinamikák?

A hatalmi eloszlás főbb mintázatai

A pártállamok fejlődését és átalakulását – a rendszer újratermelődése szempontjából – a hatalmi eloszlás sajátosságai és az ezeknek megfelelő dinamikák alapján csoportosíthatjuk. A hatalmi eloszlás három főbb szerkezeti tényezőt foglal magába: (1) az összekötőszálak eloszlását, (2) a gazdaságból kiinduló strukturális visszacsatolások létét, valamint (3) az erőforrások elvonása és elosztása feletti adminisztratív rendelkezés eloszlását.

A fenti elemek változatai alapján három fő mintázatot határozzunk meg: (I) önkizsaroló, (II) önbomlasztó és (III) önzugorító. A hatalmi eloszlás mintázatai lesznek felelősek a hálón belül az eltérő forrásszerző, -elosztó, -ellenálló és -elszívó képességért. Ezek a változatok határozzák meg a mintázaton belül a szerkezeti korlátokat, és hatnak a reprodukciós korlát keményedésének gyakoriságára.

Az önkizsaroló pattern: ebben a mintázatban a hatalmi eloszlás olyan, hogy mind a forráselszívás, mind a források elosztása központosított, csakúgy, mint az összekötő szálak kiindulópontjai, és gyenge vagy kevés gazdasági visszacsatolás van a hálóban. A korlátozott mértékű visszacsatolás általában gyenge ellenálló és forrásvonzó képességet jelent a háló egészén belül.

Minél gyengébb az alegységek ellenállása és befolyásolóképesége az összekötő szálakon és visszacsatolásokon keresztül, annál nagyobb az egység nyomásgyakorló képesége az adott hatalmi eloszlásban. Ezért ebben a mintázatban az egész aggregációnak korlátlan a forráselszívó képesége, más szóval reprodukciós korlátja puha. Aggregációs szinttől függetlenül, ezekben az esetekben az alegységektől az erőforrásokat politikai kampányok révén és/vagy erőltetett szerkezetátalakítások segítségével szívják ki. Az erőltetett szerkezetátalakítás az erőforrások vagy közvetlenül az erőforrás-hordozók erőltetett át-

1. sz. táblázat. A hatalmi eloszlás alapvető mintázatai a pártállamban és ezeknek megfelelő önreprodukció és átalakulás

REPRODUKCIÓS MINTÁZATOK	ÖNKIZSAROLÓ	ÖNBOMLASZTÓ	ÖNZSUGORÍTÓ
A hatalom eloszlása	Központosított erőforrás-elvonás és -elosztás, központosított összekötőszálak, kevés és gyenge visszacsatolások	Központosított erőforrás-kivonás és -elosztás, központosított (vagy relatíve decentralizált) összekötőszálak és erős gazdasági visszacsatolások	Részben decentralizált erőforrás-elvonás és -elosztás, valamint összekötőszálak, erős gazdasági visszacsatolással
Az egység és alegységei közötti viszony	Az alegységek ellenálló és forrásvonzó képessége korlátozott	Az alegységek szelektíven erős erőforrásvonzó (ellenálló) képessége	Az egységek szelektíven erős ellenálló (forrásvonzó) képessége
Reprodukciós korlátok	Az egység szintjén a reprodukciós korlát RITKÁN KEMÉNY a korlátlan erőforrás-kivonás lehetősége miatt	Az egység szintjén a reprodukciós korlátok időnként keményé válnak, amikor az adott hatalmi szerkezetben keretében nincs lehetőség a további forráselszívásra	Az egység szintjén az erőforráskorlát gyakran válik keményé a reprodukció során, az egység gyenge forráselszívó képessége következtében
Erőforrásszerzés módjai	Erőltetett erőforrás-átcsoportosítás a hálón belül (nincs reform). Az újraelosztás politikai racionalitáson alapul	A hálón belüli erőforrások mozgósítására tett erőfeszítések (erőforrás-mobilizáló reformok), miközben politikai racionalitásra alapuló elosztási kényszerpályák jönnek létre	Erőfeszítések a hálón kívülről elszívható erőforrások megteremtésére (erőforrás-teremtő reformok), miközben a politikai racionalitáson alapuló kényszerpályák a hálón belül fennmaradnak

Gazdasági fejlődés	Politikai prioritásra alapozott erőltetett gazdasági növekedés, amely gazdaságilag aláássa a rendszert	A hálón belüli kedvezményezettek puha reprodukciós korlátja következtében kialakuló gazdasági recesszió, miközben reformeszközök bevezetése az egység szintjén a mind gyakrabban keményedő reprodukciós korlát hatására	A hálón kívüliek kemény költségvetési korlátja ösztönözte gazdasági növekedés, és reformeszközök a hálón belüli egységek tartósan keményedő reprodukciós korlátja miatt
A háló állapota	Sértetlen marad	A pozícióstruktúra, tevékenységstruktúra és szervezeti struktúra „lefedésének” egyre csökkenő képessége; az összekötő szálak decentralizálása a hatékonyabb helyi kontroll érdekében, valamint azért, hogy a terhektől és az azzal kapcsolatos felelősségtől megszabaduljanak; a hálón belüli aktivitás lenyulása az elosztható erőforrások hiánya miatt	A háló relatív és abszolút összehúzódása és kiürülése. A hálón belüli tevékenységek, pozíciók és szervezetek ellenőrzésének romló feltételei, az összekötőszálak decentralizációja a helyi egységek hatékonyabb ellenőrzése érdekében, privatizáció a terhektől való megszabadulás érdekében, a háló elhagyása
Az átalakulás szekvenciája	(1) Hirtelen összeomlás (2) A bomlás párhuzamos az átalakulással az összeomlás után	(1) Bomlás (2) Bársonyos összeomlás (3) Átalakulás	(1) A bomlás párhuzamos az átalakulással (2) Előrehaladó, részleges és elhúzódó rendszerelhalás

csoportosításához vezet. A gyenge ellenálló képesség miatt a reprodukciós korlát puhasága hosszan tartó, hiszen az erőltetett erőforrás-átcsoportosítás érdemleges ellenállás nélkül ismételtető.

Az erőforrás-átcsoportosítást a következő példákkal érzékeltehetjük: a termékszerkezet változtatása, vállalatok összevonása, mezőgazdasági egységek összevonása vagy szétszedése Romániában, Magyarországon vagy Kínában (Pető–Szakács, 1985; Barnett, 1967; Crowther, 1988). Ide tartozik például a gazdaságirányító apparátus átszervezése, összevonása Magyarországon (Csanádi, 1981, Voszka, 1980) a hatvanas évek elején, a hivatalos kormányzati költségvetésen kívüli („off budgetary” és „extra budgetary”) jövedelmek elvonása Kínában (Huang, 1996; Lin, 1989; Wedeman, 2000) a kilencvenes évek második felében. Hasonlóképpen ide sorolhatjuk az erőltetett exportot a behozatal pénzügyi fedezése érdekében Magyarországon a hetvenes évek végén (Csanádi, 1984), vagy az erőltetett alapképzést és tőkeemelést, a munkások erőltetett részvényvásárlását (Smyth, 1998) és az állampapírok erőltetett felvásárlását Kínában a kilencvenes években (Világbank, interjú, 2000). Ugyanígy jellegzetes eszköznek tekinthetjük a vállalati döntési hatáskörök átcsoportosítását, a munkaerő és a tőke erőltetett átcsoportosítását az ipar és a mezőgazdaság közötti ár-olló fenntartásával az ipari beruházás előnyére. Ide tartoznak a rögzített árak, bérek, valamint a kötelező állami felvásárlás (beszolgáltatás) alacsony ára.

Amíg az újratermelődés az önkiszipolyozó mintázatban a fenti eszközökkel szinte korlátlan (puha), nem lesz szükség a forrásszerzés érdekében végrehajtandó prioritásváltásra, alkalmazkodásra vagy más eszközök alkalmazására. A gazdasági és emberi erőforrások a fizikai korlátaikig lesznek kizsarolva, mint Romániában a nyolcvanas évek végéig (Verdery és Kligman, 1990), Észak-Koreában még a kétezres évek elején (Eberstadt, 1998), vagy Kínában a nagy ugrás és a kulturális forradalom idején (Barnett, 1967, McFarquhar, 1972, 1983). Ez az újratermelődési folyamat fenntartja a hatalmi háló adott helyzetét (ellenőrző és átfogóképességét). Ezek a rendszerek emiatt politikailag stabilak maradnak, a gazdasági szempontból irracionális költségek és a gazdasági és emberi erőforrások végletes kizsarolása és a társadalmi feszültségek folyamatos növekedése ellenére. A gazdaság működésének politikailag racionális módja akkor, amikor a hálón belül nincs vagy korlátozott az ellenálló képesség, és a nehézipar kedvezményezett irányú növekedésének sincs korlátja, gazdaságilag és társadalmilag aláássa a rendszert.

Amikor ebben a mintázatban az önhasonló növekedési motívációk és növekvő feszültségek végül is megkeményítik a reprodukciós korlátot, s ez egybeesik tartósan a háló és külső kör-

nyezete viszonyában keményedő költségvetési korláttal, az további erőltetett átszervezést és forrásközpontosítást indít el, fokozott politikai nyomással párosulva. Az erőltetett újratermelődéssel ideiglenes megtorpanása és az erőltetett átcsoportosítás visszafogása akkor következik be, ha a reprodukciós korlát keményedése és a megnőtt feszültségek egybeesnek a hálótól független, véletlen események okozta stabilizációs kényszerrel. Ilyen például az egységen belüli vezércsere a vezér halála következtében, vagy hasonló válsághelyzet a nagyobb aggregációban, amely az alegységeket is megrázza.¹¹ A mintázat megváltozása vagy a rendszer összeomlása akkor következik be,¹² amikor a növekvő feszültségek és a megnőtt külső és belső nyomás egybeesnek a kiszélesedő külső politikai lehetőségekkel (például a nagyobb aggregációban a vezető (várható) halála, vagy szomszédos önhasonló egységek összeomlása). Erre alapozva az eliten belül hatalmi harc bontakozik ki a hatalom birtoklásáért (Bunce, 1999, 131. old.). Így az összeomlás, ami a jellegzetes kapcsolati és működési elvek és velük együtt a reprodukció szerkezeti ösztönzőinek eltűnésével jár, ezekben az esetekben hirtelen és drasztikus lesz. Azért lesz ilyen, mert az összeomlást nem előzték meg fokozatos változások a hálóban; a gazdasági válság az önkizsárolás következtében mély; a társadalmi feszültség a robbanásig terjed; nem fejlődtek ki korábban azok a koherens gazdasági vagy politikai erők, amelyek képesek lennének a hatalom átvételére az összeomlott rendszerben, és hiányzanak a gazdasági válság mélységének csökkenését szolgáló erőforrások is. Ezekben az esetekben a rendszer maradék elemeinek a bomlása és az átalakulás párhuzamosan zajlik a rendszer összeomlása után. Ez a körülmény halmozott bizonytalanságot, fokozottan rövid távú gazdasági magatartást, súlyos korrupciót, mély és elhúzódó gazdasági válságot, a gazdasági egyensúly megteremtésének lassú és rögös útját, a nehézkes alkalmazkodást a követelményekhez hoz magával az átalakulás során.

A második mintázatot *önbomlasztó patternnek* hívjuk. Ebben a hatalom eloszlása olyan, hogy az összekötő szálak vagy központosítottak, vagy decentralizáltak, az erőforrás elvonása és elosztása központosított, de a szerkezetben erős gazdasági visszacsatolások léteznek. Ez azt jelenti, hogy erős a válogatott alegységek ellenálló és forrásvonzó képessége. Ebben az esetben azonban az erős forrásvonzó és ellenálló képesség meg is akadályozza azt, hogy az újratermelődéssel az erőltetett erőforrás-átcsoportosítás eszközeivel történhessen. A modell fogalmaival élve az erőltetett erőforrás-átcsoportosítás törekvéseit a belső ellenálló képesség formára igazítja, vagyis szelektív bevetésével alkalmazkodik a hatalmi viszonyok sajátosságaihoz. Az erőltetett erőforrás-átcsoportosítás korlátozott lehetősége, a rendszer önhasonló motivációs és magatartásbeli tulajdonságai,¹³

valamint a visszacsatoltak szelektíven puha reprodukciós korlátja és viszonylag erős ellenálló képességük következtében a rendszer e mintázatban *gyakrabban* ütközik reprodukciós korlátokba. E tényezők miatt a kohézió újratерemtése is hosszabb ideig tart, mint az előző patternben. Minél gyakrabban válik keményé a reprodukciós korlát és minél hosszabb időbe telik a kohézió újratерemtése, annál erősebb lesz az egységben a motiváció arra, hogy az újratерmelődés forrásainak feltárása érdekében más eszközöket vessenek be. Azt állítjuk, hogy az adott körülmények között az adott hatalmi eloszlásban a reformok kerülnek előtérbe, mint olyan eszközök, amelyekkel erőforrásokat lehet mozgósítani a szerkezet összetartó erejének újratерmelődéséhez. A reformintézkedések felerősödése azon alapul, hogy a reformerek és a konzervatívok eltérő motivációin – a hatalmi szerkezet megváltoztatását, illetve fenntartását célzó – hasonló törekvései (további erőforrás feltárása) a kohézióvesztés időszakában egybeesnek.¹⁴

E reformok nem tartalmazzák a termelési tényezők szabad áramlását, sokkal inkább azok szerkezeti közegének átalakítását. Forrásmozgósító reformoknak fogjuk hívni azokat az akciókat, amelyek a hálón belül maradnak, és azáltal tárnak fel erőforrásokat, hogy a gazdasági szereplők, mint erőforrás-hordozók *működési közegét* alakítják át. Konkrétabban: vannak olyan eszközök, amelyek az *állam szerepét* korlátozzák azáltal, hogy csökkentik egyedi döntési kényszerét, ezáltal növelve a gazdasági egységek vezetőit. Ilyen például a majdnem piaci árak bevezetése, a jövedelemmegosztási konstrukciók vagy jövedelemadó rendszer, vállalati jövedelemadó rendszer, a kötelező tervezés szerepének csökkentése, a beszerzéssel, értékesítéssel és kereskedelmi partnerekkel kapcsolatos döntések decentralizálása, beruházással, kivittel, behozattal kapcsolatos döntési hatáskörök decentralizálása. Az erőforrások mozgósítását a szelektív elosztás *hatókörének* szűkítésével is el lehet érni (például szűkítve az addigi kedvezményezett körét vagy az ezek között elosztásra szánt erőforrás nagyságát). Hasonló eredménnyel jár, ha az aleggységek *erőforrásvonzó és ellenálló képességét* csökkentik. Például politikai tőkéjük gyengítésével, ha az őket potenciálisan támogató ágazati minisztériumokat felszámolják, vagy ez utóbbiakat megfosztják érdekérvényesítő képességüktől és funkcióiktól, ahogy ez Magyarországon történt 1981-ben (Csanádi, 1985a). A politikai tőke csökkentésének másik módja a vállalatvezetőkre vonatkozó nomenklátúra (káderhatáskör) decentralizálása alacsonyabban elhelyezkedő, politikailag kevésbé súlyos szintekre. Hasonló eredményeket lehet elérni az aleggységek közvetlen alkuképességének csökkentésével, ha megszüntetik azokat a kedvezményezett kapcsolataikat, amelyekkel a pártállami döntéshozás magasabb szintjeit érik el.

A visszacsatoltak jelentős erőforrásvonzó és ellenálló képessége miatt, valamint a változatlan szelekciós szempontok következtében azonban a mozgósított erőforrásokat továbbra is a politikai racionalitás szempontjai szerint osztják el. A szerkezeti és dinamikus csapdák tehát továbbra is fenntartják az elosztási kényszerpályákat, és hozzájárulnak a kedvezményezett csoportok puha reprodukciós korlátjának konzerválásához. A csapdák fenntartják továbbá a kedvezményezettek korábbi magatartását, és előidézik a reprodukciós korlát keményedését azok esetében, akik a kedvezményezettek köréből kimaradtak. A szerkezeti sajátosságok megnövelik a reprodukciós korlát keményedésének és a kohézióvesztés gyakoriságát, és ez által a reformok bevetésének gyakoriságát is, párhuzamosan a további forrásmozgósítás képességének hanyatlásával. A dinamikus csapdák következtében ez a hanyatlás anélkül zajlik, hogy képes lenne a rendszer a kedvezményezettek puha reprodukciós korlátja által korábban kitaposott kényszerpályáiról letérni (Csanádi, 1997b, 229. old.; Steinfeld, 1998, XIII–XV., 3, 18–21. old.; Gordon–Li, 1997, 2. old.).

Eközben a decentralizáló reformok hatására fokozódó nehézséggel jár a döntéshozás hagyományos kontrollja az összekötő szálak mentén (D_2). Egyre nehezebb velük „lefedni” a növekvő mennyiségű és fajtájú tevékenységet, szervezetet és pozíciót. Sőt, a hálón keresztüli interakciók intenzitása, s a visszacsatolások előnyeinek igénybevétele lanyhul, hiszen a hálón keresztüli erőforrás-elosztással összefüggő várakozások a forráshiány következtében csökkennek. Források híján a korábbi kedvezményezett kör a döntéshozók számára hatalmi háttér helyett teherre válik, s igyekeznek tőlük megszabadulni: például vállalatok szétbontásával (Voszka, 1988), az összekötő szálak decentralizálásával és vállalatokhoz kinyúló szálak részleges visszahúzásával vagy vállalaton kívülre helyezésével (Csanádi, 1997b). Az önreprodukció fenntartása érdekében tett, ismétlődő erőfeszítések fokozatosan szétbomlasztják a rendszert anélkül, hogy alternatív erőforrásokat teremtettek volna és alternatív racionalitású magatartást alakítottak volna ki, miközben a rendszer összetartó ereje csökken, és erősödik a gazdasági recesszió.

Amikor az adott szerkezetben a további erőforrás-kivonás vagy -szerzés lehetősége híján a reprodukciós korlátok tartósan keménnyé válnak és a kohézió tartósan csökken, akkor felgyorsul az összekötő szálak decentralizációja. A reformintézkedések a forráselszívás hatáskörét is részlegesen decentralizálják, megerősödnek továbbá azok az erőfeszítések, hogy hálón kívülről, vagy magasabb szintű aggregációból szerezzenek be újabb erőforrásokat. A hálón kívülről beszerezhető források – amennyiben az egység költségvetési korlátja a hálón kívüli környezet viszonyában puha – *lelassítják* a bomlás folyamatát, és segítsé-

gükkal a belső erőforráshiány dacára a korábbi hatalmi eloszlás megőrizhető. Amennyiben a költségvetési korlát hosszan tartóan kemény és tartósan együtt mozog a hálón belüli kemény reprodukciós korláttal, a szerkezet újratermelődési feltételei oly mértékben romlanak, s a bomlási folyamat oly mértékben gyorsul fel, hogy a kohéziót már nem lehet újratermelni, és a rendszer összeomlik. A bomlási folyamat fokozatosan terjed ki a pártállam egyes alapelemeire: először az állami döntéseket érinti, majd az összekötő szálakat és ezáltal a párthierarchiát. Az összeomlás lágy (bársonyos) lesz, az állami tulajdon átalakulása pedig az összeomlást követően zajlik le. Ott, ahol a forrás-mozgósító reformok vannak túlsúlyban, a bomlás, az összeomlás és az átalakulás *egyedül egymás után* – szekvenciálisan – következik be.

A harmadik típusú hatalmi eloszlásmintázatot *önszervezőnek* (*visszahúzódnak*) nevezzük. Ebben a mintázatban az összekötő szálak centralizáltak vagy relatíve decentralizáltak, a döntéshozók erős gazdasági visszacsatolásokkal rendelkeznek, és az erőforrás-kivonás és -elosztás képessége a szerkezetben részben decentralizált. Emiatt a szerkezetben jóval nagyobb a beavatkozásokkal és elvonásokkal szemben az ellenálló képesség, mint a másik két patternben. E körülmények között sem az erőltetett erőforrás-átcsoportosítás, sem az erőforrás-mozgósító törekvések nem biztosítanak elegendő forrást a szerkezet újratermelődéisére. Így a reprodukciós korlátok igen gyakran válnak keménnyé. Emiatt az erőforrás utáni hajszá során a hálón belül vagy folyamatosan szabadulnak meg az elosztás terheitől, a felelőségeket – a költségeket vagy a kiadások tárgyát – decentralizálják, hálón kívülre helyezik vagy felszámolják, és/vagy engedélyezik a hálón kívüli területek növekedését, vagy a magántőke beszivárgását a hálóba, a további erőforrás-szerzés érdekében.

Például kivonható erőforrások keletkeznek azáltal, hogy engedélyezik a hálón kívüli egységek számának növelését, és ösztönzik az intézményes feltételek megteremtését a hálón kívüli növekedési folyamat lezajlásához. Engedélyezik az állami vállalatok terven felül termelt termékeinek szabadpiaci áras eladását a jövedelemszerzés érdekében (Naughton, 1995, 8. old.; Denglian Jin és Haynes, 1997; Qian és Xu, 1993; Smyth, 1998). Javítják a hazai magánvállalatok alapításának feltételeit, megszüntetik a szövetkezeteket és ösztönözik a helyi magángazdálkodást. Megteremtik a külföldi közvetlen beruházás feltételeit vegyes vállalatokat alapítva, állami vállalatokat részvénytársasággá alakítva és felszámolva a munkaerő-áramlás, átalakulás termék- és tőkeáramlás adminisztratív korlátait.

A fentiek alapján hívjuk forrásteremtő reformoknak azokat az intézkedéseket, amelyeken keresztül a szereplők részlegesen vagy teljesen „kilépnek” a hálóból, és/vagy engedik a hálón kí-

vüli tér növekedését, és/vagy közvetlenül vonzanak külföldi beruházást a hálón kívülről. Ez a folyamat kiterjeszti a háló működésének alternatíváit (alternatív magatartást, tevékenységet, szervezetet, tulajdont, forrásokat és racionalitást). Emiatt azok a reformok, amelyek megnövelik a hálón kívüli területet, *relatívve zsugorítják* a hálót.¹⁵

A forrásteremtő reformok azonban a háló *abszolút* mértékű zsugorodását is kiváltják. Ez a folyamat kétféleképpen mehet végbe: vagy közvetlenül zajlik, vagy közvetetten. Akkor közvetlen, amikor az összekötő és a hierarchikus szálakat szándékosan visszahúzzák. Példa erre az, hogy Kínában a megyék alá tartozó egyre több adminisztratív területen (falvakban és faluközösségekben) a nomenklatúraeljárás helyett többes jelöléssel, önjelöléssel, közösségi jelöléssel, programkészítéssel és titkos szavazással járó akciók során helyi vezetőket választottak (Lai, 2004, Ding, 1987). Az olyan esetek is egyre gyakoribbak, amikor az állam részben vagy teljesen visszavonul – például különböző iparágakból – úgy, hogy az addigi állami feladatokat, illetve a feladatokat addig végző intézményeket számol fel (Csanádi és Lai, 2003). Ezek az akciók az összekötő szálakat is ritkítják, hiszen nincs, amihez kapcsolódjanak.

A háló abszolút zsugorodása közvetett hatásra is végbemehet. Ebben az esetben az összekötő szálak célpontjai és azok, akik a hierarchikus szálakhoz vannak csatolva, kilépnek a hálóból, vagy éppen csőd, felszámolás vagy privatizáció vagy éppen állami funkció vagy intézmény megszüntetése következtében eltűnnek. A gazdasági egységek eltűnése számos következménnyel jár: csökken az alárendelt egységek száma a hálóban, és cserébe relatíve növekszik az elosztható forrás a hálón belül a megmaradt alegységek számára. A privatizációval az egység számára a hálón kívül új és potenciálisan elvonható jövedelmet termelő egységek is létrejöhetnek.

Az abszolút zsugorodás közvetett útja az is, amikor a hálón belüli maradék erőforrások (tőke, munkaerő, szakértelem) a hálón kívülre áramlanak át, kiüresítve és lecsupasztva a hálón belüli merev szerkezeteket. E folyamat oka a hálón kívüli erőforrásszerzés alternatív lehetőségeinek vonzereje. E lehetőségek arra ösztönzik a döntéshozót, hogy részlegesen vagy teljesen elhagyja a hálót, akár egyénileg (Gordon és Li, 1997, 1–2. és 23. old.), akár szervezatként (Voszka, 1997; Qian, 1996, 430. old., Smyth, 1997, 798. old.). A háló elhagyásával a szereplők kiürítik (lecsupasztják) a merev szerkezeteket, hátrahagyva a terheket (Qian, 1996, 431. old.). Ez történhet úgy is, hogy csatlakoznak a hálón kívüli szférához, vagy úgy, hogy a hálón belüli erőforrásokat hálón kívülre pumpálják (például leányvállalat-alapítás révén, amely azután vegyes vállalatot hoz létre magánvállalatokkal). Mind a teherré vált forráshordozók levágása a függőségi szálakról, mind pedig a háló visszahúzódása és a

kompetitív munkaerő, szakértelem és tőke hálón kívülre történő átcsoportosítása a háló automatikus vagy erőltetett visszahúzódnását jelenti abszolút értelemben. A fentieken túl a forrás-szerzés alternatív lehetősége következtében a háló igénybevételének gyakorisága (intenzitása) is lanyhul.

Minél erősebbek a várakozások a reprodukciós korlát keményedése iránt és minél gyakoribb ennek előfordulása és minél intenzívebb a piaci nyomás a hálón kívülről (keményedő költségvetési korlát), annál nagyobb a késztetés a decentralizációra és/vagy a hálón kívülre lépésre. A felgyorsuló decentralizáció mellett a várakozások, késztetések és nyomások a forrásteremtő reformok felgyorsulását is előidézik. A forráshordozókat, eszközöket és funkciókat decentralizálják, van, ahol a hierarchikus és összekötő szálak elszakadnak vagy lógva maradnak, mert elvesztik tárgyukat, vagy maguk visszahúzódnak; van, ahol az állami tulajdont eladják vagy felszámolják, az állami bürokrácia összezsugorodik; van, ahol a háló kiürül és van, ahol a hálón kívüli termelési tényezők beszívárognak, miközben a hálón kívüli terület megnő. A fenti intézkedések gyakoriságának növekedése miatt a rendszer *alap-építőelemei* eltérő módokon fokozatosan *elsorvadnak*. Ezt a párhuzamos folyamatot a *jellegzetes motivációk és magatartások fokozatos eltűnése kísérik*: a bomlással, valamint a relatív és abszolút visszahúzódnással a rendszer fokozatosan átalakul. Az átalakulás *részleges (sporadikus) és fokozatosan terjedő*.

A három jellegzetes hatalmi eloszlás által behatárolt eltérő fejlődési utak, bomlás és összeomlás jelentősen befolyásolják az átalakulás sajátosságait. A patternek jelzik, hogy a gazdasági vagy a politikai átalakulás történik-e meg először. Behatárolják az összeomlás drasztikusságának mértékét, a bomlást és a maradék elemek átalakulását kísérő zűrzavar nagyságát és a bizonytalanság halmozottságát (Bunce és Csanádi, 1993; Csanádi, 1997b, 281–284. old.). A korábbi mintázat szerkezete és dinamikája és az ezen belüli sajátosságok befolyásolják, hogy milyen mélységű és időtartamú lesz az átalakulást kísérő gazdasági és társadalmi válság, mennyire lesz nehéz helyreállítani a makroegyensúlyt, milyenek a gazdasági reformok esélyei, milyen sebességgel és időzítéssel lehet átalakítani a szerkezet korábbi építőelemeit. A pattern átalakulási sajátosságai jelentősen hatnak a korrupció szintjére, a társadalom rétegződésének, rugalmas alkalmazkodásának mértékére, a törvényi eljárás bevezetésének nehézségeire és az ennek megfelelő magatartás kialakulására. Emiatt az összeomlást megelőző patternek nagymértékben befolyásolják a gazdaságpolitikai vezetés mozgásterét is a sikeres stratégiák kialakításában és alkalmazásában (Csanádi, 2003).

A reformok jellegzetességei a különböző patternek szerint

A mintázatok dinamikája választ kínál a reformok szerkezeti eredetére, szerepére és hatására a pártállamok újratermelődésének és átalakulásának közegében. A mintázatok dinamikája megoldással szolgál az összehasonlító reformirodalomban kialakult kemény vitákra a reformok ideális kiindulópontját, sebességét, sorrendjét és bevetésük ideális politikai berendezkedését illetően. Az összehasonlító reformirodalom egy vonulatában¹⁶ két, egymással jellegzetesen szembenálló nézet kristályosodott ki. Az éles választóvonal a felek abbeli meggyőződése között húzódott, hogy a reformok akkor hatékonyak-e, ha alulról, vagy ha felülről történnek; ha fokozatosan, vagy ha sokszerűen vezetik be őket; hogy először gazdasági vagy a politikai átalakulást kell-e végrehajtani, és hogy ezek sikeressége autoriter vagy demokratikus politikai berendezkedés esetén biztosított-e inkább (Csanádi, 2003, 99–121. old. Csanádi, 2004).

Ha ezeket az egymással szembenálló nézeteket tekintjük az ideális reformstratégiák kulcsának, minden egyes pozitív és negatív tényező ellenpéldáját is megtaláljuk a gyakorlatban. Az IPS-modellben felvázolt önhasonló vonások és a különböző mintázatok dinamikája alapján azonban azt állítjuk, hogy ez a modell és ezek a mintázatok a maguk sajátos dinamikájával, megoldással szolgálnak a fent vázolt ellentmondásra és a felek ellentétére is. Az 1. sz. táblázat, amely a három mintázat szerkezetét és dinamikáját írja le, kimondatlanul már tartalmazza azokat a dimenziókat a megfelelő mintázatokban, amelyek mentén az összehasonlító irodalom tudósai a legélesebb vitákat folytatják.

A 2. sz. táblázat a kritikus szempontokat illetően a rendszer közegében már kimondottan is tartalmazza az általános dinamika és a mintázatdinamika következményeit.

Az 1. sz. és 2. sz. táblázat eredményét összekötve tehát állíthatjuk, hogy rendszer összeomlása előtt az önkizsaroló patternben nincsenek reformok, míg akármelyik reform bevethető az összeomlás után, bár előtörténetük miatt mindegyik csak nagy nehézségek árán. Ebben a rendszerben a politikai átalakulás megelőzi a gazdaságit. Az 1. sz. táblázatból tudjuk, hogy az összeomlás hirtelen következik be, és a bomlás párhuzamos lesz a politikai és gazdasági átalakulással az összeomlás után, demokratikus politikai berendezkedés szabályai közepette.

Az önbomlasztó patternben összeomlás előtt a reformok leginkább felülről indulnak ki, fokozatosak és autoriter környezetben zajlanak. A politikai átalakulás megelőzi a gazdaságit a rendszer összeomlása után. Az összeomlás után, a patternen belüli változatoknak megfelelően, mind a sokkterápia sikeres lehet a gazdasági átalakulás során, mind pedig a fokoza-

tos, akár felülről, akár alulról jövő reformok bevezetése. A rendszer összeomlását a bomlás megelőzi, s az átalakulás követi. Az 1. sz. táblázat szerint a rendszer összeomlás ebben a mintázatban bársonyos.

2. sz. táblázat. A reformok fontosabb jellemzői a különböző hatalmi mintázatokban

Reformok	ÖNKIZSAROLÓ		ÖN-BOMLASZTÓ		ÖNZSUGORÍTÓ	
	Össze- oml. előtt	Össze- oml. után	Össze- oml. előtt	Össze- oml. után	Össze- oml. előtt	Össze- oml. után
Alulról jövő	-	x	-	x	x	
Felülről jövő	-	x	x	x	x	
Fokozatos	-	x	x	x	x	
Sokkszerű		-	-	x	-	
Előbb a politikai	-	x	x		-	x
Előbb a gazdasági	-		-	x	x	
Autoriter rezsimben	-		x		x	
Demokratikus rezsimben		x		x		

Az önzugorító mintázatban mind a felülről, mind az alulról jövő reformok kialakulnak, mégpedig összeomlás előtt. A reformok fokozatosak és a gazdasági átalakulás megelőzi a politikait egy autoriterközegben. Az 1. sz. táblázatból tudjuk, hogy a bomlás és az átalakulás párhuzamosan zajlik a rendszer részleges és fokozatosan terjedő összeomlása során.

A fentiekre alapozva állíthatjuk, hogy a közeg és a mintázatok dinamikája meghatározza a reformok alkalmazását és kiinduló helyét a hálóban, a pártállam alapelemeinek átalakulását és azt a politikai rezsimet, amelyben a reformok végbemennek. Ezek a sajátosságok erősen befolyásolják a gazdasági és társadalmi feltételeket és a lehetséges stratégiákat az átalakulás során. Az önkizsaroló mintázatban a bomlással párhuzamos átalakulás mély és hosszan tartó gazdasági és társadalmi válsággal és halmozott bizonytalansággal párosul. Az önbomlasztó mintázatban az átalakulást, amelyet megelőz a szerkezet bomlása és a gazdasági hanyatlás, rövidebb gazdasági válság és alacsonyabb szintű halmozott bizonytalanság kíséri. Az önzugorító mintázatban a bomlás, amely párhuzamosan zajlik az átalakulással, gazdasági

gi növekedéssel jár együtt. Ez utóbbi azonban többnyire a hálón kívüli térben történik, míg a hálón belül a kohézió lazulása, feszültségek növekedése, gazdasági hanyatlás a jellemző. Ezeket a folyamatokat azonban az alternatív mező által létrehozott új tér és új források jelentősen megszelídítik.

ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Az interaktív pártállami modellt olyan eszközként mutattam be, amely alkalmas arra, hogy használatával összehasonlító empirikus elemzést végezzünk még működő vagy már letűnt pártállamok szerkezeti és dinamikai, valamint átalakulási jellegzetességei között. A modell segítségével leírtam a pártállamok szerkezeti alapelemeit, ezek főbb kapcsolódási és működési elveit, amelyek az egyéni döntéshozók szintjén kialakult hatalmi szerkezetben rejlenek. Ezek a sajátosságok önazonosok, függetlenül az időtől, tértől, aggregációs szinttől és a szerkezet állapotától.

A szerkezeti és dinamikai sajátosságok alapján a modell rávilágít a pártállam működési csapdáira: a politika és a gazdaság interaktivitására az egyéni döntéshozó szintjén, a szerkezet kiépítésének politikai racionalitására és a hasonló motivációjú függőségi és érdekérvényesítési szerkezeti egyenlőtlenségekre. Segítségével ki tudjuk mutatni a politikailag racionális motivációkat és magatartást a beavatkozás, a szelekció, az elosztás, az elvonás, a folyamodás és az alkalmazkodás során, amely a háló szerkezetileg és nem gazdaságilag korlátozott önreprodukciójára vezet. Azáltal, hogy a modell beépíti a puha költségvetési korlát fogalmát a hatalmi viszonyokba, bemutatja, hogy a korlátok szerkezetileg nyilvánulnak meg és szelektíven puhák, a döntéshozók alkuképességének megfelelően. A hatalmi szerkezetbe ágyazott költségvetési korlát a forrásvonzó, forráselszívó, -elosztó képességek és a beavatkozással szembeni ellenálló képességek mérlegeként alakul ki. A szelektíven puha költségvetési korlát újraelosztási kényszerpályákhoz vezet, valamint a háló önreprodukciójának időszakonként keményedő korlátjához és a kohézió lazulásához. Tanulmányomban az önazonos vonások mellett a pártállamokra jellemző eltérő hatalmi eloszlás és dinamika szerkezeti hátterére is fény derül. E háttérre alapozva a modell három alapvető hatalmi eloszlási mintázatot és önreprodukciós dinamikát tartalmaz. Rámutat a keményedő reprodukciós korlát bekövetkeztének mintázatfüggő gyakoriságára, az erőforrás-kivonást és -elosztást szolgáló eszközök mintázattal függő fajtáira, és az önreprodukció útjainak, valamint a bomlás, az összeomlás és átalakulás mintázatfüggő jellegzetességeire.

A hatalmi eloszlás mintázatai választ adnak arra, hogy a háló önreprodukciós folyamatának közegében mi a reformok helye,

szerepe és hatása. Az önhasznó vonások, a különböző mintázatok és dinamikájuk, valamint mindezek összhatása az összeomlás utáni fejleményekre megmagyarázza mind a reformok kiindulási helyét, sebességét és egymásutániségát, mind pedig azt a politikai közeget, amelyben a reformokat bevezetik. A mintázatok és dinamikájuk arra is választ adnak, hogy miért van az, hogy egyes országokban egyáltalán nincsenek reformok és mégis van átalakulás, vannak reformok és nincs rendszerösszeomlás, miért van az, hogy a reformok dacára néhol a gazdasági hanyatlás, máshol pedig gazdasági növekedés a jellemző. Rámutatnak a káosz és a halmozott bizonytalanság eltérő szintjének szerkezeti hátterére, a gazdasági válság mélységének és tartósságának, a rövid távú szempontokat érvényesítő magatartás és a korrupció eltéréseinek szerkezeti hátterére, amely a stabilizáció és további reformstratégiák korlátját képezi.

Így, ha a reformokat és azok kimenetelét elemezzük, és ideális stratégiát akarunk megfogalmazni a reformok helyére, időzítésére és sebességére, valamint politikai közegére vonatkozóan, ha ezt rendszerbeli és mintázatbeli közegüktől elszakítva tesszük, megtévesztő és nem várt következtetésekre juthatunk. A szerkezeti sajátosságok és eltérő dinamikai hatásuk miatt nem lehet egységes reformstratégiát kialakítani. A rendszer és mintázat kontextusa híján a különböző sajátosságok és törvényszerűségek összekeverednek: alrendszerek egybeolvadnak rendszerrel és mintázattal, a különböző mintázatok homogenizálódnak, az egyes mintázatok és maga a rendszer összekeverednek és a különböző rendszerek is egybeolvadnak. Az eltérő hatalmi eloszlási mintázatok és az átalakulásra gyakorolt hatásuk okozzák azt, hogy a szerkezeti sajátosságoknak megfelelően, a hasonló makrofeltételek elérő reakciókat váltanak ki és eltérő megoldásokra vezetnek, valamint, hogy hasonló eszközök alkalmazása eltérő eredményekre vezet, miközben eltérő stratégiák hasonló eredményeket hozhatnak létre.

JEGYZETEK

¹ A természetben található önhasznó (fraktális) jellegzetességet B. B. Mandelbrot (1983) írta le részletesen. A pártállamok és belső szerkezeteik önhasznó jellegét először Csanádi és Lőrincz (1992) határozta meg.

² Ezen eszközök révén nemcsak az állami tulajdonú gazdaság kapcsolódik közvetlenül a párthoz. Ugyanezek a közvetlen kapcsolatok érvényesülnek a társadalom minden más szférájában, mint például a kultúra, a művészet, a politika, az oktatás, az egészségügy, a civil társadalom, tömegmozgalmak, az igazságszolgáltatás vagy a bűnüldözés területén. Az áttekinthetőség kedvéért e területeket a nem párt állami hierarchiába sűrítettem.

³ Azokat nevezem stratégiai szereplőknek, amelyek tevékenysége és magatartása a politikai és gazdasági stabilitás és potenciális feszültségkeltés szempontjából prioritást élvez, s ezáltal a gazdaságpolitika egyedi figyelemben ré-

- szesíti. Ilyen prioritás például a belső ellátás biztosítása, a szovjet államközi egyezmény teljesítése, a nyugati export fontossága, az eszköz nagysága, a foglalkoztatottak száma.
- ⁴ Lásd a különböző szerkezetkonform eszközöket a cikk következő fejezetében.
- ⁵ Itt emeljük be az eddig szándékosan kihagyott szempontot, a külső (hálón kívüli) forrásbevonást.
- ⁶ Ezek azok az egyedi területek, ahova a háló nem ér közvetlenül el, emiatt egyfajta költségvetési korlát kialakul, mind a hálón kívüliek esetében, mind pedig a háló és környezete viszonyában. Ilyen területek voltak például a parasztság Lengyelországban az ötvenes évek végétől, a második gazdaság egy része Magyarországon a hetvenes és nyolcvanas évek között és a magángazdálkodók és a mezőgazdaság Kínában a nyolcvanas években.
- ⁷ Külföldi hitelek esetén e szerencsés helyzetnek vége szakad, amikor a hiteleket és kamataikat vissza kell fizetni [Magyarország esetében lásd Antal László munkáit (Antal, 1979, 1983, 1985)]. Sőt, ez a helyzet kedvezőtlenebb szerkezeti körülmények között következik be, mivel a hitelek csak megerősítették a kiváltságosakat az elosztás politikailag racionális kényszerpályái mentén. Az erőforrás kivonással szemben ellenállásuk erősebb lesz, miközben nem áll rendelkezésre további vonzható vagy elszívható erőforrás a további elosztásra (1. sz. táblázat).
- ⁸ A gyakorlatban a döntéshozók nem kizárólag szerkezet-specifikus forráselszívó eszközöket alkalmaznak. Időről időre az eszközök némi liberalizációja történik az önkiszaroló mintázatban, erőltetett forrásátcsoportosítás az önbomlasztó mintázatban és mindkettő előfordul az önzugorító mintázatban, mindenütt a keményedő reprodukciós korlátok ellensúlyozását szolgáló rutinreakcióként. A reprodukciós és átalakulási folyamatban azonban az úgynevezett patternkonform eszközök a leggyakoribbak.
- ⁹ Három esettanulmány mutatja be a három alapvető mintázatra vonatkozó elméleti állítások gyakorlati megjelenését a román a magyar és a kínai pártállam kialakulása, fejlődése, bomlása, összeomlása és átalakulása kapcsán (Csanádi, 2003, 123–318 old.).
- ¹⁰ Részletes érvek találhatóak arra nézve, hogy miért éppen e három mintázatot tekintjük alapvetőnek (Csanádi, 2003, 69–80 old.).
- ¹¹ Lásd például Gheorghiu Dej intézkedéseit Romániában az ötvenes évek közepén Sztálin halála után, valamint Ceausescu liberalizációs törekvéseit a hatvanas évek közepén, a Dej halála utáni hatalom stabilizálására. (Csanádi, 2003, 162–169. és 169–177. old.).
- ¹² Az egyes mintázatok elméleti és konkrét feltételeit részletesen lásd Csanádi, 2003, 85–88. és 158–211. oldalon.
- ¹³ Például erőforrás-halmozás, input-készlethalmozás és növekedési hajsza stb.
- ¹⁴ E folyamat részletesebb leírását lásd (Csanádi, 1997, 174–233 old.).
- ¹⁵ Ezt a folyamatot Naughton „a tervgazdaságból való kiválás”-nak nevezi (McMillan–Naughton, 1992).
- ¹⁶ Az összehasonlító reformirodalom azon ágának részletes elemzését, ahol a fenti nézetek összecsapása zajlik lásd (Csanádi, 2003, 99–121 old., valamint Csanádi, 2004).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antal László (1979) *Fejlődés kitérővel. A magyar gazdaság mechanizmusa a hetvenes években*. 2. (Budapest: PKI Közlemények, Pénzügykutatási Intézet).
- Antal László (1983) *Pénzügyi tervezés és szabályozás konfliktusai. Gazdaság*, 17. 31–55.

- Antal László (1985) *Gazdaságirányítási rendszerünk a reform útján*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Barnett, Doak A. (1967) *Cadres, Bureaucracy and Political Power in Communist China* New York: Columbia University Press.
- Blagojevic, Marina (1999) *Institutions in Serbia: From Collapse to What? In: Institution Building in the New Democracies. Studies in Post-Post-Communism* ed. Hans Georg Heinrich, Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, Workshop Series, 1999, 43–85.
- Bunce, Valerie (1983) *The Political Economy of the Breznev Era: Decline of a Nation-state*. *British Journal of Sociology*, 13 (January): 129–58.
- Bunce, Valerie (1985) *The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Block from Soviet Asset to a Soviet Liability*. *International Organization*, 39:1 (Winter): 1–46.
- Bunce, Valerie (1989) *Decline of a Regional Hegemon: The Gorbachov Regime and Reform in Eastern Europe*. *East European Politics and Society*, 3:2 (Spring): 235–267.
- Bunce, Valerie, Csanádi, Maria (1993) *Uncertainty in the Transition. Post-Communism in Hungary*. *East European Politics and Society*, Vol. 7., No. 2. Spring, pp. 240–275.
- Bunce, Valerie (1999) *Subversive Institutions The design and the destruction of socialism and the state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comisso, Ellen (1988) *Market failures and market socialism: Economic problems of the transition*. In: *Eastern European Politics and Societies*, 2:3: 433–65.
- Fainsod, Merle (1958) *Smolensk under Soviet rule*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Brown, Katherine (1992) *Khabarovsk: Resurrecting the Nomenklatura*. *Russia at the Grass Roots*. Radio Free Europe, RL, Research Report: 26–32.
- Crowther, William (1988) *The Political Economy of Romanian Socialism*. New York: Praeger: 56–58.
- Csanádiné, Demeter Mária (1979) *A vállalatnagyság, a jövedelmezőség és a preferenciák néhány összefüggése*. *Pénzügyi Szemle*, XXIII. 2. (február): 105–121.
- Csanádi Mária (1980) *A differenciált erőforrás-elosztás és a támogatások újratermelődésének néhány összefüggése*. Pénzügykutatási Intézet, Budapest, 6. sz.
- Csanádi Mária (1984) *Függőség, konszenzus és szelekció*. Pénzügykutatási Intézet, Budapest, 3. sz.
- Csanádi Mária (1985a) *Döntések kényszerpályán: az Ipari Minisztérium kialakítása és működésének első éve (kézirat)*. Budapest.
- Csanádi Mária (1985b) *Új vállalatirányítási formák kialakításának folyamata (kézirat)*. Budapest: Pénzügykutatási Intézet.
- Csanádi Mária (1988a) *Hálózati feszültség. A párt és az állam kapcsolatrendszere*. *Heti Világgazdaság*, X. 37. sz. (augusztus 27.) 4–6.
- Csanádi, Maria (1988b) *Farewell Symphony*. *The New Hungarian Quarterly*. 118: 53–57. (Párt-szék-ház. Élet és Irodalom, február 23., 1990a).
- Csanádi Mária (1989) *A pártállamrendszer szerkezete, kohéziója és szétesése Magyarország példáján*. *Gazdaság*, 23:4: 5–36.
- Csanádi, Maria (1990b) *Beyond the image: The case of Hungary*. *Social Research*, 57:2: 321–46.
- Csanádi, Maria (1991) *The diary of decline: The case study of the disintegration of the Party in one district in Hungary*. *Soviet Studies*, 43:6 (1991): 1085–1100.
- Csanádi, Maria and Andras Lőrincz (1992) *Neural Network Formalization of the Hungarian Party-state System*. *Behavioral Science*, 37:2: 81–108.
- Csanádi Mária és Pácz Erzsébet (1996) *A privatizáció környezetvédelmi vonatkozásai*. Budapest: Környezettudományi Központ.

- Csanádi, Maria (1997a) *The Legacies of Party-states for the Transformation. Communist Economies, Economic Transformation* 9:1: 61–85.
- Csanádi, Maria (1997b) *Party-states and their Legacies in Post-communist Transformation*. Cheltenham, UK, Northampton, Ma, US: Edward Elgar.
- Csanádi Mária (1998) *A vállalkozók környezetvédelmi magatartása a privatizációban. Társadalmi Szemle*, 53:2: 3–22.
- Csanádi Mária (1999a) *Guarantees for Environmental Protection within Privatisation*. In: *Privatisation in Hungary I*. Bertalan Diczházi, György Csáki, Ákos Macher eds. in the Account for Talent Series of the State Privatisation and State Holding Company, (Budapest), 225–239.
- Csanádi, Maria and Ruth Greenspan Bell (1999b) *Environmental Liability in Transition: A Look at the Record in Hungary. Resources for the Future*, 134 (Winter): 10–13.
- Csanádi, Maria and Hairong Lai (2003) *The Transformation of Party-states on Prefecture and County Levels, from the Point of View of the IPS Model*. Institute of Economics, Discussion Papers, N. 11.
- Csanádi, Maria (2004) *Reforms and Transformation Paths in Comparative Perspective: Challenging Comparative Views on East European and Chinese Reforms*. *Acta Oeconomica* (megjelenés alatt).
- Eberstadt, Nicolas (1998) *North Korea's Interlocked Economic Crises: Some Indications from „Mirror Statistics”*. *Asian Survey* XXXVIII. 3. (March): 203–231.
- Ding, Shuhfan (1987) *The party-state Relationship in China, 1978-1986*. Dissertation submitted to the Graduate School of the University of Notre Dame, in Partial Fulfillment of the Requirements for the degree of PhD, Department of Government and International Studies, UND, June, 32, fn. 18.
- Gordon, Roger H. and David D. Li (1997) *Government Distributional Concerns and Economic Policy During the Transition from Socialism*. Transition Economics, N. 1662 Discussion paper series, Centre for Economic Policy Research, (London), 2.
- Grossman, Gregory (1983) *The party as manager and entrepreneur, from entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*. In: Eds. by G. Guroff and F. G. Carstensen (Princeton, New Jersey: Princeton Univ. Press).
- Hough, Jerry (1969) *The Soviet prefects*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Hough, Jerry and Merle Fainsod (1979) *How the Soviet Union is governed?* Cambridge MA: Harvard University Press.
- Huang, Yasheng (1990) *Web of Interest and Patterns of Behavior of Chinese Local Economic Bureaucracies and Enterprises during Reforms*. *China Quarterly*, 123 (September): 431–458.
- Jin, Denglian and Kingsley E. Haynes (1997) *Economic Transition at the Edge of Order and Chaos: China's Dualist and Leading Sectoral Approach*. *Journal of Economic Issues* XXXI. 1. (March): 79–100.
- Kornai János (1993) *A szocialista rendszer: kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, HVG Kiadó Rt.
- Kornai, János, Eric Maskin and Gerald Roland (2003) *Understanding the Soft Budget Constraint*. *Journal of Economic Literature* www.sss.ias.edu/papers.
- Lai, Hairong (2004) *Development of Competitive Elections since mid 1990s on Township Level in Sichuan Province in China*. *China Perspectives*, Hong Kong, 51:13–27.
- Lin, C. Z. (1989) *Open-Ended Economic Reform in China*. In: Victor Nee and David Stark eds. *Remaking the Economic Institutions of Socialism. China and Eastern Europe*. Stanford, CA.: Stanford University Press. 95–136.
- MacFarquhar, Roderic (1972 és 1983) *The Origins of the Cultural Revolution. I–II. Volumes*. New York: Columbia University Press.
- Lin, Justin, Y., Cai Fang and Li Zhou (1995), *Why China's Economic Reforms*

- have been Successful? Implications for Other Reforming Economies.* China Centre for Economic Research. Working Papers No. E1995002 Beijing, Peking University.
- Mandelbrot, B. B. (1983) *The Fractal Geometry of Nature*. San Francisco: Freeman and Co.
- McMillan John and Barry Naughton (1992) *How to Reform a Planned Economy: Lessons from China.* *Oxford Review of Economic Policy*, 8 (Spring): 130–143.
- Naughton, Barry (1996) *Growing Out of the Plan.* *Chinese economic Reform, 1978–1993*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pacepa, I. M. (1989) *Vörös horizontok: egy román kémfőnök vallomása.* I. H. Printing Enterprise.
- Pető Iván és Szakács Sándor (1985) *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Qian, Yingyi and Chengang Xu (1993) *Why China's Economic Reforms Differ: the M-form Hierarchy and Entry/Expansion of the Non-state Sector.* *Economics of Transition* 1:2: 135–170; Smyth, 1998.
- Qian, Yingyi (1996) *Enterprise Reform in China: Agency problems and Political Control.* *Economics of Transition*, 4:2: 427–447, 430.
- Qian, Yingyi and G. Roland (1998) *Federalism and Soft Budget Constraint.* *The American Economic Review*, 88: 5: 1143–1162, 1444.
- Schapiro, Leonard (1970) *The Communist Party of the Soviet Union.* New York: Vintage Books.
- Shu Y. Ma (1998) *The Chinese Route to Privatization: The evolution of the Shareholding System Option.* *Asian Survey*. XXXVIII: 4 (April): 379–398, 393.
- Smyth, Russel (1998) *Recent Developments in Rural Enterprise Reform in China: Achievements, Problems and Prospects.* *Asian Survey*, XXXVIII. 8. 784–800.
- Steven Solnick (1996) *The Breakdown of Hierarchies in the Soviet Union and China. A Neo-institutional Perspective.* *World Politics* 48. (January): 209–238.
- Steinfeld, Edward S. (1998) *Forging Reform in China. The Fate of State Owned Industry.* Cambridge: Cambridge University Press, XIII–XV, 3, 18–21.
- Sun Laixang (1997) *Emergence of Unorthodox Ownership and Governance Structures in East Asia. An Alternative Transition Path.* Research for Action 38 UNU World Institute for Development Economics Research (UNU/WIDER).
- Tarkowski, Jacek (1990) *Endowment of nomenklatura, of apparatchiks turned into entrepreneurchiks, from communist ranks to capitalist riches.* *Innovation*, 14:1, Vienna.
- Verdery, Katherine and Gail Kligman (1990) *Romania After Ceausescu. Post-communist Communism? Eastern Europe in Revolution.* Conference paper. Yale University, November.
- Voslensky, Michael (1984) *Nomenklatura: The Soviet ruling class – an insider's report.* New York: Doubleday and Co.
- Voszka Éva (1988a) *A dinoszaurosok esélyei.* Budapest: Pénzügykutató and Perfect Publisher, 1997.
- Voszka Éva (1988b) *Reform és átszervezés a nyolcvanas években.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Walder, Andrew G. ed. (1995a) *The Waning of the Communist State: Economic Origins of Political Decline in China and Hungary.* California: University of California Press.
- Walder, Andrew G. (1995b) *China's Transitional Economy: Interpreting its Significance.* *The China Quarterly*, 143: 963–979.
- Walder, Andrew G. (1995c) *Local governments as industrial firms: and Organizational Analysis of China's Transitional Economy.* *AJS*, 101: 263–301.
- Wedeman, Andrew (2000) *Budgets, Extra-budgets and Small Treasuries: illegal*

- moneys and local autonomy in China. Journal of Contemporary China*, 9:25: 489–511.
- Wolchik, Sharon L. (1988) *Prospects for Political Change in Czechoslovakia*. Paper prepared for presentation at the meeting of the Midwest Political Science Association, Chicago, 14 April.
- Wolchik, Sharon L. (1990) *Czechoslovakia's Velvet Revolution. Current History*, 89: 551: 413–416.
- Wu Yu-Shan (1994) *Comparative Economic Transformations: Mainland China, Hungary, the SU and Taiwan*. Stanford: Stanford Univ. Press.
- Zemtsov, Ilia (1985) *The Private Life of the Soviet Elite*. New York: Craine Russac. (December): 292–318.

HÁBORÚ ÉS BÉKE

ÉMILE PERREAU-SAUSSINE

Aron és Schmitt Clausewitz-olvasata

Az első világháború nagy hatással volt Carl Schmitt – és természetesen nemzedéktársai csaknem mindegyikének – gondolkodására. Schmitt álláspontja szerint a háború minden józanul gondolkodó elme számára világossá tette, hogy a liberális korszak egyszer és mindenkorra véget ért, hiszen a liberalizmus képtelennek bizonyult arra, hogy számot vessen egy, az emberi természetben rejlő alapvetően veszélyes és háborúskodó hajlammal. Schmitt két szempontból is bírálja a liberalizmust. Egyrészt azt állítja, hogy a békét abszolút értéként tekintő liberalizmus üres idealizmusba torkollik, és az emberi létezés alapvetően politikai jellegét szem elől veszítve végső soron a valósággal semmiféle kapcsolatot nem tartó humanitarizmust batorítja. Másrészt, a létezést sikeresen depolitizáló liberalizmus a kereskedelemhez szükséges erények győzelmét készíti elő a harcok erények felett, azaz középszerű, ideáljaiért küzdeni képtelen, életéért és annak alapértékeiért kockázatot vállalni alkalmatlan lényé teszi az embert: a szórakozásba feledkező emberekből kivész a lét komolysága. Ezzel a két okkal magyarázható, hogy a néhány éven keresztül a náci társutasaként tevékenykedő Schmitt a politikát voltaképpen a háborúval azonosítja, a politika szféráját a barát és az ellenség megkülönböztetésének művészeteként határozza meg, valamint a hősiesség és az önfeláldozás dicshimnuszát zengi.

A XVIII–XIX. századi liberális gondolkodók legnagyobbjai közül néhányan valóban békés jövőt jósoltak az emberiségnek: „A kereskedelem lép a háború helyére” – jelentették lelkesen és magabiztosan. A XX. század azonban rövidesen leszámolt a liberálisok derűlátó jövődőléseivel, és ékesen bizonyította, hogy a

politikai filozófia nem képes választ nyújtani egy roppant nehéz kérdésre. A világháborúk során megnyilvánuló féktelen erőszak vajon megerősíti, vagy éppen cáfolja a világnak azon magyarázatát, amely a liberális demokrácia alapjául szolgál? Nem véletlen, hogy válaszáért éppen Raymond Aronhoz fordulunk: a francia filozófus úgy próbált megoldást találni korának égető problémáira, hogy egy pillanatra sem volt hajlandó felfüggeszteni liberális meggyőződését. Aron és Schmitt pontosan ellentétes célokat tűztek ki maguk elé. Aron élete legnagyobb részét azzal töltötte, hogy a liberális demokráciát próbálta védelmezni, annak jobboldali és baloldali ellenségeivel egyaránt szembeszegülve; egyszersmind a XX. század háborúinak fáradozó krónikása is volt – alighanem szeretett volna a század Thuküdidésze lenni. Az alábbiakban azt próbálom bemutatni, hogyan békíthető ki egymással életművének ezen két fő célkitűzése. Aron nem a háborúra támaszkodva próbálja értelmezni a politikát, éppen ellenkezőleg, azon fáradozik, hogy az előbbit teljesen alárendelje az utóbbinak. A náci és a kommunista totalitarizmussal szembe-sülve azt ismeri fel, hogy inkább védenie, mint bírálnia kell a polgári erényeket. A mártíromság helyett az óvatosságot (*prudence*) hirdeti. A nagy liberális filozófus gondolataira támaszkodva arra a kérdésre keressük tehát a választ, hogy vajon a liberálisoknak volt-e komolyan vehető háborúfilozófiájuk?

A „TECHNIKAI MEGLEPETÉS” FOGALMÁNAK MAGYARÁZÓ EREJE

Emlékirataiban Aron a következő szavakkal jellemzi saját fiatalkori (1920-as évekbeli) politikai nézeteit: „pacifizmus, rettegés a háborútól, baloldali szimpátia, eleink nacionalizmusának megvetéséből származó univerzalizmus¹”. A 30-as évek elején Németországban folytat tanulmányokat, így szemtanúja lehet a nácizmus fokozatos térhódításának, amelynek borúlátó elemzését adja, és amely kigyógyítja fiatalkori pacifizmusából. Elutasítja a progresszizmust és a racionalisztikus idealizmust, aminek következtében egyre többen pesszimista gondolkodóként tekintenek rá. Fokozatosan eltávolodik a korábban szellemi atyjáiként tisztelt gondolkodóktól, Alaintól és Léon Brunschvicgtől. Ez persze nem jelenti azt, hogy gondolkodása a fasiszta típusú irracionalizmushoz közelített volna, éppen ellenkezőleg! Éppen a liberális demokrácia nevében illeti bírálattal azokat a baloldali ideálokat, amelyeket valaha saját maga is vallott. Németországban Aron olyan társadalmat talált, amelyet az 1918-ban elszenvedett háborús vereség arra kényszerített, hogy felülvizsgálja a XIX. századi eredetű polgári optimizmusát, azt a német világot, amelyből Schmitt is származott. A korabeli német gondolkodók műveiben olvasottak arra ébresztették rá

Aron, hogy milyen roppantul törekeny és sebezhető a felvilágosodás franciaországi modellje – ez a felismerés azonban egy pillanatra sem ingatta meg szerzőnk liberális demokrácia melletti elkötelezettségét. 1939-ben, röviddel a háború kitörése előtt, Aron a következőket írja: „ma már nem óvhatjuk tovább polgári, humanitárius és pacifista illúzióinkat. Az irracionalizmus vitathatatlan túlkapásai nem diszkreditálják a progresszizmus és 1789 elvont alapelvei kritikájának szükségességét, éppen ellenkezőleg. A demokratikus konzervativizmus, a racionalizmushoz hasonlóan, csak megújult formában maradhat fenn.”²⁹ A zarnokságot (*tyrannie*) nem mint a távoli múltba tűnő fogalmak egyikét értelmezi, hanem kísérletet tesz annak újraértelmezésére, méghozzá Elie Halévy és Machiavelli nyomdokain haladva. Ekkoriban kezd bele nagyszabású Machiavelli-kommentárjába, amelyet soha nem fejez ugyan be, a szöveg azonban mind a mai napig nagy érdeklődésre tarthat számot. A fedelmet olvasva megpróbálja elválasztani a tiszta búzát az ocsútól. Nem utasítja el, ám nem is tekint *a priori* szimpátiával a machiavelizmusra, hiszen az idealista pacifizmus és az illiberális bellicizmus között húzódó *via mediát* kutatja.

Raymond Aron tíz évvel később, 1951-ben áll elő a XX. század háborúinak első, átfogó értelmezésével. Miért vált totálissá a háború? Aron elemzésének kulcsfogalma „a technikai meglepetés”. Azt vizsgálja, hogy a fegyverek technikai fejlődése miképpen módosította – a legkevésbé sem előrelátható módon – a háborúk lefolyását. Aron arra hívja fel olvasói figyelmét, hogy „a technika kényszerítette ki a háborús lelkesedés megszervezését, a technika ítélte bukásra a megbékélést célzó kísérleteket, a technika utasította el a hagyományos diplomáciai bölcseséget, a technika tette általánossá a keresztes hadjáratokra jellemző szellemiséget, és végül a technikának köszönhetően született meg az a rossz béke, amely a második világháború kiindulópontjává vált”³⁰. Aron melankolikus hangvételben tárgyalja a földgolyó technicizálódásának kérdését. Éles ellentétben azokkal a XIX. századi gondolkodókkal, akik azt jóslták, hogy a háborúk helyét a jövőben a gazdaság tölti majd be, Aron világossá teszi az ipari mobilizáció következményeit: belátható időn belül a hadsereg tovább industrializálódik, az ipar pedig tovább militarizálódik majd. A *Háborúk sora* (*Guerres en chaine*) okfejtése nemcsak elegáns és helytálló, de helyenként kifejezetten megvilágító erejű is. Aron azonban nem tartja filozófiailag is meggyőzőnek saját elemzését, amely valóban nehezen összeegyeztethető alapvető célkitűzésével, a liberális demokrácia védelmével. Háború és kereskedelem párhuzamba állításával szerzőnk akarata ellenére is közel kerül a marxista kritikai hagyományhoz, arról nem is beszélve, hogy a technikai meglepetés fogalma kifejezetten determinisztikus magyarázó elvnek számít – az aroni szabadságfilozófia kulcsfogalmai (a politikai

megfontolás, a gyakorlati ésszerűség, a prudencia) tehát mint-ha háttérbe szorulnának.

Az *Ipari társadalom és a háború* című művében (1959) Aron ugyanezt a problémát vizsgálja, ám alapvetően más szemszögből. Miért nem volt képes a kereskedelem betölteni a háború helyét? A kérdésre adhatunk szocialista-marxista, nietzschei-pesszimista és végül liberális választ. A szocialista-marxista iskola szerint az ipari társadalom végül meghozza majd a békét az emberiség számára, ám kétféle ipari társadalom létezik, a kapitalista, amely természetéből adódóan háborúskodik, és a szocialista, amely minden körülmények között békés. A háborúskodás szenvedélyét valóban felváltotta ugyan a szerzés szenvedélye, ám nem úgy, ahogyan azt a polgárok elképzelték. A pesszimista vagy nietzschei iskola gondolkodói szerint nem lehet éles határt húzni háború és béke között. Nem világos, hogyan lehetne egyértelműen elválasztani a külpolitikát a belpolitikától, a népek gazdasági versenyét az államok hatalmi harcától. Az erőszak akkor is erőszak marad, ha különféle álcák mögé rejtőzik. Aron szerint létezik egy harmadik gondolkodói hagyomány is, amely az egész XX. századot voltaképpen zárójelbe teszi. Comte és Constant úgy vélték, hogy a kereskedelem biztosítja az emberiség békés jövőjét, következésképpen a napóleoni háborúkat a kor szellemétől teljességgel idegen félresiklásokként értelmezték: olyan aberrációként, amelyek inkább megerősítették, mintsem cáfolták feltevéseiket. Veblen és Schumpeter azt bizonygatják, hogy Japán és Németország ipari társadalmát egy, a múlt harci-háborús erényeihez és értékrendszeréhez ezer szállal kötődő irányítóosztály építette ki. A két ország imperializmusa tehát az ipari társadalom és a harcos-háborús ideál robbanékony (ám csak átmeneti) elegyéből származik. Az *Ipari társadalom és a háború* (*La société industrielle et la guerre*) című művében Aron továbbhalad a megkezdett úton, hiszen az új mű minden eddigi írásánál szélesebb filozófiai horizontot fog át. A mű azonban nem egészen kielégítő, hiszen Aron a három gondolkodói iskola egyikével sem tud azonosulni. Az első és a harmadik felfogás végső soron a pacifizmushoz, míg a második a bellicizmushoz vezet; egyikük sem vizsgálja azt a két szélső pont között húzódó szürke sávot, amely olyan nyira foglalkoztatja Aront.

Azt sem hallgathatjuk el, hogy a mű mondanivalója a legkevésbé sem egyértelmű. Mít akart írni Aron: korának történetfilozófiai irányzatairól szóló beszámolót, vagy a liberális demokrácia védelmét és bírálatát célzó érvrendszerek tipológiáját? A marxizmus nemcsak a múlt egyfajta értelmezésével szolgál, hanem sajátos tan is egyben, amely a Nyugattal szembeni agresszivitás igazolására szolgált. A nietzscheianizmus sem csak bizonyos jelenségek külsődleges magyarázata, hanem olyan doktrína, amely – igaz, hogy ideológusok százai által eltorzított for-

mában – a nihilizmus felé vezette a német népet. Eközben a liberális gondolkodói hagyomány voltaképpen zárójelbe tette a háborúkat. A probléma lényege a következő: hogyan is „magyarázhatnák” a szóban forgó tanok, hogy miért nem történt meg a háborús szenvedélyeknek a szerzés szenvedélye általi leváltása, amikor a politikai nietzscheianizmus célkitűzése épphogy nem más, mint az utóbbi, alantas és középszerű szenvedély térhódításának megakadályozása. Egy adott cselekedetet magyarázhatunk oly módon, hogy megjelöljük az okát (*cause*) (a háború a technika fejlettségi szintjének okán húzódott el), de oly módon is, hogy megadjuk az indokát (*raison*) (azért léptek háborúba, hogy megvédjék a demokráciát). Az ok nem más, mint két esemény természetes korrelációja: ha az okokat keressük, úgy tekintünk a cselekvésre, mint egy külső megfigyelő által leírható, egyszerű történésre; következésképpen nem szükséges a résztvevők megélt tapasztalatával számot vetnünk. Indok alatt viszont egy sajátos szándékot értünk, amely a gyakorlati ész használata (*raisonnement pratique*) során kristályosodik ki – ebben az esetben számot kell tehát vetnünk a cselekvő alany indítékával, megfontolásaival és szempontjaival. Egy adott cselekvés indokok által történő magyarázata során azt vizsgáljuk, mivel indokolja a cselekvő a szóban forgó tettet. Az okok által történő magyarázat esetén arra vagyunk kíváncsiak, mi készítette a cselekvőt a tett végrehajtására. E megkülönböztetés fényében Aron műve zavarosnak tetszik. Vajon szerzőnk a második világháború okaival vagy indokaival szolgál? A *Guerres en chaîne*-ben Aron az okokat (különösen a technikát) vizsgálja, míg a *Société industrielle et la guerre*-ben inkább a háborúban résztvevő felek indokait keresi (anélkül, hogy erre a kérdésre külön kitérnie). Miképpen foglalja egységbe szerzőnk az okokat és az indokokat? Aron magáévá teszi Weber módszertani individualizmusát, elsődleges célkitűzésének így azt tekinti, hogy érthetővé tegye a politikai viselkedés különböző formáit, hogy valamilyen átláthatóvá tegye a meghatározó tényezőket, a számításokat és a szándékok dzsungelét – jórészt ezzel a racionalizmussal magyarázható egyébként, hogy Aron oly erősen kötődik a liberális demokráciához. Ám a két aroni mű egyike sem fogalmaz egyértelműen a háborúval kapcsolatban. Mi módon lép működésbe a katona és a diplomata dialektikája? Ki az a cselekvő, aki számba veszi az érveket és az ellenérveket, aki dönt a stratégiával és a taktikával kapcsolatos kérdésekben?

EGY NEM HÁBORÚS ÉRTELMEZÉS

Aron 1962-ben adja közre *Háború és béke a nemzetek között* (*Guerre et paix entre les nations*) című alapvető jelentőségű művét, amely szerzőjének harminc év alatt felhalmozódott gondola-

tait foglalja rendszerbe, és amelyet bátran nevezhetünk a filozófus mesterművének. Ezzel az állítással Aron egyébként nem értett volna egyet – ő többre tartotta utolsó nagy művét, amely *Gondoljuk el a háborút. Clausewitz (Penser la guerre. Clausewitz)* (1976) címet viseli. Aron szerint a *Háború és béke* legszembeötlőbb hiányossága összefoglaló jellege, ami akadály volt annak, hogy előtérbe kerüljön a legfontosabb kérdés, azaz a háború és a politika egymáshoz való viszonya. Aron azonban már ebben a könyvében is Clausewitz követőjének vallja magát: már az első fejezettől kezdve mentorának fogalmi apparátusát használja. „A háború nem csupán valamely politikai ténykedés, hanem valóban politikai eszköz, politikai érintkezés folytatása: a politikai érintkezés végrehajtása, más eszközökkel.”⁴ Aron ezekben a széles körben ismert mondatokban talált rá az őt foglalkoztató problémák megoldására. Clausewitz szerint a háború és a politikai latolgatás (*délibération*) kibékíthetőek egymással, ezt pedig oly módon bizonyítja, hogy megmutatja, a háború mely feltételek teljesülése esetén nevezhető ésszerűnek.

„A háború a politikának folytatása csupán, csak hogy más eszközökkel” – így szól Clausewitz munkájának legfontosabb mondata, amelyből elsődlegesen az következik, hogy a katonai vezetők még a háborúskodás tartama alatt is csak alárendelt szerepet játszhatnak. Azt is jelenti továbbá, hogy a győzelem taktikai, és nem stratégiai kérdés: a háború egyetlen stratégiai célkitűzése a béke lehet. Általánosabb értelemben pedig az következik Clausewitz alaptételéből, hogy az erőszakos és az erőszakmentes eszközök kiegészítik egymást, hiszen az államok egymáshoz való viszonyát hol a békesség, hol a háborúság jellemzi, ám az államközi kapcsolatok egy pillanatra sem szakíthatók meg, azaz kontinuusak. Hogyan határozható meg a háború? Mi adja a háború egységét? A legkevésbé sem az erőszak tombolása: a háború úgy viszonyul a politikához, mint eszköz a célhoz. A háborút – amennyiben értelemmel bíró, értelmezhető tevékenység – a háborús felek politikai céljainak, célkitűzéseinek fényében kell tekintenünk. Clausewitz természetesen tekintetbe veszi a háborúval kapcsolatos szenvedélyeket és érzelmeket is: a pusztaszenvedély (*passion*) a nép sajátja, a lelki szabadság (*la libre activité de l'ame*) a katonai vezetőre jellemző, míg az értelmet (*entendement*) a politika, az államban megtestesülő ész képviseli. Óvakodik azonban attól, hogy az értelmet a szenvedélyeknek rendelje alá. A háborúkat nem ellenséges érzelmekek, hanem ellenséges szándékok robbantják ki. Clausewitz nem militarista gondolkodó, hiszen nem vitatja a politika elsődlegesen fontos szerepét. Clausewitz írásaira támaszkodva Aron végre eljut a hön vágyott gondolkodói szintézisig: képes lesz számot vetni a háború realitásával, anélkül, hogy fel kellene áldozni a politikai szabadságot a kollektív szenvedélyek determinizmusának oltárán.

A *Guerres en chaine*-ben Aron arról értekezik, hogy az első világháború azért öltött lövészárkjelleget, mert a védelmi eszközök és technikák fejlettebbek voltak a támadó eszközöknél; ezzel szemben 1940-ben, elsősorban a tankoknak köszönhetően, a támadó eszközök sokkal hatékonyabbnak bizonyultak a védelmiéknél – ezzel magyarázható, hogy nem volt felőrlő háború. Ez érdekes (noha a legkevésbé sem új) megfigyelés, amely azonban homályban hagyja a politikusok és a katonai vezetés közötti megbeszéléseket és vitákat. A *Penser la guerre* lapjain viszont Aron azokat a megfontolásokat elemzi, amelyek a teljesen értelmetlennek tűnő verduni megszárláshoz vezettek. Meggyőzően bizonyítja, hogy az 1914. augusztus–szeptemberi offenzíva nyilvánvaló kudarcra után a katonai vezetés egyre nagyobb befolyásra tett szert, méghozzá a politikai vezetés rovására. A háború katonai célkitűzése (az ellenség teljes kapitulációja) az alapvető politikai célkitűzés (a béke) helyére lép. A felek szem előtt vesztik a háború kitörésekor maguk elé kitűzött céljaikat, és csak a teljes győzelem érdekli őket – ennek anyagiakban és emberéletben mérhető árát azonban nem állítják arányba az eljövendő békéből származó előnyökkel. Clausewitz segítségével Aron képes számot adni az első világháború racionalitásáról, vagy még inkább irracionalitásáról: kimutatja, hogy a konfliktus elhúzódása (amely romba dönti egész Európát) azzal magyarázható, hogy a stratégiát elhalványította a taktika, a katonai célokat pedig az eredeti politikai célkitűzések figyelembe vétele nélkül próbálták megvalósítani – mindez pedig ellentmond Clausewitz tanításának.

Írásom bevezetésében említettem, hogy Aron előszeretettel képzelte magát a XX. század Thuküdidészének. A görög historikus részletesen beszámol ugyan a hadműveletekről, de nem mulasztja el felvázolni a tettet megelőző és meghatározó politikai döntések megszületésének körülményeit: művének talán legszebb és legértékesebb részét az egymással vitatkozó szónokok beszédeinek és érveinek leírása adja. „Sokat vitatkoztak már arról, vajon a gazdasági tényezők vizsgálata elég nagy szerepet kap-e Thuküdidész elbeszélésében. Aki olvasta művének első könyvét, tudhatja, hogy a görög történetíró tisztában van a gazdasági okok (ma így neveznénk őket) súlyával. Amint azonban belekezd a háború eseménytörténetének leírásába, a politikai, stratégiai és pszichológiai megfontolások szinte elsöprik a gazdasági tényezőket.” Ha a huszadik század háborúinak történetét kellene megírnia, folytatja gondolatmenetét Aron, „Thuküdidésznek kétségtelenül bizonyos helyesbítéseket és kiegészítéseket kellene eszközölnie elbeszélésén, a szöveg jellege azonban változatlan maradhatna. A szociológus, illetve a kultúrák, a társadalmi osztályok, az árak, az ipar vagy az ideológiák történetével foglalkozó historikus nem engedheti meg magának, hogy az első világháború történetének elemzése során ne

térjen ki a cselekmények részletes elbeszélésére: a cselekvők ismeretében kell értelmeznie az adott cselekményeket, továbbá minden tettet szembesítenie kell végrehajtójának gyakran el-lentmondásos szándékaival is.⁵⁷ Aronnak az okoz nehézséget, hogyan adhatna számot korának katonai konfliktusairól oly módon, hogy értelmezhetővé tegye a diplomáciai és stratégiai erő-feszítéseket, ezúton igazságot szolgáltatva az ésszerűségnek és az emberi cselekvésnek. Ez csak és kizárólag Clausewitzre tá-maszkodva sikerülhetett. A *Penser la guerre* című munka két részből áll. Az első részben Aron részletesen bemutatja a német tábornok gondolkodását. A második (szinte kizárólag a XX. szá-zadnak szentelt) részben Aron a clausewitz-i gondolkodás utó-életét vázolja fel, egyben megpróbálja a Clausewitz által kidol-gozott rendszer segítségével értelmezni a XX. század nagy konfliktusait, a két világháborút, illetve a hidegháborút. Aron alapvetően egyetért nagy elődjével abban, hogy a katonai konf-likthusok története csak a nemzetközi politikai kapcsolatok törté-netén belül értelmezhető. Thuküdidészhez hasonlóan tehát Aron is összekapcsolja a háborús elbeszélést a politika döntések (vagy éppen a politikai döntések hiányának) elemzésével.

Politikai értelemben Clausewitz a legkevésbé sem volt liberá-lis, és Aron minden alkalmat meg is ragad, hogy elhatárolódjon a háború német teoretikusának egyes nézeteitől: elutasítja az uralkodó személyében megtestesülő patriotizmus gondolatát, a harci erények dicsőítését és a győzelemtől való megittasulást. Elsősorban persze Clausewitz egyes értelmezőivel elégedetlen. Úgy véli, hogy a *Háborúról* című művet az esetek többségében helytelenül értelmezték; különösen igaz ez a XIX. század utolsó harmadának német olvasóira, akik – teljesen tévesen – agresz-szív és bellicista műként olvasták Clausewitz alkotását. Ahe-lyett, hogy a háborút úgy értelmezték volna, mint „a politika folytatását, más eszközökkel”, ezzel éppen ellentétes olvasatot próbáltak ráerőszakolni a műre: a külpolitika primátusát han-goztatták a belpolitika felett, mi több, ahelyett, hogy a háborút a politika tükrében értelmezték volna, éppenséggel a politikát próbálták a háború függvényében elgondolni. Ezek az értelme-zők Clausewitzben a totális háború profétáját látták, aki megve-tésre méltónak ítélte volna a vérontástól húzódozó tábornokokat. Aron hosszan elemzi a clausewitz-i formula meghamisításának körülményeit – mindez pedig ahhoz az alapvető vitaponthoz ve-zet vissza, amelyről cikkem bevezető soraiban tettem említést. Carl Schmittnek az 1920-as években kifejtett gondolatai éppen azon militarista Clausewitz-értelmezés szellemében fogantak, amelyeket Aron oly hevesen elvet. Schmitt helyesen észlelte az első világháborúra olyannyira jellemző tendenciát: a valódi dön-téseket nem a politikai, hanem a katonai vezetők hozták meg, mi több, az előbbieket fokozatosan az utóbbiaknak alárendelt szerep-be kerültek. Schmitt ebből komoly következtetéseket vont le a

politika természetét illetően, Aron viszont azt vallotta, hogy a világháború csak és kizárólag negatív tanulságokkal szolgált: a háborús felek nem a valódi (értsd: a clausewitzi) hadtudomány szellemében jártak el, hanem megszegték annak legalapvetőbb szabályait is. Senkinek sem szabad szem elől téveszteni a politika művészetének lényegét, azaz a célok és elérésük érdekében kifejtett erőfeszítések egyensúlyát.

AZ IGAZSÁGOS HÁBORÚ ELMÉLETE FELÉ

Schmitt nagy hangsúlyt fektet annak bizonyítására, hogy az ember veszélyes lény; azt állítja továbbá, hogy a XX. század totális háborúit előrelátni képtelen liberális teoretikusok súlyosan alábecsülték az ember veszélyességét. A *politikai fogalma* című művében a liberálisok „békeközpontú” gondolkodásával egy antiliberális, háborúbarát, a kereskedelmet a fegyvereknek alárendelő gondolkodást állít szembe. A liberális gondolkodásban kulcsszerepet játszó két fogalommal, a vitával és a kompromisszummal pedig a minden vitát berekesztő szuverén döntés fogalmát állítja szembe. A nyugalmi állapotot a kivételes helyzetből, a rendet a káoszba, a békét a háborúból, a korlátozott háborút pedig a totális háborúból vezeti le. Schmitt többször is visszatér a kivételes helyzetek tárgyalására. A kivételes helyzetek (például egy „a nemzet egészét fenyegető veszély”) azért olyan érdekesek a számára, mert ezeket vizsgálva képes bizonyítani, hogy nem mindig lehetséges liberális módon eljárni, azaz a problémákat megkerülve depolitizálni a létezését. Ezekben a helyzetekben ugyanis elkerülhetetlenül *döntést* kell hozni, el kell döntenünk, hogy cselekszünk-e vagy sem – olyan szuverén döntésről van szó tehát, amely az ember egész létét meghatározza. Schmitt a nyugalmi állapotot csak a kivételes helyzet tükrében képes elgondolni. Ez a megközelítés voltaképpen nem más, mint válasz, reakció a háborúról, a kivételes helyzetről, a káoszba való visszasüllyedés lehetőségéről *elfeledkező* liberalizmusra. Schmitt úgy állítja be a helyzetet, mintha mindössze két út nyílna előttünk: a pacifista liberalizmusé és az antiliberális militarizmusé. Aron viszont éppen azt az alternatívát utasítja el: ahogyan azt már megkíséreltem kimutatni, az 1930-as években írott műveiben elsődlegesen ez a kérdés foglalkoztatja. A valódi liberalizmus nem tagadja a kivételes körülmények és helyzetek realitását: éppen ezek káros következményeit próbálja kiküszöbölni.⁶ Schmitthez hasonlóan Clausewitz is sikeresen bizonyította, hogy az erőszaknak nincsenek belső korlátai – a kizárólag a saját dinamikája által vezérelt háború szélsőséges helyzetekhez vezet. Pontosan ezért van oly nagy szükség a politikai ésszerűségre, amely képes megakadályozni, hogy a felek egymás kölcsönös és teljes elpusztítására töreked-

jenek, és hogy a háborús szenvedély a felek eredeti célkitűzésein túllépve féktelenül tomboljon. Clausewitz és Aron célkitűzése egybeesik: a kivételest, amennyire ez lehetséges, megpróbálják visszavezetni a normálshoz, a nyugalmi állapothoz. A háborút nem szabad az erőszak tobzódásaként definiálnunk; a háború természetét a politika határozza meg.⁷

Schmitt és Aron a gyakorlati ésszerűség kérdésében vallanak egymással homlokegyenest eltérő nézeteket. Aron szerint létezik egy olyan gyakorlati ésszerűség, amely lehetővé teszi, hogy politikai ítéleteket hozzunk; létezik egy olyan ésszerűség, amely képes számot vetni a minden országban más és más politikai környezettel, és amely képes felülemelkedni az ideológiai elkötelezettségen. Schmitt azt vallja, hogy ilyen ésszerűség nem létezik. Az ész az akaratnak alárendelten működik. Nem létezik olyan univerzális vagy filozófusi szemszög, ahonnan nemzeti hovatartozásunktól elvonatkoztatva tekinthetnénk a dolgokra; nem létezhet olyan politikai ítélet sem, amely világnézeti elkötelezettségünktől független lehetne. Minden egyes „igazság” alárendelődik a barát és az ellenség megkülönböztetésének. Politikai igazságról csak a döntést igénylő szélsőséges helyzet fényében beszélhetünk. *Der Nomos der Erde* című munkájában Schmitt az igazságos háború fogalmát bírálja. Mivel nem létezhet a barát és az ellenség szembenállását transzcendáló politikai ítélet, nem beszélhetünk olyan igazságosságról sem, amely a háborús felek fölé emelkedve „eldöntené”, hogy egyik vagy másik háború igazságos-e vagy sem. A háborúk kiváltó oka éppenséggel az, hogy a háborús felek nem azonos módon ítélik meg az igazságosságot, nem létezhet tehát az igazságosságnak olyan fogalma, amelyben a hadviselők megegyezhetnének. Nem léteznek olyan általánosan elfogadott normák, amelyekre támaszkodva kidolgozhatnánk egy mindenki által elismert igazságosságfogalmat.

Schmitttel ellentétben Aron – óvatos léptekkel – éppen az igazságos háború elméletének kidolgozása felé halad: célja a racionalizmus egy bizonyos típusának megerősítése. A háború viszszaterelése a politika és az ész mezejére nem esik egybe, mint az erőszak oktalan dicsőítésével: mindössze arról van szó, hogy Aron elismeri, a bölcsesség nem összeegyeztethetetlen a bátorsággal, és hogy néha igazságos küzdeni és meghalni a szabadságért. Mindazonáltal Aron óvakodik attól, hogy a háború viselésének jogát a pozitív jogon túlmutató természetes igazságosság részévé tegye. Szerzőnk a gyakorlati ésszerűség szociológiáinak ugyan nem nevezhető, de mindenképpen formális fogalmához ragaszkodik, hogy így a lehető legközelebb maradjon a politikai döntésekhez, és hogy elkerülhesse a Schmitt által oly szívesen látott szakadékokat. Mindeközben Aron nem lépi át a liberális hagyomány szűk, ám annál becsesebb határait.

Fordította: *Balázs Péter*

JEGYZETEK

- ¹ Raymond Aron, *Mémoires*, Julliard, 1983, 42.
- ² Előadás a Francia Filozófiai Társaság ülésén, 1939. június 17-én. Utóbb megjelent a *Bulletin de la SFP* 1946, no. 2. számában, 41–42.
- ³ Raymond Aron, *Les Guerres en chaine*, Gallimard, 1951, 30.
- ⁴ A háborúról, Budapest, 1917, 31. (Hazai Samu fordítása).
- ⁵ Raymond Aron, „Thucydide et la raison historique”, *Dimensions de la conscience historique* [1961, Plon (Agora), 1985, 127–129.
- ⁶ Más szövegek környezetben ugyan, de a következő megjegyzést is Aronnál olvashatjuk: „Sajnos a XX. században elég nehéz olyan helyzetet találni, amely ne lett volna kivételes helyzet is egyben” („Sur le machiavélisme. Dialogue avec Jacques Maritain”, *Commentaire*, no. 28–29, 1985, 154.)
- ⁷ A nukleáris elrettentés kérdésében vallott nézetei is megerősíteni látszanak azt az értelmezést. Aron élesen bírálta a hidegháborús felek kölcsönös és teljes pusztulását előrevetítő stratégiát (angolul MAD), amely szerint az USA és a Szovjetunió között fennálló hatalmi egyensúly alapjául az szolgálna, hogy a felek tudják, képesek egymás országát a földig rombolni. Aron szerint ez a tan a szélsőséges helyzetek iránti beteges vonzódást tükrözi, logikája túl elvont, ráadásul kétes pszichológiai posztulátumokon alapszik. Melyik amerikai elnök volna képes a pusztulásba dönteni az egész emberiséget? Aron a fokozatos elrettentés tanának pártján áll, hiszen az legalább valószerű alapokon nyugszik.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

A marosvásárhelyi születésű köpeczi Deák Albert (1864–1924) a dualizmus korának ismert személyisége volt. Egész életében szeretett volna politikai karriert, de sem a kiegyezési korszakkal szemben álló ellenzék, sem a Tisza István-féle Nemzeti Munkapárt, sem pedig a Jászi Oszkár nevével fémjelzett Radikális Párt képviselőjelöltjeként nem tudott parlamenti mandátumot szerezni. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a sikertelen politikusi pálya miatt adta a fejét írásra. Végzettségét tekintve – mint oly sokan a korban – ügyvéd volt, a kolozsvári ügyvédi kamara elnöke, majd pedig (1919-ig) Kolozsvár főügyésze.

Írással az 1880-as évek közepe óta foglalkozott: elbeszéléseket, tárcákat és cikkeket is írt. Folyóiratunkba természetesen nem ezek miatt a munkái, hanem politikatudományi törekvései miatt került be. Deák Albert számos, mai szemmel is érdekes elemző művet írt. Ezek: *Harc a nemzetállam ellen* (1894), *A többség akarata és az obstrukció, vagy kik veszélyeztetik a magyar alkotmányt?* (1905), *Az állam problémájáról* (1916), *Recueil des griefs de la minorité hongroise* (1922). Mind között azonban a legérdekesebb és egyben legismertebb *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon* c. kétkötetes műve (1912). A szerző nyelvezete ugyan némiképp archaikus, és ez alaposan megnehezíti a mai olvasó dolgát, ám a szerző problémaérzékenysége, témaválasztása kiemeli a korszakban született átlagos munkák sorából, és a magyar politikatudomány vállalható hagyományainak sorába helyezi.

DEÁK ALBERT

A pártkormányzat¹

A parlamenti kormányrendszerek – ennek a legmodernebb, tisztára a keresztényi civilizáció által teremtett² s maig legtokéletesebb államkormányzati rendszernek a fejlődése, történelmi perspektívából tekintve, nagyjában és egészében: *a kormányzati hatalom demokratizálódásának a folyamata*.

Az államhatalom telje, az országgló akarat és cselekvés, mely eleinte a patrimonialis alapon nyugvó király, fejedelem személyében összpontosul és testesített meg, – lassanként és fokozatosan átmegy először is a nemzetnek a patrimonialis királyi hatalomhoz legközelebb álló nagybirtokú és hatalmú főuraira, arisztokráciájára és lelki vezéreire: a főpapságra; s azután mindamaz osztályokra és társadalmi rétegekre, melyek vagyonban és erkölcsi súlyban utánuk következnek, végül az egész nemzetre; megtörténik a nagy átalakulás: *a hűbér-államból lesz – nemzetállam*; az egyedur hatalomból: „király a parlamentben”; államfő, aki azonban hatalmát a „szent koronából” nyeri s annak „tagja”-ként a nemzettel gyakorolja.

Mindennek a fejlődésnek koronája végül: *az önmagát kormányzó nemzet*; az igazi parlamentarismus: a zenithen.

És XIV. Lajos, aki állítólag azzal a mondással, hogy „az állam én vagyok”, szétkergeti a francia parlamentet, voltaképp csak a parlament hatalmának az útját készíti elő, amikor megtöri a hűbéri rendszert, tagoltságából *egységes társadalmúvá* forrasztja össze a nemzetet.

A közölt betűhív szöveg köpeczi Deák Albert dr.: A parlamenti kormányrendszer című kötetben jelent meg 1912-ben. Grill Károly Könyvkiadó-vállalata, Budapest, 1912. 24–40. old.

Nem álmodja, de tényleg és ösztönszerűleg azért az állami és ezzel a társadalmi *egység, szolidaritás gondolatának szolgáivá szegődik*, – amely pedig a parlamentáris rendszer alap gondolata.

A kérdés csak az, hogy hol, miként, milyen vajúdasok és küzdelmek árán éretik el ennek a társadalmi fejlődésből szükségszerűen előálló gondolatnak a teljes, pompás kifejlése – a *képviselési rendszerben*.

A képviselési rendszer abban áll, hogy az egész társadalomnak biztosítatik általa a befolyás az állami akaratra, anélkül, hogy a leghatalmasabb társadalmi elem kizáró uralmat nyerne s a maga külön érdekét az egyetemes jóval szemben akadálytalanul érvényre emelhetné.

Ellenkezőleg. Az egyetemes jó minden társadalmi külön érdekel szemben védelemre talál a képviselésnek minden irányban való jogi függetlensége, összeállításának módja, s a képviselési rendszerrel összefüggő más intézmény által, aminő a nyilvánosság, a sajtó, a gyülekezés, egyesülés, kérvényezés szabadsága.³

„E rendszer nem fejlődhetett ki az ókorban, – mondja Concha – mert hiányzott hozzá az alapkiinduló pont, az egyenlő emberi rendeltetésnek elismerése; az ember egyetemes eszméjének tudata.”

„Csak a kereszténységgel létesülhetett, – mondja tovább – mely minden ember egyenlő rendeltetéséből s méltóságából indul ki s egyersmind minden embert önlelkiismeretének vezérlete alá állít. Ezáltal *a merő osztályérdek uralma elvileg el van ítélve, de egyuttal az embernek a maga élete legmagasabb szférájában, az államiban való közreműködése posztulálva.*”

A képviselési rendszernek és így a parlamentarismusnak a csirája tehát magában a keresztény civilizációnak a méhében fogamzik.

A kérdés csak az, hogy melyik nemzet kebelében minő vajúdasok közepette születik meg és fejlík életerős lényy? ...

Hogy ez Angliában legelőbb és legszerencsésebben történhetett meg, ezt Concháival egyutt mi is abban találjuk, hogy az emberi rendeltetés s ebből folyó jogegyenlőség, valamint az egyéni önlelhatározás keresztény eszméi mintegy külső testre találtak a *teljesen közszempontok* szerint szervezett Angol Királyság intézményeiben s azokat áthatva szülték a történelem lassú folyamában a képviselési rendszert.⁴

Ugyanezek a szempontok és motívumok vezették, – mint már többször mutattam rá, – a keresztény magyar királyságot is az állami fejlődés paralell utjára; nemzetünkben (amint ezt ősi alkotmányos elveink mutatják) már eleve meglévén ama kiváló országló érzék és egyéni szabadságra, mint a közre egyformán tekinteni képes közjogias gondolkodás, mely már a vérszerződés hagyományáiból épp úgy kiviláglik, mint ahogy a „szent korona” elméletében betetözését nyeri.

De soha sem mulasztom el hangsúlyozni, hogy ez egyszerűs mind a keresztény civilizáció nyomán keletkezett *társadalmi fejlődésen* is alapszik, mert hiszen *a képviselői rendszer egyszerűs mind annak az elvnek is elismerése, hogy „az állami akarat a társadalom tagjainak elhatározása útján keletkezzék”*.

A magyar parlamentárizmusnak jelen állapotát vázolni törekvő dolgozatomnak azt a részét, mely az államfő, kormány és parlament egymásközi viszonyát alapvonásaiban, főként a *legislatio* szempontjából, tárgyalja, a magyar és az angol parlamentarismus paralellájával fejeztem be és ott azt mondtam, hogy a két parlamentarismus közt az a különbség, hogy noha a magyar parlamentarismus törvényes megalapozást nyert 1848-ban, holott az angol jóformán csak *praecedenseken* és erkölcsi szabályokon nyugszik: amannak ereje jóval *gyengébb*, s ha nem is áll, (amit az angol parlamentarismusról *Seydel* mond) hogy az angol király *csak is* azt akarhatja, amit a parlament akar, de *rendszerint azt fogja cselekedni*. Holott nálunk bizony a parlament néha igen is *deferál* a királyi akaratnak.

Ezt a paralellat elég találóan úgy is fejezhetjük ki, hogy az angol király úgyszólván ma még egy alig nélkülözhető atyai tanácsadója a nemzetnek, míg Magyarországon viszont a parlament egy alig nélkülözhető tanácsa: a koronának.

Okát is adtam ennek és pedig azt főképpen abban a fő *különbségben* jelöltem meg, ami a magyar és az angol *párterkölcsök* közt tényleg megvan.

Azt mondtam és azt akartam ezzel jelezni, hogy az állami akarat kialakításában eme domináló szerepet, hatalmat, az angol parlament főleg az angol pártok erkölceiben s ezek által létesített *„lex et consuetudo parlamenti”*-ben gyökereztetni, mert ezek által tett szert amaz *erkölcsi, ethikai, politikai erőre*, – mely előtt a fejedelmi hatalom meghajolni, hátrálni volt kénytelen. Egyszerűen azért, mert szüntelen beavatkozása – fölöslegessé vált.

Ha azt látjuk, hogy mai nap az angol király – legalább külsőleg –, alig avatkozik a parlament munkájába – a politikai vezetést merőben a parlamentnek s illetve a parlamenti többség vezérének engedve át: –, akkor annak az a magyarázata, hogy a parlament vezérei a nemzet előtt megszerezték mindama erkölcsi cantelákat, azt a tekintélyt, a politikai bölcsesség ama presztizsét, azt az *imperatori potestast* szóval, – mely az előtt, hajdanában az Isten kegyelméből uralkodó fejedelem személyiségéhez volt kötve.

És ez az angol nemzet előtt egészen természetes.

Miért ne lehetne sokkal tökéletesebb az a kormányzás, melyet az angol köz- és politikai életben, a parlamenti küzdőtér nyilvános porondján, a nemzet szeme láttára az összesek közt kitűnő, mindenek bírálóatának kitett, mindenek által vezérnek önként elismert genialis államférfiútól várhatni, – mint az, ame-

lyet a véletlen szeszélye folytán biborban született, sokszor bizony elég korlátolt tehetségekkel megáldott uralkodó végezhet!?

Hiszen amaz tudásának, képességeinek, tapasztalatainak ismételt jeleit és pedig nyilvánvaló, közelismerésben részesült próbáit adta, mielőtt az ország első emberévé felküzdötte magát, sőt mielőtt észre is vette volna őt a közvélemény.

Ezzel szemben az öröklő fejedelem csak azt tette, hogy – született.

Az angol premier valóban egy a nemzet választotta vezér. Az uralkodó csak a vak sors választottja.

És a mellett, mihelyest az angol premier hibát követ el, – azonnal elveszti az országgyűlés többségének bizalmát s nem is kell egyéb arra, hogy bukják s az ország közvéleménye helyébe a nemzet kormányzójává szavazataival az ellenzék leader-jét nevezze ki.

Míg ellenben az uralkodó egy örökké elmozdíthatatlan átokként nehezedik az országra, ha rosszul uralkodik s hibát hibára is halmoz.

Ime: ez a parlamenti kormányzat néplogikai gondolata s oka annak, hogy az angol uralkodó ma már (joggal, vagy jog nélkül) inkább csal holmi birodalmi ékszer, homlokzati díszként tekint az állam épületén.

Kérdem azonban, létrejöhetett volna ez az óriási hatalmi változás, az angol politikai erkölcsök magasztossága s – ama *próba* nélkül, mellyel úgy az *angol parlament mindenkori pártjai, mint annak vezérei erre való hivatottságuknak a nemzet előtt, sőt az egész világ előtt, e rettentő világ-hatalmi posztóra méltó bizonyosságát adták?*

Az angol pártok váltakozó uralma és az ezek által a hatalom polczára emelt pártvezérek bölcsesége, – szóval *a nemzet maga – emelte fel önmagát a kormányzat legmagasabb tökélyesbülésére: az önkormányzatra.*

Oda, ahol csakugyan a nemzet mindenkori szavazata jelöli ki az igazi uralkodót. Oda, ahol a névleg uralkodó államfő valóban csak azt cselekedheti, amit a nemzet, illetve az általa választott képviselőház *akar.*

Így van-e ez nálunk? Kétségkívül ma még nincs így.

Parlamentünk annalesei arról tanuskodnak-e, hogy az uralkodó nálunk is csak azt cselekedheti, – amit a nemzet s még inkább, amit az általa választott parlamenti többség akar? Vagy ez annalesek azt bizonyítják-e, hogy a nemzet szavazata jelöli ki – a nemzet *tényleges* uralkodóját a parlamenti többség vezérében? Hogy a bukott többségi vezért automatické követi – „Ófelsége ellenzékének” vezére – a miniszterelnöki székben? Vagy csak azt is, hogy a miniszterelnököt Ófelsége mindig a többség akaratára és kijelölése szerint választja. Van-e nálunk a szó szoros értelmében automatikus parlamenti váltó-gazdaság?...

Kétségkívül, e kérdésekre ma Angliában *szabály szerint* igenlő a választ. És kétségkívüli, hogy nálunk – ez a válasz sok esetben tagadó lesz.

Hogy az uralkodó nálunk is a nagyban és egészben a parlamenti kormányrendszer elveihez és parancsaihoz igazodik, – az kétségtelen. Nem is lehet ez másként, – főleg kenyértörés esetén, – mert a kenyér, – a budget-jog! – a parlament kezében van.

De már az, hogy az uralkodói akarat nálunk hatályosabban nyilvánul és sokkal nyomósabb tényező, mint Angliában, az is kétségtelen s csak legutóbb is több nyilvánvaló tényben igazolódott. Kétségtelen, hogy az uralkodó alkalmazkodik nálunk is a többségi akarat nyilvánulásaihoz, de már az, hogy ez a premier választásában is mindig és kivétel nélkül irányítaná, – nem oly bizonyos.

Angliában is előfordult, még Victoria uralkodása alatt, és pedig ismételt ízben is, hogy a korona premier-jelöltje nem az lett, kit a parlament többsége vezérül ismert és kijelölt. (Gladstone, Roseberry.) De ezek az uralkodói törekvések inkább kísérlet jellegűek voltak és annak is maradtak, s *ma* már alig is képzelhetők el.

Nálunk – két *kivételtől* eltekintve – az uralkodó tényleg a többségből választotta premierét, a parlamentárizmus e követelményéhez tehát elvben hű maradt. A két kivétel (Fejérváry, Khuen-Héderváry utolsó kormánya) kifejezetten a többségi kormányzatra törekvés motiválásával esett meg. De már igen gyakori volt az az eset, hogy a designált miniszterelnök nem bírta kabinetjét megalakítani és a saját (többségi) pártja részéről elutasító fogadtatásban részesült. Ezek az esetek Anglia *mai* parlamenti kormányrendjébe alig illenének bele, – noha kétségtelen, hogy még Peel és Disraeli is, többség nélkül vállalkoztak a kormányzatra s hatalmasan vitatták a Pitt által felállított elv érvényét: – felsége szabad választási jogát a tekintetben, hogy bizalmával kit emeljen a kormány-székre.

Arra is láttunk példát, hogy a magyar király homlokegyenest ellenkezőt akart, mint a parlament az *idő szerinti* többsége; s ezzel ellenkezően cselekedett is, – mint ismét a Fejérváry- és Héderváry-kormány esete mutatja, de sok, – a nyílt *conflictus*ig nem is jutott kulissza-megetti küzdelem is, többek közt az egyházpolitikai harcz idején.

Ha a már általam idézett angol parlamenti események, legújabb kori kisebbségi kormányok igazolják is, hogy az angol királyi hatalom se éppen *pictus-masculus*, de valóban elképzelhetetlen, hogy az angol király egy általa helyesnek tartott politika keresztülvitelére oly férfiut nevezzen ki kormány elnökéül, a kinek az épp üléselő parlamentben úgyszólván *egyetlen párthíve* sincs, – mint ez Gr. Héderváry legutóbbi (1910) kinevezésekor megtörtént.

Az sem, hogy a premier azért bukják meg, mert – mint Héderváry 1912-iki bukásánál nyilván tudott okként hangoztatva lőn – egy országos határozat terve ellen, melyhez a miniszterelnök és a képviselőház nagy többsége leszögezte magát: Ófelségének *utólag* aggodalmi keletkeztek.

Ez csak egy pár példa.

De ezek is, – ha egyébként a köztudatban nem is élne – illusztrációi annak, hogy a magyar parlament s ebben a képviselőház erkölcsi ereje, hatalma, korántsem az a vitathatlanul túlsúlyban levő erő és hatalom, s jelesen nem az államfő ereje és hatalma mellett és *azzal szemben*, ami Angliában. S ezzel az is meg van mondva, hogy az uralkodónak nálunk az ország egész végrehajtó hatalmára, tehát egész közigazgatására is, nagyobb a befolyása, mint Angliában.

Mert hisz soha se feledjük, hogy a miniszterium az egész végrehajtó hatalmi apparátus feje, dirigálója, felelős legfőbb intézője. Nálunk talán a végletek túlságáig is.

Ezzel egyáltalán nem akarom azt a közkeletű, de egyúttal könnyelmű szólásmondást aláírni, mely úgy hangzik, hogy „Magyarországon nincs parlamentarizmus, hanem csal álcázott absolutizmus”. Az ilyen mondásokban sokkal több a veszedelem, mint sokan hiszik, kivált egy fiatal, (a köztudatban is!) most meggyökeresedni kezdő, – tehát erős ellenáramlatok és ellenhatásoknak kitett – parlamentáris kormányzatra nézve. Amiről magukat hivatásos politikusoknak tartók hiesztelik állandóan, hogy *nincs*, – annak lételébe vetett hit az előtt is könnyen meginog, akinek pedig életszüksége, hogy legyen. Csak annyit akarok konstatálni, – ami épp egy fiatal parlamentarismushoz természetes, – hogy abban az uralkodói hatalomnak sokkal több alkalmá, sőt néha indokolt szüksége és oka van érvényesülni, mint ott, ahol ez a kormányrendszer már százados gyökérszettel mélyedt a nemzet lelkébe, tudatába, az ország talajába. S ahol az uralkodói hatalom érvényesülése épp ezért vált feleslegessé.

Én mindig büszke volnék arra, hogy korom magyar parlamentarismushoz a Victoria-kori angol parlamentarismussal állíthatnám egy vonalra; – pedig hajlandó vagyok annak bizonyítását állani, hogy I. Ferencz József legalább is olyan parlamentáris szellemű uralkodó volt, mint nagy angol kortársnője; annak ellenére, hogy ő e nemben a mi legelső uralkodónk, amaz pedig Angliában egy egész sor előd utódja vala.

Azt pedig már bizonyítottam és ezután is bizonyítani fogom, – hogy, ha I. Ferencz József sokkal parlamentárisabb hajlamú uralkodó is akarna lenni, mint angol uralkodó társa, ha még úgyabban is igyekeznék cselekedeteiben, uralkodó kötelességei teljesítésében az angol példához, a *mai* angol parlamentarismushoz alkalmazkodni, – ez reá nézve éppen úgy *fizikai*, vagy még helyesebben pszichikai, – a magyar parlamentarismus *pszichéjéből* folyó – lehetetlenség, – mint a

hogy az angol parlament pszichéjéből folyó lehetőség, sőt kényszerűség, ez az angol fejedelemre nézve.

Sok és nagy oka van ennek.

Nem csak a nemzet öröklött – az angolokon túllevő – loyális hajlama.

Már eddigelé is többet ezek közül megjelöltem. E több és egyéb ok közt szerepel az angol nemzet és alkotmány fejlődésének kivételesen kedvező, zavartalan sorsa, az angol nemzet kiváló közjogi érzéke, a társadalom fejlettsége, öntudatossága, anyagi ereje, a politikai erkölcsök szilárdsága, vezető államférfiainak nagy múltra és bőséges tapasztalatokra támaszkodhatása, az angol sport által fejlesztett angolt test és lélek temperamentum, etc.

De az okok nemcsak legfőbbje, de éppen annyira eredménye, mint szülője: – fő forrása hát, maga az *angol párt- és politikai erkölcs fejlettségi állapota, mely egyfelől a maga szervezetét s e szervezet ismét a maga disciplináját megteremté.*

Említettem már, hogy ez a pártszervezet és ez a politikai erkölcs az, amiből az egész modern parlamenti élet, mint életerős organismus a kedvező talajból, a javára szolgáló életkörünyezetből, kinőtt s amelyhez annak egészséges functionálása elválaszthatatlanul kötve van.

Bomoljék meg ez a pártorganisationsio és ez a politikai erkölcs: – megbomlik és visszafejlődik az egész angol parlamentarismus is.

Hiszen a korona döntő hatalmát *e pártok automatikus váltó-gazdasága tette illuzóriussá, feleslegessé.*

Hiszen az angol miniszterelnök tényleges országgló, (*parlament vezető!*) hatalma, ebben a pártorganismusban, az azt szabályozó politikai erkölcsökben leli gyökerét.

Hiszen a parlament uralkodó akaratát: e pártok mérközése úgy alakítja ki, mint az emberi elme akaratát és elhatározását – az egymással összemérkőző argumentumok, az emberi értelem mérlegelő, összehasonlító benső működése, a „motivumok”, az elérni kívánt czél, a gondolatok és – érzelmek.

Mint a bíró ítéletét: a peres felek pervédelme, argumentumai, pledirozása.

Valóban: a parlament működése, ítéletre, határozatra jutása semmihez sem hasonlítható annyira, mint egy pörhöz, ahol a kormány és pártja a felperes, – az ő állításait bíráló ellenzék: – az alperes és maga a kialakuló többség (a király *nevében!*) az ítélő (határozó) bíró. Csak közbeeső fellebbezési fórumok: a felső ház, az uralkodó; itt is: – a *legfőbb* (semmitő) szék: a parlamenti többséget delegáló ország és közvéleménye.

Akitől azután nincs többé appelláta – sehova.

De, hogy ez a folyton-folyvást folyó, szüntelen megújuló pör eszményi eredményre vezessen, hogy a parlament, a nemzet e nagy fóruma megközelítse a tökéletességet: az ideális igazságot

és eredményezhesse a legfőbb jót: – *arra idealis perbeli ellenfelek, pártok szükségeseek.*

Ez az, amit megteremtett az angol történelem és ez az, amit várunk – a magyartól.

De éppen az a characteristicum, hogy ez idő szerént még csak – *várunk!*...

Mert ez a feltétel: az érett férfi ítélete, kiforrott jelleme és akarata: – ez az, ami a magyar, még csak ifjúsága első korszakát élő parlamentből *hiányzik*...

* * *

Alig akad manapság olvasni tudó ember, aki az angol parlament pártjairól kellő tájékozottsággal ne bírna. Alig, aki ne tudná, hogy az angol közvélemény s ennél fogva a kinyomatát képező angol parlament is két nagy politikai párt szerént tagosúl; ama két, nagy, az angol parlamentben az uralomért egymással versengő és egymást abban rithmikus módon, (innen a „*parlamentari rithmus*” elnevezés) szinte egyenlő időközökben felváltó (innen a „*parlamentari váltó-gazdaság*” fogalma) politikai csoportosulás egyikének vagy másikának hivéül vallja magát, melyek egyike „*whig*”, másika „*tory*” néven ismeretes;⁵ és amelyek közül az első újabban „*liberálisnak*”, az utóbbi „*conservativnak*” nevezi magát, egyszersemind jelezve is ezzel, nagyjában legalább, – azt a politikai hitvallást, melynek képviselőiként jelentkeznek.

És, minthogy ezt, hitem szerint minden, legalább újságolvasó magyar (a milyen mindenestre *több* van, mint szorosabb értelemben véve „könyv”-olvasó!) tudja, azonkívül, amit már eddig e nagy angol politikai pártokról mondtam és később még mondandó vagyok, – e helyen csak a következők megjegyzésére szorítkozom.⁶

May szerint: „Az Angliában alakult pártok a szó legsajátabb értelmében vett kormányzati elveket képviselnek; a felsőbbség előjogait egyrésztől, a nép jogait és szabadságait másrésztől. Végletekig víve a dolgot: az első az absolutizmus elve, a második a respublikához vezet; mindkettő azonban bizonyos határok közé kényszerül, ami által az egyensúly elvére fektetett alkotmány biztos menete létesíttetik. Pártok, melyek ezeket az alap-tételeket szem előtt tévesztik s alantas célokat követnek, – factiókká válnak.”

Az angol alkotmányos érzék és nemzeti becsületnek dicsőségére legyen mondva, – ilyen u. n. factiók az angol parlament (legalább az újabb, a tulajdonképpeni parlamentarismus) történetében jóformán ismeretlenek, sőt jóformán azok az eme két nagy politikai párttól különvált, attól sajátosan megkülönböztetett *kisebb pártok is*.⁷

E két nagy párt eredete a történeti múlt homályába vész el. Sokan a reformatio első mozgalmaira teszik elkülönzésük s így

létük kezdetét. Bizonyos azonban, hogy a forradalom után már, mint ilyenek, jelentkeztek és voltak ismeretesek, bárha igen sokszor megtörtént, hogy a hatalommal (különösen a királyi hatalom túlkapásaival) szemben szinte különbség nélkül, vállvetve fogtak össze és küzdöttek. A XVIII. század közepe óta azonban mindjobban felveszik sajátos, külön párt jellemüket, – a nélkül, hogy azért ki lenne zárva, hogy a toryk a whigek elveit, vagy egyes program-pontjait és viszont, el ne tulajdonítanák, vagy föl ne cserélnék. Sőt erre még akkor is van példa, midőn a két nagy párt politikai karaktere még tisztábban kifejezősödik, ellentéte még jobban kiéleződik, midőn az egyik modern *conservativ*, a másik *liberalis* párttá fejlődik és alakul át. Nem csak az történik meg, hogy a modern whig Disraeli *conservativ imperialistává*, a *conservativnak* induló Gladstone radikális whiggé, a radikális Chamberlain védvamos unionistává vedlik át, hanem az is, hogy az egyik megvalósítja azt a programot, melyért a másikat támadta és a kormányzék-ből kibuktatta. Nem csak több coalitio képződik, – igaz, hogy efemer jelleggel és sikerrel, de – horribile dictu! – a gabonavámok kérdésében *Peel* miniszterelnöki székében tagadja meg amaz elveit, melyek az őt támogató többségéi, s mint ilyenek ők a párt és a kormány élére segítették, – s hívei tudta nélkül, az ellenpárt egy részével reformokat, – ezzel az ő, tradicionális párt szervezetben oly zavarodást teremtve, melyet az többé jóformán soha sem is hevert ki.

Czélszerűnek látszik itt az angol parlamenti rendszer eleddig leghivatottabbnak elismert kommentátorának: *May* Erskine Thomasnak éppen *Peel* e páfördulásához fűzött kommentárját idézni, – amennyiben az világot vet arra a felfogásra, mellyel az angolok a pártokat és párt-férfiakat kötelező párt-erkölcsöket, azt a magasabb politikai morális köteleket értelmezik, melyek a pártokat vezéreikkel egybefűzik.

„Minden pártember tartozik az 1829-iki vagy az 1846-iki szabályok ellenesei, vagy hívei közzé, egyértelműleg abban a véleményben van, hogy *Sir R. Peel* eljárása a párterkölcsök leggyökeresebb elvei szerint sem igazolható. A pártvezér és hívei közti viszony a kölcsönös bizalmon alapszik. Amannak tehetségei kölcsönöznek ennek erőt és egységet; emezek kölcsönöznek amannak politikai hatalmat, számuk által. Ezek kínálják föl számára a bizalmi állást; ő pedig elfogadja azt, mivelhogy meggyőződéseiket osztja és képviseli. A viszonyok ez magasabb szempontból való méltatása alapján rábeszélheti őket arra, hogy nézeteiket az állam érdekében megváltoztassák, vagy föladják; – de beleegyezésük nélkül nincs joga arra, hogy a reá meghatározott szándékkal ruházzon hatalmat más czélok érdekében használja fel. Ő egy *korlátozott* meghatalmazást fogadott el, melyet külön, további megbízás nélkül nem szabad túllépnie. Ha pártja véleményével ellentétben azt hiszik, hogy az ország java egy

teljesen változott politikát követel: ennek keresztülvitele végett meg kell magát tagadnia. Tényleg nem szabad hozzáférnie a gyanúnak, hogy saját egyéni nézetét eltitkolta, vagy letagadta; de nincs joga arra, hogy a saját vezetésére bizott erőket tovább kormányozza, még kevésbé, hogy az ellenségnél keressen szövetségeket. Mint egy köztársaság választott fejének – s nem pedig diktátorának, – kötelessége, hogy tisztétől tiszteletben és jóhiszemben váljon meg, s az ügynek, a melytől magát elkülönözte, a lehetőség szerint keveset ártván, – másnak átengedni azt a feladatot, amelynek megoldásától őt saját párt-vonatkozásai eltiltják.”

Ime: ezekből a szigorúan elítélő nyilatkozatokból ki lehet érezni ama párterkölcsök jelentőségét, amelyek az angol pártokat áthatják, s melyek náluk századokon át úgyszólván áthághatatlan erkölcsi parancsokká, sőt alkotmány-joguk alapjaivá szilárdultak. Méltányolni azt a viszonyt, mely pártot és vezért összefűz; azt a fegyelmet, mely őket a kitűzött politikai célok (s ezek közt első sorban az ellenpárt fölött kivándó győzelem s így a kormányhatalom elnyerése) irányában összeműködésre bírja és lelkesíti. De valóban ezek a párterkölcsök az egész ország sorsára, magára az alkotmányszerű kormányzásra is kihatnak, – hiszen a mindenkori kormányokat jóformán azok kreálják s így az alkotmányrendszer (bár írott törvénybe nem foglalt) integrans elemei.

Így lett aztán lehetővé, hogy ez a pártrendszer az angol parlamentáris alkotmánynak egy olyan lényeges constitutio elemévé vált, melyet aztán ugyancsak az idézett szerző (a kormányzati szervek ismertetése után) így jellemez:

„Hogy egy ennyire tagolt kormányzat, amely annyiféle szét húzó erőt egyesít magában, szabályszerű zavartalan működést folytathatott: – abban a pártszervezeteknek van nem megvetendő része; – egy factornak, melyről az állami alaptörvényekben természetesen egy szó sincs, – de amely mindazáltal a parlamenti kormányzattól elválaszthatatlan; s amely jóban és rosszban *döntő* befolyást gyakorolt az állam politikai életére. Pártok vezették, ellenőrizték az államhatalom tulajdonképpeni birtokosait, sőt gyakran uralkodtak felette. A korona és az aristokratia védelmet találtak bennük a néppel szemben. Párt-hatalom tiporta porba a közszabadságot, emelt és letett királyokat, buktatott minisztereket és parlamenteket, megalázta a nemességet, jogokat szerzett a népnek. De megrázkódtatások idején megvédte az államgépezetet, – melyek pedig létalapjait fenyegették. Pártok emelkedtek hatalommá és buktak, – mindazonáltal az állami berendezkedések sértetlenek maradtak.

A pártok története egyszersmind Anglia történetének egy nagy részét foglalja magában. Bízást mellőzhetjük az alárendelt jelentőségű jelenségeket, – az irigységet, intriguát, az államférfiak féltékenykedését, – az álláshajhászok tülekedését s a

factiók sötét üzelmeit, – de a pártok nyomait érdemes követni ott, ahol azok az alkotmányos szabadság előhaladását és felvilágosult törvényhozást követve, vagy gátolva működtek közre.”

Hogy az angol pártszervezeteknek nagy jelentőségét megértjük, nagy befolyását az angol alkotmányos és közéletre kellően méltányoljuk: tudnunk kell azt is, hogy az egész angol kormányzat feje, központi főszerve: a minisztérium ennek egyenes kifolyása.⁸ A pártok és váltakozó uralmuk teremti, szüli ezt a végrehajtó hatalmat és pedig oly gyökeresen, hogy a pártok és minisztériumok hatalomra jutása, vagy bukása egyszersmind az összes – még amolyan alárendelt – politikai hivatalok és állások megüresedését és újra betöltését, szóval a kormányra jutott párt embereinek kezébe jutását is jelenti. Annyira megy ez, hogy pl. Gladstone óta a királynő környezetében levő udvarhölgyek is a premier kívánsága szerint nyerik vagy vesznek állásukat.

Ez más szóval azt jelenti, hogy *az egész kormányzati szellem és végrehajtói apparatus az uralkodó párt szolgálatában áll.*

Hogy azután mégis az állam kormányzatában a kellő egységes szellem és continuitás megmarad, hogy „a pártok emelkedése és bukása” ellenére „az állami berendezkedések sértetlen épségben maradnak” – arról nem csak az, hogy ez a végrehajtói hatalom egy nagy, felvilágosult közvélemény, általa kreált parlament, egy – a kormány minden ténykedése fölött ítélet mondatásra jogosult bíróság, – s egy egész sereg elmozdíthatatlan (nem politikai) állami ellenőrző főhivatal és méltóság ellenőrzése alá van helyezve, hanem főként és első sorban éppen ez a pártrendszer és a „párterkölcsök” gondoskodnak, – amelyek kizárják az állam fő alapkérdéseinek bolygatását, viszont a politikai erkölcs változatlan törvényének tartják azt, hogy minden párt ragaszkodjék az előzője által követett praecedentekhez és parlamenti gyakorlatokhoz, amiből aztán a minden törvélynél szentebb „lex et consuetudo parlamenti” kodexe és nemzeti kincse állott elő.⁹

Éppen a pártok által szem előtt tartott e kormányzati continuitás s az angol gyakorlati és conservatív felfogás, *(mely ismét egy motivuma az e tulajdonokat kiválóan képviselő fejedelmi hatalom mellőzhetésének)* kifolyása az is, hogy az angol politikai élet nem kedvez az u. n. szélső, radikális, vagy aulikus pártok külön kiképződésének, hanem a *mérsékelt irányzatokat* (l. fennebb Mayból az idézetet) „*a kellő határok szem előtt tartását*” kívánja meg s ezek a szélsőségek a két nagy párt keretében, mint annak jobb, vagy balszárnya helyezkednek el és érvényesülnek; de egyben ez által amalgamizáltatnak és paraliszáltnak is.

Általában a két nagy pártot ma már (éppen mint kezdetben) nem valami megcsontosodott ősi pártprogrammok dogmái választják el egymástól. Mint Bryce (La Reublique Americaine).

III. k. Troisième Partie: La système des parties.) megjegyzi, (úgy az amerikai, mint) az angol pártok régi követelései megvalósultak, vagy, ha nem: – feledésbe mentek. Őket inkább az aktuális politika kérdései választják el egymástól, melyeket vagy a haladás, vagy a maradás szempontjából bírálnak el. De e nézetük kiformalása nem mindig függ whig, vagy tory voltuktól, hanem inkább vezérük felfogásától és attól, hogy a hatalmon melyikük van s melyikük akarja azt elnyerni. Ha Bryce kissé erős hasonlata a malomról, – „mely őröl azért, mert azért építették” – a pártokra nem is mindig áll, de tény, hogy ma inkább kormány és ellenzék szempontjából foly mérkőzésük, habár bizonyos tradíciók, családi, személyi összeköttetések, hagyományok, neveltetés múltjukkal össze is kötik őket.

Magá a pártszervezet, (melynek ős-atyamesteréül *Walpole*-t tekintik, de akinek meglehetősen corrupt rendszere alapos tisztuláson ment át),¹⁰ melynek feje, lelke, esze, irányítója a pártvezér, (a mellé rendelt különböző functionariusok közül különösen a „*whip in*” (kergető¹¹) említendő, kinek, illetve kiknek szerepe a szavazók összegyűjtése), – a hagyományos klub-szervezeten (s a befolyásos családok vezető befolyásán) alapúlt egészen Chamberlain „*caucus*”-áig, mely (némelyek szerint amerikai mintára) már egy demokratikusabb jellegű és szorosabb szervezetet jelent s minden városban, választó kerületben önállóan alakíttatik meg egy nagyobb és egy szűkebb (direktoriumszerű) intéző bizottsággal; mely egyfelől a párthívek számontartását, másfelől a pártelvekhez való ragaszkodás érzetét és a választások előkészítését van hivatva végezni.

Némelyek szerint ez a „*caucus*” merevvé tette a pártok addig rugalmas kereteit s megköti a vezető politikusok kezét, (*Ostrogorski* és *Hatschek* ugyan ezt tagadják, szerintök most is a „*Leader*”-ek az egész pártszervezet urai) – de tagadhatatlan, hogy más részről magának a pártnak megbecsülhetetlen szolgálatokat tett s fényes sikereket hozott.

Mégis, általában meg kell jegyezni, hogy (ami bizonyos, – a fennebbieken jelzett – értelemben magukra a nagy politikai pártokra is áll), *az angol nép tömege valami erősen nem engagirozza magát valamely politikai elv, vagy irányzat mellett, – ami egyéb iránt egyik oka az annyira üdvös váltógazdaságnak, – mert így válik lehetővé, hogy ugyanaz a választó közönség egyszer az egyik, máskor a másik politikai irányzatnak ad többséget.*¹²

Ezzel egyszersmind jeleztük is azt a szerepet, melyet a politikai pártok az állammal és a társadalommal szemben játszanak. Valóságos szivornya-csővei ezek a közvéleményben jelentkező áramlatoknak, valamint azoknak, amelyek a parlament és a politika magasabb régióiban jelentkeznek s éppen úgy közvetítik a társadalomban érvényesülő tendenciákat amazokkal, mint a vezető államférfiak gondolatait és terveit a nagyközönséggel.

A pártok az a medium, mely által a társadalom az államban érvényesül és vice-versa, – mely által az állam a maga törekvéseinek a társadalmat megnyerheti.

A pártok: az a medium, melyből a miniszterek hatalmukat merítik a végrehajtó hatalom és kormányzat irányítására s a medium, melynek segítségével vezethetik a parlamentet, melynek őket támogató többsége kezében van a határozás joga.

A pártok élete és gondolkozása, működése, akarata tehát: a parlamenti kormányzás élete, gondolkozása, akarat keletkezésének műhelye, pszichéje s így indokolva van fontossága által az a közelebbi vizsgálat, melyet már elébb kilátásba helyeztem s mellyel a következőkben foglalkozni fogok.

JEGYZETEK

- ¹ *Irodalom: Cooke*, History of Party, 3 vol. 1836. *Bolinbroke*, Dissertation on Parties. *Hume*, Essays and Treatises, London, 1769. vol. I. p. 55–75. *C. Lewis*, Essays on the Administration of Great Britain from 1782–1830. London, 1864. *E. T. May*, Constitutional History vol. II. *Ostrogorski*, La Democratie et l'organisation des parties politiques. 1903. vol. I. *Jepson*, The rise and progress of the Platform 1892. *Seignobos*, Histoire politique de l'Europe contemporaine. Paris 1897. *R. Kent*, The English Radicals. 1899. *Bryce*, La Republique Americain. Paris 1901. III. *Jul. Hatschek*. Englisches Staatsrecht. Tübingen 1906. II. Band, cap. I. etc. *Bluntschli*: A politikai pártok. Magy.: Ballagh A. *Móricz Pál*, A magyar országgyűlési pártok küzdelmei 1867–1874-ig. Budapest 1892. *Concha*, Politika. *Haendel*: A parlamentarismus. *Márki-Beksics*, A modern Magyarország (1848–1896). *Kónyi*, Deák Ferencz beszédei. *Ferenczy Z.* Deák F. élete. *Andrássy Gyula* gr., A magyar állam fennmaradásának stb. okai. *Beöthy Ákos*, A magyar állami-ság fejlődése, küzdelmei. III. Br. *Podmanitzky Fr.* emlékiratai. *Halász J.*, Egy letűnt nemzedék stb. (A magyar pártok történetével és ismertetésével foglalkozó speciális mű egy sincs. Ezért a szerző – munkájának fogyatékoságait – a források szegénységével s az úttörő munka nehézségeivel menti. De e fejtegetések talán ezzel indokolható terjedelmét is.)
- ² *Concha*: Politika: 410. „Hozzá kellett azonban járulni a kereszténytanhoz a közhatalom egyetemes szempontból való szervezettségének, ami a keresztény világban legelőbb és leginkább Angliában állott be.”
- ³ *Concha*: Politika: 409.
- ⁴ *L. Concha* i. m. i. h.
- ⁵ E két, a történelmi messze múltba visszanyúló elnevezés különböző magyarázata helyett elégnek tartom idézni T. E. *May* megjegyzését: „Nincs elnevezés, mely kevesebb jelentőséggel bírna”. Az angol alkotmány története cz. M. (Németül *Oppenheim* fordításában) II. 4. I. 1. jegyzet.
- ⁶ Azokat, akik az angol pártok, történetük szervezetük, és erkölcsaik részleteiből ismertetésére kíváncsiak: *Sir Th. E. May*: „Az angol alkotmány története III. György trónralépte óta” cz. (német fordításban is megjelent) továbbá *J. Hatschek*: „Englisches Staatsrecht” cz. műveire utalom.
- ⁷ Újabbban, az ú. n. „*Munkás párt*” kezd önálló jelentőségre szert tenni. 54 képviselője van jelenleg.
- ⁸ *Erre* célzott az 1848-iki program, mely azt követelte, hogy a végrehajtó hatalom „a többség kifolyása” legyen.

⁹ Lásd erre nézve: I. Hatschek id. m. I. k. 581 s k. I. II. k. 2 s köv. I. (Das engl. Parteisystem).

¹⁰ A német s általában a continentalis politikai írók (különösen Hatschek, Ostrogorski, sőt még némileg Bryce is) erősen kiszinezik az angol pártrendszer eredetének tagadhatatlan, bizonyos mértékben a corruptióra is utaló forrásait, s erősen hangsúlyozzák, hogy a párt-organisatiónak első és fő atyamestere: *Walpole* egyenesen azokra a csinos summákra alapította rendszerét, melyet egyes főbb kérdések tárgyalása alkalmából „hívei” közt kiosztott s hogy még ma is jellemző, hogy a „rendelkezési alap” kezelője egyszerűen a rendszeres leaderje vagy legalább is *whip*-je is a pártnak s vice-versa. Hát az tagadhatatlan, hogy az angol politikai vezetők nem egyszer ama nyomós argumentumokkal is dolgoztak, a melyeket ma valóban a corruptióéinak nevezhetünk s ebben különösen *Walpole* nagy mester volt, – de még a nagy *Pitt* (*Chatam* fia) sem idegenkedett tőle. De ne mérjük azt a kort a mai szempontokkal, a melyekben királyok is pénzzel és anyagi javakkal jutalmazták az államnak tett legbecesebb szolgálatokat, s ne feledjük, hogy az ír parlamentet pénzzel megvásárló *Pitt* maga oly szegény volt, hogy államköltségen temettetett el.

Nem tekintve már azt, hogy a mint ez a szövegben is jelezve van, – ez a rendszer az idők folyamán lényeges tisztuláson ment át, – nekem úgy tetszik, hogy *Hatschek* (aki a *Bismarck*nak adott nagy „nemzeti ajándékon” egy csöppet sem botránkozik meg) – továbbá mind azok a francziák, – akik az angol párt-erkölcsökkel foglalkoznak, úgy vannak ezzel, mint pl. a kitűnő *Taine* az angol „humor”-ral, – amely értelmétől és kedély világától teljesen idegen s azért *Dickens*ről azt jegyzi meg: *érthetetlen*, miért „viccel” a legkomolyabb dolgozon. – Hát *neki*, úgy látszik, valóban érthetetlen ...

A corruptio néha járuléka, de nem lényege az angol pártrendszernek. Hiszen másutt is meg van utóbbi tökéletességei nélkül.

¹¹ Rendszeren a pénzügyi államtitkár. (Patronage Secretary.)

¹² *L. Escott*: ld. m. i. h.

KÖNYVEKRŐL

SMUK PÉTER

A magyar politikai rendszer tankönyve

Körösényi András–Tóth Csaba–Török Gábor:

A magyar politikai rendszer. Bp., Osiris. 2003.

Körösényi András 1998-ban megjelent *A magyar politikai rendszer* című munkájának Tóth Csaba és Török Gábor közreműködésével átdolgozott és kibővített kiadását a recenzens tisztelettel vegyes félelemmel vette a kezébe. Ezen érzelmek kiváltója nem csak a mű testes és súlyos külső megjelenése, vagy a szerzők szakmai tekintélye volt. Értékelésem megközelítését is magyarázandó, előre kell bocsátanom, hogy a művet tankönyvként tanulnom nem kellett, történész- és jogászvégzettségemmel csak az oktatói munkám során használom. Tehát a könyvhöz való *diák-*, a szerzőkhöz való *vizsgázóviszonyulás* ismeretlen számomra. Írásomhoz a bátorságot azonban nem is ez adta (hiszen ez tulajdonképpen bizonyos intimitáshiányt jelent), hanem az az intellektuális olvasmányélmény, amely a használatakor magával ragadott.

A BŐVÜLŐ TANKÖNYV

Az 1998-ban megjelent mű recenziója (Cieger, 1998) a kötetet úgy köszönti, mint a kiadójának azon törekvésének jelét, hogy a politikatudománynak több figyelmet szentel, és „immár” hazai politológus szerzők művei is megjelenhetnek a felsőoktatási tankönyvkiadás keretében. A helyzet a politikatudományi tankönyvek piacán is változott. Az Osiris-tankönyvek politológia sorozatában immár tíz művet találhatunk, amelyek közül hat

magyar szerző(k) munkája (2004. második félév, www.osiris-kiado.hu), továbbá a politikatudomány oktatásában más kiadók kiadványai is elterjedtek – tehát a tankönyvek kínálata színe-sebb lett. A *magyar politikai rendszer* nem csak a politológusképzésben használható. A recenzens a jogászképzésben, a rendszerváltás utáni magyar politikatörténet oktatása során alkalmazza nagy haszonnal.¹

A megváltozott tankönyvre még mindig teljes egészében igaznak tartjuk a korábbi recenzens megállapítását: „A mű legnagyobb érdeme az analitikus kategóriák sikeres párosítása az empiriával, a lenyűgöző információgazdagság és az intézmények komplex vizsgálata az alkotmányos szabályok, a politikai gyakorlat, a pártrendszer, a politikai kultúra és a személyiségek szerepének kombinációjában” (Enyedi, 1998. 149. o.).

A *magyar politikai rendszer* tankönyve jelentős átalakuláson ment keresztül. A külső, színbeli eltérés mellett a terjedelmi is szembetűnő: a korábbi 391 oldal mintegy 250 oldallal, 641 oldalra duzzadt. A bővülés jelentős részét a három új fejezet adja. Egy ilyen mértékű terjedelmi növekedés már minőségi változásokat is jelent. Ezt azért vetem itt fel, mert így a későbbiekben nem tartom elfogadható válasznak a tartalmi hiányosságokkal kapcsolatos kritikákra a „terjedelmi korlátokra” való hivatkozást.² A minőségi változás részleteit majd az egyes részek tárgyalásánál kifejtem, most *A magyar politikai rendszer* „műfajára” kell rákérdezni. Felmerül ugyanis, hogy a munka talán túl nagyot markol, így a tankönyvi kereteket meghaladva már-már kézikönyvvé válik. Egy kézikönyv is tanulható, sőt bizonyos szerkesztési megoldásokkal (emberbarát betűméret és -típus, kulcsfogalmak és alapvető szakirodalom kiemelése a fejezetek végén, tárgymutató, a szöveg sűrű tagolása, értést könnyítő táblázatok stb.) tanulhatóbbá is tehető. A tankönyvi jelleg mellett számomra elsősorban a politikatudomány szakirodalmának biztos kézzel elvégzett, tanulhatóan érthető összefoglalása és a mű didaktikus stílusa szól. A visszajelzések szerint pedig a hallgatók is szívesen tanulják.

A terjedelmi változások másik oka, hogy az 1998 óta eltelt időszak (elsősorban az Orbán-kormány mandátumának ideje) eseményeit, fejleményeit is feldolgozták a szerzők, a korábbi tankönyvet mintegy felfrissítve. A frissítés alapjául természetesen az adott korszakra vonatkozó kutatási eredmények szolgáltak. Több esetben a folyamatok, folyamatábrák kiegészítésével, másszor pedig a teljesen új fejlemények elemző bemutatásával a szerzők többnyire a meglevő fogalmi kereteket ismertetik az ezredforduló politikai rendszerének jellemzőit. A szakirodalmi bázist azonban néha hiányoljuk: amikor esetenként elmarad egy-egy jelenség tényekkel alátámasztott nyomon követése (Például a politikai cinizmust bemutató táblázat 1993-ig tart,

32. o.; vagy a politikai osztály professzionalizációja a 2002-es adatok hiányában kerül elemzésre, 98. o.). Ezzel kapcsolatban megemlíthető, hogy – noha ezek a hiányosságok nem a legsúlyosabb területeket érintik – a szerzők kutatási műhelyeket vezetnek, így nem gondolom, hogy megkerülhetetlen akadályt jelenthet számukra megbízások kiadása bizonyos kutatásokra.

A tankönyv a hazai politikatudomány fejlődésének kézzelfogható bizonyítéka. A tankönyvi „műfaj” és a (tulajdonképpen rendkívül átfogónak tekinthető) téma is eleve elrendeli erre a szerepre. Tankönyvként a politikatudományi kutatások eredményét foglalja össze. Abban, hogy egy adott témában mit tudott a tudományterület felmutatni, a felsőoktatási tankönyveknek mélysége releváns mérőeszköz lehet. Másrészt a politikai rendszer, mint téma a lehető legátfogóbb összefoglalást jelenti: a politikai kultúrától kezdve a pártokon át a közjogi intézményrendszerig, a politikatudomány kutatási területeinek szinte mindegyikét érinti. Jelzés értékű, hogy a tankönyv bevezetőjében a szerzők már nem tartják szükségesnek elhatárolni magukat a publicisztikai nyelvezettől (vö. Körösenyi, 1998. 11. o.) – a politikatudomány kialakította fogalmi készletét, módszereit, nyelvezetét³. Szintén nem hangsúlyozzák újra (bár ez is érvényes marad), hogy elsősorban politikatudományi megközelítésű művet írnak, és kerülnek az alkotmányjogi-közigazgatási megközelítést. Ennek érvényességét annyiban látjuk megmaradni, hogy vizsgálódásba bevont új alkotmányos intézmények tárgyalásánál ezt a szemléletet követik (vö. 590–591. o.), továbbá, hogy az „alkotmányjogias” szemlélet a lábjegyzetekbe szorul: az egyes eljárási szabályok, a jogállás kérdései nem a főszövegben kerülnek ismertetésre, hanem csak magyarázatképpen jelennek meg. A módszer a tanulhatóságot lényegesen nem nehezíti meg, és nem árt a közérthetőségnek sem.

Az elválasztás kihívása egyébként szintén megmarad: a (köz)jog *jogos/jogtalan* módszertani dualizmusát nem könnyű elhatárolni a politika *kormányhatalom/ellenzék* dualizmusától. A politikai küzdelmek keretétől szolgáló intézményrendszer ugyanis – erre a tankönyv is utal a választási eljárás szabályai kapcsán (241. o.) – sohasem semleges technika, hanem a politikai küzdelmek eredménye, és vissza is hat a politikai szereplőkre. Ebben a kölcsönhatásos rendszerben kell a szerzőknek manőverezniük, és érzésem szerint sikeresen teljesítik a kitűzött célt.

A tankönyv átdolgozásán, „aktualizálásán” több szerző működött közre. Körösenyi András 1998-as műve Tóth Csaba és Török Gábor segítségével született újjá, és immár kollektív munka, amelynek fejezeteit ugyan nehéz kizárólag egyik vagy másik szerzőhöz kötni, azonban a szinte változatlanul maradt fejezetek, vagy a médiával foglalkozó fejezet szerzőségét illetően nem lehetnek kétségeink.

A TANKÖNYV SZERKEZETE

A tankönyv megőrizte azt a hármas tagozódást, miszerint (1) a politikai rendszer nem intézményi feltételeit és szereplőit, (2) az intézményrendszer nem állami szereplőit, majd (3) az állami/kormányzati intézményrendszert tárgyalja, immár 16 tematikus, valamint egy-egy bevezető és összefoglaló fejezetben.

A korábbi szerkezeti felosztás kritikája (Cieger, 1998. 473. o.) részben „meghallgattatott”, hiszen a politikai törésvonalak tárgyalása már megelőzi a pártok/pártrendszer ismertetését, azonban továbbra is kérdéses, hogy a politikai vezetők és a szavazótáborok miért tartoznak más-más részbe.⁴ A tankönyvnek az említett intellektuális olvasmányélményt nyújtó és szinte legértékesebb részei az analitikus összefoglalók. Ezek megtalálhatók több fejezet végén, valamint a kötet zárófejezete is ilyen. Ezekben a korábban tárgyaltak összefoglalása történik meg új fogalmak segítségül hívásával, a nemzetközi politikatudomány modellfogalmaival. Ilyen kreatív összefoglalót olvashatunk a politikai kultúrát (homogén/heterogén politikai kultúra, rendszerstabilitás), a politikai elitet (funkcionális/reprezentatív elit), a választási rendszert (a reprezentációt vagy a kormányzást szolgálja-e), a kormányt és a miniszterelnököt (kancellárrendszer, kormánykohézió), az „egyéb” alkotmányos intézményeket (intézmények és a politikai logika) tárgyaló, valamint az összefoglaló fejezetben (konszenzusos vagy többségi demokrácia, prezidencializálódás). Talán az egyetlen kritikai észrevétel lehet, hogy a többi fejezet végén ez a fajta elemző áttekintés nem történik meg.

Recenzióm során minden fejezetről nincs mód részletesen megemlékezni, és nem is tartom szükségesnek. Az áttekintés során egy másik keresztmetszetet veszek alapul, ez pedig az 1998-as kormányváltás utáni fejlemények vizsgálata. Mint említettem, a terjedelmi bővülés jó része ezek elemzésének a következménye, és a szerzők nézőpontja is az, hogy a magyar demokrácia jellege megváltozott az ezredforduló idején.

POLITIKAI KULTÚRA ÉS RÉSZVÉTEL

A politikai tradíciók című bevezető történelmi korszakok szerint tagolt gondolatmenetének központi kategóriái a gyenge demokratikus, de erős parlamentarista tradíció, a politikai integritás, a politikai mobilizáció. Ezek a kategóriák mind lényegesek az első fejezet témája, a politikai kultúra szempontjából. A magyar társadalom rendszerváltás utáni politikai kultúrájának elemzésével kapcsolatosan különösen szembeötlő az 1998 utáni változások feldolgozottsága. Bizonyos dimenziókat illetően a tankönyv szerzőinek rendelkezésére álltak újabb kutatások

(pl. a demokrácia működésével való elégedettség, a politikai intézményekbe vetett bizalom), más dimenziókat illetően azonban csak a kilencvenes évek elejének felméréseire támaszkodtak. A fő kérdést azonban nem ebben kell látnunk, a leginkább elgondolkodtató momentum ugyanis az új évezred politikai kultúrájának, és azon belül is a politikai részvétel megítélése.

A kilencvenes évek országgyűlési képviselő-választásain az állampolgári aktivitás, részvétel mindig 50% felett volt, a 60% már „viszonylag magas” értéknek számított. Az 1998-as választás első fordulója már elég alacsony részvétel mellett zajlott, sőt, ha a politikai mozgósítás másik területére gondolunk, a népszavazásokon még ennél is kevesebben fejezték ki véleményüket (a népszavazási eljárás szabályait pedig hozzá is igazították ehhez a jelenséghez). A kilencvenes évek végén a politikától való általános elfordulásról, apátiáról lehetett hallani. A fő kérdés számunkra, és a tankönyv ezt bölcsen nyitva is hagyja, hogy a 2002. évi választások kimagasló részvételi aránya egyszeri jelenség, avagy a politikai kultúra, a részvételi hajlandóság fordulatszerű változásáról kell beszélnünk. Megítélésünk szerint a 2002-es kampány az érzelmeket olyannyira felkorbácsolta, hogy az általános pártellenességen felülemelkedve a szavazók jó része tulajdonképpen a másik oldal iránti ellenszenvét fejezte ki voksával. A 2002 utáni fejlemények pedig még nagyobb óvatosságra intenek, akár az azóta megrendezett népszavazásokat, akár az időközi országgyűlési képviselő-választásokat, akár az európai parlamenti választásokat nézzük. Ezeken a részvétel alacsony volt (sőt eredménytelenség miatt a soproni egyéni választókerületnek jelenleg nincs is képviselője az országgyűlésben), a 2002-eshez hasonló mozgósítási eredményesség nem ismétlődött meg. Két gondolat: elemzők hangsúlyozzák ezeknek a szavazásoknak a *viszonylagos* tétjét az állampolgárok számára. Amikor magasabb a tét – és ez nyilvánvalóan a „testközele”, kormányalakításhoz is köthető országgyűlési választásokon adott – akkor hajlandóak vagyunk többen részt venni. Másrészt a – és főleg a jobboldali – pártok igyekeztek kiaknázni a 2002-es kampány érzelmi tartalékait, erőforrásait (vö. polgári körök). Az ezen a téren tapasztalható elszántság nyilvánvalóan csak részben emeli a részvételi hajlandóságot (a bizonytalanok aránya 2004 végén is nagyon magas).

A tankönyv politikai gondolkodást ismertető új fejezete szervesen illeszkedik a mű egészéhez, illetve a politikai kultúra témaköréhez.⁵ Az 1998-as kiadás mindössze négy oldalt szánt az alkotmányos és kormányzati rendszert tárgyaló fejezeten belül a témának. Ehhez képest örömteli a bővülés, azonban néhány jelenséget (bevallottan) csak vázlatosan közelítenek meg. Itt különösen a politikai ideológiákra gondolok, amelyek közül is csak a liberalizmust és a nacionalizmust tárgyalja meghatározóként, a szociáldemokrácia és a konzervativizmus valóban ke-

véssé artikulált maradt. Az első két eszmeáramlat kifejtése azonban meglehetősen kurtára sikeredett, már-már sztereotipikus megállapításokkal. A nacionalizmust illetően a szerző maga is szembesül a hagyományos fogalmi problémával, ám csak annyiban, amennyiben megemlékezik a nacionalizmus („a domináns politikai köznyelv által használt”) „pejoratív” fogalmáról, és attól távol tartja magát. Azonban ezzel nem határolja körül eléggé a jelenséget, a szövegből a magyarság és a nemzeti szuverenitás védelme tűnik meghatározó ismérvnek. Magunk is elfogadjuk, és bizony évtizedes távolságból is érvényesnek tartom a szakirodalom azon megállapítását, miszerint: „a nacionalizmusról szóló írások a kísérletezés stádiumában vannak, és még az sem egészen világos, hogy melyik lesz az a tudományág, melyik lesz az a kitüntetett szellemi terület, amelyik a nacionalizmusról majd a legmaradandóbbat mondja el” (Bretter–Deák, 1995. 217. o.). Sőt, talán a liberalizmust kivéve, még a többi politikai ideológia ezredforduló korabeli helyzetét illetően is áll ez a kijelentés.

A politikai gondolkodás tematikájának új eleme az 1998-ban még csak lábjegyzetes említés szintjén megjelenő fogalom, a gubernamentális kormányzati filozófia.⁶ Ezt a szerzők egyértelműen a Fideszhez kapcsolják, sőt olyan ismérvként, amely még a kilencvenes évek elején is igaz volt a párt vezetőire, és ez uralta Orbán Viktor kormányfői szerepfelfogását is.⁷ A parlamentarista demokrácia ezen felfogását is igazából a Fidesz-kormányzat működési sajátosságaiból lehetett körülírni, bár, például egy alkotmánybíróági döntés erejéig, korábbi esetet is említenek a szerzők. A gubernamentalista felfogás egyenlő Fidesz-politika konkrét területei a tankönyvben természetesen az intézményi fejezetekben is visszatérnek, ezek pedig: a parlament funkciója, a felelős kormányzásban való részvétel, monista végrehajtó hatalom, többségi demokrácia, értékelvű állam, kváziparlamentari szuverenitás (pozitivisták vagy procedurális jogfelfogás – bár ezzel kapcsolatban tömegével lehetne példákat említeni más kormányok működését illetően is).

PÁRTRENDSZER, PÁRTOK

A pártrendszer módosulása, koncentrációja, blokkosodása, a pártok arculatának alakulása szintén a Fidesz-kormányzat időszakának tapasztalatai alapján kerülhet alaposabb elemzésre.

A pártrendszer kétpólusúvá válása erősen megjelenik a magyar demokrácia jellegének változásában is. Az a komplex összefüggésrendszer, amely a politikai tradícióktól, kultúrától kezdve a pártrendszer alakulásán át a demokrácia közbiztonsági intézményeinek működtetéséig nagyon sok jelenséget magában foglal, a záró fejezetben jelenik meg, a konszenzusos demokrá-

ciától a többségi demokrácia felé elmozdulásban. A tankönyv 1998-as kiadásában a Fidesz arculatának bemutatásánál a 1994-es jobboldali politikai fordulat csak említés szintjén jelent meg, az átdolgozott kiadás már bővebben elemezheti a jelenséget – a politikai elit jellemzőivel, a szavazóbázissal stb. Ez a jobboldali fordulat a Fideszt rendkívül sikeres párttá tette, ám a „köpönyegfordító” billog, úgy érezzük, mindmáig teherként a párt politikálzásának, és mélyértelmezését a tankönyv sem keresi. A probléma lényegét pontosan ragadja meg Bogár László (Bogár, 2003. 430. o.), engedtessek meg, hogy kicsit hosszabban idézzek tőle. „Igen hosszú és máig sem pontosan rekonstruált út vezetett ebből a politizációs mezőből [a »liberokrata« elittől, S. P.] a nép-nemzeti társadalommal való azonosulásig, a globális hatalommal szembeni szuverenitás-visszaszerző küzdelem vállalásáig. E hosszú út »feltártságának« hiányosságai nem csekély mértékben a Fidesz »belső pártjának« énképére vezethető vissza. Pontosabban, ennek az önértékelésnek arra az elemére, hogy a párt valójában a kezdetektől nemzeti stratégiát követett, legfeljebb bizonyos taktikai és prezentációs okokból ezt csupán mérsékelten deklarálta. Csak valószínűsíthetjük, hogy a pártnak és vezetőinek – köztük Orbán Viktornak – a sebezhetőségét inkább növelte az a tény, hogy nem tették nyilvánvalóvá: nehéz, ellentmondásos útról van szó, és – különösen az elején – ők maguk is foglyai voltak a hamis értelmezések rafinált narratívájának. Az 1998–2002-es ciklusban számos alkalommal igyekeztek kínos helyzetbe hozni a miniszterelnököt azzal, hogy szembesítették az 1988 és 1993 közötti időszakban tett megnyilatkozásaival. S noha frappáns akrobatamutatványokkal többnyire kivágta magát, de soha nem került sor átfogó és koherens narratíva megfogalmazására, amely a nagy nyilvánosság számára tette volna látványosan világossá ennek az útnak az ívét.” Ismerve a szocialista párt kampánytechnikáját, amelyet a 2004. decemberi népszavazás előtt folytatott (az említett „szembesítő” módszer), egy ilyen adekvát narratíva a következő kampányidőszakban elengedhetetlen lesz. Ez azonban a politikusok dolga, a tankönyv nem vállalkozhat ennek felderítésére.

A jövőbe látást sem várhatjuk el tőle, és a törésvonalak elemzésénél hangsúlyosan felmerülő nómenklátúra szerepének jövőbeli jelentőségét sem kell megjósolnia (képes-e generációkon át fennmaradni stb. – vö. Enyedi, 1998. 153. o.). Egy tankönyvtől elegendő annak megállapítása, hogy a volt MSZMP-párttagok száma csökken a szavazók között (140. o.).

MÉDIA ÉS POLITIKAI NAPIREND

Ennek a fejezetnek a külön említése azért is elkerülhetetlen, mert a tankönyv leglátványosabb új része. A témakör

Körösényi András bevallása szerint is hiányzott a korábbi változathoz, és önálló fejezetet érdemlő presztízsnövekedése egyértelműen az új szerzőpáros kutató-elemző munkájának köszönhető. Ennek egyik következménye volt, hogy a pártok szavazatszerzési stratégiáinak külön pont alatti elemzése eltűnt (ennek részét képezte ugyanis a politikai napirend meghatározása). A fejezet olvasmányos stílusban kifejtett megállapításaival, a médiaháború, a médiatörvény, a médiapiac, a médiaegyensúly, a tematizáció bemutatásával alapvetően egyetértünk, két szembevetendő dolgot azonban mindenképpen kommentálnunk kell.

Egyrészt a média és a politika kapcsolatának vizsgálatát a normatív (szabályozási) és az intézményi megközelítés uralja, pedig szerintem elengedhetetlen szempont a magyarországi újságírók szerepfelfogásának (és nem csak a pártpreferenciáinak 284–285. o.) bemutatása. Az újságírói szerepfelfogás ugyanis a sohasem semleges médium elfogultságának a tulajdonosi viszonyokkal egyenrangú (bár nyilván ez utóbbihoz is kapcsolható) tényezője.⁸

A másik gondolat a fejezet 4., A politikai napirend Magyarországon című pontjával kapcsolatos. Ez a pont ugyanis nehezen emészthető a recenzens számára. A szövegtest megjelenésével is az évszázados, pozitivista történetírói, jogtudományi műveket idézi szemünk elé: a töméntelen lábjegyzetszöveg elnyomja a főszöveget. Az a benyomásunk támad, hogy a témára szánt (meglehetősen sok!) 20 oldalon mintegy a rendszerváltást követő politikatörténet kivonatolt, kronológiaszerű változatát tárja elénk a szerző. A főszöveg megemlíti a politikai eseményeket, a lábjegyzet pedig elég szószátyár módon ismerteti az „esetet”. Bőszavú annak fényében például, hogy a népszavazási kezdeményezéseket a tankönyv nem fejti ki sem ott, sem ebben a pontban. Kérdéses továbbá, hogy miért csak 1999-hez érve jelzik a szerzők, hogy „már empirikus felmérésekre támaszkodhatunk” (299. o.). A médiaesemények meglátásom szerint – ha sok munkával is, de – kutathatóak, a közgyűjtemények erre lehetőséget nyújtanak. Mindezeket még másodlagosnak is mondhatnánk, ha nem hiányozna a napirend bemutatásának eseményfolyamából valamiféle rendezőelv. A hiány azért is érthetetlen, mert a szerzők a vizsgálati szempontokat – pl. tipológia, megszólalók – más írásaikban alkalmazzák (vö. Török, 2002.).

KORMÁNYZATI RENDSZER

Az alkotmányos intézményrendszer tárgyalása során válik világossá, hogy az Orbán-kormány sajátos kormányzati filozófiája milyen intézményi reformok megvalósításával járt. Ennek lényegét a Miniszterelnöki Hivatal, valamint a parlament pozíciójának megváltozásában látjuk.

Körösényi értékelése szerint a mindenkori kormányfők különböző stratégiákkal folyamatosan kísérleteztek, hogy hatalmuknak a rendszerváltás során kialakított politikai és közjogi korlátait áttörjék, és ebben Orbán Viktor mutatkozott legsikeresebbnek. Az ő sikerességét ellenzéki oldalról sorozatos támadások érték, de tanulságos, hogy az intézményi reformok többségét a Medgyessy-kormányzat fenntartotta. Ez mindenképpen a demokratikus berendezkedés tartós átalakulását jelzi. A miniszterelnöki hatalom új dimenzióit nagyrészt a parlament működésének 1998–99-től történő – de főbb vonalaiban 2002-ben visszarendezett – átalakítása is alátámasztja. A parlamenti működésben – vö. vizsgálóbizottságok⁹, háromhetes ülésezési rend, kétéves költségvetés stb. – a vitaparlamenti elemek gyengülését lehetett megállapítani. A miniszterelnök pozícióját erősítő változásokat, a brit kabinetkormányzás felé tett lépéseknek is minősíthetnénk, azonban éppen a parlamenti ellenzék ellenőrző, politikai nyilvánossággal kapcsolatos funkcióinak elsorvasztása ennek ellentmond.

Az intézményi rendszer roppant alapos és szemléletes bemutatásához még egy megjegyzést tartok szükségesnek. A tankönyv is deklarálja, hogy a parlamenti szuverenitás korlátját jelentik a közvetlen demokrácia intézményei is. Nem csorbítaná a megközelítés politikatudományi jellegét, ha a népszavazásokra a tankönyv inkább a parlament kapcsán térne ki, még akkor is, ha látható, hogy az országgyűlés bemutatása során az intézményen belüli szereplők, továbbá a végrehajtó és törvényhozó hatalom viszonya kerül előtérbe. A népszavazások kapcsán egyébként a szerzők megállapítják, hogy a civil szervezetek által kezdeményezett akciók mind kudarcba fulladtak (ellenpéldát a Magyarok Világszövetségének a kettős állampolgárság kérdésében indított és sikeres kezdeményezése adott 2004-ben), így a nyomásgyakorló csoportok című fejezet helyett más szerkezeti elhelyezést tartanék helyesnek.

A további alkotmányos intézmények, az Alkotmánybíróság, a köztársasági elnök, az ügyészség, az igazságszolgáltatás, az MNB, az ombudsmanok, az ÁSZ tárgyalása szigorúan ragaszkodik a politikai megközelítéshez, így ezzel kapcsolatban csak a (köz)jogász érezhet komoly hiányosságokat (például az Alkotmánybíróság gyakorlatából több alapvető eset bemutatását).

AMI HIÁNYZIK

A hiányzó politikai intézmények megnevezésére már csak azért is sor kerülhet, mert az 1998-as kiadásban Körösényi, majd pedig recenzensei ezekre már felhívták a figyelmet. A terjedelmi bővítés „korlátlansága” tekintetében jogosnak tartom a következő kiadás szempontjából ezeket a megjegyzéseket.

Bár a nemzetközi kitekintés és összehasonlítás nem áll távol a tankönyv szerzőitől, mégis, a magyar pártok és alkotmányos intézmények külkapcsolatainak bemutatása elengedhetetlen lesz az uniós csatlakozás fényében (még akkor is, ha szerintem egy intenzíven működő európai közvélemény kialakulására még sokáig várunk kell).

Többször is a politikai napirend részévé vált a keresztény egyházak politikai szerepvállalása. A szerzők több esetben is megemlékeznek róluk, mégis, például a püspöki kar tudatos és vállalt elkötelezettsége miatt¹⁰, szükséges lenne a 2003 előtt is nyilvánvaló jelenség részletesebb bemutatása. Komoly hiányérzetet kelt továbbá a területi önkormányzatok ismételt mellőzése. A szerzők megállapítják ugyan, hogy a pártelitiek nem a helyi elitekből rekrutálódnak, vagy hogy a nemzetközi összehasonlításban is erős közjogi autonómiát a pénzügyi centralizációval ellensúlyozza a kormány. Mégis, akár a főváros vs. Orbán-kormány konfliktusra, akár az MSZP erős pártbeli pozícióval rendelkező polgármestereire gondolunk – hogy csak két indokot említsünk –, a területi önkormányzatok és a helyi politika nélkül a politikai rendszer bemutatása nem lehet teljes.

* * *

A magyar politikai rendszer tankönyve, immár felülemelkedve a részleteken, a hazai politikatudományi irodalom megkerülhetetlen alkotása. Bízunk benne, hogy a felsőoktatásban való hasznosulás mellett a magyar politika iránt érdeklődők szélesebb köre is kézbe veszi ezt a minden szempontból kiegyensúlyozott, információgazdag és megállapításaiban helytálló művet – magyarul, hogy mind többen „tanuljanak” belőle. A szakma is számít továbbá a tankönyv újabb aktualizálására – amely szerintünk a 2006-os választásokat követően mindenképpen esedékes lesz –, hogy a 2003 óta eltelt időszak EU-csatlakozással, választásokkal, kormányváltással tarkított jelenségei a meglévő értelmezési keretekben elhelyezve feldolgozásra kerüljenek.

JEGYZETEK

¹ A sajátos hasznosítási terület talán magyarázatra szorulhat: az 1989 utáni magyar történelem vagy politikatörténet irodalma nem túl bőséges. Hogy a közelmúlt eseményei feldolgozhatóak és értékelhetőek, arra éppen a vizsgálatunk tárgyává tett mű adja a legjobb példát. Felgöngyölíthetünk sok-sok információt az évről évre megjelenő politikai évkönyvekből, ilyen általános, körültekintő elemzést azonban már keveset kapunk. Éppen ezért is örültünk nagyon a tankönyv átdolgozásának és felújításának.

- ² Ez megjelent egyébként: Cieger, 1998. 473. o.
- ³ Bár a finomítások ellenére a korábbi kritika érvényes marad: éppen a MIÉP-pel kapcsolatos kategóriák, nemzeti radikálisok, szélsőjobbaldaliak stb. – vö. Enyedi, 1998. 151. o.
- ⁴ Természetesen a mű részekre tagolása az előszóban a fejezetekhez képest másodlagos és jelentőségét nem kívánom túlhangsúlyozni.
- ⁵ Noha a fogalmi elhatárolást már a fejezet elején elvégzik a szerzők.
- ⁶ A jelző viszonylagos újdonságát mutatja, hogy Körösényi 1996-ban megjelent cikke még az idegen *gouvernementális* szót használta (Körösényi, 1996. 81. o.).
- ⁷ Ebben a formában talán árnyaltabb megközelítésnek tűnik, mint amit annak idején olvashattunk: „Orbán Viktor a paternalisztikus és illiberális hatalomgyakorlás magyar képviselője” (vö. Lengyel, 2002.).
- ⁸ A vélemény- és tényújságírás, illetve a lojális és kritikus újságírás fogalmait és az empirikus tapasztalatokat vö. az egyébként ajánlott irodalomként is szereplő: Bajomi-Lázár, 2001. 94–112. o.
- ⁹ A 2002-ben megválasztott parlamenti többség a vizsgálóbizottságok felállítása mellett is képes volt ezen bizottságok működését ellehetetleníteni, például a roppant szűkös határidőhöz kapcsolt rengeteg teendő előírásával.
- ¹⁰ Vagy ld. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök vatikáni látogatását 2004 decemberében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bajomi-Lázár Péter 2001: *A magyarországi médiaháború*. Bp., Új Mandátum.
- Bogár László 2003: *Magyarország és a globalizáció*. Bp., Osiris.
- Bretter Zoltán–Deák Ágnes 1995: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Cieger András 1998: *Körösényi András: A magyar politikai rendszer*. In: BUKSZ, 1998/tél.
- Enyedi Zsolt 1998: *A magyar politikai rendszer – közelről*. In: Politikatudományi Szemle, 1998/4. szám.
- Körösényi András 1996: *A magyar politikai gondolkodás főárama*. In: Századvég 1998/3. szám.
- Körösényi András 1998: *A magyar politikai rendszer*. Bp., Osiris.
- Lengyel László 2002: *Kettőezer-egy*. In: Magyarország politikai évkönyve 2002. I. köt. Szerk.: Kurtán Sándor–Sándor László–Vass Péter. Demokrácia Kutatószok Magyar Központja Alapítvány.
- Török Gábor 2002: *Hatásvadászat. Választási kampány a médiában*. In: Politikatudományi Szemle, 2002/1–2. szám.

SZÚCS ZOLTÁN GÁBOR

A nemzetvallás mint politika

*Gerő András: Képzelt történelem.
Fejezetek a magyar szimbolikus politika
XIX–XX. századi történetéből.
Bp., Eötvös Kiadó – PolgArt, 2004.*

Minden víz. Ezzel a meglepő állítással veszi kezdetét az európai filozófia története.¹ *A nemzet vallás.* Ezzel a másik meglepő állítással pedig Gerő András kiváló, bár nagyrészt korábbi írásaiból összerakott, mégis egységes szerkezetű és mondanivalójú, monografikus igényű könyvében találkozunk. Hogy mit akart Thalész mondani, azt ma legfeljebb a klasszikafileológusok némelyike sejtí. Sokkal egyszerűbb megérteni Gerő állítását, a szerző ugyanis világos és jól követhető gondolatmenetében maga árulja el nekünk.

Őt mindenekelőtt a szimbolikus politika foglalkoztatja, azaz a „közösségképző öntudat és a neki megfelelő szimbolikus önkifejezés” (7.) politikája. Mi ez a szimbolikus politika? A „hatalompolitika (vagy egy másik felsorolásában: érdeklpolitika, hatalompolitika, gazdaságlpolitika, társadalompolitika stb.) változó erőtényezői, prioritásai” mellett, mögött létező „változó intenzitású, változó hangsúlyú és erejű folytonosság”. Valami, ami a reálpolitikánál nem kevésbé reális, de attól mégis különbözik. Tárgyában és „léptékeiben” is, hiszen egyfelől szimbólumokkal dolgozik, egyúttal pedig a változó világ „folytonosság”-ával.

Persze sokféle szimbolikus politika lehetséges, de mint a szerző mondja, „számomra a modern magyar nemzet szimbolikus politikai önkifejezése a kutatott terület” (11.), ami aligha meglepő a 19. századi magyar történelem jeles történésztől.

Innen pedig már csak egy lépés a nemzetvallás tétele. Gerő szerint ugyanis a mai értelemben vett nemzet, azaz az identitásteremtő nemzet kései, újkori képződmény, hosszú érlelődési folyamat eredménye (17.), s ez a folyamat egybeesik az európai társadalom szekularizálódásával (18.). A nemzet voltaképpen a vallás helyét foglalta el, a vallás túlvilági céljait helyezte át a földre (21.), mi több, kisajátította a vallás jelképrendszerét, a himnuszoktól kezdve a templomi zászlókon és az „áldozat” követelésén át a „dogmatikai narratív terek” kialakításáig (19.).

A nemzetvallás persze nevezhető volna nacionalizmusnak is (21.), de mint arra Gerő rámutat, az inkább olyan kifejezés, amelynek a reálpolitika világára nézve van létjogosultsága. A modern nemzet annál jóval átfogóbb valami, s hogy egész mélységében megérthessük mibenlétét, ahhoz a legjobb út a vallási analógia. Ez ugyanis, mondja a szerző, „lehetővé teszi ismert jelenségek újraértelmezését és összezárkóztatását” (21.).

LIBERÁLIS, NEMZETI, POLGÁRI

A könyv szerzője sokoldalú, elismert szaktekintély, az ELTE és a CEU tanára, külföldi egyetemek vendégelőadója, a Habsburg Intézet ötletadója és főigazgatója, közéleti viták (például az ÉS-ben a gyűlöletbeszédéről szóló elhúzódó polémia) gyakori résztvevője, a 19. század második felének magyar történetéről szóló számos izgalmas könyv szerzője. Írt a magyar polgárosodásról, Ferenc Józsefnek a magyar nemzethez fűződő ellentmondásos viszonyáról, a kiegyezés folyamatáról, konstrukciójának belső feszültségeiről és azok szomorú következményeiről, a korszak választási rendszeréről, írt historiográfiai munkákat (például Szekfű *Három nemzedékéről*), írt a politikai botrányokról, de írt az 1848-as forradalom 20. századi állami kisajátításáról, ötvenhatról és sok más kérdésről.² Pályafutását (egy OTDK-dolgozat formájában) is 19. százados írással kezdte a reformellenzék álláspontjáról az iparfejlesztés kérdésében.

Ha nagyon röviden össze akarnánk foglalni ennek a történetírói életműnek az eddigi irányát, ami megjelenik ebben a könyvben is, akkor azt lehetne mondani, hogy Gerő számára a 19. század a modern magyar polgári nemzet születésének ideje, egy olyan polgárosodási folyamat kezdőpontja, amelynek végére a mai napig sem jutottunk el. A polgárosodás időről időre új lendületet vett, de aztán meg is torpant. S az egyik legnagyobb megtorpanás éppen a kiegyezés. A kompromisszum, legyen bármilyen elkerülhetetlen, elvei lényegi föladására készítette a magyar liberálisokat, akik a jogkiterjesztés útjáról a jogszűkítés útjára tértek át, hogy biztosítsák a rendszer fennmaradását. Olyan rendszert hoztak létre ugyanis, amely nem nyújtott pozitív azonosulási lehetőséget, csak állandó erőszakkal és korrup-

cióval lehetett fenntartani, s a kiegyezés első, még erkölcsileg szilárd első nemzedéke (Deák Ferenc, Horvát Boldizsár, Andrássy, Eötvös stb.) után következő gyenge utódok már nélkülöztek minden olyan vonást, amely mentséget jelentene viselkedésükre. Ezt Gerő számára nem csak a botrányos választási rendszer, a nyílt politikai korrupció jelzik, de olyan kedvezőtlen jelenségek is, mint a „magyar kételkedés”, azaz a lojális hivatalosság és a 48-as magánérzelmeik közötti megszüntethetetlen távolság, ami már önmagában is demoralizáló hatású, mivel a 48-as erkölcsiségből nem következtek tettek. (Emblematikus Gerő számára az „Éljen Kossuth!” táblákat cipelő, de „Éljen a király!” jelszót skandáló tüntető tömeg.) Vagy a polgárosodásra visszahatásként meginduló „felfelé azonosulás”, azaz a társadalmi rétegek kasztszerű önmagába záródása és a minták felülről való (sokszor csak képzelt) kölcsönzése. Terjedőben volt a párbajszokás és a cím- és rangkórság.³ E tézisekkel a könyvben is találkozhatunk, egy feltűnő kivétellel: a Deák Ferencről szóló részt ugyanis, amely a Habsburg Monarchia élettereje mellett érvel, némi iróniával így mondhatnánk, nem Szabad György tanítványa, hanem a Habsburg Intézet vezetője írta [valójában a nézőpontváltás a könyvben reflektált és szándékos (142.)].

Ennél is érdekesebb lehet egy pillanatra elgondolkodni ennek a konstrukciónak (hiszen minden történetírás konstrukciókat termel – ez valójában nem radikálisan posztmodern állítás, hanem egyszerű tény) az elemeiről. Nem kicsi a tétje a kérdésnek a könyv egésze szempontjából. Ahogy – a könyv szerint – a modern nemzet a 19. század szülötte, úgy ez bizonyos értelemben az egész modern magyar történetírásról elmondható (Szalay Lászlóval, Horváth Mihállyal, Bajzával, Toldyval stb.), annak minden történeti, módszertani, politikai problémájával együtt, s ez a történelem nyilván éppúgy magán hordozza a nemzeti ébredés örökségét, mint minden más ügy. Ezért eszmetörténeti szempontból minden történészi szembenézés a modern magyar polgári nemzet születésével egyúttal szembenézést igényel a korszak historiográfiájával is, mert az örökölt fogalmi nyelv igencsak „megterhelt”, éppen nemzeti szempontból.

A könyv persze mindent megtesz, hogy a szükséges önreflexiót elvégezze. Először is, a címmel Benedict Anderson híres könyvét, az *Imagined communities*et parafrázálja, Gerő hivatkozik is rá, éppúgy, mint a nationalism studies más klasszikusaira, Gellnerre, Hobsbawmra, Smithre. Utal arra a tapasztalatra is, amit a rendszerváltás utáni nemzeti újjáébredés jelentett, ilyen volt például a halottnak hitt szimbólumok feltámadása. Vagyis igyekszik megszabadulni a nemzeti kérdés tárgyalásának beidegződéseitől. Értelemszerűen ezt fejezi ki „a nemzet egy vallás” tételével is. Továbbá, számot vet a hagyományos történetírást a 20. században érő kihívásokkal, különösen a posztmodernnel, amit kissé sommásan elintéz azzal, hogy a jó

történetírás mindig rekonstrukció is, nem csak konstrukció, mint szerinte a posztmoderneknak gondolják, ugyanakkor elismeri a történetírás konstrukciónak tételében rejlő inspiratív erőt. Erősen kötődik is munkája egy sajátos magyar kutatási irányhoz, amely az antropológiában, az irodalomtörténetben és néhány más területen jelent meg és amit kultusz kutatásnak szokás nevezni. A kultusz kutatás elsősorban egyébként a 19. századdal foglalkozott, legjobbjai, például Dávidházi Péter, Margócsy István és mások azt mutatták meg, ami Gerőnek is fontos kiinduló állítása, hogy az értelmezés nyelvét, szekuláris fogalmi nyelvünket át meg átjárta egy kultikus-szagrális nyelvhasználat, és így irodalomról, művészetről, történelemtől, politikáról nem is igen lehet másként beszélni a 19. század óta, mint vallási metaforákban.⁴

Túl azonban mindezeneken, Gerő konstrukciója elkerülhetetlenül konstrukció marad, elkerülhetetlen politikai implikációkkal, amit az tesz különösen érdekessé, hogy – mint már mondtam – számára a nemzeti történelem nem olyasmi, ami lezárult volna, hanem ma is, napjainkban is történik mivelünk, politikai vonatkozásai tehát számunkra is aktuálisak. Mit kezdhetünk ennek fényében Gerő elképzeléseivel? Tudjuk, hogy a 19. század története mindig is politikai csatatér volt és maradt.⁵ A liberális aranykorról szóló beszámoló liberálisok tollán született, a nemzet fokozatos önkifejlésének koncepciója egy historicista történetfilozófiában. Az ellentörténetet (keserű vádakkal a liberalizmusra) vagy olyan derék konzervatívok, mint Asbóth és Szekfű írták vagy szocialisták, esetleg polgári radikálisok, mint Szabó Ervin, aki semmi rokonszenvet keltőt nem talált a 48-as nemesi lázadásban, vagy Ady, aki az „úri rendet” kárhoztatta a kiegyezésért, vagy Jászi, aki már az emigrációban oly szépen felvázolta a monarchia összeomlásának történetét. Politikai kérdéseik érthetőek és hűsbavágóak voltak. Miért reformálhatatlan ma a kiegyezés? Vagy később: miért omlott össze tegnap a történeti Magyarország, hol vesztettünk utat? Vagy még később: milyen haladó tegnapelőtti tradíciókat lehetne kisajátítani saját mai politikai céljainkra?

De ez utóbbi már a 45-öt követő korszak ügye, amikor az aszszimiláció, a liberalizmus, a polgárosodás önellentmondásai elvesztették aktuálpolitikai tartalmukat az új rend új kérdései árnyékában, ahol a magyar történetírás időnként kritizálta a nacionalizmust (olykor vulgármarxistán, máskor Szűcs Jenő módjára, igen intelligensen), gyakran mégis pártosan nemzeti, kuruc szemmel nézte a magyar históriát, nem kis részben azzal a bevallott szándékkal, hogy megteremtse a „szocialista patriotizmust”, a nemzeti érzés új, marxista formáját, amint ezt olyan nagyszerű történészekről, a nemzeti problematika újragondolójáról, a kora újkorral foglalkozó Klaniczay Tibortól vagy a középkorász Szűcs Jenőtől tudhatjuk.

Hozzájuk képest Gerő konstrukciója, amelyet polgárinak, nemzetinek és liberálisnak lehetne nevezni (némi túlzással liberális nacionalistának), amennyiben feltétel nélkül azonosul a reformkor nemzeti és liberális polgárosodási programjával és a magyar történelemben afféle elhajlást lát a kiegyezésnél, mégpedig a reformkori *liberális nemzeti projekthez képest*, talán nem olyan könnyen fordítható le a „reálpolitikára”. Ha arra gondolunk, hogy azok a történészgenerációk, amelyek egyikébe Gerő is tartozik, s akiket elsősorban a mester, Szabad György karizmatikus alakja és az ő történelemszemléletének liberális nemzeti előfeltevései kötnek össze, a rendszerváltás után a politikában bizony nagyon nagyrészt nem a liberális pártokban lálták meg a helyüket (bár egyikük, Antall József szerette a „nemzeti liberalizmust” az MDF egyik főáramlataként prezentálni), világos, hogy egy történeti mű liberális politikai implikációja és liberális reálpolitika (horribile dictu: párttagság) nem kölcsönösen felcserélhető dolgok.

Persze, a nézetek sokfélesége nem kis részben megérthető abból is, ahogy egyesek más tradíciókat is beépítenek gondolatmenetükbe, például Gerő (vagy egy másik Szabad-tanítvány, Dénes Iván Zoltán, a magyar konzervativizmus szenvedélyes és kritikus hangvételű kutatója) egy másik fontos elődre, Bibóra hivatkozik.⁶ Annak ellenére, hogy a könyv Bibóról szóló fejezete (247–264.) a nagy magyar politikai filozófus történetfelfogásának kritikáját adja, amiért az belül maradt a szimbolikus politika világán, ez nem terjed ki a bibói szellemiség elutasítására. Bibó erősen (kollektív) pszichologizáló és moralizáló gondolatmenete – mint oly sokan a két világháború közötti időszak gondolkodói közül – a hibát kereste a rendszerben, azt a nemzeti bűnt, ami a magyar történelem végzetes kisiklásához vezetett. De amíg Németh László, Szekfű Gyula, Szabó Dezső és a többség lényegében megőrizte a hagyományos nacionalizmus előfeltevéseit vagy erősen problematikus irányba fejlesztette tovább,⁷ ő igyekezett szisztematikusan lerombolni azokat. A kultuszkatatói érdeklődés, a szimbolikus és reálpolitika állandó szembenállásának vizsgálata, a kritikai attitűd Gerőnél, mint a „magyar kételkedés”, a kiegyezés morális leépülésének vissza-visszatérő motívuma esetében aligha csak formális párhuzamot mutat a bibói koncepcióval (ahogy az említett is Dénes Iván Zoltán is ékes bibói nyelven fogalmazza meg konzervativizmuskritikáját).

Persze a könyv Bibó-fejezete, akárcsak a Deák-fejezet, azzal a problémával is szembesít, hogy milyen nehéz egységes könyvet alkotni egy tizenegynéhány év alatt termelődött szövegtömegből. A szimbolikus politikai elemzés keretébe néha homlokegyenest ellenkező intenciójú szövegek kerülnek, s ez bizonyos feszültséget teremt a könyvben. Abban a könyvben és abban a koncepcióban, amit az alábbiakban mindenképpen érdeemes közelebről is szemügyre venni.

SZIMBOLIKUS POLITIKA KÜLFÖLDÖN ÉS ITTHON,
SZEMÉLYBEN, TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Gerő úgy véli, a „nemzetvallás” bizonyos „strukturális elemek” (289.) összessége. A nemzeti történelem mint alapanyag előzetesen adott formákat ölthet, s ez némiképp determinálja a történelmet, hiszen a kortársak keresik a lehetőséget, hogy megtalálhassák a „nemzet apját”, ha kell, „ősi jogaiba” visszaállítsák a korábban sosem létezett trikolórt (24.), kisajátítsák a templomi zászlókat és ha úgy hozza a szükség, áldozatot hozzanak a házáért (147–162.). De nincs szó szélsőséges determinációról, a reálpolitika és a szimbolikus politika szétválhat, élesen szembe is kerülhet, pl. egyszerre lehet az országnak de jure és de facto Ferenc József a királya, miközben „Kossuth apánk” sok tekintetben kisajátítja a nemzeti uralkodó szimbolikus szerepét, illetve esetleges történelmi körülmények (tehetség, szerencse stb.) befolyásolják, hogy mondjuk Kossuth és nem más az, aki a nemzet apjává válik.

A könyv nagy érdeme, hogy – miközben elég zavarbaejtő kérdés, hogy például vajon egy vallásnak okvetlenül szüksége van-e „apára”, hogy tehát a vallási analógia nem túlfeszített-e – a felvetett problémákat igen sokoldalúan közelíti meg. Ugyan kompetenciahiányra hivatkozva nem vállalkozik a tárgyak szimbolikus politikájának elemzésére, részletesen vizsgálódik „idő”, „tér” és „személy” dimenzióiban.

Különösen erőteljes része a könyvnek a személyekre vonatkozó rész, ahol Kossuth, József nádor, Erzsébet királyné, Ferenc József, Deák Ferenc és Batthyány Lajos alakjairól nagyszerű portrékat fest a szerző, egy pillanatig sem veszítve szem elől a fő célt, megmutatni azt az elementáris igényt, amellyel az alakuló magyar nemzet tudat igyekezett „apát” találni magának. Kossuth, úgy tűnik, tehetségével és szerencsésével érdemelte ki a helyét, József nádor annak ellenére vált kiemelkedően fontos Habsburggá („der alte Rákóczi”-vá), amolyan királypótlékká, hogy mégiscsak kissé korán jött, s ráadásul Toszkánából. Erzsébet jórészt jóindulatú és termékeny félreértéseknek köszönheti legendáját, valamint férje tökéletes alkalmatlanságának a nemzeti király szerepének eljátszására. Deák a nemzetvallás 48-at a realitások ellenében esztétizáló működésének áldozata, Batthyány pedig szinte teljesen esetleges körülményeké, előbb a dualizmus királyának (mármint Ferenc József) személyéé, aztán a Batthyány emlékével rokonszenvező polgári forradalom gyors bukásáé, majd Szekfű Széchenyi-mitológiájának gyors sikeréé.

Az „idő” szimbolikus politikájáról szóló részben március 15-ről olvashatunk egy érdekes elemzést, míg a millenniumi problematikával foglalkozó írás már sokkal inkább azt a kérdést veti fel olvasójában, hogy hol vannak egy ilyen munka érvé-

nyességének határai. A 2000-es millennium szimbolikájával kapcsolatos tétel érdekeseznek tűnik (ti. közelebb állna a Horthy-rendszerhez, mint a megidézett millenniumhoz) ugyan, de a szarkasztikus-kritikai hangnem, az aktuálpolitikai elkötelezettség komoly kétségeket ébreszt. Nem arra vonatkozóan, hogy joga van-e a szerzőnek így gondolkodni (a recenzens sokban osztja a szerző vélekedéseit), mint inkább a tekintetben, hogy nem egészen más ügy-e már az 1990 utáni magyar politika. Talán, de ez csak a recenzens bizonytalan felvetése, a rendszerváltás utáni magyar politika nem véletlenül nem nagyon tud mit kezdeni a nemzeti történelmi szimbólumokkal (vagy olyan esetlen, amikor próbálkozik). Talán valami alapvetően változott meg e téren, s a március 15-és és a millenniumos elemzés implikációi is erősítik ezt a gyanúját, meglehet, a könyv egészének intenciójával éles ellentétben.

A térbeli szimbolikus politikát a millenniumi emlékmű képviseli, míg az utolsó fejezetek, amelyekben a nemzeti szimbolikus politikára való reflexiókkal – Bibóval és a zsidósággal – foglalkozik a szerző, azaz a „zsákutcás történelem” koncepciójával, amit azzal magyaráz, hogy Bibó logikailag csalta magát csapdába mikor a szimbolikus politika kategóriáiban gondolkodott a magyar történelemről; másrészt az asszimilációs projekt bonyolult és a holokausztban borzalmas kijózanító élményt kapott történetével. Ez utóbbi két fejezet megint csak elbizonytalanítja az olvasót. Egyfelől retorikailag a lehető legjobb helyen vannak, csattanósak és segítenek jobban átlátni a szimbolikus politika kérdéseit, ugyanakkor azt mutatják, a történet egyáltalán nincs kibontva [ahogy a könyv alcíme is mondja: „fejezetek” ezek csak az egész történetből, az előző pedig meg is indokolja Bibó személyének kiválasztását (12.)]. Annyi név és annyira probléma kínálkozna még elemzésre! Persze nem a(z elérhetetlen) teljességet hiányolom, hanem csak az előadott történet még ennél is alaposabb kidolgozását.

Azét a történetét, amit a zárófejezet (*Utószó: a magyarok istene*) igyekszik, nem minden siker nélkül újra prezentálni az olvasó számára.

TEHÁT, SZIMBOLIKUS POLITIKA

Mint minden nagy koncepciónak, ennek a könyvnek is magával ragadó a lendülete, ugyanakkor (ennek mintegy elkerülhetetlen velejárójaként) időnként meglepő felszínességekbe botlani. Azt olvasom például a 35. oldalon, a 15-ös lábjegyzetben, hogy „Fontosnak tartom megjegyezni – éppen Kölcsey, illetve a *Himnusz* esetében –, hogy az akkor kialakuló magyar nemzettudat elsősorban ember- és nem földorientált volt. A költő a magyarokra és nem a magyarok országára kéri isten áldását. Az em-

berorientáltság logikusan következett a jogkiterjesztésre súlyozó megközelítésből. A későbbiekben – főként Trianon után – erőteljesebb hangsúlyt kapott a földre, a Szent István-i birodalomra épülő világkép, a „magyar föld” problémája. A két vonulat máig a nemzettudat – eltérő politikai artikulációt jelentő – része.” Ami egy nagyon érdekes gondolat, csak sajnos túl egyszerű ahhoz, hogy igaz legyen. Erre frappánsabb érvet nem tud a recenzens előhozni, mint hogy a *Himnusz* melletti másik nagy reformkori nemzeti költeményünk, a *Szózat* alapvetően a földről szól („Ez a föld, melyen annyiszor...”).

Vagy egy másik példa, hogy a Ferenc Józsefről szóló tartalmatlan hivatalos lojális versikék között (91–92.) olvasom Vörösmarty *Fóti dalának* egy strófáját („A legelső magyar ember a király...”), szerzői névmegjelölés nélkül, ami akkor is vitatható eljárás, ha nyilván mindnyájunk műveltségének alaprétegéhez tartozik is ez a nagy reformkori költemény, mivel keletkezését tekintve egy korszakkal korábbi a többinél, tehát szerepeltetése akkor is igényelne némi magyarázatot, ha arról volna szó, hogy az idézett részletet a dualizmus idején különösen kedvelték és előszeretettel írták ki ünnepi alkalmakkor.

A legzavaróbb a zárófejezet, ahol a „magyarok istene” kapcsán arról elmélkedik a szerző, hogy a zsidó–magyar párhuzam tradicionális képétől milyen logikai út vezetett a *Nemzeti dal*-beli „magyarok istenéig”, ami egészen más, új viszonyt feltételez Isten és a nemzet között. Az a baj, hogy a szerző egyszerűen kihagyja a számításból azt az irodalomtörténetileg jól dokumentált és általa is kétségtávolan ismert 19. századi igényt, hogy egy teljesen kifejlett, egészséges nemzetnek saját eredetmítoszokra, ősvallásra is szüksége van (Vörösmarty a *Zalán futásában* például nemzeti ősvallást, Arany a *Buda halálában* nemzeti őseposzt gyárt, Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* teoretikusan is kifejti ezt a problémát) és ezt a pofonegyszerű lehetőséget ignorálva kissé talán túlbonyolítja a gondolatmenetét (293–294.).

De ezek a dolgok elhanyagolható jelentőségűek a valóban nagyszerű munkával szemben, három kiragadott példám a könyv egészét aligha minősítheti. Van azonban valami, amire szeretnék kitérni még, és szoros összefüggésben van azzal a kérdéssel, hogy miért lehet érdekes a politikatudomány számára a szimbolikus politika történettudományos vizsgálata? S ez az a kérdés, hogy mi a szimbolikus politika?

Ezt a kérdést leginkább azon a két problémán eltűnődve lehet megragadni, amelyekben Gerő nagyívű elméletének az előbbiekkal szemben már valóban *érdemi* nehézségeivel szembesülünk.

Először is, miközben Gerő osztja a nacionalizmus kutatás „modernista konszenzusát”, azaz a nemzetet újkori eredetűnek tartja, ugyanakkor könyvének megfelelő részében, meglepő ellentmondásban modernista alapállásával, igen sommásan és

ahistorikus módon konstatálja ősi, keresztény és pogány magyar nemzeti tradíciók létét, miközben nagyvonalúan átsiklik a középkor és a kora újkor évszázadain.

Hát, hogy is van ez? Laikus olvasóként az az érzése támad az embernek, hogy Gerő eredeti, igen impresszív elképzelése arról, hogy a nemzet egy szimbolikus politikai konstrukció talán megengedne egy elméletileg tágasabb, kontextualistább leírást, mint a 19. századi eredet és a szinte mitikus ősidőkbe visszavezetett pogány-keresztény tradíciók szigorú kettősségét. Amit tesz, voltaképpen a 19. százados tudományos érdeklődés csapdájának tűnik. A nemzetvallás szekularizált vallási nyelvezetét Gerő (akárcsak a korábban már említett egész kultuszkutatói projekt) igyekszik egyetlen origóhoz kötni, s ami abba nem fér bele, azt a távoli múlthoz utalja. Holott, a szimbolikus politika nyilván nem a 19. század kiváltsága, a nemzeti tematika sem az. Amivel nem a „modernista konszenzus” érvényét vonom kétségbe, nem azt állítom, hogy a nemzet öröktől fogva van, mint természeti adottság, csak hogy az *emlékezés és felejtés, átörökítés és újítás, újrafelfedezés és újraírás* vissza-visszatérő aktuális révén a nemzet mint szimbolikus politikai konstrukció története valószínűleg jóval összetettebb, hogy egy egyszerű genealogikus modellben volna érdemes ábrázolni. Egy példával élve, a kora újkori nemzeti konstrukciók biztosan igen kidolgozottak voltak, ugyanakkor biztosan más volt a tartalmuk mint a mai nemzetnek, mégis meglepően sok motívumot és inspirációt nyújtottak a későbbi korszak nemzeti ébredéséhez. S amíg túlságosan leegyszerűsítő volna a mai nemzet előtörténeteként tárgyalni a korszakot, a kora újkorról szóló tudás igen bomlasztó erővel tud hatni a 19. századról szóló hagyományos tudásunkra, előítéleteinkre is.⁸ S hogy egészen őszinte legyek, ezért nem is egészen hiszem el, hogy a 19. századi nemzeti konstrukciókból kellene egy az egyben levezetni a mai nemzeti identitásunkat.

A másik probléma általánosabb jellegű és a szimbolikus politika természetére vonatkozik. Már mondtam, hogy Gerő számára a szimbolikus politika leginkább a reálpolitika mellett létező másik szféra a szimbólumokkal való politizálás. Van azonban valami, amit ez az elképzelés feltűnően ignorál, s ez pedig az, hogy miként lehet világosan és egyértelműen elhatárolni a valóság reális (hatalmi, érdek, gazdasági stb.) és szimbolikus részét? Minek nincs szimbolikus vonatkozása? És ha ezt figyelembe vesszük, akkor valóban kielégítő-e csak a nyilvánvaló szimbólumok szimbolikus politikájával foglalkozni?⁹ Mint már Gerő posztmodernnel szembeni, említett kritikája az előszóban érzékelteti, ez egy olyan elméleti korlát, amit sosem fog tudni, sem akarni átlépni a szimbolikus politika kutatásának ezen paradigmája. Hogy úgy mondjam, sosem fog igazán kételkedni tudni abban, amit lát.

Meglehet nem is kell kételkednie. Hiszen saját paradigmáján belül, mindazokkal az erényekkel és hibákkal együtt, amikről a kritikában beszéltem, a *Képzelt történelem* kétségkívül értékes és inspiráló hozzájárulás a politika működésének megértéséhez. Maradandó mű.

JEGYZETEK

- ¹ Ugyanez szarkasztikusabb megfogalmazásban: „Minden víz.» Ezzel a sületlenséggel indul a filozófia története.” Farkas Zsolt: *Most akkor*. Budapest: Filum Kiadó. 1999. 181.
- ² Lásd például *Az elsöprő kisebbség*. Budapest: Gondolat. 1988; *Magyar polgárosodás*. Budapest: Atlantisz–Medvetánc Press. 1993., *Utódok kora*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 1996; *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest: Pannonica Kiadó. 1999; *Magyar polgárosodás*. Budapest: Atlantisz–Medvetánc Press, 1993.
- ³ A polgárosodást másként megítélő történelmi interpretációhoz lásd: Kövér György–Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris. 1998.
- ⁴ Ehhez lásd Takáts József (szerk.) *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Budapest: Kijárat Kiadó. 2003. mellett a most megjelent és komoly politológiai tanulságokkal is szolgáló monumentális munkát: Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó. 2004.
- ⁵ Ehhez és a következő bekezdéshez lásd előző kritikám mellett Klaniczay Tibor: *Hagyományok ébresztése*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 1976; Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat. 1984.
- ⁶ Figyelemreméltó ellenpont Gergely András Bibó-kritikája a Schlettlemékkönyvben (Bibó István a kiegyezésről és a dualizmus rendszeréről). In: Bihari Mihály–Cieger András: *„Képzeltetek embert”*. Budapest: Korona. 1999. 55–64.)
- ⁷ Ehhez lásd Trencsényi Balázs: Az „alkatdiskurzus” és Bibó István politikai publicisztikája. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, Új Mandátum. 2001. 175–207. o. és Dénes Iván Zoltán: Egy igazságtalanság két értelmezése. Szekfű Gyula és Bibó István a párizsi békeszerződésről. *Magyar Tudomány* 2003. 6. sz.
- ⁸ Egy igen inspiráló kísérlet Bene Sándor könyve: *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény, irodalom a kora újkorban*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 1999, amely a kora-újkori magyar politikai nyilvánosság születését tárgyalja; egy másik, Takáts József esszéje (Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején). In: Szajbély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok*. Budapest: Magvető. 1999. 224., amely nem kis részben a kora újkori politikai eszmetörténeti tanulságokat vetíti rá a 19. századi anyagra, igen inspiráló módon vonva kétségbe a 19. század „uralkodó eszméiről” szóló tudásunkat. Még egy példa Péter László koncepciója a dualista magyar politikába átöröklött hagyományos magyar politikai eszmék hatásáról.
- ⁹ Éppen ilyen kérdésekkel foglalkozik egyebek között a diszkurzív politikatudomány. Ehhez lásd: Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L’Harmattan. 2003. Vö. még Terrel Carver–Matti Hyvärinen (ed.):

Interpreting the Political. New York/London: Routledge. 1997, David Howarth–Aletta Norval–Yannis Stavrakakis (ed.): *Discourse theory and political analysis. Identities, hegemonies and social changes.* Manchester: Manchester University Press. 2000, J. R. Martin–Ruth Wodak (szerk.): *Re/reading the past. Critical and functional perspectives on time and value.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 2003.

BUGOVICS ZOLTÁN

Eklektikus korrajz

Körmendy Zsuzsanna (szerk.):

Korrajz 2004. A XXI. Század Intézet évkönyve.

Bp., XXI. Század Intézet, 2004.

Up-to-date és érdekes. Szinte olyan, mint egy hírlap, de csak azok számára, akik a társadalomtudományokban jártasak, s a szenzáció számukra az új irányzatok bekebelezése, boncolgatása bűnesetek, botrányok és sztárok szexuális problémáinak átnyálazása helyett. Ráadásul rendkívül vegyes, így mielőtt beleunnánk a filozófia múlt század eleji irányzatainak elemzésébe, máris jön egy demagógialeleplezés, amint Mezei Balázs értelmezi a marxizmus valláskritikájának velejét. De van bőven nyomozás is a kötetben, bravúros konklúziókkal, bár megvallva az őszintét, hiányzik a gyilkosság az izgalom rettegésbe fordításához. Ha fröcsögne a vér – például a politikai harcokban vagy a médiaháborúkban elesetteké –, még azok is olvashatnák, akiket egyáltalán nem érdekel a tudomány. Pechemre elkötelezett tudományosság érvényesül itt, a közepén a könnyítés látszatát és a szigorú szakmai analízisek áradatának oldását nyújtandó karikatúraelemzésekkel, ám az első oldal után kiderül: átverésről van szó! Talán a legkomplexebb anyag Argejő Éváié, míves eleganciával és precíz módszertani háttérrel nem lehet a karikatúrákról lightosan fecsegni. Így a tartomelemzés alapján teljes a letargia bennem, kemény munka a végigolvasás. De megéri! Persze ha nem lettem volna lusta átfutni a hátlapon és a bevezetőben írtakat – ezt mindig utoljára hagyom, ismerve a kötetet, vajon valóban valóság-hű-e a fogalmazás –, akkor az előszó felvilágosított volna róla, hogy a felvillanyozó címek mögött „tudományos teljesítmény”-re törekedő munkák állnak. Leg-

alábbis gyanakvást kellett volna éreznek, mert egy tudományos intézet vajon miért hangsúlyozza az általa kiadott kötet tudományos mivoltát? Valaki kétkedne benne?

Az egyetlen homályos faktor számomra a szerkesztési logika. Biztosan adható antiposztmodern megközelítésemre eklekticizmust tükröző magyarázat, de akkor sem világos, miért kellett megtörni a tematikai vonalat? Hogy még vegyesebbnek tűnjön a felvágott? Számomra az olvasás hasonló az étkezési szokáshoz, az adott fogást nem esik jól megszakítani másikkal. Szeretem végigrágcsálni, aztán váltani, mert a változatosságot viszont kedvelem. Korunk is eklektikus, szinte már követhetetlenül az, s ez a szép benne. De ez esetben kap az olvasó két filozófiát körítve az iszlám média megjelenítésével, majd olvasói levélelemzéssel. Főételaspiráns a brit pártmodell és a politikaikarikatúra-analízis, amit leöntve tálnak jogi szaktémával. De nehogy az elő- és főétel vegyességétől elszokjon a „vevő”, a ráadás is kevert; kapunk jó zsíros, nehezen emészthető médiaelméletet és pártpreferencia-elemzést, s a zárófogások sem könnyítik meg a dolgot, mind a politikai kommunikációt, mind az internet jövőjét tartalmazó szellemi táplálék kemény munkának bizonyul. Könnyíthetett volna a menü összeállítója, ha tematikailag rendezte a kínálatot, mert ünnepi lakoma harmonikusan megtervezett ízépítkezését egyensúlyvesztő élmény állófogadássá keverni.

A huszadik század eleji magyar filozófusokról szóló értekezésében Somos Róbert megállapítja, hogy az „apolitikus jelleg általános tendencia volt”, azonban ez „nem jelentett semleges kívülállást. A kor filozófusainak igenis voltak világnézeti, ideológiai, részben politikai szempontú értékszempontjaik. [...] Összességében mindenki szolid, alkotmányos és intézményileg szabályozott képviselői rendszerben gondolkodott, a forradalmi hatalomszerzés vagy az abszolutisztikus kormányzási forma eszméje az összes filozófus-értelmisségi szemében elfogadhatatlannak számított.” A már említett Mezei-írás a marxizmus valláskritikájáról önmeghatározása szerint kultúrmetafizikai alapú. Végkövetkeztetéseiben megállapítja, hogy a „marxizmus valláskritikája az európai filozófiai gondolkodás legjelentősebb periódusának ellenhatásaként alakult ki oly módon, hogy az ebben a gondolkodásban felismert igazságok egy részét saját értelmezése szerint kisajátította és végeredményben a reálpolitikai hatalom gyakorlására konvertálta”.

Az első médiaelemzés Csicsmann Lászlóé, aki – megvallva – szívemhez közel álló témát ragadott ki: az iszlám sztereotipikus megjelenítése az európai kultúrkörben, illetve a média ezt megerősítő, leegyszerűsítő működésének hatása. Mint a bevezetőben már megjegyzi, a média a technológiai fejlődés ellenére kulturális beidegződések és specifikus érdekek rabja, aminek következtében „fragmentált képi világot” közvetít és „sztereotí-

piákat fogalmaz meg”. Az iszlám pozitívumai a médiában alig jelennek meg, a negatív közlésmódot pedig a nyugat külpolitikai érdekei is meghatározzák. Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy ezt a negatív státust, a „torz iszlám képét maguk a muzulmán országok” is segítenek fenntartani. Erre példa, hogy nem tudják magukat megértetni a nyugati civilizációval és „nem képesek az iszlámot autentikus képben bemutató személyeket kiállítani”. Kiemeli azt a tényt, hogy az iszlám fundamentalizmus megerősödése ellenére a terrorista szervezetek többsége nem az iszlámhoz kötődik, viszont „a média révén minden egyes muzulmán potenciális terroristává vált”. Minden negatív esemény a nyugati kultúrkörben felveti az „iszlám civilizáció kollektív bűnösségét”, anélkül, hogy a háttérben lévő okokat bárki, például a média elemezné.

Az olvasói levelekről Hári Péter megállapítja, hogy alkotóik többsége konzervatív értékrendet képvisel, ami a rendszerváltás időszakához képest elmozdulást mutat, hiszen akkoriban egyenlő volt a konzervatív és a szocialista levélíróaránya. A leveleket négy kategóriába állítva elemzi, a levél írójának személye, valamint a levél típusa, témája, és annak ideológiai-politikai állásfoglalása alapján. Megállapítja, hogy míg az ellenzéki beállítottságú levelek száma „jelentősen több volt”, addig mérsékelten ellenzéki lapot igen, mérsékelten kormánypártit viszont nem talált a mérsékelten jobboldali kormányok idején végzett kutatása során.

Pusztay András elemzése a megújult brit pártmodellről és kormányzati stílusról rendkívül részletes történelmi háttérrel nyújt a folyamat megértéséhez. Betekintést nyerhetünk általa a blairi politikai és kommunikációs stratégiába, sőt a miniszterelnöki hivatal szerepe növekedésének okára vagy a „prezidencializálódás amerikai típusú útjára” szintén rávilágít, például a média szerepén keresztül. E gondolatmenethez érdemes volna a szerzőnek beépítenie a munkáspárti koncepció „harmadik utas” kritikáját Anthony Giddens szempontjai alapján [Stephen Driver–Luke Martell (2001.): *Left, Right and the Third Way*, in: (Anthony Giddens, ed.) *The Global Third Way Debate*, Polity Press, Cambridge, UK.]

A politikai karikatúrák világába nyújt élménydús kommunikációs, pszichológiai és egyben politológiai elemzést Argejő Éva. Mint ahogy a Torgyán-effektusról vagy a média nemiségéről írt esszéiben (lásd: *Jelentések könyve*), úgy itt is sokszempontú elemzésről van szó. Nem pusztán a karikatúrákat vizsgálja meg, hanem azok társadalmi jelenségvilágát, aktualitását, etimológiai tartalmát stb. A karikatúra alapvető vonása a komikum megeremtése, nélkülözhetetlen követelménye a nyilvánosság, s többségben szereplői a politikusok és a kisemberek. Részletesen elemzi a karikatúrák típusait, politikai körülményeiket, valamint az általuk kialakított humor lehetséges forrá-

sait. Külön kitér a nemi kontextusra, s megállapítja, hogy a „karikatúráink szexista vilásképe megkövesedett, a modern világból egyre inkább kivesző szerepstruktúrákat közvetít az olvasóknak”. A gazdaság, a bank, a Bokros-csomag vagy éppen a rendőrség karikatúrákban történő felbukkanása szintén elemzési kategória nála, csakúgy, mint az egyes pártok, illetve azok vezérszemélyiségeinek megjelenítése.

Az Európai Bíróság egyre inkább az aktivista bírósági szerepkör felé tolódik el, megjelent gyakorlatában az esetjog, s működése befolyásolja a tagállamok joggyakorlatát, így azok jogrendszerét is – ez a konklúzió vonható le Kovács Virág cikkéből, amelyben az Európai Bíróság és a tagállamok alkotmányos-politikai berendezkedésének kapcsolatát boncolgatja. Véleménye szerint a közösség szuverenitáskérdésére az európai uniós bíráskodásnak erőteljes hatása van, hiszen a „tagállamok némelyike már az Európai Bíróság gyakorlatához próbálja igazítani döntéseit”.

A performatív médiamodell alkalmazhatóságát és annak meghatározó voltát részletes elméleti háttérrel áttekintve analizálja Csigó Péter. Pontosan értelmez, széles palettából hoz példákat és egyértelműen fejti ki álláspontját. Az általa elemzett modell értékét abban látja, hogy az emanipációs-alávetős megközelítés nem magyaráz egy sor tényezőt, vagy nem megfelelően teszi, míg az előbbi elmélet az identifikáció és motiváció révén képes bemutatni például a kereskedelmi híradók hatástalanságát. Ez utóbbival ugyan nem teljesen értek egyet, hiszen az emberek valóságkonceptióját igenis befolyásolják, a sok bűntény és katasztrófa láttán úgy érzik, egyre vadabb és veszélyesebb világban élnek, holott ez nem feltétlenül igaz. Számomra még egy érv hat furcsán Csigó gondolatmenetében: „A termelők elsődleges célja pedig az, hogy olyan diskurzusokat kínáljanak fel a befogadóknak, amelyekkel azok azonosulni tudnak.” Nos, sok termelővel készítettem interjút, sőt magam is tartoztam közéjük, de ilyen cél nem szerepelt a választékban. Pontosabban a befogadók egyre kevésbé jelentenek bármi célt, kivéve a profit megalapozását jelentő faktort. Elméleti síkon persze érthető a kijelentés, de véleményem az, hogy a valóságtól túlzottan elrugaszkodott elmélet már nem a valóságról szól. Feltétlen kiemelendő azonban, hogy a binarista felfogás kizárólagosságát megszüntetni kívánó szándékú írás rendkívül hasznos, különösen ha megértjük a lényegét: „a média befogadása elsődlegesen nem értelmező, hanem performatív tevékenység”. A manipulációs problémájának negligálása, a média egyoldalú bulvarizálási folyamatának marginalizálása ugyanakkor számomra azt sejteti, hogy a média szakmaisága, a hírek újságírói színvonala, a tudás értéke e modell szintjén lényegtelen attribútum, ami az elmélet továbbgondolására sarkall.

A fiatalok többségét a rendszerváltozás gazdasági-társadalmi hatásainak negatív értékelése jellemzi továbbra is, bár a szélsőséges pesszimizmus kora már továtűnt, de nincs jelen – a politikai kommunikációs szándék ellenére – a pozitív jövőszemlélet e téren. A kilencvenes évek elején elvégzett kutatás eredményeihez képest ugyanakkor változás mutatható ki a nemzeti elkötelezettség és pártpreferenciák között; a nemzetcentrikus irányzatú fiatalok a jobboldali pártokhoz kötődnek, ők a leginkább mobilizálhatóak, sőt a jelen politikai térben ezen „ideológiának nincs rossz versenytársa”. Ezek a gondolatok szűrhetők le Gázsó Ferenc tanulmányából, amely ennél persze jóval részletesebben és mélyrehatóbban, izgalmas érveléssel és figyelemfelkeltő tudatossággal tárja eléink az ezredfordulón tapasztalható politikai viszonyulások és preferenciák lenyomatát a fiatalok viselkedésében.

Szkeptikus józanság és a megvalósulás iránti tudományos vágy jellemzi Szakál Gyula írását a kiberdemokrácia létrejöttének lehetőségeiről. Szkeptikus, mert bármilyen jólesne is hinni abban, hogy az információs társadalom képes csökkenteni a globális egyenlőtlenségeket, más elméletek egyenesen ennek ellenkezőjét állítják. Sőt társadalmi szinten „az internetes korszak kezdetétől napjainkig nőtt a szakadék a gazdag és szegény rétegek között”. Ez fokozható azzal a ténnyel, hogy hazánkban az internet a bizonytalanok és lemaradók táborát hizlalta. A kiberdemokrácia háttérét elemezve rámutat, hogy az intézmény támogatói főként az elit köréből származnak, s céljuk annak az amerikai elvnek a gyakorlatba ültetése, hogy „miként lehetne megosztani [...] az információs előnyt a társadalom egészével”. Kritikaként fogalmazza meg a szerző, hogy az új információs lehetőséghez való alkalmazkodás egyre nagyobb gazdasági és társadalmi investíciót követel meg, miközben szűkíti a lehetőségek kiszélesését.

Az internet jövőbeni lehetőségeiről szól Tölgyesi János kutatása, aki szerint a magyarországi viszonyokban a gyors felzárkózás lesz a jellemző, de regionális eltérések fennmaradnak, a számítógéphez kapcsolódó tudás felértékelődik, a hordozható számítógépek jelentősége megnövekedik, s az egész folyamatot intenzifikálja egy generációváltás, mégpedig a netgeneráció térhódítása. Érdekesképp említi meg ugyanakkor, hogy az e-kereskedelem elcsökevényesedéséhez vezethet az a fajta amerikai gyakorlat, ahol a megrendelt áruk csomagolása és szállítása három-négyszeresére növeli a szolgáltatás árát.

A kötet értéke a sokféleség, az egyes dolgozatoké pedig a mélyreható, didaktikus elemzés, így alkalmazási területe széles körű lehetőségeket biztosít. Kiválóan alkalmazható szakszemináriumokon, szociológia- és média-előadások tematikájában, de médiakutatásokban is nélkülözhetetlen forrás, hiszen friss és széles körű háttérre épít.

ABSTRACTS

ERVIN CSIZMADIA

PARTIES, COMPETITION AND ACCOMMODATION.
OUTLINES OF A THEORY OF CHANGE.

The author investigates the variable nature of parties and their adaptability. First he reviews the literature of the parties modification's process. He states that there are many books and articles dealing with the parties' static position and the investigation of their dynamic evolution neglected within political science. Secondly, the author tries to introduce the logic of party transformation. Parties permanently alter their external and internal environment and there is a dynamic interrelationship between them. In the third chapter he considers the different sphere of adaptability of the Hungarian parties, for example the organizations', ideology and communicational adaptability. He concludes that the Hungarian parties play a stabilizing role in the Hungarian political system and at the same time there are many instabilizing elements. Until nowadays Hungary has reached a quasi-two-party-system resulting in the stabilization of the preference of the Hungarian voters. This is a very positive change. Nevertheless, the process of changing of parties have serious effects on the Hungarian democratic model. There is an interaction between the variable characters of parties and the democratic model. In the author's view this process has positive impact on the democracy.

LÁSZLÓ KENYERES

CHOICE OF A PART(NER)Y

The conflicting ideologies, which were intermediated by the two big contrary parties (Fidesz-HCP, HSP), manifested with strong intensity around the 2002 elections. In this period, a new element got a stressed role in common talk: the social segregation. In this topic, the opposition (HSP, AFD) could act

more effectively than the governing parties (Fidesz-HCP, HDF), because the formers could publish the problem for the public more often. It is necessary to define social segregation published in daily papers from strategical point of view. Here we can face a negative element of the Hungarian campaign: to ruin the other political party's reputation.

In my dissertation I examine social segregation in the dimension of partner choosing. It appeared that for the individual it is not important at all that their partners confess the same political view. On the other hand, we can also notice that in case of a smaller group the political view is an important criterion in partner choosing. As a conclusion, we can say that in this dimension public talks did not cover the reality consequently, but in some degree they influenced the mainstream of the public opinion, because significant part of the questioned persons find that similar political view is an important criterion in partner choosing.

Finally, we can also mention our experienced fact that after the campaign period, problem of social segregation became the topic of common talks less frequently. However, it does not lead to the unambiguous consequence that the relationship of partner- and party choosing has been changed. We can answer this question surely after results of further surveys only.

LÁSZLÓ KÉRI

MEDIA, POLITICS, PARTIES

The current study is an attempt to explain the nature of the main controversies of the relationship between the mediaworld and the Hungarian politics. After the beginning-years of the transformation both subsystem had been survived remarkable and deep structural changes, but this development was not too well-balanced.

Partly, because the field of the Hungarian media had made enormously strong attempts to keep its newly regained independency as long as they could. Partly because the new Hungarian political elite was keen to learn the latest media-patterns as the most effective-considered policy-making methods. These both-side misunderstandings could have been caused some suprising conflictuosus situations year by year. Finally, the implementation of the commertial televisions after 1997 has made a clear -cut situation , either in media-politics, or in the politization of the media.

These kind of rather uncomparable and quick changes have been shaped the original conflicts and patterns, however the latest tendencies in the Hungarian media-policy show a new

battle-field, which would have drawn towards absolutely another challenges -for both side...

The main question from the point of view of the political elite, whether are they prove to be able to learn the lessons of the last fifteen years as the continuous role-setting, or to adapt the latest to the latest challenges formed of the last some years. One can consider this paper as a first attempt to examine the basic political roles shaped by the last decade changes, how to be able, far more better able to suitable for the requirements of the next elections in 2006. Somewhere, in Campaignland, far from the world of the Common-sense, very far from it...

FERENC KUMIN

ABOUT THE INTERACTION BETWEEN MEDIA AND POLITICAL COMMUNICATION

As the article's initial thesis Marshall McLuhan's famous statement „media is the message” is quoted and explained. The reason for getting back to this controversial claim is that the true nature of political communication is to be examined. It seems that many of the apologetic symptoms of contemporary democracies is blamed on the recent practices of political communication as operated by both parties of politicians and the media.

The article claims, based on McLuhan's idea, that in order to understand any period of political communication one has to take a look at the dominant means of communication, the so called media regime. Since the concept of political communication is only valid among democratic circumstances only these periods are considered. In the antique era the lack of telecommunication formulated the agora and its key player, the speaker. Taking a huge step in time the reign of newspaper formulated the profile of early modern democracies, leading to the creation of abstract new ideas and players, such as parties and democratic institutions. These concepts could only be communicated in printed forms. For the second half of the 20th century, a TV-based media regime begins, turning the abstract explanations into actual, quick and easy to digest messages. The rise of the new media these days seems to challenge this regime, but the procedure is full of question marks.

In the consequent part the global analysis goes local, and the Hungarian micro history after the change of regime is examined. In many instances, the „media is the message” statement seems valid in this framework as well, e.g. in the effects of the late opening of the commercial TV market, or in the special demand for serious daily newspapers.

Finally the potential future developments are taken into consideration. The core questions of these final thoughts are how the new tendencies is mediated political communication, such as media-deliberation, or participation through media interaction, could change the current profile of media regime, and, therefore, the current state of democracy.

ALADÁR DÉR

THE THEORETICAL BASIS OF EUROPEAN IDENTITY

The three chapters of the study focus on three basic theoretical questions of this topic:

The notion of European identity – based on the debate about the cultural vs. political interpretation – is defined as a political identity, related to Europe as an institutional community. It does not mean the elimination of cultural- and national dimensions or the acceptance of the deconstructional paradigm of the „national”.

The relation between European and national identity is based on the discussion of Max Heller’s triple classification which includes the model of the conflict-, neutral- and complementary relation. After the critical analysis of the first two theses, we take sides with the complementary relation, which means a functional-genetic exchange relationship between the two theses and it is also in correlation with multi-or polyidentity.

Analysing the temporal dimensions of European identity, its beginning is dated to the period between the two World Wars. Its present is characterized by a certain multilateral limitation. Its future development will be construed as following the characteristics and generating effects of the so-called „Euro-optimist” paradigm. As regards the conditions of this development, the emphasis is on European (political) architecture, identity politics and national development, that provides the basis for „national” transformation.

ANDRÁS NAGY

THE IMPACT OF TERRORISM ON THE AGENDA OF THE 2004 SPANISH ELECTORAL CAMPAIGN

This study seeks to prove the devastating impact of the terrorism frame on the political agenda with a new example, the 2004 Spanish electoral campaign. Just like after the tragedy of 9/11 in the United States, the topic of terrorism in Spain also

played much bigger role than its real importance, eclipsing every other issue of the agenda.

The terrorism frame did not change the real risk of terrorism but increased Spanish perception of vulnerability and security. News related to international and domestic terrorism (the war in Iraq, the activity of the Basque terrorist group, ETA and the strengthening of regional nationalist movements) attracted the greatest attention in Spanish press during the 2004 electoral campaign. The public opinion became extremely sensitive to the topic of terrorism and this led to the fact that the terrorist attacks of 3/11 in Madrid could influence the result of the elections causing the unexpected victory of the Socialists.

The effect of framing terrorism in Spain is certified by a new research in which the author goes through the front pages of the two leading Spanish daily newspapers, *El País* and *El Mundo* in the last two months of the campaign, between January and March 2004.

TAMÁS CSAPODY

PASSIVE RESISTANCE OF SECONDARY FORM'S IN HUNGARY BETWEEN 1848 AND 1856

Passive resistance is a kind of non-violent opposition, consisting of various components of non-collaboration, civil disobedience, and satyagraha; a series of non-violent political protest-actions, which is non-violent in each and every case, in spite of the fact that its participants do not stand on the base of principal non-violence. Essentially, passive resistance is open, mass non-collaboration with power, without assuming the full responsibility for the criminal consequences of the participants behaviour.

History and political science consider Ferenc Deák as the originator, and the greatest personality of passive resistance. Ferenc Deák's letter to Anton Schmerling, the then Minister of Justice of the Austrian Empire, dated on 25 April 1850, is considered as the starting-point of passive resistance; and Deák's five letters on the subject are assumed to be the most important political documents of it. Hungarian historiography associates the concept of passive resistance with Deák, because of his mentality, political career, liberal views, way of life, activity, and history-making personality. The years passed from 1849 to 1861 are generally called the period of "the Hungarian passive resistance", and at the same time the period of Ferenc Deák's passive resistance. However, Deák's starting years from 1824-1833, spent in Zala county, which also showed elements of passive resistance, and the former years (from

1820) of local and national passive resistance are not considered as part of the field of passive resistance. We can not detail here the passive resistance of the period before the reform era, and the age of reform (before the revolution), also, we can not touch young Deák's activities of these periods, but we have to mention a few essential points.

1. Passive resistance, as a special form of political protest, did exist and "flourished" in Hungary; 2. Roots of the post-revolution passive resistance period, and Deák's then political activity goes back to the period of passive resistance before the revolution (that is called Deák's primary political socialization); 3. The post-revolution period of passive resistance is a repeated appearance of the same attitude against the same power (the House of Hapsburg), so the post-revolution passive resistance can be considered as a resumption of the former one, a continuity of the same political behaviour; 4. Both periods of passive resistance came from the lack of power, and appeared as the weapon of the weak; 5. An essential difference between the two periods is that the first one is the fighting method of a society that can not take up arms yet, and the latter one is the way of political struggle of a society that can not take arms any more; 6. Afterwards, it is well-known that the pre-revolution passive resistance was the initial phase of a violent uprising, while the post-revolution passive resistance was a rearguard action, fueled by the memory of the revolution.

MÁRIA CSANÁDI

A COMPARATIVE MODEL OF PARTY-STATES:
THE BACKGROUND POWER STRUCTURE OF THE
SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF REPRODUCTION,
REFORMS AND TRANSFORMATIONS

What is the political-economic-social logic of the operation and change of party-state systems? How can we explain their similarities and differences? What is the reason of the differences in their transformation? Why some collapse and others don't? Why some transform accompanied by economic crisis while others by economic growth? We introduce here a comparative analytical model that offers theoretical answers to those questions and serves as an empirical tool for further comparative analysis of party-states and their transformation. The Interactive party-state model (IPS) reveals a specific power structure that evolves from the interrelationship between individual party- state- and economic actors. The structure defines the political rationality of their motivations and behavior and thereby the dynamics of self-reproduction.

The model points to the main structural and dynamic traps that determine the factors of self-destruction during self-reproduction. Itl defines three basic patterns of power distribution that provide the structural and dynamic reasons of the different ways and instruments of self-reproduction leading to the different scenarios of disintegration, collapse and transformation. The IPS model points to the consequences of these different dynamics on the location, pace, sequence of reforms and the regime these reforms occur.